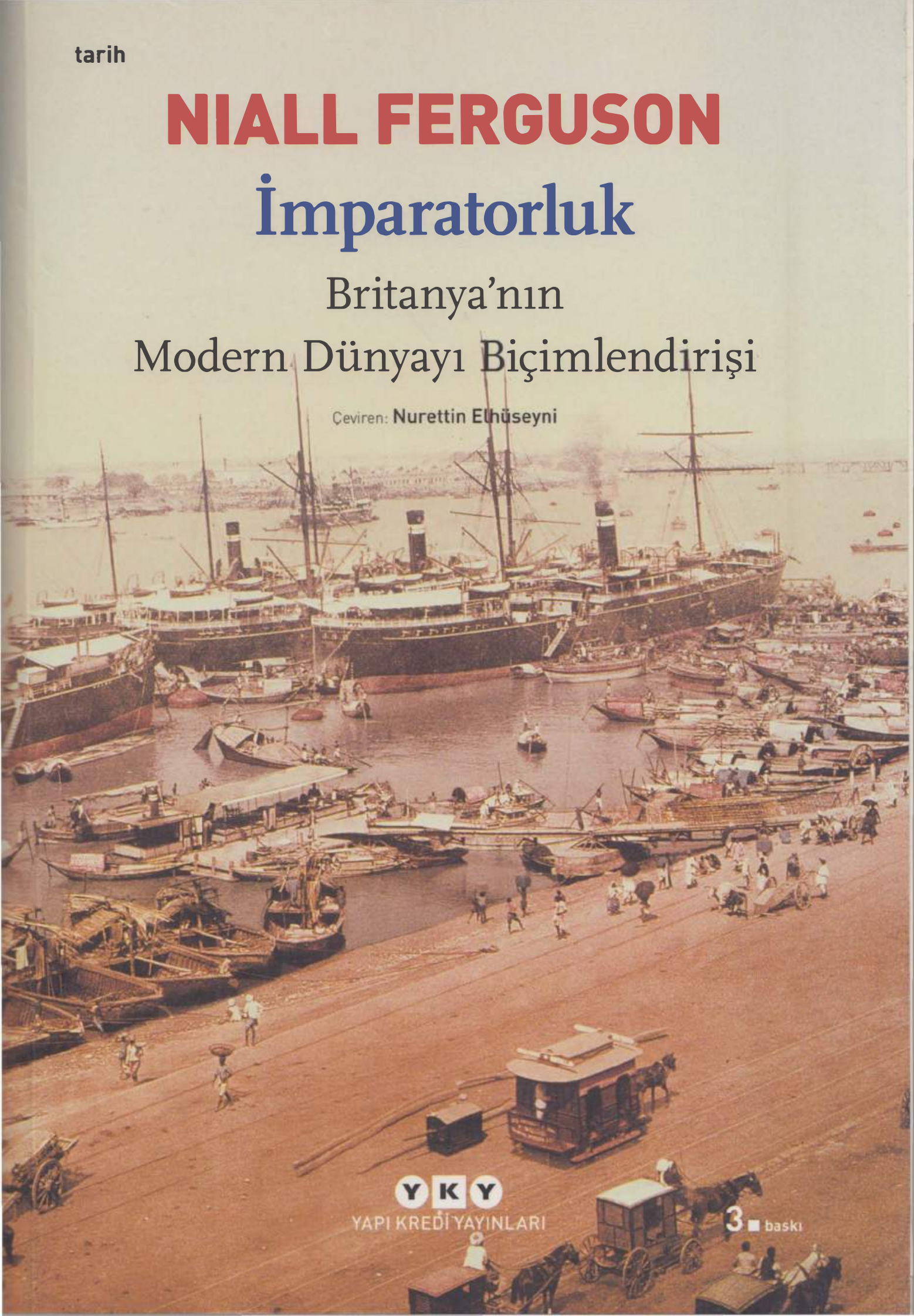
tarih

NIALL FERGUSON

İmparatorluk

Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi

Çeviren: Nurettin Elhüseyni

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI
3 ■ baskı

İMPARATORLUK

Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi

Niall Ferguson 1964 yılında Glasgow'da doğdu. Kuşağının en önemli Britanyalı tarihçilerinden sayılan Ferguson, Oxford Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra Hamburg ve Berlin'de yaşadı. 1989 yılında Cambridge Üniversitesi'nde araştırmacı olarak çalışmaya başladı. 1992'de Oxford'a döndü ve Modern Tarih üzerine ders verdi, 2000 yılında aynı üniversitede profesör oldu. İki yıl sonra ABD'ye yerleşti ve New York Üniversitesi'nde ders vermeye başladı; hâlâ Harvard'da tarih bölümünde Laurence A. Tisch kürsüsünde profesördür.

Alman ekonomi tarihini incelediği ilk kitabı *Paper and Iron*'dan (Kâğıt ve Demir) sonra *The Pity of War: Explaining World War One* (Savaşın Utancı: Birinci Dünya Savaşı'nı Açıklamak) kitabıyla uluslararası üne kavuştu. Rotschild ailesini anlattığı *The World's Banker* (Dünyanın Bankacısı) ve 2001'de yayımlanan *The Cash Nexus* (Nakit Bağı) kitaplarından sonra Britanya ve ABD'de best-seller olan *İmparatorluk* kitabını 2003'te yazdı. Aynı zamanda Channel 4'te altı bölümlük bir televizyon programına da dönüşen bu çalışmanın ardından Amerika'nın imparatorluk tarihini anlattığı *Colossus* ve 20. yüzyıldaki siyasi çatışmalara odaklandığı *The War of the World* (Dünya Savaşı), diğer önemli kitaplarıdır. *The Ascent of Money* (Paranın Yükselişi), 2008'de yayımlandı ve ABD'de PBS, Britanya'da ise Channel 4 kanallarında belgesel olarak televizyona uyarlandı. 2010'da yayımlanan *Lives and Time of Siegmund Warburg*'un (Siegmund Warburg'un Yaşantıları ve Yaşadığı Dönem) ardından yine bir biyografi olan Kissinger kitabı üzerinde çalışmaya başladı, 2011 yılında *Civilization: The West and the Rest* (Uygarlık: Batı ve Ötekiler) yayımlandı.

Nurettin Elhüseyni (Silvan/Diyarbakır, 1954). Darüşşafaka Lisesi ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunu. AnaBritannica'da yazı kurulu üyesi ve çeşitli yayın kuruluşlarında editör olarak çalıştı. Halen serbest çevirmenlik ve araştırmacılık yapıyor. Çevirdiği kitaplardan bazıları: *Polonya Günlüğü* (Metis, 1985); *Kahve ve Kahvehaneler*, Ralph S. Hattox (Tarih Vakfı, 1996); *Çatışan Kültürler*, Bernard Lewis (Tarih Vakfı, 1999); *İslam Sanatı ve Mimarisi*, Peter Delius (Literatür, 2007); *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, Lucy Garnett (Oğlak, 2009); *Mitoloji - Kolektif* (NTV, 2009); *Demokrasi Neye Yarar?* (YKY, 2010); *Solan Akdeniz: 1550-1870 / Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, Faruk Tabak (YKY, 2010); *Gezgin Şölen: Gıda Küreselleşmesinin On Bin Yılı*, Kenneth F. Kiple (YKY, 2010); *Canavarlar Garip Yaratıklar Kitabı*, Christopher Dell (YKY, 2010); *Karanlıkta Fısıldaşanlar: Stalin Rusya'sında Özel Yaşam*, Orlando Figes (YKY, 2011); *İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi*, Niall Ferguson (YKY, 2011); *Berlin'in Düşüşü*, Anthony Beevor (YKY, 2015).

Niall Ferguson'un
YKY'deki kitapları:

İmparatorluk: Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi *(2011)*
Paranın Yükselişi: Dünyanın Finansal Tarihi *(2011)*
Uygarlık: Batı ve Ötekiler *(2012)*

NIALL FERGUSON

İmparatorluk

Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi

Çeviren
Nurettin Elhüseyni

YKY
YAPI KREDİ YAYINLARI

Yapı Kredi Yayınları - 3298
Tarih - 73

İmparatorluk - Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi / Niall Ferguson
Özgün adı: Empire: How Britain Made the Modern World
Çeviren: Nurettin Elhüseyni

Kitap editörü: Kaya Genç
Düzelti: Korkut Tankuter

Kapak tasarımı: Mehmet Ulusel
Sayfa tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Akgül Yıldız

Baskı: Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj San. A.Ş.
Dudullu Organize San. Bölgesi 1. Cad. No: 16 Ümraniye-İstanbul
Tel: 444 44 03 • Fax: (0216) 365 99 07-08 • www.bilnet.net.tr
Sertifika No: 31345

Çeviriye temel alınan baskı: Penguin Books, 2004
1. baskı: İstanbul, Mart 2011
4. baskı: İstanbul, Şubat 2017
ISBN 978-975-08-1974-2

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2009
Sertifika No: 12334
Copyright©2003, Niall Ferguson

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Kemeraltı Caddesi Karaköy Palas No: 4 Kat: 2-3 Karaköy 34425 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Ken ve Vivienne için

Çağlar boyunca iki yakasında barınmış insanlara hizmet eden yaşlı nehir, günbatımında yayvan yatağında sakin bir durulmayla genişlerken, dünyanın en uzak uçlarına varan bir su yolunun dingin vakarına bürünüyor. ... Sürekli bir ayin havası içinde ileri geri seğirten gelgit akıntısında, ülkenin öbür kesimlerine ya da deniz savaşlarına taşımış olduğu adamların ve gemilerin hatıraları kaynaşıyor. Ülkenin gurur duyduğu bütün adamları tanımış ve onlara hizmet etmişti. ... Gece vakti isimleri birer mücevher gibi ışıldayan bütün gemileri üzerinde taşımıştı. ... Gemilerle ve adamlarla hemhal olmuştu. Deptford'dan, Greenwich'ten, Erith'ten yelken açmışlardı – maceraperestler ve göçmenler; kralların gemileri ve borsa adamlarının gemileri; kaptanlar, amiraller, Doğu ticaretinin karanlık "işgüzarları" ve Doğu Hint filolarının yetkili "generalleri". Altın avcılarının ya da şöhret sevdalılarının hepsi memleket içindeki kudretin elçileri, kutsal ateşten alınmış bir kıvılcımın hamilleri sıfatıyla kılıç ve çoğu kez meşale taşıyarak o nehirden geçip yola koyulmuşlardı. Dünyadaki büyük şeylerden hangisi, o nehrin alçalan sularından meçhul bir dünyanın esrarına süzülmemişti ki! ... İnsanların düşleri, devletlerin tohumları, imparatorlukların filizleri...

Joseph Conrad, *Karanlığın Yüreği*

İÇİNDEKİLER

Giriş • 11

1. Neden Britanya? • 27

2. Beyaz Verem Salgını • 71

3. Misyon • 123

4. Cennet Soyu • 167

5. Tüfek Zoru • 217

6. Satılık İmparatorluk • 279

Sonuç • 341

Teşekkürler • 357

Görsel Malzeme Kaynakları • 359

Kaynakça • 363

Dizin • 377

GİRİŞ

Britanya günümüzde henüz kendilerini yönetemeyen ve bir güç tarafından kollanmamaları halinde kolayca yağmacılığa ve haksızlığa maruz kalabilecek 350.000.000 kadar yabancı insanın yazgısını denetim altında tutuyor. Hiç kuşkusuz kendine has kusurlar taşımakla birlikte, daha önce hiçbir fetihçi devletin bağımlı bir halka sunmadığını söylemeye cüret edebileceğim bir yönetim sağlıyor onlara.

Profesör George M. Wrong, 1909

... Sömürgecilik ırkçılığa, ırk ayrımcılığına, yabancı düşmanlığına ve bunlarla bağlantılı olan hoşgörüsüzlüğe yol açmıştır.. Sömürgeciliğin mağdurları olan Afrikalılar ve Afrika kökenli insanlar, Asya kökenli insanlar ve yerli halklar, bugün de sömürgeciliğin sonuçlarından dolayı mağdur durumdalar...

Irkçılığa, Irk Ayrımcılığına, Yabancı Düşmanlığına ve Bunlarla Bağlantılı Hoşgörüsüzlüğe Karşı Dünya Konferansı'nın Durban Bildirgesi, 2001

Bir zamanlar dünya nüfusunun kabaca dörtte birini yöneten, yeryüzünün yaklaşık aynı orandaki kesimini kapsayan ve neredeyse bütün okyanuslarda hüküm süren bir İmparatorluk vardı. Britanya İmparatorluğu istisnasız gelmiş geçmiş en büyük imparatorluktu. Avrupa'nın kuzeybatı kıyısı açıklarındaki yağmurlu bir takımadanın nasıl dünyaya hükmeder bir konuma ulaştığı, sadece Britanya tarihinin değil, dünya tarihinin temel sorularından biridir. Bu kitabın cevap vermeye çalışacağı sorulardan biri budur. Üzerinde duracağı ikinci ve belki de daha zor soru, dosdoğru bu imparatorluğun iyi bir şey mi, yoksa kötü bir şey mi olduğudur.

Şimdilerde oldukça kanıksanmış olan görüşe bakılırsa, İmparatorluk her açıdan kötüdür. Muhtemelen, İmparatorluğun itibarsız hale gelmesinin ana sebe-

artık sırf tarihsel bir yargı sorunu değildir; siyasal ve büyük olasılıkla hukuki bir konuya dönüşmüş durumdadır. Ağustos 1999'da Accra'da toplanan Dünyada Tazminat ve Uzlaşma İçin Afrika Hakikat Komisyonu, "köle ticaretine ve sömürgeciliğe katılan ve bundan yarar sağlayan bütün Batı Avrupa ve Amerika ülkelerinden ve kurumlarından" tazminat talebinde bulunan bir bildiri yayımladı. "Köle ticareti sırasında Afrika'nın maruz kaldığı can kaybının yanı sıra sömürgeci yönetim süresince kıtadan elde edilen altın, elmas ve öbür minerallerin değerine ilişkin saptama temelindeki hesaplamaya göre, bunların telafisi için yeterli olduğu öngörülen meblağ, 777 trilyon dolardı. Atlas Okyanusu'nu 1850'den önce köle olarak geçen on milyon küsur Afrikalının üç milyondan fazlasının Britanya gemileriyle taşındığı göz önünde tutulursa, Britanya'nın ödemesi gereken varsayılan tazminat, 150 trilyon sterlin olabilir.

Böyle bir iddia akıl almaz gibi görünebilir. Ancak bu fikir 2001 yazında Durban'da düzenlenen Birleşmiş Milletler Irkçılığa, Irk Ayrımcılığına, Yabancı Düşmanlığına ve Bunlarla Bağlantılı Hoşgörüsüzlüğe Karşı Dünya Konferansı'nda belli bir destek gördü. Konferansın nihai raporunda "mağdurları" arasında "Afrika kökenli insanların, Asyalıların, Asya kökenli insanların ve yerli halkların" sayıldığı kölelik ve köle ticareti "insanlığa karşı bir suç" olarak "kabul" edildi. Konferanstaki bir başka bildiride de "geçmişteki trajedilerin mağdurlarının anısına saygı gösterme" konusunda BM üyesi devletlere dönük genel bir çağrıda bulunulurken, "sömürgecilik" gelişigüzel biçimde "kölelik, köle ticareti ... ırk ayrımı ... ve soykırım"la aynı kefeye konuldu. Konferans "bazı devletlerin işlenen ağır ve büyük çaplı ihlallerden dolayı özür dileme yönünde inisiyatif gösterdiğine ve uygun olan durumlarda tazminat ödediğine" işaret ederek, "mağdurların onurunu düzeltmeye henüz katkıda bulunmamış bütün devletleri buna yönelik uygun yolları bulmaya çağırdı".

Britanya bu çağrılara aldırışsız kalmış değildir. Yeni İşçi Partisi programının öncüsü sayılabilecek Londra merkezli "düşünce kuruluşu" Demos'un direktörü Mayıs 2002'de kraliçenin "İngiliz Uluslar Topluluğu'nu daha işlerlikli ve anlamlı kılmanın ilk adımı olarak, İmparatorluğun geçmişteki günahları için özür dilemek üzere bir dünya turuna çıkması"nı önerdi. Bu dikkate değer öneriyi bildiren haber ajansı, haberine şu yararlı açıklamayı ekledi: "Gücünün doruğunda olduğu 1918'de dünya nüfusunun ve yüzölçümünün dörtte birini kapsayan Britanya İmparatorluğu'nu eleştirenler, onun muazzam zenginliğinin baskı ve sömürüye dayandığını söylüyor".

Bu kitabın yazıldığı sıralarda BBC'nin (anlaşıldığı kadarıyla öğrencilere dö-

nuk) bir web sayfası emperyal tarihe ilişkin aynı ölçüde keskin şu genel değerlendirmeyi sunmaktaydı:

> Her ne kadar daha sonra yöntemleri değişse de, İmparatorluk silah donanımı çok daha düşük yığınla insanı öldürerek ve ülkelerine el koyarak devasa büyüklüğe ulaştı: Makineli tüfeklerle bir sürü insanı öldürmek ordunun tercih ettiği taktik olarak öne çıktı. ... [İmparatorluk] ... kendi halkının ihtiyaçlarına duyarlı, yiğit ve devrimci bir protestocu olan Mahatma Gandi gibi insanlar sayesinde dağılıp yıkıldı.

Yakın dönemde seçkin bir tarihçinin BBC televizyonunda ortaya attığı soruların mevcut yerleşik anlayışı özetlediği söylenebilir. "Kendisini özgür sayan bir halk nasıl oldu da dünyanın büyük bir bölümünü boyunduruğu altına alma noktasına vardı? ... Özgür insanlardan oluşan bir imparatorluk, kölelerden oluşan bir imparatorluğa nasıl dönüştü?" Britanyalılar "iyi niyet"lerine rağmen, "ortak insanlığı" nasıl "piyasa fetişine" kurban ettiler?

Yararlananlar

Britanya İmparatorluğu sayesinde, dünyanın çeşitli yerlerine – Alberta, Ontario, Philadelphia ve Avustralya'nın Perth kentine dağılmış akrabalarım var. Baba tarafından dedem John, yirmili yaşlarının ilk bölümünü İmparatorluk sayesinde Ekvador'daki Yerlilere hırdavat ve kaçak viski satarak geçirdi.* Dönerken beraberinde getirdiği ve ninemin oturma odasının duvarında asılı duran o ışıltılı, And manzaralı iki büyük yağlıboya tabloya ve camlı dolabındaki seramik bibolarla uyumsuz, asık suratlı ve şömine ateşiyle bükülmüş iki Yerli oyuncak bebeğe hayretle bakarak büyüdüm. İmparatorluk sayesinde, diğer dedem Tom Hamilton bir RAF subayı olarak üç yılı aşkın bir süre Hindistan ve Burma'da Japonlarla savaştı. Eve gönderdiği ve ninemin sevecenlikle sakladığı mektuplar, savaş dönemindeki Raj'ı harika üslupla yansıtan titiz ve dokunaklı bir dökümdür; araya dedemin felsefesinin özünü oluşturan kuşkucu liberalizm serpiştirilmiştir. Hindistan'da kalışı sırasında çektiği fotoğrafları gözden geçirirken aldığım keyfi, saldırıya geçen uçaklara ve bunaltıcı sıcağa dair hikâyelerini dinlerken duyduğum heyecanı hâlâ hatırlıyorum. İmparatorluk sayesinde amcam Ian Ferguson ilk mimarlık görevini Gillanders adlı genel acenteliğin bir yan kuruluşu olan Kal-

* Ekvador elbette bir sömürge değildi ama Britanya'nın Latin Amerika'daki "gayri resmi" ekonomik imparatorluğunun bir parçasıydı.

başlamıştı; yaşamının geri kalan kısmını önce Afrika'da, ardından Körfez ülkelerinde olmak üzere yurtdışında geçirdi. Benim gözümde gurbetçi maceraperestliğin timsaliydi: Bronz tenli, sıkı içici ve son derece alaycı biriydi – küfürbazlığı, kara mizahı ve her yönüyle bana çocukluğumun başından itibaren daima akranıymışım gibi hitap eden tek yetişkindi.

Onun kardeşi, yani babam da yolculuk tutkusundan nasibini aldı. Glasgow'daki tıp öğrenimini tamamladıktan sonra, 1966'da arkadaşlarının ve akrabalarının öğütlerine uymayarak, eşini ve iki küçük çocuğunu yanına alıp Kenya'ya gitti, Nairobi'de iki yıl tıp dersleri verip hekimlik yaptı. Böylece, Britanya İmparatorluğu sayesinde, ilk çocukluk anılarımı sömürge Afrika süsledi; Kenya'nın üç yıl önce bağımsızlığına kavuşmasına ve radyoda Jomo Kenyatta'nın sinyal müziği "Harambe, Harambe" ("Hepimiz bir araya gelelim") adlı parçanın sürekli çalınmasına karşın, Beyaz Kötülük günlerinden beri pek az şey değişmişti. Bungalov evimiz, hizmetçimiz, çat pat Svahili bilgimiz vardı – ve de sarsılmaz güvenlik duygumuz. Bu benim için büyülü bir dönemdi; avlanan çitanın görüntüsü, şarkı söyleyen Kikuyu kadınlarının sesleri, ilk yağmurların kokusu ve olgunlaşmış mangonun tadı bilincimde silinmez izler bıraktı. Sanırım, annem bundan daha büyük bir mutluluğu bir daha hiç yaşamadı. Sonunda Glasgow'un külrengi gökyüzüne ve kış çamuruna dönsek de, evimiz hep Kenya yadigârlarıyla dolu kaldı. Kanepede antilop postu seriliydi; duvarda Masai savaşçısının portresi asılıydı; benim kadar kız kardeşimin de üstüne tünemekten hoşlandığı kaba oymalı ama enfes bezemeli tabure ortalıkta dururdu. Her ikimizin zebra derisinden birer davulu, Mombasa'dan alınmış birer cicili bicili sepeti, gnu tüyünden yapılmış birer sinekliği ve birer Kikuyu oyuncak bebeği vardı. Farkında olmasak bile, sömürgecilik sonrası dönemin küçük bir müzesinde büyümüştük. Bir zamanlar en değerli eşyalarım olan oyma tahtadan suaygırı, afrikadomuzu, fil ve aslan figürleri hâlâ yanımda duruyor.

Gelgelelim, eve dönmüştük ve oraya bir daha gitmedik. Ailemizin İskoçya'ya dönmeyen fertlerinden biri büyük halam Agnes Ferguson'du. Herkesin bildiği adıyla Aggie, bir bahçıvan olan büyük dedem James Ferguson ile ilk eşi Mary'nin kızı olarak 1888'de dünyaya gelmişti. Emperyal düşün dönüştürücü gücünün kişileşmiş hali gibiydi. Kanada kırlarını gösteren resimlerin çekiciliğine kapılarak, 1911'de yeni evlendiği kocası Ernest Brown'la birlikte onun erkek kardeşinin açtığı yoldan girmeye karar verdiler: Fife yöresindeki evlerini, ailelerini ve dostlarını bırakıp batıya yöneleceklerdi. Akıllarını çelen şey Saskatchewan'da bedava 65 hektarlık bakir mülktü. Tek şart orada bir konut yapmak ve toprağı işlemekti.

bir tesadüf eseri sadece bavulları yer aldı. Bu bir bakıma şanstı ama elde avuçta hiçbir şey olmadan yeni bir hayat kurmaları anlamına geliyordu. Aggie ve Ernest belki de berbat İskoçya kışından kurtulduklarını sanırken, çarçabuk hayal kırıklığına uğradılar. Vardıkları Glenrock'ta karşılarına çıkan şey, sıcaklığın ince yağmurlu Fife yöresindekinden çok daha düşük düzeye inebildiği rüzgârlı, vahşi bir orman ortamıydı. Ernest'in baldızı Nellie'ye bir mektupta yazdığına göre, hava "kesinlikle dehşet soğuktu". Kurabildikleri ilk barınak öylesine ilkeldi ki, ona tavuk kümesi adını takmışlardı. En yakın kasaba olan Moose Jaw 235 kilometre ötedeydi. İlk başta en yakın komşuları olan Yerliler, bereket versin ki dost canlısı Yerliler'di.

Her Noel'de akrabalarına gönderdikleri, kendilerini ve yaşadıkları "kır evi"ni gösteren siyah-beyaz fotoğraflar, başarının ve hedefe ulaşmanın, zorluklarla elde edilmiş mutluluğun hikâyesini anlatır. Artık sağlıklı üç çocuk annesi olan Aggie, taze bir göçmen gelinken taşıdığı sıska görünümden çıktı. Kır toprağıyla didişen Ernest'in teni esmerleşti ve omuzları genişledi; bıyığını kesince eski kılıksız halinden sıyrılarak yakışıklı biri oluverdi. Tavuk kümesinin yerini ahşap bir çiftlik evi aldı. Zamanla yöreye başka İskoçların yerleşmesiyle dünyadan kopukluk duyguları azaldı. "Buralarda yılbaşı tam İskoç âdetine göre geçirilmiyor," deseler bile, memleketten böylesine uzakta hemşerilerle yılbaşı arifesini kutlayabilmek güven vericiydi. Günümüzde çeşitli kesimlerinde torunlarının yaşadığı Kanada, kişi başına yıllık geliri sadece Britanya'nınkinden yüzde 10 daha yüksek olmakla kalmayıp dünyada ABD'den sonra ikinci sırada gelen bir ülke artık. Bütün bunlar, Britanya İmparatorluğu sayesinde oldu.

Sonuçta imparatorluğun gölgesinde yetiştiğimi söylemek, fazlasıyla kasvetli bir görüntüyü çağrıştıracak İskoçların gözünde, imparatorluk parlak günışığı gibiydi. 1970'lerde artık haritada geriye çok az şey kalmış olsa bile, aile ortamım önemi tartışma götürmeyen emperyal değerler sistemiyle dopdoluydu. Aslına bakılırsa, imparatorluğun mirası her yere ve her şeye öylesine sinmişti ki, bunu normal insanlık halinin bir parçası saymaktaydık. Kanada'daki bayramlar bu izlenimi hiç değiştirmedi. Katolik İrlanda'nın o sıralarda Clyde Nehri'nin güney yakasında hayatın ayrılmaz bir parçasına dönüşen sistematik karalamaları açısından da durum böyleydi. Çocukluk yıllarımda Glasgow'u hoşnut duygularla hâlâ (imparatorluktaki) "İkinci Şehir" olarak görüyordum; H. Rider Haggard ve John Buchan'ın romanlarını eleştirellikten uzak bir tavırla okuyordum; özü itibariyle emperyal spor karşılaşmalarının hepsinden haz alıyordum – en başta da "İngiliz Aslanları"nın Avustralya, Yeni Zelanda ve (üzücü biçimde kesintiye uğ-

peksimetleri" yiyorduk. Okulda "İmparatorluk baskınları" yapıyorduk.

Aleyhte Savlar

Doğrusu, ergenlik çağına girdiğimde, kırmızı ceketli, kaskatı dudaklı ve miğferli delikanlıların hükmettiği bir dünya fikri *Carry On Up the Khyber*, *It Ain't Half Hot Mum* ve *Monty Python's Flying Circus* filmlerine malzeme oluşturan bir şaka konusu haline gelmişti. Bu film türünün tipik diyaloğu, Monty Python filmi *Hayatın Anlamı*'nda karşımıza çıkar. Zulularla bir çarpışmada ölümcül yara alarak kanlar içinde yatan bir "Tommy" kendinden geçmişçesine şöyle haykırır: "İşte, o alçakların on beş tanesini geberttim, komutanım. Memlekette olsak beni asarlardı! Burada ise lanet olasıca bir madalya verecekler bana, komutanım!"

Oxford'a girdiğim 1982'de İmparatorluk artık gülünç bile değildi. O günlerde Oxford Birliği "Bu Kurum Sömürgeleştirmeyi Esefle Karşılamaktadır" gibisinden ciddi önergeleri tartışmaktaydı hâlâ. Genç ve şapşal biri olarak, tez canlılıkla bu önergeye karşı çıktım ve böylece bir öğrenci olarak politika kariyerimi erken bitirmiş oldum. Sanırım, bende jeton o zaman düştü: Besbelli ki Britanya'nın emperyal geçmişine dair güven verici derecede güllük gülistanlık bakış açısı herkesçe paylaşılan bir şey değildi. Nitekim çağdaşlarımdan bazıları İmparatorluğu savunmaya kalkışmamdan bayağı öfkelenmiş gibiydiler. Konuyu ciddi olarak incelemeye başladığımda, ailemle birlikte acınacak ölçüde yanıltıldığımızın farkına vardım: Aslında Britanya İmparatorluğu'nun bedelleri, sağladığı yararlara bir hayli ağır basmaktaydı. İmparatorluk sonuçta tarihin Kötü Şeylerinden biriydi.

Emperyalizme karşı ileri sürülen savları burada ayrıntılı olarak tekrarlamaya gerek yok. Kanımca, bunlar iki başlık altında özetlenebilir: Sömürgeleştirilenler açısından olumsuz sonuçları vurgulayanlar ve sömürgeciler açısından olumsuz sonuçları vurgulayanlar. Gerek milliyetçilerin gerekse Marksistlerin arada Lenin ve daha bin kadar kişinin yer aldığı birinci kategori, *Seyr Mutakherin*'in (1789) yazarı Babürlü tarihçi Gulam Hüseyin Han'dan *Şarkiyatçılık* (1978) kitabının yazarı Filistinli akademisyen Edward Said'e kadar uzanır. İkinci kampa ise Adam

* Afrika spor turnuvalarına konan yasak aslında gençlik dönemimin liberal emperyalist varsayımlarıyla gayet kolay bağdaştırılabilirdi. Siyah Güney Afrikalıları yurttaşlık ve siyaset haklarından yoksun bırakmakla, Afrikanerlerin düpedüz gerçek renklerini ortaya koydukları ve açık fikirli İngilizlerin Afrikaner üstünlüğünü kırmaya dönük daha önceki (ve maalesef başarısız) çabalarını haklı çıkardıkları açık gibiydi. Irk ayrımı sisteminin İngiliz yönetimiyle bir alakası olabileceği – veya İngilizlerin kendi tarzında örtük ırk ayrımı sistemleri uygulamış olduğu – hiç aklıma gelmeyen bir şeydi galiba.

tanya İmparatorluğu'nun "bir para israfı" olduğunu savunan liberaller girer.

Temel milliyetçi/Marksist varsayım, haliyle, emperyalizmin ekonomik bakımdan sömürücü olduğudur; buna göre, yerli kültürleri inceleyip anlamaya çalışan Avrupalıların görünüşte samimi çabaları da dahil olmak üzere, sömürgeci yönetimin her veçhesi esasen bağımlı halklardan elde edilebilecek "artı-değer"i azami düzeye çıkarmaya yöneliktir. Temel liberal varsayım daha paradoksaldır. Emperyalizmin ticareti metropol lehine çevirmek üzere askerî güçten tercihli gümrük tarifelerine kadar her şeyi kullanarak piyasa güçlerini çarpıtmasından dolayı, uzun vadede, metropol ekonomisinin çıkarlarına da uygun olmadığını öngörür. Bu bakışa göre, asıl önemli olan emperyalizmin zora dayalı bütünleştiriciliği değil, dünyanın öbür kesimleriyle serbest ekonomik bütünleşmedir. Dolayısıyla Britanya açısından ülke içindeki sanayiye yatırım, uzak sömürgelere yatırımdan daha iyi olabilirdi; öte yandan İmparatorluğu savunma gibi bir külfetin yokluğunda, vergi mükellefleri paralarını modern bir tüketim malları sektörünün ürünlerine harcayabilirdi. Yeni *Oxford History of the British Empire* dergisinde yazan bir tarihçi, Britanya'nın 1840'ların ortalarında İmparatorluktan kurtulması halinde, yüzde 25 vergi indirimi biçiminde "sömürgeciliği tasfiye temettüsü" elde etmiş olabileceğini ileri sürme noktasına kadar vardırmıştı işi. Yani, vergi yükümlülerinin bu yoldan tasarruf edecekleri parayı elektriğe, arabalara ve dayanıklı tüketim mallarına harcamaları içeride sanayinin modernleşmesini teşvik edebilirdi.

Yüzyıl kadar önce çok benzer bir görüşü savunan J. A. Hobson ve Leonard Hobhouse bir ölçüde 1840'lı ve 1850'li yıllardaki Richard Cobden ve John Bright'ın mirasçılarıydı. Adam Smith *Ulusların Zenginliği*'nde (1776) "değişik üreticilerimizin dükkânlarından ancak onların sunabildiği malları satın almaya mecbur tutulacak müşterilerden oluşan bir ulus yaratma" anlayışı konusundaki kuşkularını dile getirmişti. Ama Britanya ticaretindeki yayılmanın müdahaleden tam arınmış bir dış politikayla el ele yürümesi gerektiğinde ilk ısrar eden kişi Cobden'di. Ona göre "her derde deva müthiş derman" olan ticaret tek başına faydalı bir tıbbi buluş gibi,

> dünyanın bütün uluslarına uygarlığa dönük sağlıklı ve tutumlu damak zevkini aşılayacaktır. Kıyılarımızdan ayrılan tek bir ticari mal balyası yoktur ki, daha az kültürlü bir toplumun mensuplarına bilgi ve verimli düşünce tohumları taşımasın; imalat sanayisi merkezlerimizi ziyaret eden tek bir tüccar yoktur ki, kendi ülkesine özgürlüğün, barışın ve iyi yönetimin misyoneri olarak dönmesin – şu anda Avrupa'nın

rı harikulade demiryollarımız açık fikirli kurumlarımızın posterleri ve senetleridir.

Cobden'e göre kritik nokta, ne ticaretin ne de Britanya "uygarlığı"nın emperyal yapılarca dayatılmasının gerekmediğiydi. Aslında, küresel serbest piyasanın yumuşak yasalarına ters düşen güç kullanımı, hiçbir şey sağlayamazdı:

> Ticaretimizin yurtdışında zor ya da şiddet yoluyla ne desteklenmesi ne de büyük çapta zedelenmesi mümkündür. Pazarlarımıza uğrayan dış müşteriler buraya iktidardan korktukları için ya da İngiliz diplomatları sayesinde getirilmiyor. Filolarımız ve ordularımız tarafından tutsak alınmıyorlar. Onları çeken şeyde bize dönük muhabbet duygularının da pek bir etkisi yok; zira "ticarette dostluk olmaz" düsturu bireyler kadar uluslar için de geçerlidir. Avrupa'daki, aynı şekilde dünyanın öbür kesimlerindeki tüccarları gemilerini emeğimizin ürünleriyle yüklenmek üzere limanlarımıza göndermeye yönelten şey kişisel çıkarların telkinleridir. Aynı dürtü tarihin farklı dönemlerinde bütün halkları Sur'a, Venedik'e ve Amsterdam'a çekmiştir. Gün gelip devran döndüğünde (muhtemel bir gelişmeyle) İngiltere'ye ve dünyanın geri kalan kesimine oranla daha ucuz pamuklulara ve yünlülere sahip bir ülke ortaya çıktığında, dünyanın bütün tacirleri – diyelim yerkürenin en ücra köşesine gömülü olsa bile – oraya üşüşecektir. Hiçbir insan gücü, hiçbir filo ya da hiçbir ordu Manchester, Liverpool ve Leeds'in Hollanda, İtalya ve Fenike'deki bir zamanlar mağrur seleflerinin akıbetini paylaşmasını önleyemeyecektir...

Yani bir İmparatorluğa gerek yoktu; ticaret kendi başının çaresine bakabilirdi – dünya barışı da dahil başka her şey için de geçerliydi bu. Mayıs 1856'da Cobden "İngiltere'nin Kıta Asyası'nda tek bir dönüm toprağa sahip olmayacağı bir günün güzel bir gün" olacağını söyleyecek kadar ileri gitti.

Ancak bu türden bütün savlarda ortak payda geçmişte olduğu gibi bugün de uluslararası mübadelenin yararlarının imparatorluğa bağlı maliyetler olmadan elde edilebildiği ve edilebileceği varsayımıdır. Daha veciz bir biçimde sormak gerekirse, gambotlar olmadan küreselleşme mümkün müdür?

İmparatorluk ve Küreselleşme

Bugünkü küreselleşmenin 1914'ten önceki on yıllarda dünya ekonomisinin bütünleşmesiyle birçok benzerlik taşıdığı neredeyse klişeleşmiş bir görüştür. Peki, çokça kullanılan bu sözcük tam olarak ne anlama geliyor? Cobden'in ima etti-

bağlarıyla birleştirdiği" ekonomik esaslı bir olgu mu söz konusu? Yoksa serbest ticaretin işleyebilmesi için bir siyasal çerçeveye gerek var mı?

Küreselleşmenin solcu muhalifleri, doğal olarak bu gelişmeyi kahrolası biçimde esnek bir uluslararası kapitalizmin en son tezahüründen ibaret sayıyor. Buna karşılık, günümüzde liberal iktisatçılar arasındaki mutabakat, şimdiye kadar ayrıcalıklı ya da koruma altında olan sosyal kesimlerin uluslararası rekabete açılmasından bazıları zararlı çıksa bile, artan ekonomik açıklığın yaşam standartlarını yükselttiği yönündedir. Ama gerek iktisatçılar, gerekse iktisat tarihçileri mal, sermaye ve işgücü akışlarına odaklanmayı tercih ediyorlar. Bilgi, kültür ve kurumlar düzeyindeki akışlar için daha az şey söylüyorlar. Ayrıca genelde devletin küreselleşmeyi aktif olarak destekleme ve aslında *dayatma* yollarından ziyade, çeşitli serbestleştirme biçimleriyle *kolaylaştırabilme* yollarına daha fazla ilgi gösteriyorlar. Sınırlar ötesi sermaye akışlarını teşvik etme açısından hukukun üstünlüğü, güvenilir para rejimleri, şeffaf mali sistemler ve dürüst bürokrasiler gibi hukuksal, finansal ve idari kurumların önemine gittikçe daha fazla değer veriliyor. Peki, böyle kurumların Batı Avrupa versiyonları bu kadar geniş çaplı yaygınlığa nasıl ulaştı?

En belirgini Japonya olmak üzere birkaç nadir örnekte bilinçli ve gönüllü bir taklit süreci yaşandı. Ama daha sık görülen durum Avrupa kurumlarının cebren, çoğu kez basbayağı silah zoruyla benimsetilmesiydi. Teorik açıdan bakıldığında, Cobden'in öngördüğü gibi, çok taraflı işbirliğine dayalı bir uluslararası sistemde küreselleşmenin kendiliğinden doğması mümkün olabilir. Ama dünyadaki başat gücün ekonomik liberalizmi yeğ tutması halinde, zorlama sonucunda ortaya çıkması da aynı ölçüde mümkündür. Burada hemen akla gelen örnek, İmparatorluk ve özgül olarak Britanya İmparatorluğu'dur.

Bugün dünyada optimum işgücü, sermaye ve mal dağılımının önündeki başlıca engeller, bir yandan Sahra altı Afrika'da ve Asya'nın bazı kesimlerinde birçok ülkeyi yıllarca yoksulluğa mahkûm etmiş olan iç savaşlar ve yasa tanımaz, yozlaşmış hükümetler, öte yandan ABD ve müttefiklerinin serbest ticareti öğütledikleri kadar uygulamada veya geniş kaynaklarının cüzi bir kısmından fazlasını ekonomik yardım programlarına ayırmada isteksiz oluşlarıdır. Oysa Britanya İmparatorluğu tarihinin (ileride göreceğimiz üzere, elbette tamamında olmasa bile) büyük bir bölümünde, kabaca dünyanın dörtte birine serbest piyasayı, hukukun üstünlüğünü, yatırımcıyı korumayı ve görece dürüst yönetimi dayatmanın bir aracı işlevini gördü. Resmî emperyal alanının dışında kalan ama "serbest ticaret emperyalizmi" yoluyla ekonomik nüfuzu altına aldığı ülkelerde de

imparatorluğun küresel refahı yükselttiğini, bir başka deyişle İyi Bir Şey olduğunu söylemenin makul bir gerekçesi var gibidir.

Elbette Britanya İmparatorluğu'na birçok suçlama yöneltilebilir; okuyacağınız sayfalarda bunlar hiç eksik olmayacaktır. John Stuart Mill'in yaptığı gibi, Hindistan'daki Britanya yönetiminin "insanoğlunca bilinenler içinde sadece niyet bakımından en halisane değil, tatbikat bakımından en faydalılardan biri" olduğunu öne sürmüyorum. Keza Lord Curzon gibi, Britanya İmparatorluğu için "ilahi takdirle iyilik adına şimdiye dek dünyanın gördüğü en büyük araç" ya da General Smuts gibi, "örgütlü insan özgürlüğü açısından şimdiye kadar insanlık tarihinde var olmuş en geniş sistem" olduğunu savunmuyorum. İmparatorluk asla bu kadar diğerkâm değildi. Britanyalılar 18. yüzyılda daha sonraları köleliği ortadan kaldırmada göstereceklerinden aşağı kalmayan bir gayretle köleler edinmek ve sömürmek için uğraştılar; günümüzde tiksindirici bulduğumuz ırk ayrımcılığı biçimlerini çok daha uzun süre uyguladılar. Emperyal otoriteye 1857'de Hindistan'da, 1831 ve 1865'te Jamaika'da, 1899'da Güney Afrika'da kafa tutulduğunda, Britanya'nın tepkisi vahşiceydi. Kıtlık 1840'larda İrlanda'yı, 1870'lerde Hindistan'ı vurduğunda, aldırışsız bir tavır takındılar; bir ölçüde kesinlikle kusurları da vardı. Doğu kültürlerine bilimsel bir ilgi gösterdiklerinde bile, muhtemelen bu süreç içinde onlara sinsice kara çaldılar.

Bununla birlikte, tarihte hiçbir düzenin 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında Britanya İmparatorluğu'nun başardığı ölçüde malların, sermayenin ve işgücünün serbest dolaşımını ileriye götürmediği ortadadır. Batı'nın hukuk, düzen ve yönetim normlarını dünya genelinde benimsetmeye daha fazla katkıda bulunmuş hiçbir düzen yoktur. Tüm bunları "centilmence kapitalizm" olarak nitelendirmek ekonomi alanındaki atılımın ölçeğini – ve de modernliğini – boğuntuya getirme riskini taşır; tıpkı Britanya'nın denizaşırı egemenliğinin "süslü" (yani hiyerarşik) niteliğine yönelik eleştirilerin, rüşvetten dikkat çekici ölçüde uzak idarelerin üstün erdemlerini gözardı etme eğilimi göstermesinde olduğu gibi. Bunlardan yalnızca benim ailem faydalanmadı.

İmparatorluğun başarıları konusunda karşılaşılan güçlük, bunların imparatorlukça işlenen günahlara oranla olağan sayılmaya çok daha elverişli olmalarıdır. Oysa imparatorluğun olmadığı bir dünyayı hayal etmeye çalışmak öğreticidir. Fransız Devrimi'ni veya I. Dünya Savaşı'nı yaşamamış bir dünyayı hayal etmenin aynı ölçüde mümkün olmasına karşın, hayal gücü, Britanya İmparatorluğu'ndan yoksun bir modern tarihin gerçeğe aykırılığından dolayı sendeler.

2002'nin ilk yarısında, imparatorluğun kalıntıları arasında dolaşırken, her yere sinmiş yaratıcılığı karşısında sürekli şaşkınlığa uğradım. İmparatorluğun olmadığı bir dünya hayal edildiğinde, Williamsburg'un ve eski Philadelphia'nın bulvarları haritadan silinir; Jamaika'nın Port Royal kentinin alçak mazgallı siperleri deniz sularına kapılıp gider; Sydney'in görkemli silueti vahşi doğaya döner; Sierra Leone'nin başkenti Freetown buğulu bir harabe sahil köyü derekesine dönüşür; Kimberley'deki Büyük Delik dolarak ortadan kalkar; Kuruman'daki misyon merkezi yıkılır; Livingstone kasabası Victoria Şelalesi'nden aşağıya yuvarlanıp gider – tabii bu arada şelale de özgün adı Mosioatunya'ya tekrar kavuşur. Eğer Britanya İmparatorluğu olmasaydı, Kalküta diye bir yer olmazdı; Bombay ve Madras olmazdı. Hintliler onlara istedikleri kadar yeni adlar versinler; buraların Britanyalılarca kurulup imar edilmiş kentler oldukları gerçeği ortadan kalkmaz.

Farklı adlarla da olsa bütün bunların şöyle ya da böyle zaten ortaya çıkacağını ileri sürmek elbette çekici bir düşüncedir. Belki demiryolları başka bir Avrupa devletince icat ve ihraç edilirdi; belki telgraf kabloları başka birilerince denizin dibine döşenirdi. Cobden'in ileri sürdüğü gibi, barışçıl ticarete karışan savaşçı imparatorluklar olmadığında da aynı ticaret hacmine ulaşılabilirdi belki. Bir bütün olarak kıtaların kültürlerini ve ten renklerini dönüşüme uğratan büyük nüfus hareketleri de belki bir şekilde yaşanırdı.

Ancak İmparatorluğun yokluğunda dünyanın aynı ve hatta benzer bir durumda olacağından kuşku duymak için haklı sebepler var. Ticaretin, sermaye akışlarının ve göçlerin son 300 yılda "doğal olarak meydana gelmiş" olabileceği olasılığını geçerli saysak bile, kültür ve kurum akışları konusu çözülmemiş olarak kalır. Ve de bu alanda imparatorluğun bıraktığı izler daha kolay seçilebilir ve daha zor silinebilir gibidir.

Britanyalılar bir ülkeyi yönettiğinde, bu sadece askerî ve mali gücü esneterek yönetimi nüfuz altına alma düzeyinde kalsa bile, Britanya toplumunun yayma eğilimini gösterdiği belli ayırıcı özellikleri vardı. Bunlar içinde daha önemli olanlar şöyle sıralanabilir:

1 İngilizce dili
2 İngiliz toprak işleme biçimleri
3 İskoç ve İngiliz bankacılığı
4 Görenek hukuku
5 Protestanlık
6 Takım sporları

8 Temsili meclisler

9 Serbestlik ülküsü

Sonuncusu belki de en önemlisidir, çünkü İmparatorluğu Kıta Avrupası'ndaki rakiplerinden farklı kılan en ayırıcı özelliktir. Bütün Britanyalı emperyalistlerin liberal olduklarını kastetmiyorum; bazıları bundan çok uzaktı. Ama İmparatorluk tarihinin çok çarpıcı bir yönü, Britanyalılar despotça davrandığında, bizzat Britanya toplumundan bu davranışa karşı liberal bir eleştirinin hemen her zaman ortaya çıkmasıydı. Hatta, Britanya'nın emperyal adabını serbestlik ölçüsüne göre değerlendirmek yönündeki bu eğilimin çok güçlü ve tutarlı olması, Britanya İmparatorluğu'na kendini tasfiye edici bir mahiyet kazandırdı. Sömürgeleştirilen bir toplum Britanyalılarca getirilen diğer kurumları yeterince benimsediğinde, Britanyalıların kendileri açısından büyük önem atfettikleri siyasal özgürlüğü yasaklamaları çok zorlaştı.

Diğer imparatorluklar aynı etkilere yol açar mıydı? Kuşkulu görünüyor. Ortaya çıkmış olabilecek dünya imparatorluklarına ilişkin birçok ipucuna yolculuklarımda, Hollanda imparatorluğunun gerileyip yıkılmaması halinde bütün Asya'nın nasıl bir görünüm alabileceğini yansıtan harap Chinsura'da; Yedi Yıl Savaşı'nı Fransızların kazanması halinde bütün Hindistan'ın benzemiş olabileceği badanalı Pondiçeri'de; Hint İsyanı'nın bastırılmaması halinde Babürlü İmparatorluğu'nun tekrar kurulmuş olabileceği tozlu Delhi'de; Japon İmparatorluğu'nun Kwai Nehri üzerinde İngiliz tutsaklarını çalıştırarak ünlü köprüyü inşa ettirdiği nemli Kançanaburi'de rastladım. Eğer Hollanda 1664'te İngilizlere teslim etmiş olmasaydı, Nieuw Amsterdam acaba bugün bildiğimiz New York olur muydu? Hollanda sömürgeciliğinin günümüze ulaşmış otantik bir örneği olan Bloemfontein'e benzer miydi?

İngiliz Küreselleşmesi

Britanya İmparatorluğu üzerine pek çok başarılı genel tarih kitabı zaten var. Benim amacım bunların bir benzerini ortaya koymak değil, Büyük Britanya'nın ve sömürgelerinin geliştirdiği biçimiyle küreselleşmenin tarihini yazmaktır – buna "İngiliz küreselleşmesi" diyebilirsiniz. Kitabın yapısı büyük oranda kronolojiktir ama altı bölümün her birinin ayrı birer teması vardır. Basitleştirerek belirtmek gerekirse, kitabın içeriği, şu unsurların küreselleşmesi olarak özetlenebilir:

2 İşgücü piyasaları

3 Kültür

4 Devlet yönetimi

5 Sermaye piyasaları

6 Savaş

Veya daha insani çerçevede şu kesimlerce oynanan rollerin anlatıldığı söylenebilir:

1 Korsanlar

2 Plantasyon sahipleri

3 Misyonerler

4 Mandarinler

5 Bankerler

6 Müflisler

Birinci bölüm Britanya İmparatorluğu'nun öncelikle bir ekonomik olgu olarak başladığını, gelişimine ticaretin ve tüketiciliğin güç verdiğini vurguluyor. Şekere dönük talep, tüccarları Karayipler'e, baharat, çay ve dokumalara dönük talep ise Asya'ya çekti. Ama bu başından itibaren gambotlara dayanan bir küreselleşmeydi. Çünkü Britanyalılar ilk imparatorluk kurucuları değildi; daha önceki Portekiz, İspanya, Hollanda ve Fransa imparatorluklarının süprüntülerinden beslenen korsanlardı. Yani emperyal taklitçilerdi.

İkinci bölüm, göçlerin rolünü anlatıyor. İngiliz sömürgeciliği geniş çaplı bir nüfus hareketi, öncesinde ve sonrasında bir benzeri olmayan bir *Volkerwanderung*'du ("insan hareketi"). Britanya Adaları'ndan çıkan göçmenlerden bazıları dinsel özgürlük, bazıları siyasal özgürlük, bazıları kâr peşindeydi. Ayrıca köle ya da hüküm giymiş suçlu olarak, tercih şansı tanınmaksızın gönderilenler vardı. Dolayısıyla bu bölümün ana teması, İngiliz özgürlük teorileri ile emperyal yönetim pratiği arasındaki gerilim ve bu gerilimin zamanla nasıl çözüldüğüdür.

Üçüncü bölüm imparatorluk kurma sürecinin gönüllü, sivil mahiyetini öne çıkararak, özellikle Britanya nüfuzunun yayılmasında evanjelik dinsel mezheplerin ve misyoner derneklerin gittikçe artan biçimde oynadığı önemli role odaklanıyor. Burada hassas bir nokta, bu örgütlerden Victoria döneminin "sivil toplum kuruluşları"ndan kaynaklanan bilinçli modernleştirici projedir. Asıl paradoks, emperyal yönetime karşı en sert 19. yüzyıl ayaklanmalarını kışkırtan şeyin tam da yerli kültürlerin Anglikanlaştırılabileceği yönündeki bu inanç olmasıdır.

Yine de işleyiş tarzı minimalizmin bir zaferiydi. Birkaç yüz milyona varan bir nüfusun yönetiminden sorumlu Hint Mülki İdaresi'nin azami kadrosu bin kişinin biraz üzerindeydi. Dördüncü bölüm böyle ufak bir bürokrasinin devasa bir imparatorluğu nasıl yönetebildiği sorusunu ortaya atıyor ve İngiliz yöneticiler ile geleneksel ve yeni yerli elitler arasındaki ortak-yaşama dayalı ama sonuçta sürdürülemez olan işbirliğini irdeliyor.

Beşinci bölüm esas olarak "Afrika Kapışması" döneminde askerî gücün rolü üzerinde durarak, finansal küreselleşme ile Avrupa devletlerinin silahlanma yarışı arasındaki etkileşimi araştırıyor. Bu dönem öteden beri öngörülen kritik önemde üç modern olgunun ortaya çıkışına sahne oldu: Gerçek anlamda küresel tahvil piyasası, askerî-sınaî kompleks ve kitle iletişim araçları. İmparatorluğun doruğuna ulaşmasında bunların etkisi can alıcıydı. En başta basın, bu İmparatorluğu Yunanlıların hubris (kibir) dediği şeye, yani bir düşüş öncesindeki aşırı gurura yöneltti.

Son olarak, altıncı bölüm imparatorluğun sadece milliyetçi başkaldırıyla değil (bununla başa çıkabiliyordu), çok daha acımasız rakip imparatorluklarla karşı karşıya kaldığı 20. yüzyıldaki rolünü ele alıyor. 1940 yılı, Britanya İmparatorluğu'nun tarih terazisinde tartıldığı andı; Hitler'in şer imparatorluğuyla uzlaşmak ve en fazla bir Pirus zaferi için onunla dövüşmek arasında seçim yapmak zorunda kaldı. Ve bence doğru tercihi yaptı.

Aslında 400 yıllık küresel tarihi kapsayan tek bir kitapta bazı şeylerin dışarıda bırakılmış olması kaçınılmazdır; çok acı bir biçimde bu durumun farkındayım. Yine de sırf övgüler düzmek için dışarıda bırakmayı seçtiğim şeyler olmadı. Kölelik ve köle ticareti mazur görülemez ve zaten görülmemektedir; İrlanda patates kıtlığı, Matabele topraklarına el konulması ya da Amritsar katliamı için aynı şey geçerlidir. Ama İngiliz emperyal atılımının bu bilançosunda olumlu hane de atlanmış değildir. Kitap; imparatorluk mirasının – zaten sömürgecilikten çok önce var olan – "ırkçılık, ırk ayrımcılığı, yabancı düşmanlığı ve bunlarla bağlantılı hoşgörüsüzlük"ten ibaret olmadığını, ayrıca

- ideal ekonomik örgütlenme sistemi olarak kapitalizmin zaferini,
- Kuzey Amerika ve Avustralasya'nın Anglikanlaşmasını,
- İngilizcenin uluslararası dil haline gelişini,
- Hıristiyanlığın Protestan versiyonunun kalıcı etkisini ve hepsinden önemlisi
- çok daha berbat imparatorlukların 1940'larda yok etmeye yöneldiği parlamenter kurumların ayakta tutuluşunu da kapsadığını göstermeye çalışmaktadır.

taya güzel bir soru atmıştı:

> Hangi girişim, aydın bir toplumun verimli bölgeleri ve geniş toplulukları barbarlıktan kurtarmaya çalışmasından daha soylu ve daha kazançlı olabilir? Savaşan kabilelere barış getirmek, şiddetin kol gezdiği yerlerde adaleti sağlamak, kölelik zincirlerini kırmak, topraktaki bereketi ortaya çıkarmak, ticaretin ve irfanın ilk tohumlarını ekmek, bütün halkların hayattan haz alma gücünü artırmak ve ıstırap çekme ihtimalini azaltmak – hangi ülkü veya ödül insan uğraşına verilecek bundan güzel veya değerli bir ödül olabilir?

Ama Churchill böyle özlemler duyulduğunda bile imparatorluğun pratikteki işleyişinin ahlaki açıdan iyi bir örnek teşkil ettiğinin de bilincindeydi.

> Yine de akıl, insanın özlemlerinin harika hayal dünyasından girişim ve kazanımların çirkin iskelesine indiğinde, bir dizi karşıt fikir ortaya çıkar. ... Fetih ve hâkimiyet arasındaki kaçınılmaz uçurum, fethedilenlerin zihninde endişeler uyandıran ve fethedenlerin kirli iştahlarını kabartan açgözlü tacirin, münasebetsiz misyonerin, hırslı askerin ve yalancı spekülatörün kişilikleriyle dolar. Ve de aklın gözü, bu meşum yönlere takıldığında, böyle pis bir yolla hoş bir manzaraya varılacağına inanmamız pek de mümkün görünmez.

İster iyi ya da hoş, ister kötü ya da pis olsun, bugün bildiğimiz dünya büyük ölçüde Britanya'nın İmparatorluk çağının ürünüdür. Mesele İngiliz emperyalizminin bir kusurunun olup olmadığı değildir. Kusuru vardı. Asıl mesele modernliğe daha az kanlı bir yolla varmanın mümkün olup olmadığıdır. Teoride belki olabilirdi. Peki, pratikte? Sonraki sayfalarda anlatılanların, bu konuda karar vermekte okura yardımcı olmasını umarım.

1

NEDEN BRİTANYA?

Avrupalılar hangi araçlarla bu kadar güçlü olabiliyor? Bir başka deyişle, ticaret ya da fetih için Asya ve Afrika'ya böyle kolay girebildiklerine göre, niçin Asyalılar ve Afrikalılar da onların kıyılarını istila edemiyor, limanlarına koloniler kuramıyor ve yerli hükümdarlarına kendi yasalarını dayatamıyorlar? Onları bundan alıkoyan aynı rüzgâr bizleri oraya götürecektir.

Samuel Johnson, *Rasselas*

Henry Morgan adında bir Galli, Aralık 1663'te Nikaragua Gölü'nün kuzeyinde kalan İspanyol ileri karakolu Gran Grenada'ya çarpıcı bir baskın düzenlemek için Karayipler'in ötesine 800 kilometrelik bir deniz yolculuğu yaptı. Seferin amacı basitti: İspanyol altını bulup çalmak – tabii varsa başka taşınır malları da. Morgan ve adamları Gran Grenada'ya vardıklarında, Jamaika valisinin Londra'ya ulaşan raporundaki anlatımla, "yaylım ateş açarak 18 büyük topu devirdiler, ... bütün silahların ve cephanenin bulunduğu başçavuş konutunu ele geçirdiler, en sağlam adamlarının 300 kadarını tutsak alıp büyük kiliseye kapattılar, ... 16 saat boyunca yağmaya giriştiler, tutsakları serbest bıraktılar, bütün tekneleri batırdılar ve öylece çıkıp geldiler." 17. yüzyıldaki en olağanüstü kapkaç cümbüşlerinden birinin başlangıcıydı bu.

Britanya İmparatorluğu'nun böyle başladığını, denizlerde şiddet ve hırsızlığın girdabında ortaya çıktığını hiç unutmamak gerekir. Yabancı topraklarda İngiliz yönetimi kurmayı amaçlayan bilinçli emperyalistler ya da denizaşırı ülkelerde yeni bir hayat kurmayı uman koloniciler tarafından tasarlanmış değildi.

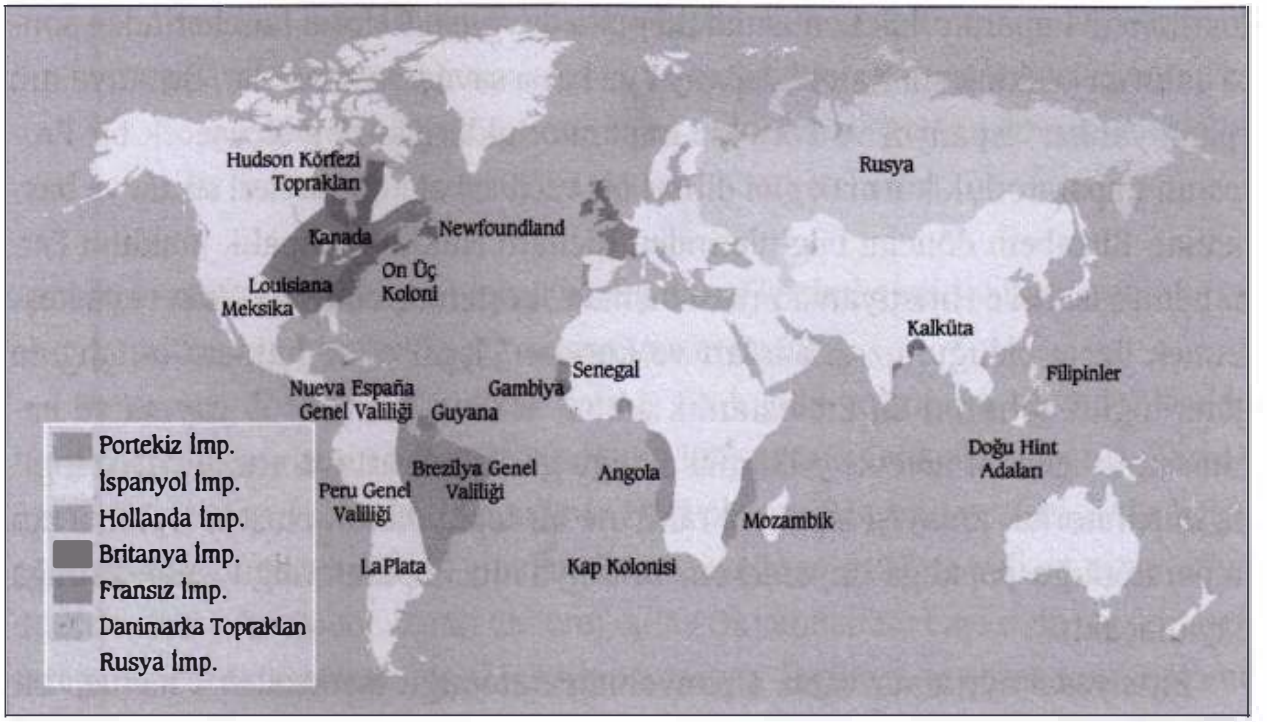
ya çalışan hırsızlardı.

Kendilerini "Kıyı Kardeşleri" olarak anan korsanların yaralanmaya karşı sigorta poliçelerini de içeren karmaşık bir kâr paylaşım sistemi vardı. Esasen yaptıkları iş örgütlü suçtu. Morgan 1668 yılında Panama'daki İspanyol kasabası Portobelo'ya başka bir baskına giriştiğinde, toplam çeyrek milyon İspanyol gümüş parasına varan öylesine büyük bir yağmayla döndü ki, bu sikkeler Jamaika'da geçerli para haline geldi. Yani tek bir baskında 60.000 sterlin elde edilmişti. İngiliz hükümeti Morgan'ın işlerine göz yummakla kalmadı, onu kesinlikle teşvik etti. Londra'dan bakıldığında, korsanlık Britanya'nın Avrupa'daki başta gelen hasmı İspanya'ya karşı savaşını yürütmenin düşük maliyetli bir yoluydu. Taht, uygulamada böyle kişilere "izinli korsan" ruhsatı vererek, hâsılattan bir pay karşılığında harekâtlarına meşruluk kazandırdı. Morgan'ın kariyeri Britanya İmparatorluğu'nun ortaya çıkışında düzenli kuvvetler kadar girişken paralı askerleri de kullanmanın klasik bir örneğiydi.

Korsanlar

Eskiden Britanya İmparatorluğu'nun "bir dalgınlık anında" elde edildiği düşünülürdü. İşin doğrusu, Britanya'nın yayılmacılığı kazara ortaya çıkmış bir şey olmaktan uzaktı; bilinçli bir taklitçiliğin sonucuydu. İktisat tarihçileri çoğu kez Britanya'yı "ilk sanayi ülkesi" olarak görürler. Oysa Avrupa'daki imparatorluk yarışında, İngilizler sahneye geç çıkmıştı. Örneğin, Britanya ancak 1655'te Jamaika'yı aldı. O sırada Britanya İmparatorluğu bir avuç Karayip adasından, beş Kuzey Amerika "plantasyon"undan ve birkaç Hint limanından ibaretti. Buna karşılık İspanya'nın Amerika imparatorluğunun temelleri, bir buçuk yüzyılı aşkın bir süre önce Kristof Kolomb tarafından atılmıştı. Dünyanın gıptayla baktığı bu imparatorluk Madrid'den Manila'ya kadar uzanan sınırlarıyla, Amerika kıtasındaki en zengin ve en yoğun nüfuslu toprakları, Peru ve Meksika'yı içine alıyordu. Portekiz'in daha geniş alanlı ve aynı ölçüde kazançlı imparatorluğu, Atlas Okyanusu adaları Madeira ve São Tomé'den dışa doğru yayılarak, engin Brezilya topraklarını ve Batı Afrika, Endonezya, Hindistan ve hatta Çin'deki çok sayıda ticari ileri karakolu kapsıyordu. Papa 1493'te Amerika ticaretini İspanya'ya, Asya ticaretini ise Portekiz'e bırakan bir ferman yayımlamıştı. Dünyanın bu şekilde bö-

* Terimin İngilizce karşılığının özgün kökeni olan *boucaniers* yalnız bırakılan denizcilerin ya da kaçak kölelerin et tütsülemek için kullandığı basit bir barbekü olan *boucan*'dan gelir.

Avrupa sömürge imparatorlukları, yak. 1750

lünmesiyle Portekiz'in payına şeker, baharat ve köleler düşmüştü. Ama İngilizlerin en çok imrendiği şey İspanyolların Amerika'da bulduğu altın ve gümüştü.

VII. Henry döneminden beri İngilizler kendi ülkelerini de Amerikan metalleriyle zenginleştirecek bir "El Dorado" bulma hayalleri kurdu. Ama çeşitli girişimleri boşa çıktı. En fazla becerebildikleri şey denizcilikteki ustalıklarını kullanarak İspanyol gemilerinden ve yerleşmelerinden altın çalmaktı. Daha Mart 1496'da, Kolomb'un İspanyol tahtı adına üç yıl önce Amerika'yı keşfinden ilham alındığını apaçık gösteren bir hamleyle, VII. Henry tarafından Venedikli denizci John Cabot'a verilen berat uyarınca, onun ve oğullarının elde ettiği "tam ve kısıtsız yetki, imtiyaz ve iktidar"ın kapsamı şöyleydi:

> ... doğu, batı ve kuzey denizlerinin [İspanyol keşifleriyle çatışma durumundan kaçınmak açısından güney denizi hariç] bütün kesimlerine, bölgelerine ve kıyılarına sancaklarımız, bayraklarımız ve bandıralarımız altında gemiyle yolculuk etmek, ... dünyanın daha önce bütün Hıristiyanlar için meçhul olan her meskûn kesiminde putperestlere ya da kâfirlere ait her adayı, ülkeyi, bölgeyi ya da sahayı bulmak ve araştırmak ... [ve] böylece onlar tarafından keşfedilip fetih, işgal ve ilhak için elverişli olduğu anlaşılan kasabaları, şatoları, şehirleri ve adaları oralardaki vasallarımız, vali vekillerimiz ve naiplerimiz sıfatıyla fetih, işgal ve ilhak ederek, keşfedilen söz konusu kasabalar, şatolar, şehirler, adalar ve anakaralar üzerindeki hâkimiyet, mülkiyet ve salahiyet haklarını bizim adımıza elde etmek...

ra daha da keskinleşti; Katolik İspanya'ya karşı savaşı savunanlar, Britanya'nın "papa yanlısı" İspanyol ve Portekiz imparatorluklarıyla boy ölçüşecek bir Protestan imparatorluk kurmak gibi dinsel bir vecibesi olduğunu ileri sürmeye başladılar. Elizabeth dönemi bilginlerinden Richard Hakluyt, papalık makamı Fernando ve Isabel'e Hıristiyan dünyası dışında "keşfetmiş olabileceğiniz veya keşfetmek üzere olduğunuz ... adaları ve karaları" işgal etme hakkını tanıdığına göre, İngiliz tahtının da Protestanlık adına "İsa'nın inancını ... yayma ve benimsetme" gibi bir görevle yükümlü olduğu görüşünü ortaya attı. Böylece İngiliz imparatorluk anlayışı İspanyol rakibine bir tepki olarak oluştu; İspanya'nın imparatorluğu papalığa dayanırken, Britanya'nın imparatorluğu Protestanlığa dayanacaktı.

Bir siyasal ayrım da vardı. İspanyol imparatorluğu merkezden yönetilen bir otokrasiydi. Hazinesi Amerikan gümüşüyle taşan İspanya kralı, güvenle dünya hâkimiyeti emelini güdebilirdi. Bütün bu servet, şanını artırmaktan başka neye yarayabilirdi ki? Buna karşılık Britanya'da hükümdarın gücü hiçbir zaman mutlaklaşmadı; önce ülkenin varlıklı aristokrasisinin, daha sonra Parlamento'nun her iki kanadının baskısıyla hep sınırlı kaldı. Hatta bir İngiliz kralı Parlamento'nun siyasal taleplerine direnmeye cüret ettiği için 1649'da idam edildi. Finansal bakımdan Parlamento'ya bağımlı olan İngiliz hükümdarlarının çoğu kez savaşlarda paralı askerlere güvenmek dışında pek bir seçeneği yoktu. Ama İngiliz tahtının zayıflığı, ardında gelecek açısından güçlü bir yanı gizlemekteydi. Tam da siyasal gücün daha geniş tabanlı olması nedeniyle servet de daha yaygın bir temele sahipti. Vergiler ancak Parlamento'nun onayıyla konulabilirdi. Dolayısıyla paralı insanlar mutlak hükümdarın vergilerine dosdoğru el koyamayacağına makul ölçüde güven duyabilirdi. Bu durum girişimciler için önemli bir teşvik unsuru olacaktı.

Can alıcı soru, Britanya'nın İspanyol karşıtı emperyal egemenliğini nerede kuracağıydı. Hakluyt sonsuz olanakların bir ipucunu, adaşı da olan kuzeninden 1589'da almıştı:

> ... [Kuzenimin] masasının üstünde duran ... evrensel bir Haritayla karşılaştım: Biraz merakla baktığımı görünce, dünyanın önce eski hesapça üç kesime, ardından sonraki & daha iyi dağılıma göre daha fazla kesime bölünüşünü göstererek, cehaletimi gidermeye koyuldu: Elindeki çubukla her kesimdeki bütün bilinen Denizleri, Körfezleri, Koyları, Boğazları, Burunları, Nehirleri, İmparatorlukları, Krallıkları, Düklükleri ve Toprakları işaret ederken, tüccarların gidiş gelişleri ve bağlantıları sayesinde bolca sağlanan özel mallarını & belirli ihtiyaçlarını da bildirdi. Beni

geldiğinde, 23 & 24 [numaralı] mısralara dikkatimi çekti; orada gemilerle denizlere açılanların ve büyük suların yanında oturanların Rabbin eserlerini ve derinlerdeki mucizelerini görecekleri vs. yolundaki sözleri okudum.

Ama kuzeninin haritası, dünyanın başka hangi kesimlerinde sahipsiz gümüş ve altın yataklarının bulunabileceğini ona gösteremedi.

Bu amaca dönük ve kayıtlara geçmiş ilk İngiliz yolculuğu 1480'de yapıldı; bir gemi dolusu iyimser adam "İrlanda'nın batısındaki Brasylle adasını" aramak üzere Bristol'dan yola çıktı. Kayıtlarda bilgi olmamakla birlikte, girişimin başarıya ulaşmış olması kuşkulu gibidir. Yine Bristol'dan 1497'de yelken açan Venedikli denizci John Cabot (Zuan Caboto) Atlas Okyanusu'nu başarıyla aştı ama ertesi yıl denizde kayboldu. Anlaşıldığı kadarıyla İngiltere'de onun tıpkı Kolomb gibi Asya'ya varmayı sağlayacak yeni bir güzergâh bulduğu yolundaki kanısını paylaşan çok az kimse vardı. (Ölümüyle sonuçlanan ikinci seferinin öngörülen hedefi o dönemde "Cipango" olarak bilinen Japonya'ydı.) Daha önceki Bristol gemilerinin Amerika'ya ulaşmış olmaları mümkündür. Nitekim daha 1501'de İspanyol devleti İngiliz fetihçilerin Meksika Körfezi'ndeki zenginlikleri daha önce kapabileceklerinden endişeleniyordu; hatta "bu yöndeki İngiliz keşiflerini durdurmaya" yönelik bir sefer düzenledi. Ama Hugh Elyot gibi Bristol'lu denizciler sahiden Atlas Okyanusu'nu bu kadar erken aşmış olsalar da, vardıkları yer Newfoundland'dı ve buldukları şey altın değildi. VII. Henry'nin Hane Masrafları Defteri'nde "Newfoundland Adası'ndan gelen şahinler" için ödemelere ilişkin 1503 tarihli bir kayıt vardır. Newfoundland kıyıları açığındaki muazzam morina dalyanları Bristol tüccar camiası için daha ilgi çekiciydi.

Sir Richard Grenville'i Güney Amerika'nın en güney ucuna çeken şey altın, daha doğrusu 1574 tarihli dilekçesindeki ifadesiyle, "krallığa başka hükümdarların hazine edindikleri bölgelere benzer ülkelerden büyük altın, gümüş ve inci hazineleri getirme ihtimali"ydi. Üç yıl sonra aynı "büyük altın [ve] gümüş umudu" – ayrıca "baharat, ilaç, kırmızı boya" – Sir Francis Drake'i Güney Amerika seferine yöneltti. (Hakluyt coşkuyla "Peru'nun bütün altın madenlerini İngiltere'nin hizmetine koşacağımıza hiç kuşku yoktur..." diye ilan etti.) Martin Frobisher'in 1576, 1577 ve 1578 seferleri aynı şekilde değerli metaller bulmaya yönelikti. Sir Thomas Gates ve arkadaşlarına 1606'da verilen berata göre, Virginia kolonisini kurmanın hedefleri arasında "altın, gümüş ve bakır madenleri" bulup işletme gayesi de vardı. (1607'de bile hâlâ Virginia'nın "altın ve bakır bakımından çok zengin" çıkacağı yönünde zayıf bir umut beslenmekteydi.) Çağın saplantısıydı bu.

Guiana, with relation of the great and golden citie of Manoa (which spaniards call El Dorado) (1596) adlı kitabındaki savına göre, İspanya'nın büyüklüğünün "Sevilla portakalı çuvallarıyla yürütülen ticaret"le hiçbir alakası yoktu. "Bütün Avrupa ülkelerini tehlikeye düşüren ve rahatsız eden ... sahip oldukları Yerli altınıdır." Ralegh haliyle Trinidad'a yelken açtı; 1595'te San José de Oruña'daki İspanyol üssüne baskın düzenledi ve El Dorado'nun yerini bildiğine inandığı Antonio de Berrio adlı adamı tutsak etti. Orinoco deltasında pis kokulu bir gemide otururken şöyle hayıflanacaktı: "Özellikle benim gibi yıllar boyunca çok daha farklı bir biçimde beslenmiş ve hizmet görmüş biri için İngiltere'de daha berbat ve çirkef bir zindan asla olmamıştır, buna sizi temin ederim."

Eğer birileri sarı metali bulmuş olsaydı, bütün bu zahmetler katlanılmaya değerdi. Hiç kimse bulamadı. Frobisher'in dönerken yanında getirdiği tek şey bir Eskimo'ydu; Ralegh'in "büyük, zengin ve güzel Guyana İmparatorluğunu" bulma düşü hiç gerçekleşmedi. Orinoco'nun kaynağına doğru giderken karşılaştığı en hoş şey altın değil, bir Yerli kadın oldu. ("Ömrüm boyunca daha güzel bir kadın görmedim: Hoş endamlı, siyah gözlü, etine dolgun, kusursuz çehreliydi. ... Bir ara İngiltere'de ona çok benzeyen bir hanım gördüm; eğer ten rengi farklılığı olmasaydı, aynı kişi olduğuna yemin edebilirdim.") Caroní Nehri'nin ağzına yakın bir yerde biraz cevher çıkardılar, ama altın değildi. Ralegh, kendi karısının ifadesiyle, Plymouth'a "bir adamın erişebileceği büyük şerefle, ama çok az servetle" döndü. Kraliçe umursamadı. Bu arada Virginia'da bulduğu cevherle heyecana kapılan Christopher Newport'un umutları, alınan örneğin tahlil edilmesiyle yıkıldı. Sir Walter Cope durumu Lord Salisbury'ye 15 Ağustos 1607'de şu şekilde bildirdi: "Önceki gün size altın konusunda yeni haberler gönderdik/Bugün ise size bakır dahi sunabilecek durumda değiliz/Yeni keşfimizin Ofir diyarından çok Canaan diyarı çıkması ihtimali daha yüksek. ... Sonuçta her şey buhar olup gitti." Altın bulmak üzere 1618–1621 arasında Gambiya'ya yapılan üç seyahat aynı şekilde hiçbir sonuç vermedi; gerçekten de yaklaşık 5.600 sterlin kaybettiler.

İspanyollar Peru ve Meksika'yı ele geçirdiklerinde büyük miktarda gümüş bulmuşlardı. Kanada, Guyana, Virginia ve Gambiya'da şanslarını deneyen İngilizler ise hiçbir şey bulamadılar. Talihsiz İngilizlerin yapabileceği tek şey dosdoğru İspanyolları soymaktı. Drake 1570'lerde Karayipler ve Panama'da servetini böyle edindi. Hawkins'in 1581'de Asor Adaları'na saldırmasının ardındaki gerekçe, Drake'in dört yıl sonra Cartagena ve Santo Domingo'a karşı giriştiği saldırının birincil amacı yine buydu. Sir Humphrey Gilbert'in 1578'de daha İr-

ters gittiğinde, sağ kalanlar masraflarını çıkarmak için korsanlığa başvururlardı. El Dorado'yu aramaya yönelik seferi finanse etmeye çalışan Ralegh de aynı yola giderek, Amyas adlı kaptanını Caracas, Río de la Hacha ve Santa Marta'yı yağmalamaya gönderdi. Ralegh krala ihanet suçuyla 1603'ten beri hapis yattığı Kule'den çıkarılması için I. James'i razı ettikten sonra 1617'de bir daha şansını denediğinde benzer bir hikâye yaşandı. Güçlükle 30.000 strelin para toplayarak bir filo oluşturdu; ama o sırada bölge üzerindeki İspanyol denetimi çok daha ileriydi. İspanyollarla hiçbir sürtüşmeye yol açmama yönünde I. James'e verdiği sözü çiğneme pahasına, oğlu Wat'ın İspanyol denetimindeki Santo Tomé kasabasına düzenlediği ve canından olduğu saldırı sonucunda sefer felaketle noktalandı. Bu talihsiz yolculuğun getirisi sadece (Santo Tomé valisinin kasasından alınan) iki altın külçesi, ayrıca bazı gümüş tabaklar, biraz zümrüt ve bir miktar tütün oldu – Ralegh'in ulaşılamayan altın madenlerinin yerini bileceğini umduğu bir Yerli tutsak sayılmazsa tabii. İspanyol sefirinin (gayet haklı olarak) yanındaki adamlarla birlikte "Korsanlar, korsanlar, korsanlar!" diye kınadığı Ralegh, dönüşünde haliyle idam edildi. "St Tomé'nin beş kilometre civarında ... bir altın madeni" bulunduğuna hâlâ inanarak yaşamını yitirdi. Darağacında şunu ilan etti: "Bütün niyetim Majestelerinin ve benimle gelenlerin yanı sıra geri kalan vatandaşlarımın menfaati için altın bulmaktı."

İngiliz gemileri altından daha az değerli mallar aramaya gittiğinde bile diğer devletlerle çatışmalar kaçınılmaz gibiydi. John Hawkins 1560'larda Batı Afrika köle ticaretine zorla girmeye çalıştığında, çok geçmeden kendisini İspanyol çıkarlarıyla çatışma içinde buldu.

"İzinli korsanlık" sistemi, yani özel güçlerle yürütülen deniz savaşının köklerinde böylesine arsızca korsanlık kökleri vardı. İspanya'nın Armada'yla doruk noktaya çıkan, ama onunla bitmeyen doğrudan tehdidi karşısında I. Elizabeth, zaten yaşanmakta olan bir şeyi izne bağlamak gibi son derece makul bir karar aldı. Böylece İspanyolları soymak bir strateji meselesi haline geldi. İspanya'yla 1585'ten 1604'e kadar aralıklarla süren savaş döneminde, her yıl 100 ila 200 arasında gemi Karayipler'deki İspanyol gemilerini taciz etmek üzere denize açıldı. Getirilen ganimet parasının değeri yılda en az 200.000 sterlini buldu. Bu tam anlamıyla denizdeki bir meydan kavgasıydı; İngiliz "misilleme gemileri" İber limanlarına girip çıkan her türlü gemiye saldırmaktaydı.

17. yüzyılın sonunda Saltoun'lu Andrew Fletcher, "Deniz, doğal olarak bize ait olabilecek tek imparatorluktur" diye yazmıştı. James Thomson 18. yüzyıl başlarında Britanya'nın derinlerde yatan "hak edilmiş deniz imparatorluğu"ndan söz

sonra yaklaşık bir yüzyıllık zaman diliminde böylesi bir deniz imparatorluğunun özlemden gerçeğe dönüşmüş olmasıdır.

İngilizler korsanlıkta neden bu kadar başarılıydı? Üstesinden gelmeleri gereken bazı ciddi dezavantajları vardı. Her şeyden önce, Atlas Okyanusu rüzgârlarının ve akıntılarının saat yönündeki düzeninden dolayı, Portekiz ve İspanyol gemileri İber Yarımadası ile Orta Amerika arasında görece kolay yol alma üstünlüğüne sahipti. Buna karşılık, Atlas Okyanusu'nun kuzeydoğusundaki rüzgârlar yılın büyük bölümünde güneybatı yönlü olduğu (yani güneybatıdan geldiği) için, Kuzey Amerika'ya giden İngiliz gemilerine göre ters yönde esmekteydi. Güney Atlantik'teki kuzeydoğu yönlü baskın rüzgârları izleyerek Karayipler'e gitmek çok daha kolaydı. Geleneksel olarak kıyıları takip etmeye alışkın İngiliz denizcilerin, okyanus ulaşımında Portekizlilerin gelişmesine epeyce katkıda bulunduğu hünerleri kapmaları zaman aldı. Drake'in 1586'daki Antiller seferinde bile Cartagena'dan Küba'ya yelken açan gemiler, seyir hatalarının ve pusula değişkenliğine bağlı etkenlerin sonucu olarak 16 gün sonra Cartagena'ya döndü.

İngilizler deniz teknolojisinde de geriydi. Hız konusunda başı çeken Portekizlilerdi. 15. yüzyılın sonuna doğru, genellikle ön ve ana direklerde kare yelkenlerin, arka direkte ise üçgen bir Latin yelkeninin yer alması nedeniyle daha kolay yön değiştirebilen üç-direkli gemiyi geliştirmişlerdi. Ayrıca bindirme kaplama yöntemi yerine sağlam bir iç iskelet etrafında inşa edilen karavelaya öncülük ettiler. Bu gemi tipi sadece daha ucuz değildi; sugeçirmez lombarlar taşımaya da elverişliydi. Asıl güçlük manevra gücü ve ateş gücü arasında belirgin bir tavizin ortaya çıkmasıydı. Karşılıklı ateşte, İber karavelası çok daha ağır toplar taşıyabilen bir Venedik kadırgasıyla başa çıkmaktan uzaktı; VIII. Henry bunu 1513'te Bretanya açıklarında Akdeniz kadırgalarının gemilerinden birini hemen batırmasıyla, başka birini hasara uğratmasıyla ve donanma komutanını öldürmesiyle anladı. 1530'lara gelindiğinde Venedik kadırgaları 30 kiloya kadar varan top gülleleri atabilecek düzeye çıktı. Gerek İngiliz gerekse İskoç donanması ancak 1540'larda aynı ölçüde ateş gücünü taşıyabilecek hamuleli güvertelere sahip karavela tipi gemileri denize indirebildi.

Fakat İngilizler arayı kapatmaktaydı. I. Elizabeth döneminde öne doğru ateşlemeli dört top takılmaya uygun melez "yelkenli kadırga" yani kalyon ana İngiliz gemisi olarak öne çıktı. Bir kadırganın vurucu gücünden yoksun olmakla birlikte, bu açığı hız ve manevra gücü üstünlüğüyle kapatabilecek nitelikteydi. Gemi tasarımı gelişirken, İngiliz topları da demir dökümündeki yenilikler sayesinde ilerliyordu. VIII. Henry kıtadan bronz toplar ithal etmek zorunda kalmış-

deyse beşte bire varan maliyetle) çok daha ucuzdu. Böylece "papel başına vuruş" sayısının önemli ölçüde artması yüzyıllarca sürecek bir teknik avantaj sağladı. İngiliz denizciler Deptford'daki Trinity House'ın yeniden düzenlemesi, Euklides geometrisinin benimsenmesi, pusula değişkenliğinin ve inişinin daha iyi anlaşılması, *The Mariners Mirrour* (1588) gibi kitaplarda Hollanda çizelgelerinin ve tablolarının tercüme edilmesi ve Shakespeare'in *Onikinci Gece* oyununda sözü edilen "Antiller'in eklendiği yeni harita" gibi gelişkin haritaların yayımlanması sayesinde denizcilikte de ustalaştı.

İngilizler denizde mürettebatın sağlığını geliştirmeye de öncülük etti. Deniz tutması ve hastalık birçok bakımdan Avrupa yayılmasının önündeki bütün engellerin en ısrarcısıydı. Luke Fox 1635'te denizcinin kaderini "sert kamara ranzası, soğuk ve tuzlu et, kesintili uyku, küflü ekmek, bozuk bira, ıslak elbiseler, ateşten yoksunluk yüzünden sırf sabır ve cefa" olarak nitelendirmekteydi. Geleneksel denizci beslenmesinde C vitamini eksikliği nedeniyle, iskorbüt uzun yolculuklarda ciddi bir sorundu; mürettebat, ıslak beriberi ve gıda zehirlenmesi, veba, tifüs, sıtma, sarıhumma ve dizanteri (korkunç "kanlı ishal") açısından da tehlikeye açıktı. George Wateson'ın yazdığı *The Cures of the Diseased in Remote Regions* (1598) konuya ilişkin ilk ders kitabıydı; ama öngörülen tedavinin hacamat ve beslenme değişikliği esaslı olması nedeniyle pek de bir işe yaramadı. Bu alanda gerçek atılım ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında sağlandı. Yine de Britanya Adaları – sıradan bir denizciyken zengin bir gemi sahibi konumuna yükselen Limehouse'lı Christopher Newport gibi – denizdeki yaşamın sıkıntılarına katlanmaya yetecek denli çetin erkekler açısından sınırsız bir kaynağa sahip gibiydi. Newport, servetini izinli korsan olarak Antiller'de edinmiş, İspanyollarla bir çarpışmada bir kolunu kaybetmiş ve 1599'da Meksika'da Tabasco kasabasını yağmalamıştı. Henry Morgan hiç de benzersiz bir örnek değildi.

Morgan'ın Gran Grenada baskını, İspanyol İmparatorluğu'na yönelik buna benzer pek çok akından biriydi. 1668'de Küba'da El Puerto del Principe'ye, bugünkü Panama'daki Portobelo'ya, Curaçao Adası'na ve şimdiki Venezüella'da Maracaibo'ya saldırdı. 1670'te Old Providence adlı adayı aldı, anakara kıyıları boyunca ilerledi ve kıstağı aşarak Panama'yı ele geçirdi.* Böylesi harekâtların

* Morgan'ın İspanyol sömürgelerine yönelik ünlü baskınlarının ayrıntılı anlatımı, bazı baskınlara katıldığı anlaşılan Exquemlin adlı bir Hollandalının yazılarına dayanmaktadır. *De Americaensche Zee-Rovers* (y. 1684) kitabı İngilizceye *The History of the Bucaniers* adıyla çevrildi. Morgan'ın İngiliz yayımcılara dava açmasının sebebi, Exquemlin'in ona yönelttiği adamlarının gaddarlıklarına izin verme suçlamasından ziyade, Karayipler'e vardığında sözleşmeli bir uşak olduğu yolundaki imaydı.

biraz daha gelişkindi; 1668'de Morgan'ın elindeki en büyük gemi ancak on beş metre boyundaydı ve sadece sekiz topu vardı. Saldırıları İspanyol ticaretini aksatmanın ötesine geçmemekle birlikte, onu zengin bir adam haline getirdi.

Asıl çarpıcı nokta Morgan'ın yağmaladığı İspanyol gümüş paralarıyla ne yaptığıdır. Kendisine yakıştırdığı sıfatla "halis bir beyzade" gibi Monmouthshire'da rahat bir emeklilik yaşamı sürebilirdi. Ama bunun yerine Jamaika'da emlak yatırımına yönelerek, (bugün kendi adıyla anılan) Rio Minho vadisinde 335 hektar arazi satın aldı. Daha sonra buna St Elizabeth yöresinde 1.600 hektarlık arazi ekledi. Yeni arazinin özelliği şekerkamışı yetiştirmek için ideal olmasıydı. Bu olay bize İngiliz denizaşırı yayılmasının mahiyetindeki daha genel bir değişimin anahtarını sunar. İmparatorluk altın çalmayla başladı işe; şekerkamışı ekimiyle gelişti.

İngiliz tahtı 1670'lerde Jamaika'daki Port Royal limanını korumaya yönelik takviyelerin inşasına binlerce sterlin harcadı. Bir depremin kıyı şeridini kaydırmasından dolayı şimdi denizden çok daha içeride olmasına karşın, tahkimat duvarları hâlâ ayaktadır. Bu yatırıma gerek duyulmasının sebebi, Jamaika'nın hızla bir korsan üssünün ötesinde bir şey haline gelmesiydi. Taht, şimdiden Jamaika şekerinin ithalatından alınan gümrük vergileriyle oldukça yüklü meblağlar kazanmaktaydı. Ada her ne pahasına olursa olsun savunulması gereken esaslı bir ekonomik varlığa dönüşmüştü. İşin önemli tarafı, Port Royal'daki imar çalışmalarının başındaki kişinin artık Sör Henry olarak anılan Henry Morgan olmasıydı. Gran Grenada'ya yaptığı korsan baskınının üzerinden henüz birkaç yıl geçmesine karşın, Morgan şimdi yalnızca hatırı sayılır bir plantasyon sahibi değildi; Koramiral, Port Royal Alayı Komutanı, Donanma Mahkemesi Yargıcı, Sulh Yargıcı ve hatta Jamaika Vali Vekili sıfatlarını da taşımaktaydı. Bir zamanlar ruhsatlı bir korsan olan bu başına buyruk adama bir sömürgeyi yönetme görevi verilmişti. Hiç kuşkusuz, Morgan "şarabın etkisiyle ... defalarca muhtelif saçma ifadelerde" bulunması üzerine 1681'de bütün resmî görevlerini kaybetti. Ama bu saygın bir emeklilikti. Ağustos 1688'de öldüğünde, Port Royal limanındaki gemiler sırayla 22 selam atışı yaptı.

Morgan'ın kariyeri imparatorluk kurma sürecinin nasıl işlediğini mükemmel biçimde yansıtır. Korsanlıktan dünyayı hepten değiştirecek siyasal iktidara geçişti bu. Ama böyle bir şeyi mümkün kılan, o sırada ülkede yaşanmakta olan oldukça devrimci bir gelişmeydi.

Londralı bir tüccarın oğlu ve çok satan *Robinson Crusoe* ve *Moll Flanders* romanlarının yazarı Daniel Defoe, aynı zamanda dönemin İngiliz yaşamının keskin bir gözlemcisiydi. 18. yüzyıl başlarının İngiltere'sinde gördüğü şey, yeni türden bir ekonominin, dünyanın ilk kitlesel tüketim toplumunun doğuşuydu. Defoe *The Complete English Tradesman*'da (1725) buna şöyle işaret eder:

> İngiltere, dünyanın diğer bütün ülkelerine oranla üretildikleri ya da işlendikleri çeşitli ülkelerden ithal edilen yabancı kökenli malları, daha fazla tüketiyor. ... Bu ithalat, esas olarak şeker ve tütünden oluşuyor; Büyük Britanya'da bunların tüketimi, pamuk, çivit, pirinç, zencefil, pimento ya da Jamaika kırmızıbiberi, kakao ya da çikolata, rom ve melas tüketiminin yanında pek akıl erdirilecek gibi değildir...

Britanya İmparatorluğu'nun ortaya çıkışının Protestan çalışma ahlakından veya İngiliz bireyciliğinden çok İngilizlerin tatlıya düşkünlüğüyle alakalı olduğu söylenebilir. Defoe'nun yaşadığı dönemde yıllık şeker ithalatı ikiye katlandı; olağanüstü bir tüketim patlamasının en büyük unsuruydu bu. İlk başta zengin elit tabakaya mahsus olan mallar zamanla günlük yaşamın temel ürünleri haline geldi. Şeker ketenden ilk sırayı kaptığı 1750'lerden ham pamuğun gerisine düştüğü 1820'lere kadar Britanya'nın en büyük ithalat kalemi olarak kaldı. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde, kişi başına yıllık şeker tüketimi Fransa'dakinin on katı (2 libreye karşılık 20 libre) düzeyindeydi. İngilizlerin ithal mallara karşı doymak bilmeyen iştahı Avrupa'daki herkesten daha fazlaydı.

İngiliz tüketicinin özellikle hoşlandığı şey, şekeri ağızdan alınan ve son derece alışkanlık yaratıcı bir uyuşturucu olan kafeinle karıştırmaktı; bunun takviyesi ise nefesle çekilen ama aynı ölçüde alışkanlık yaratıcı bir madde olan nikotindi. Defoe'nun döneminde, çay, kahve, tütün ve şeker yepyeni ürünlerdi ve üstelik hepsi de ithal edilen şeylerdi.

Demlik çaya dönük kayda geçmiş ilk İngiliz talebi, Doğu Hint Kumpanyası'nın Japon adası Hirado'daki yetkilisi Bay R. Wickham'ın Macao'daki meslektaşı Bay Eaton'dan kendisine sadece "en iyi çeşit çaylardan" göndermesini rica ettiği 27 Haziran 1615 tarihli bir mektuptur. Ne var ki, İngiltere'de ulusal içeceğe dönüşecek olan çayla ilgili ilk reklam ancak 1658'de yayımlandı. Resmî makamların maddi destek verdiği haftalık dergi *Mercurius Politicus*'un 30 Eylül tarihli sayısındaki bu reklamın sunumu şöyleydi: "Bütün Hekimlerce tasvip edilen, *Çinlilerin Tça*, diğer Milletlerin *Tay namı diğer Ti* dediği Mükemmel *Çin* İçeceği ... *Lond-*

Kahvehanesinde satılıyor." Aynı sıralarda kahvehane işletmecisi Thomas "Yaprak Çayın Yetiştirilişi, Kalitesi ve Faydaları Üzerine Eksiksiz Bir Tarif" başlığıyla bastığı büyük boy ilanda bu içeceğin şu illetleri iyileştirebileceğini öne sürdü: "Baş Ağrısı, Taş, Kum, Ödem, Göz Sulanmaları, İskorbüt, Mahmurluk, Hafıza Kaybı, İshal ya da Bağırsak Burulması, Karabasanlar, Yele Bağlı Sancı." Olası tüketicilere verilen teminat şuydu: "Çay, Şeker yerine Saf Balla içildiğinde, Böbrekleri ve İdrar Yollarını Temizler, ayrıca Sütle ve suyla içildiğinde Veremi önler. Eğer şişman biriyseniz iştahınızı keser, ayrıca yemeği fazla kaçıracak olursanız size hafif bir Kusma sağlayacak olan şeydir." II. Charles'ın Portekizli Kraliçe eşi de her nedense bir çay tiryakisiydi. Yaş gününde Edmund Waller'ın ona ithaf ettiği şiirde şöyle bir övgü vardır: "İlham perisinin dostu çay, hayal gücümüzün yardımına koşar, / Başı sarmış olan dumanları kovar, / Ve de ruhun sarayını asude tutar." Samuel Pepys, 25 Eylül 1660'ta ilk kez bir "fincan çay (Çin içeceği)" içti.

Kitlesel pazar yaratmaya yetecek miktarda – ve yeterince düşük fiyatta – çay ithalatı ancak 18. yüzyıl başlarında başladı. *Kent* gemisi 1703'te Londra'ya 65.000 librelik, yani önceki yıllarda toplam yıllık ithalata yakın miktarda bir çay yüküyle ulaştı. Asıl atılım, "iç tüketime ayrılan" çay miktarının, 1740'ların başlarında ortalama 800.000 librenin altındayken, 1746–1750 arasında 2,5 milyon libreye sıçramasıyla gerçekleşti. Çay içme alışkanlığı 1756'da Hanway'i *Essay on Tea* (*Çay Üzerine Deneme*) kitabında şöyle bir ithama yöneltecek kadar yayılmıştı: "Oda hizmetçileri bile çay içtikleri için dinçliklerini kaybetmiş bulunuyor." (Samuel Johnson buna – kendi ifadesiyle – "kaşarlanmış ve arsız bir çay tiryakisi" tarafından kaleme alınmış ikircikli bir eleştiriyle cevap verdi.)

Daha da büyük tartışma yaratan ithal mal, Walter Ralegh tarafından tanıtılan ve Virginia'daki eski Roanoke yerleşmesinin az sayıdaki kalıcı izlerinden biri olan tütündü (*bak.* İkinci Bölüm). Çayda olduğu gibi, tütün satıcıları da bunun şifalı özelliklerini öne çıkardılar. Ralegh'in uşağı Thomas Heriot, 1587'de "ot"un kurutulup içildiğinde, "gereksiz akıntıları ve diğer kaba salgıları temizlediğini, vücuttaki bütün gözenekleri ve geçitleri açtığını" belirtmekteydi. "Böylece [tütün] kullanımı sadece vücudu tıkanıklıklardan korumakla kalmaz, ayrıca ... bunları kısa sürede söker: Bu sayede vücut epeyce sağlıklı kalır ve İngiltere'de sıklıkla yakalandığımız birçok ağır hastalıkla tanışmaz." İlk reklamlardan birine göre tütünün marifetleri şunlardı: "Sağlığı korur ya da Ağrınızı giderir, / Duyguları canlandırır, Beynin Çalışmasına yardımcı olur." Buna herkesin aklı yatmadı. Başka bakımlardan da çağının ilerisinde bir kişi olan I. James, yanan otun "gözü bulandırdığı, burun için nahoş kokulu, beyne zararlı [ve] akciğerler için tehlike-

nin patlamasıyla, fiyatlar çarpıcı biçimde düşüşe geçti; 1620'lerde ve 1630'larda libre başına 4 ile 36 peni arasındaki fiyat düzeyi 1660'lardan itibaren libre başına 1 peni civarına düştü. Bu sürece kitlesel tüketim yönünde bir değişim eşlik etti. 1620'lerde sadece beyefendiler tütün alırken, 1690'larda bu iş "her köylünün pipo edinmesine varacak ölçüde bir âdet, moda bir uğraş" haline geldi. James 1624'te vicdanını bir yana bırakarak bir kraliyet tekeli kurdu; ithalatın tırmanmasıyla elde edilecek gelir besbelli ki "nefretlik" dumanlara katlanmaya değerdi. Ne var ki, tekelin en az bir genel yasak kadar uygulanamaz olduğu ortaya çıktı.

Yeni ithalat sadece ekonomiyi değil, ulusal yaşam tarzını da dönüşüme uğrattı. Defoe *Complete English Tradesman*'da şu gözlemde bulunmaktaydı: "Hanımların çay sofraları ve beylerin kahvehaneleri yeni icat edilmiş mekânlar gibi görünüyor..." Bu yeni uyuşturucu maddelerin insanlara en hoş gelen yanı, geleneksel Avrupa uyuşturucusu alkolden çok farklı bir uyarım sunmalarıydı. Alkol teknik anlamda, bir yatıştırıcıdır. Glikoz, kafein ve nikotin ise 18. yüzyılın uyarıcı ilaçlarına denkti. Bunlar birlikte alındığında İngiliz toplumunu bütünüyle çarptı; İmparatorluğun büyük çaplı bir şeker, kafein ve nikotin furyasının, hemen herkesin nasibini alabildiği bir furyanın üzerine kurulduğu söylenebilir.

Öte yandan İngiltere, özellikle de Londra, bu yeni uyarıcıların Avrupa'daki pazarı haline geldi. 1770'lere varıldığında Britanya tütün ithalatının yüzde 85'i ve kahve ithalatının neredeyse yüzde 94'ü, başta Kuzey Avrupa'ya olmak üzere yeniden ihraç edilmekteydi. Bu kısmen ayrımcı gümrük tarifelerinin bir yansımasıydı: Ağır ithalat vergileri yeni gelişen çay sektörünün işine yarayacak biçimde ülke içindeki kahve tüketimini kısıtladı. Birçok ulusal özellik gibi, İngilizlerin kahve yerine çay yönündeki tercihinin kökleri de mali politika alanında yatmaktaydı.

Britanyalılar Karayip ve Doğu Hint adalarından ithalatın bir kısmını kıta pazarlarına satmakla, uzun süredir uykuda yatan başka bir iştahı doyurmaya yetecek parayı kazanmaktaydı; çünkü yeni tüketiciliğin can alıcı bir unsuru, bir terzilik devrimiydi. Peter Stubbs 1595'te "dünyadaki hiçbir halkın cicili bicili yeni şeylere İngiltere halkı kadar meraklı olmadığını" belirtmekteydi. Bu saptamada bulunurken aklından geçen şey, İngiliz tüketicilerin yeni dokuma tarzlarına dönük artan iştahıydı; böyle bir iştah 1600'lerin başlarında bütün bir yasa türünün, geleneksel olarak İngiliz erkeklerin ve kadınların sosyal mevkilerine göre nasıl giyinebileceklerini düzenleyen kısıtlayıcı yasaların bir kenara atılmasını getirmişti. Bir kez daha Defoe'nun *Everybody's Business is Nobody's Business* kitabında bu yönelimi belirlediğini görürüz:

nuyor; çay içebiliyor, enfiye çekebiliyor ve elinden geldiğince kendisini üst mertebeye taşıyor. Tıpkı hanımı gibi onun da bir bileziğinin olması şart; kaba kumaştan bayağı iç etekliğinin yerini en az dört-beş metre genişliğinde halis bir ipekli almış durumda.

Ancak 17. yüzyılda zeki bir İngiliz müşterisinin giysilerini satın alabileceği tek bir yer vardı. Sırf kalite açısından, Hint kumaşları, tasarımları, işçiliği ve teknolojisi kendine mahsus bir küme içindeydi. İngiliz tüccarları Hint ipeklileri ve patiskaları satın alıp ülkeye getirmeye başlayınca, basbayağı bir ulusal dönüşüm ortaya çıktı. Pepys 1663'te Londra'nın en gözde alışveriş merkezlerinden Cornhill'e götürdüğü karısı Elizabeth'in "birçok çeşide baktıktan sonra yeni çalışma odasını döşemek üzere bir pamuklu kumaş, yani çok hoş görünen boyalı bir Hint patiskası satın aldığını" aktarmaktaydı. Pepys'in kendisi de bir tablo için ressam John Hayls'e poz verirken, moda bir ipekli Hint sabahlığı (*banyan*) kiralama zahmetine girmişti. 1664'te İngiltere'ye çeyrek milyon topu aşkın patiska ithal edildi. Bengal ipeklilerine, ipekli kumaş taftalarına ve sade beyaz pamuklu muslinlerine dönük talep de buna yakın düzeydeydi. Defoe 31 Ocak 1708 tarihli *Weekly Review* dergisine de şunu hatırlatmıştı: "Evlerimize, dolaplarımıza, yatak odalarımıza sızdı; perdeler, minderler, sandalyeler ve sonunda bizzat yataklar artık patiska, yani Hint kumaşları dışında bir şeyden yapılmaz oldu."

İthal dokumaların güzel tarafı, bunların hitap ettiği pazarın fiilen tükenmez oluşuydu. Sonuç itibariyle bir insan ancak belirli bir miktarda çay ya da şeker tüketebilirdi. Oysa insanların yeni giysilere dönük iştahında bugün olduğu gibi geçmişte de böylesi bir doğal sınır yoktu. Defoe'nun sözünü ettiği "sade taşralı Joan" gibi bir hizmetçinin bile satın alabildiği Hint dokumaları, çay tiryakisi İngilizlerin sadece rahatlamakla kalmayıp daha şık görünmesini de sağladı.

Bu ilk ithalat ticaretinin ekonomisi görece olarak basitti. 17. yüzyıl İngiliz tüccarlarının Hintlilere o sırada bizzat üretmedikleri bir şeyi sunma şansları pek yoktu. Dolayısıyla İngiliz mallarını Hint mallarıyla takas etmek yerine, alımlarının karşılığını nakit olarak, yani başka yerlerle ticaret yaparak kazandıkları külçelerle ödediler. Günümüzde bu sürecin yayılmasını küreselleşme olarak nitelendirirken, dünyanın tek bir pazarda bütünleşmesini kastetmekteyiz. Oysa 17. yüzyıldaki küreselleşme önemli bir açıdan farklılık göstermekteydi. Külçeleri Hindistan'a ulaştırmak ve malları Britanya'ya getirtmek, hatta alım satım siparişlerini aktarmak için gidiş-geliş olmak üzere 30 bin kilometrelik yolculuk şarttı ve bunun her kilometresi fırtınalar, gemi kazaları ve korsanlar yüzünden tehlikeliydi.

göz diken diğer Avrupalılardı. Asya, pazar payı için acımasız bir kavgaya sahne olmak üzereydi.

Bu, gambotlarla gerçekleşecek bir küreselleşme olacaktı.

Hollanda Usulü Paylaşım

Suları kahverengiye çalan geniş Hugli Nehri, Bengal'deki Yüce Ganj Deltası'nın en büyük kolu ve Hindistan'ın tarihsel ticaret yollarından biridir. Kalküta'daki ağzından tekneyle yukarıya çıkarak bizzat Ganj'a ve oradan da Patna, Varanasi, Allahabad, Kanpur, Agra ve Delhi'ye ulaşabilirsiniz. Diğer istikamette ise Bengal Körfezi, muson alize rüzgârları ve Avrupa'ya giden deniz yolları yer alır. Bu yüzden Avrupalılar Hindistan'da ticaret yapmaya geldiklerinde, Hugli tercih edilen varış noktalarından biriydi. Burası alt-kıtanın ekonomisine açılan ana geçiş kapısıydı.

Günümüzde Kalküta'nın kuzeyine düşen Chinsura kasabasındaki birkaç harap binanın hepsi, dünyanın en büyük ticaret kumpanyalarından biri olan Doğu Hint Kumpanyası'nın kurduğu ilk Hint ileri karakolunun kalıntılarıdır. Kumpanya, yüz yılı aşkın bir süre Asya ticaret yollarına hâkim olarak, baharattan ipeklilere uzanan geniş yelpazeli mallardaki ticareti basbayağı tekel altına aldı.

Fakat bu İngiliz Doğu Hint Kumpanyası değil, Hollanda Doğu Hint Kumpanyası'ydı (Vereenigde Oostindische Compagnie). Chinsura'nın şimdi yıkık dökük olan villaları ve depoları İngilizler için değil, onların boy göstermesinden çok önce Asya'da para kazanmaya başlayan Amsterdam tüccarları için yapılmıştı.

Hollanda Doğu Hint Kumpanyası 1602'de kuruldu. Amsterdam'ı en gelişkin ve en dinamik Avrupa kenti haline getiren büyük çaplı bir finansal devrimin parçasıydı. Hollandalılar 1579'da İspanyol egemenliğinden kurtulduktan sonra hep Avrupa kapitalizminin ön cephesinde yer almıştı. Hükümetin yurttaşlarından düşük faiz oranlarıyla borç almasını sağlayan bir devlet borçları sistemi yaratmışlardı. Modern merkez bankasına benzer bir şey yaratmışlardı. Hollandalıların para birimi güçlüydü. Tüketim vergisine dayanan vergi sistemleri basit ve etkiliydi. Hollanda Doğu Hint Kumpanyası, şirket örgütlenmesinde de bir dönüm noktasını ifade etmekteydi. Tasfiye edildiği 1796 itibariyle, yatırılan ilk sermayeye göre ortalama yüzde 18'lik bir yıllık getiri sağlamıştı; böyle uzun bir dönem için çarpıcı bir performanstı bu.

Londra merkezli bir grup tüccarın bir kraliyet tekeli elde etme kaydıyla "Doğu Hint Adaları'na, civardaki öbür adalara ve ülkelere ... bir seyahate çık-

Elizabeth bu doğrultuda "Doğu Hint Adaları'yla Ticaret Yapan Londra Tüccarlar Kumpanyası"na Doğu Hint ticareti üzerinde 15 yıllık bir tekel verdi ve ertesi yıl dört gemiden oluşan ilk filo Sumatra'ya yelken açtı. Ama Hollandalı tüccarlar 1595'ten beri Ümit Burnu yolunu kullanarak Hindistan'la ticaret yapmaktaydı. Java adalarından Bantam'da 1596'da sağlam bir dayanak oluşturulmasından sonra, Avrupa pazarına yönelik ilk Çin çayı sevkiyatı 1606'da yapıldı. Dahası, Hollanda kumpanyası temelli bir anonim kumpanyayken, İngiliz kumpanyası ancak 1650'de temelli bir yapı kazandı. İngiliz denginden iki yıl sonra kurulmasına karşın, Hollanda kumpanyası bir zamanlar Portekiz'in tekelinde olan Endonezya'nın Maluku adalarıyla yapılan kazançlı baharat ticaretine çarçabuk hâkim olmayı başardı. Hollanda'nın ticaret ölçeği düpedüz daha yüksekti: Asya'ya Portekizlilerin beş katı ve İngilizlerin iki katı gemi gönderebilecek gücü vardı. Bunun sebeplerinden biri, İngiliz kumpanyasından farklı bir uygulamayla, Hollanda kumpanyasının yöneticilerine net kâr yerine brüt gelir üzerinden prim vermesi ve böylece iş hacmini azami düzeye çıkarmaya teşvik etmesiydi. Hollanda 17. yüzyıl boyunca hızla yayılarak Hindistan'ın doğu kıyısındaki Masulipatnam'da, kuzeybatı kıyısındaki Surat'ta ve Seylan'daki Jaffna'da üsler kurdu. Ama 1680'lere gelindiğinde ülkeye yaptığı sevkiyatın ağırlığını Bengal çıkışlı dokumalar oluşturmaktaydı. Chinsura, bir Hollanda Hindistanı'nın gelecekteki başkenti olma yolunda gibiydi.

Ancak başka bakımlardan iki Doğu Hint kumpanyasının birçok ortak yanı vardı. Naif bir yaklaşımla bunları günümüzün çokuluslu şirketleriyle bir saymak doğru olmaz; zira daha çok devlet ruhsatlı tekellere yakın bir yapıları vardı. Bununla birlikte Karayipler'deki izinli korsan birliklerine göre bir hayli gelişkin sayılırlardı. Kumpanyaları kuran Hollandalı ve İngiliz tüccarlar devlet tekellerinin koruması altında büyük çaplı ve çok riskli girişimler için kaynaklarını bir araya getirmeyi başardılar. Öte yandan kumpanyaların varlığı devletlere denizaşırı yayılmayı özelleştirme ve böylece yüklü riskleri şahıslara yıkma olanağını verdi. Para kazanmaları halinde kumpanyalardan gelir elde edilebilir ya da daha yaygın bir uygulamayla beratların yenilenmesi karşılığında borç alınabilirdi. Bu arada özel yatırımcılar da kumpanyalarına yüzde 100'e varan bir garantili pazar payı tanınmasının rahatlığıyla oturabilirlerdi.

Söz konusu kumpanyalar bu türden kuruluşların ne ilk, ne de son örneğiydi. Bir tanesi daha 1555'te "Bölgelerin, Dominyonların, Adaların ve Meçhul Yerlerin Keşfi İçin Girişimci Tüccarlar Loncası ve Kumpanyası" adıyla kurulmuştu; sonunda Rusya'yla ticaret yapan Moskova Kumpanyası'na dönüştü. Venedik ve Türkiye kumpanyalarının birleşmesiyle 1592'de bir Doğu Akdeniz (Levant)

careti üzerinde tekel kurmak isteyen iki kumpanyaya 1588 ve 1592'de ruhsat verildi. 1618'de bunların yerini alan Gine Kumpanyası'na ("Afrika Limanlarıyla Ticaret Yapan Londralı Girişimciler Kumpanyası") 1631'de Batı Afrika'yla bütün ticareti kapsamak üzere 31 yıllık bir tekelle yeniden berat verildi. 1660'lara doğru yeni ve güçlü bir kumpanya, en az bin yıl sürmesi öngörülen bir tekelin tanındığı Afrika Kraliyet Girişimcileri Kumpanyası ortaya çıktı. İngilizlerin, nihayet, altın bulmasından dolayı, bu son derece kazançlı bir girişim oldu; ancak sonuçta köleler bölgenin en büyük ihraç ürünü haline geldi. Başka bir uç iklim kuşağında Kanada kürk ticaretini tekel altına almak üzere 1670'te kurulan Hudson Körfezi Kumpanyası ("Hudson Körfeziyle Ticaret Yapan İngiltere Girişimcilerinin Şerefli Kumpanyası") vardı. İskoçlar 1695'te Afrika ve Antiller Ticareti İskoçya Kumpanyası'nı kurarak İngilizlerin yolundan gitmeye çalıştılar. İspanyol Amerikası'yla ticareti tekel altına almaya yönelik Güney Denizi Kumpanyası daha sonraları, 1710'da sahneye çıktı.

Peki, bu kumpanyalara tanınan tekeller, pratikte uygulanabilir miydi? İki Doğu Hint kumpanyası açısından bakıldığında, asıl sorun Avrupa'yla Asya ticareti üzerinde her ikisinin de bir tekel kuramamasıydı. Londra'ya ve Amsterdam'a yönelik mal akışlarının bir şekilde ayrı olduğu görüşü, Hollanda ve İngiliz pazarlarının birbirine yakınlığından dolayı abesti. İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'nın 1613'te Hindistan'ın kuzeybatı kıyısındaki Surat'a yerleşmesi çok açık biçimde kazançlı baharat ticaretinden bir pay kapmaya yönelikti. Baharat ihracatının hacmi sabit olduğundan, başarının tek yolu Hollanda kumpanyasının elinden bazı işleri almaktı. Bu elbette bir varsayımdı: Dönemin siyasal iktisatçılarından William Petty'nin sözleriyle, "dünyada belli bir ticaret oranı" vardı. Doğu Hint Kumpanyası yöneticilerinden Josiah Child'ın umudu şuydu: "Aynı [iş] için bizimle rekabet eden diğer milletler bizden bunu zorla almasınlar; bizimki devam edip büyüsün, onlarınki azalarak devam etsin." Sıfır toplamlı oyun biçimindeki bu iktisat anlayışına zamanla merkantilizm adı verildi. Buna karşılık, baharat ihracatı hacminin esneklik göstermesi durumunda, İngiltere'ye yönelik arzın artması Avrupa baharat fiyatını düşürecekti. İngiliz kumpanyasının Surat'tan ilk sevkiyatları yüzde 200'e varan kârlarla son derece kazançlı oldu. Ama daha sonra İngiliz-Hollanda rekabetinin öngörülebilir etkisi fiyatları aşağıya çekti. İkinci Doğu Hint ana sermayesine (1617–1632 arasında) 1,6 milyon sterlin katkıda bulunanlar, sonuçta para kaybettiler.

Dolayısıyla Doğu ticaretini zorlama yönündeki İngiliz girişimlerinin çatışmaya yol açması büsbütün kaçınılmazdı; bunun başta gelen sebebi, Hollanda kum-

Şiddet ortamı daha 1623'te Hollandalıların Endonezya'daki Amboina'da on İngiliz tüccarını öldürmesiyle alevlendi. İngilizler 1652–1674 arasında Hollanda'ya karşı üç savaş yürüttü; bunların asıl amacı Batı Avrupa'dan çıkan ve Doğu Hint Adaları'nın yanı sıra Baltık Denizi, Akdeniz, Kuzey Amerika ve Batı Afrika'ya ulaşan ana deniz yolları üzerinde denetim kurmaktı. Böyle çıplak ticari sebeplerle savaşa tutuşulması nadir görülen bir durumdur. Denizlerde üstünlük kazanmaya kararlı olan İngilizler ticaret donanmalarını iki katın üzerine çıkardılar ve sadece 11 yıl içinde (1649–1660) asıl donanmaya tam 216 gemi kattılar. Okyanus taşımacılığına hâkim olan Hollandalı tüccarların aleyhine İngiliz gemiciliğini desteklemek üzere 1651 ve 1660'ta, İngiliz kolonilerinden gelen malların İngiliz gemileriyle taşınmasını öngören Deniz Ulaşımı Yasaları çıkarıldı.

Ancak ilk baştaki bazı İngiliz başarılarına karşın, çatışmada Hollanda üstün geldi. Batı Afrika kıyılarındaki İngiliz ticaret mevzileri neredeyse tamamen ortadan kaldırıldı. Hatta Haziran 1667'de bir Hollanda filosu Thames Nehri'nden içeriye girerek, Sheerness'i işgal etti ve Medway zincirini kırarak Chatham ve Rochester'daki dokları ve gemileri tahrip etti. İkinci Hollanda savaşının sonunda, İngilizler Surinam ve Polaroon'dan kovuldu; 1673'te geçici olarak New York'u da kaybetti. Bu durum birçok kimse için şaşırtıcıydı. Ne de olsa, Britanya'nın nüfusu Hollanda'nınkinin iki buçuk katıydı; İngiliz ekonomisi de daha büyüktü. Üçüncü Hollanda savaşında İngilizler Fransız desteğini almak gibi ilave bir avantaja sahipti. Yine de üstün Hollanda finansal sistemi ekonomik ağırlığı epey aşan bir başarı sağladı.

Buna karşılık, başarısız savaşların maliyeti İngiltere'nin köhne finansal sistemini ciddi bir sıkıntıya soktu. Devletin kendisi, sendeleyerek iflasın eşiğine kadar geldi: II. Charles 1671'de belli devlet borçlarını ertelemek zorunda kaldı, yani o zamanki deyişle "maliye işlemez" hale geldi. Bu finansal kargaşa köklü siyasal sonuçlar doğurdu; Londra'nın iş merkezi ile Britanya'nın siyasal elit tabakası arasındaki bağlar II. Charles döneminde daha önce görülmemiş ölçüde sıkılaştı. İngiliz-Hollanda savaşları sadece iş dünyasının toplantı odalarında değil, kraliyet saraylarında ve ihtişamlı aristokrat konaklarında da dehşete yol açtı. Cumberland dükü Kraliyet Afrika Kumpanyası'nın kurucularından biriydi ve daha sonra Hudson Körfezi Kumpanyası'nın valisi oldu. Sonradan II. James olarak tahta çıkacak olan York dükü, Hollandalılarca yıkıma uğratılan öncelinin yerine 1672'de kurulan Yeni Kraliyet Afrika Kumpanyası'nın valisiydi. Doğu Hint Kumpanyası, 1660–1683 arasında II. Charles'a 324.150 sterlinlik "gönüllü katkı"da bulundu. Hollanda'yla kıyasıya rekabet Restorasyon yan-

(iş dünyası tarihinde çoğu kez görüldüğü gibi) bir birleşmeyle varıldı; ama iki Doğu Hint kumpanyası arasındaki bir birleşme değildi bu. Gereken şey siyasi bir birleşmeydi.

II. James'in Katolik inancından kuşku duyan ve siyasal emellerinden korkan İngiliz aristokratların oluşturduğu güçlü bir oligarşi 1688 yazında ona karşı bir darbe yaptı. Londra tüccarlarının onlara destek vermesi önemli bir etken oldu. Hollanda'yı *stadtholder* sıfatıyla yöneten Oranje prensi William, İngiltere'yi istila etmeye davet edildi ve neredeyse kansız bir harekâtla James tahttan indirildi. Bu "Şanlı Devrim" genellikle bir siyasal olay, İngiliz özgürlüklerinin ve parlamenter monarşi sisteminin kesin biçimde benimsenmesi olarak sunulur. Oysa İngiliz-Hollanda ticari birleşmesi olma mahiyeti de vardı. Oranje prensi William fiilen İngiltere'nin başına geçerken, Hollandalı işadamları İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'nın büyük hissedarları arasına girdi. Şanlı Devrim'i örgütleyenler bir Hollandalıdan din ya da siyaset konusunda ders almaya gerek olmadığı kanısındaydılar. Hollanda gibi İngiltere de Protestanlığı ve parlamenter yönetimi zaten benimsemiş bir ülkeydi. Hollanda'dan öğrenilebilecek şey, modern maliyeydi.

1688'deki İngiliz-Hollanda birleşmesi İngilizleri özellikle Hollanda'nın öncülük ettiği bir dizi hayati finansal kurumla tanıştırdı. Ulusal para biriminin yanı sıra devlet borçlanmalarını yönetmek üzere 1694'te İngiltere Bankası kuruldu; bu kurum 85 yıl önce kurulan başarılı Amsterdam Wisselbank'la (tıpatıp aynı olmazsa da) benzer bir yapıya sahipti. Londra uzun vadeli tahvillerin kolayca alınıp satılabildiği bir borsa aracılığıyla devlet borçları için kaynak sağlamaya dönük Hollanda sistemini de aldı. Bunun devlete önemli ölçüde düşük faiz oranları üzerinden borçlanma olanağını vermesi, savaş gibi büyük ölçekli projeleri çok daha kolay kaldırılabilir hale getirdi. Daniel Defoe her zamanki sezgisiyle ucuz kredinin bir ülkeye neler sağlayabileceğini hemen gördü:

> Kredi, savaşı ve barışı mümkün kılar; ordulara asker toplar, donanmaları donatır, muharebeleri yürütür, şehirleri kuşatır; tek kelimeyle, paranın kendisinden çok savaşın gücünden bahsetmek daha doğru olur. ... Kredi, askerin maaş almadan dövüşmesini, orduların levazımsız yürümesini sağlar, ... zapt edilemez bir tahkimattır, ... kâğıdın para yerine geçmesini mümkün kılar ... ve talep varsa maliye Hazinesi'ni ve bankaları dilediği gibi milyonlarca sterlinle doldurur.

Gelişkin finansal kurumlar Hollanda'nın sadece dünya genelindeki ticaretine kaynak bulmasını değil, birinci sınıf deniz gücünü korumasını da mümkün kıl-

başlanacaktı.

İngiliz-Hollanda birleşmesi İngilizlerin Doğu'da çok daha serbestçe hareket etmelerini sağladı. Fiilen Endonezya'yı ve baharat ticaretini Hollanda'ya bırakırken, İngilizlere daha yeni Hint dokumaları ticaretini geliştirme fırsatını veren bir anlaşmaya varıldı. Bu da İngiliz kumpanyası açısından yararlı bir anlaşma oldu; çünkü dokumalara dönük pazar kısa sürede büyüyerek baharata dönük pazarı geçti. Hollanda kumpanyasının zenginliğine dayanak oluşturan biber, küçük hindistancevizi içi ve kabuğu, karanfil ve tarçın gibi baharat ürünlerine dönük talepteki esnekliğin patiskalara, perdelik kumaşlara ve pamuklulara dönük talebe oranla önemli ölçüde düşük olduğu görüldü. İngiliz kumpanyasının 1720'lere gelindiğinde ciro bakımından Hollandalı rakibine yetişmesinin ve ikincinin kârları gerilerken, ilkinin 1710–1745 arasında sadece iki yıl zarar etmesinin sebeplerinden biri buydu. İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'nın genel merkezi artık Leadenhall Sokağı'ndaydı. Burası kumpanyanın iki yönetici organının, yani 2.000 sterlin ya da daha fazla hisseye sahip hissedarlardan oluşan Yönetim Kurulu'nun ve 1.000 sterlin ya da daha fazla hisseye sahip hissedarlardan oluşan Sermaye Sahipleri Kurulu'nun toplandığı yerdi. Ama kumpanyanın artan kârlılığının gerçek sembolleri, Hindistan'dan Avrupa'ya getirilen ve hacmi gittikçe artan ithal kumaşları tutmak üzere Bishopsgate'te inşa edilen muazzam depolardı.

Baharattan kumaşa geçişle birlikte Doğu Hint Kumpanyası'nın Asya üssü de değişti. Surat, aşamalı olarak tasfiye edildi ve yerine (o dönemde bazen kullanılan adla) üç yeni "fabrika" oluşturuldu. Günümüzde Asya'nın en kalabalık kentleri arasında yer alan bu ticaret merkezlerinin ilki Hindistan'ın güneydoğu kıyısında, efsanevi Koromandel kıyısındaydı. Kumpanya 1630'da edinmiş olduğu bir kıyı alanında bir kale inşa etti ve İngiliz kimliğini göstermek istercesine burayı St. George Kalesi olarak adlandırdı. Kalenin çevresinde zamanla Madras kenti ortaya çıktı. İngiltere otuz yıl kadar sonra 1661'de, II. Charles'ın Catarina de Bragança'yla evliliğinden gelen çeyiz çerçevesinde Portekiz'den Bombay'ı aldı. Kumpanya son olarak 1690'da Hugli Nehri'nin doğu yakasındaki Sutanuti'de bir kale kurdu. Buranın daha sonra yakındaki diğer iki köyle birleşmesi sonucunda ortaya çıkan daha büyük kasabaya zamanla Kalküta adı verildi.

Birçok bakımdan erken dönem imparatorluğun girişim üsleri olan bu İngiliz "fabrika"larının kalıntılarını bugün hâlâ görmek mümkündür. Madras'taki kale hâlâ kilisesiyle, geçit töreni alanıyla, evleri ve depolarıyla aşağı yukarı bozulmamış bir halde durmaktadır. Bu yerleşim planının hiçbir özgün tarafı yoktu. Önce-

da inşa edilmişti. Ama yeni İngiliz-Hollanda düzeninde Chinsura gibi yerler artık maziye aitti. İstikbal Kalküta'daydı.

Gelgelelim, Doğu Hint Kumpanyası'nın Hollanda'yla rekabeti sorununu çözmesiyle birlikte, karşısına kendi çalışanlarının yarattığı çok daha sinsi bir başka rekabet kaynağı dikildi. Bu, günümüzde iktisatçıların "vekâlet sorunu" dediği şey, bir kumpanyanın sermayedarlarının kendi çalışanlarını denetlemede karşılaştığı temel güçlüktür. Bu güçlük hisse sahipleri ile maaş alanlar arasındaki mesafeyle orantılı olarak artar.

Burada yalnızca mesafe değil, rüzgâr hakkında da bir şeyler söylemek gerekiyor. 1700 yılına gelindiğinde Boston'dan İngiltere'ye gemiyle dört ila beş haftada gitmek mümkündü. (Aksi istikametteki yolculuk beş ila yedi hafta sürüyordu.)* Barbados'a ulaşmak genellikle yaklaşık dokuz haftayı buluyordu. Atlas Okyanusu rüzgârlarının yönünden dolayı, ticaretin mevsimlere göre değişen bir ritmi vardı: Antiller'e gidecek olanlar Kasım–Ocak arasında, Kuzey Amerika'ya gidecek gemiler ise yaz ortasından Eylül sonuna kadar süren dönemde yola çıkardı. Ama Hindistan'a gidip gelenler için yolculuk süreleri çok daha uzundu; İngiltere'den yola çıkıp Cape Town üzerinden Kalküta'ya varmak ortalama altı ayı alırdı. Hint Okyanusu'ndaki baskın rüzgârlar Nisan'dan Eylül'e kadar güneybatı yönlü, Ekim'den Mart'a kadar kuzeydoğu yönlüdür. Hindistan'a gemiyle gitmek için ilkbaharda yola çıkmak gerekirdi; oradan da geriye ancak sonbaharda dönülebilirdi.

Asya ile Avrupa arasındaki yolculuğun çok daha uzun zaman alması, Doğu Hint Kumpanyası'nın tekelini kurmasını hem kolaylaştıran hem de zorlaştıran bir etkendi. Kuzey Amerika ticaretiyle karşılaştırıldığında, daha ufak rakip kumpanyaların aynı işte rekabete girmeleri zordu. 1680'lere gelindiğinde yüzlerce kumpanya Amerika ve Karayipler'e mal götürüp getirirken, Hindistan'a altı aylık yolculuğun maliyeti ve riskleri, ticaretin tek bir büyük işletmecinin elinde toplanmasını teşvik etti. Ama iş yapılan yere ulaşmanın bile altı ayı bulduğu bir ortamda, bu büyük işletme, kendi personelini ancak büyük zorluklarla denetim altında tutabilirdi. Talimatları içeren mektupların yerine varması da aynı süreyi bulmaktaydı. Bu yüzden Doğu Hint Kumpanyası çalışanları epey geniş bir serbestliğe sahipti – doğrusu, pek çoğu Londra'da maaşlarını ödeyenlerin denetiminden tamamen muaftı. Ödenen maaşlar oldukça mütevazı sayılırdı; asgari düzeye göre bir

* Bazı okurlar günümüzün uçuş süreleriyle bir karşılaştırmayı yararlı görebilir, "hafta" biriminin yerine "saat"i geçirmeleri yeterli olacaktır.

maaşından çok fazla değildi. Bu nedenle kumpanya çalışanlarının çoğu, ikinci bir gelir kaynağı olarak kendi hesabına iş yürütmekten geri durmazdı pek. Bu, daha sonraları "Leadenhall Sokağı ekonomisinin bildik sağlam ilkeleri – düşük maaşlar ve yüksek yan gelirler" şeklinde hiciv konusu olacaktı. Bazı görevliler daha da ileriye giderek kumpanyada çalışmayı tamamen bıraktılar ve sırf kendi işlerini yürütmeye baktılar. Bu yetkisiz tüccarlar, kumpanya yöneticileri için baş belasıydı.

Yetkisiz tüccarların en sivrileni ise Dorsetli bir rahibin oğlu olan ve Doğu Hint Kumpanyası'nın hizmetine 1673'te giren Thomas Pitt'ti. Hindistan'a varan Pitt, Hindistan'a ulaştığında büsbütün işten kaytardı ve Hint tüccarlarından mal alarak, kendi hesabına İngiltere'ye göndermeye başladı. Kumpanya yönetimi onu "kibirli, huysuz, cüretkâr mizacıyla gücünün yettiği her türlü kötülüğü yapmaktan geri kalmayacak kadar pervasız bir genç adam" diye açıkça suçlayarak, geri dönmesi için ısrar etti. Ama Pitt gamsız bir tavırla bu çağrılara hiç aldırış etmedi. Hatta kumpanyanın Bengal Körfezi'ndeki baş yetkilisi Matthias Vincent'la işler çevirdi ve onun yeğeniyle evlendi. Bir dava tehdidiyle karşı karşıya kaldığında, kendisi için artık ufak bir meblağ sayılacak 400 sterlinlik cezayı ödeyerek kumpanyayla uzlaşmaya vardı.

Pitt gibi adamlar Doğu Hint ticaretinin büyümesinde önemli bir rol oynadı. Kumpanyanın resmî ticaretinin yanı sıra, muazzam bir özel iş alanı gelişiyordu. Bunun anlamı İngiltere-Asya ticareti üzerinde tahtın Doğu Hint Kumpanyası'na verdiği tekelin yıkılmaya yüz tutmasıydı. Ama böyle bir şey muhtemelen yararlıydı; çünkü tekelci bir kumpanya Britanya ile Hindistan arasındaki ticareti yetkisiz tüccarlar olmadan bu kadar hızlı genişletemezdi. Nitekim kumpanyanın kendisi yetkisiz tüccarların – hatta yola gelmez Pitt'in – işlerine köstekten ziyade destek olabileceğini zamanla kavramaya başladı.

İngiliz-Hollanda birleşmesinin Hindistan'ı İngiliz Doğu Hint Kumpanyası'nın eline bıraktığını sanmak oldukça yanıltıcı olur. Gerek Hollandalı gerekse İngiliz tacirler geniş bir Asya imparatorluğunda küçük oyuncular olarak kaldılar. Madras, Bombay ve Kalküta uçsuz bucaksız ve ekonomik bakımdan gelişkin bir alt-kıtanın kenarındaki ufacık ileri karakollardan ibaretti. İngilizler o aşamada düpedüz çeperdeki asalaklardı; Madras'ta *dubaş*, Bengal'de *banyan* olarak anılan Hint işadamlarıyla ortaklık kurmaya muhtaçtılar. Üstelik siyasal güç 'Kâlnatın Efendisi' Müslüman Babürlü imparatorunun Delhi'deki asıl ikamet yeri Kırmızı Kale'de durmaya devam etti. Ataları Hindistan'a 16. yüzyılda kuzeyden giren Babürlü hanedanı o zamandan beri alt-kıtanın büyük bölümünü yö-

beklenebilir?" diye 1615'te hüküm veren Sir Thomas Roe gibi İngiliz ziyaretçiler Delhi'de gördükleri şeyleri küçümsemeye çalışsalar da, Babürlüler, Avrupa ulus-devletlerinin yanında cüce gibi kaldığı zengin ve devasa bir imparatorluktu. 1700'de Hindistan'ın nüfusu Birleşik Krallık nüfusunun 20 katıydı. Hindistan'ın o sırada toplam dünya üretimindeki payı tahminlere göre yüzde 24, yani yaklaşık dörtte bir düzeyindeyken, Britanya'nın payı ancak yüzde 3'tü. Britanya'nın günün birinde Hindistan'ı yönetebileceği düşüncesi, Delhi'yi 17. yüzyıl sonlarında gören bir kişiye düpedüz akıl almaz bir şey olarak gelirdi.

Doğu Hint Kumpanyası ancak Babürlü imparatorunun izniyle – ve yerel kademedeki yöneticilerinin rızasıyla – ticaret yapabilecek durumdaydı. Onların tavrı da her zaman dostça değildi. Kumpanya Yönetim Kurulu durumdan şöyle yakınmaktaydı:

> Bu [yerel] valilerin ... bize karşı kaba davranmak, fabrikalarımızı* kuşatarak ve Ganj üzerindeki teknelerimizin önünü keserek malvarlığımızdan diledikleri şeyleri zorbalıkla almak gibi bir alışkanlığı var; sahip olduğumuz gücü, doğruluk ve adalet yaklaşımımızı anlamalarını sağlamadığımız sürece böyle hareket etmekten asla vazgeçmeyecekler...

Fakat bunu yapmak söylendiği kadar kolay değildi. O dönemde Babürlü imparatoru yatıştırmak Doğu Hint Kumpanyası'nın işleri açısından can alıcı öneme sahipti; çünkü onun nezdinde itibar kaybı para kaybı demekti. Babürlü sarayına ziyaretlerde bulunmak şarttı. Kumpanya temsilcileri Kırmızı Kale'nin iç avlusu Divan-ı-âm'daki Tavus Tahtı önünde secdeye yatmak zorundaydı. Kumpanya müzakerelerle karmaşık antlaşmalar için müzakerelerde bulunmaya, Babürlü makamlarına rüşvet yedirmeye mecburdu. Bütün bunlar için alım satım işlerinde olduğu kadar alavere dalaverede de hünerli adamlara ihtiyaç vardı.

Kumpanya, önceki kuşkularına rağmen, 1698'de yetkisiz tüccar Thomas Pitt'i St. George Kalesi valisi olarak Madras'a göndermeye karar verdi. Yıllık maaşı sadece 200 sterlindi; ama kendi hesabına da iş yapabileceği, sözleşmesinde artık açıkça belirtilmekteydi. İkinci iş olarak kaçak avcılığı hâlâ sürdürmekle birlikte kaçak avcıdan av bekçisine dönüşmenin halis bir örneği olan Pitt, neredeyse göreve başlar başlamaz ağır bir diplomatik krizle uğraşmak zorunda kaldı. İmparator Evrengzib, Avrupalılarla ticarete yasak getirmenin yanı sıra, Avru-

* Buradaki "fabrika" ibaresi dosdoğru depo anlamındadır; kumpanya bizzat sanayi üretimiyle uğraşmamaktaydı.

man çıkarmıştı. Pitt bir yandan kararı kaldırtmak için Evrengzib'le müzakereler yürütürken, bir yandan da imparator fermanını bir an önce tatbik etmek isteyen Karnataka *nevab*'ı Duad Han'a karşı St. George Kalesi'ni savunmak durumunda kaldı.

Ancak 1740'lara varıldığında, Babürlü imparator, Hindistan üzerindeki hâkimiyetini yitirmekteydi. İranlı Nadir Şah Afşar 1739'da bir Afgan-Türk ordusunun başında Delhi'yi yağmalamıştı; Ahmed Şah Abdali öncülüğündeki Afganlar 1747'den sonra Hindistan'ın kuzey kesimini defalarca istila ettiler. Bu "kabile patlamaları" dışında, Babürlülerin eyaletlerdeki eski vekilleri – Arkot *nevab*'ı ve Haydarabad nizamı gibi adamlar – başına buyruk sultanlıklar kurmaya yöneldiler. Batıdaki Marathalar, Delhi'yi tanımayan ya da saymayan bir yönetim altındaydı. Hindistan mahvedici bir savaş evresine girmekteydi. İngilizler daha sonraları bu durumu, güya Hintlilerin kendilerini yönetemediklerinin kanıtı olarak, hor görücü bir ifadeyle "anarşi" olarak nitelendireceklerdi. Aslına bakılırsa, Hindistan'daki bu üstünlük mücadelesi Habsburg egemenliğindeki Avrupa'yı 17. yüzyıldan beri kasıp kavuran üstünlük mücadelesinden pek farklı değildi. Kuzeyden gelen tehditlerin baskısıyla Hintli yöneticilerin daha iyi işleyen bir yönetim kurmaya ve büyük daimi orduları beslemek üzere vergi sistemlerini modernleştirmeye çalışmaları, aynı sıralarda Avrupa'daki denklerinin yaptıkları şeylerle aşağı yukarı aynıydı doğrusu.

Hindistan'daki Avrupa yerleşmeleri öteden beri tahkimliydi. Şimdi bu tehlikeli dönemde ciddi olarak asker bulundurmaya da gerek vardı. İngilizlerden oluşan kendi personelinden yeterli insan gücünü toplayamayan Doğu Hint Kumpanyası, alt-kıtanın savaşçı kastlarından – güneydeki Telugu köylüleri, batıdaki Kunbiler, Orta Ganj vadisindeki Racputlar ve Brahmanlar – alaylar oluşturmaya başlayarak, bunları Avrupa silahlarıyla donattı ve İngiliz subayların komutasına verdi. Kâğıt üzerinde bu sadece savaş zamanında kumpanyanın varlıklarını korumaya yönelik bir güvenlik birimiydi. Pratikte bir özel orduydu ve çok geçmeden kumpanyanın işlerinde can alıcı bir önem kazanacaktı. Bir ticari işletme olarak ortaya çıkmış olan Doğu Hint Kumpanyası'nın artık kendi yerleşmeleri, diplomatları ve hatta ordusu vardı. Gittikçe kendi çapında bir krallık görünümü almaktaydı. Asya ile Avrupa arasındaki kilit fark tam da buradaydı. Avrupa devletleri birbirleriyle kıyasıya dövüşebilirlerdi; sonuçta kazanan ancak Avrupa olabilirdi. Oysa Hintli güçler savaşa tutuştuğunda, Hintli olmayan bir gücün bundan galip çıkma olasılığı vardı.

Tek soru, bu gücün hangisi olacağıydı.

Karnataka'daki en heybetli kalelerden biri olan Gingee, ovalardaki pusun arasından birdenbire yükselen sarp bir tepe üstündeki konumuyla Koromandel kıyısının hinterlandına hâkimdir. Ama 18. yüzyıl ortalarında ne İngilizlerin ne de yerel yöneticilerin asker bulundurduğu bir yerdi; çünkü Fransızların elindeydi.

İngilizlerin daha önce Hollandalılarla çatışması ticariydi. Tamamen ticaretten, pazar payına yönelik bir rekabetten doğmuştu. Fransa'yla mücadele ise, Yüz Yıl Savaşı'nın dünya genelindeki bir versiyonu gibi yerkürenin her köşesini sardığından, dünyaya kimin *hükmedeceğini* belirleyecek nitelikteydi. Üstelik sonuç önceden kestirilebilir olmaktan uzaktı.

Fransız Eğitim Bakanı'nın denetimi altındaki okulların hepsinde o sabah tam olarak neler okutulduğunu bildiği söylenir. Her Fransız öğrencisine aynı ders programı; aynı matematik, aynı edebiyat, aynı tarih, aynı felsefe dersleri verilir. Eğitime gerçek anlamda emperyal bir yaklaşımdır bu. Ve de Pondiçeri'deki Fransız *lycée*'si kadar Paris'teki dengi için de geçerlidir. Eğer 1750'lerde olaylar farklı bir seyir izleseydi, Hindistan'ın her tarafındaki okullar aynı olabilirdi ve İngilizce yerine Fransızca dünyanın *lingua franca*'sı haline gelebilirdi.

Bunun aksi bir varsayım da pek hayal mahsulü değildir. Elbette İngiliz-Hollanda birleşmesi İngiltere'yi büyük ölçüde güçlendirmişti. 1707'deki Parlamento Birliği'nden doğan bir ikinci birleşmeyle yeni bir çetin yapı ortaya çıkmıştı: Büyük Britanya Birleşik Krallığı. Esasen I. James'in İskoçya'yı İngiltere tarafından ilhak edilmeye – ve İngilizleri bir İskoç tarafından yönetilmeye – razı etmek amacıyla türettiği bir terimdi bu. İspanya Veraset Savaşı'nın sonunda (1713), bu yeni devlet artık tartışmasız biçimde Avrupa'nın başat deniz gücüydü. Cebelitarık'ı ve Port Mahon'u (Minorka) ele geçiren Britanya, Akdeniz'e giriş çıkışları denetleyebilecek bir konumdaydı. Bununla birlikte Fransa hâlâ Avrupa kıtasında hâkim güçtü. 1700'de Britanya'yla karşılaştırıldığında, Fransa'nın ekonomisi iki kat büyüktü ve nüfusu yaklaşık üç kat fazlaydı. Tıpkı Britanya gibi, Fransa da dünyanın Avrupa ötesindeki kısmına denizler üzerinden ulaşmıştı. Amerika'nın Louisiana ve Quebec bölgelerinde "Yeni Fransa" olarak bilinen Fransız kolonileri vardı. Martinique ve Guadaloupe gibi Fransız şeker adaları Karayipler'deki en zengin merkezler arasındaydı. Fransızlar 1664'te Compagnie des Indes Orientales adıyla bir Doğu Hint Kumpanyası kurmuştu; Pondiçeri'deki ana üssü, kuzeyde kalan Madras'taki İngiliz yerleşmesinden çok uzak değildi. Fransa'nın Britanya'ya karşı küresel üstünlük mücadelesini kazanması somut

Critical Review'da 1756'da şöyle yazıyordu:

> Her Britanyalı Fransa'nın hırslı görüşlerini, evrensel hâkimiyete yönelik ebedi açlığını ve komşularının sömürgelerine yönelik sürekli tecavüzlerini bilmelidir. ... Ticaretimiz, özgürlüklerimiz, ülkemiz, hatta geri kalan bütün Avrupa, sürekli olarak ortak Düşmana, fırsat bulduğunda yerkürenin tamamını yutmaya hazır evrensel Obura yem olma tehlikesi altındadır.

Ticari bakımdan Compagnie des Indes'in Doğu Hint Kumpanyası için nispeten sıradan bir tehdit oluşturduğu doğrudur. İlk ortaya çıktığında devlet desteklerine rağmen yüklü miktarda para kaybetmiş ve 1719'da yeniden kurulması gerekmişti. İngiliz denginin aksine, Fransız kumpanyası sıkı bir devlet denetimi altındaydı. Ticarete çok az aldıran ama nüfuz siyasetiyle bir hayli uğraşan aristokratlarca yönetilmekteydi. Bu bakımdan Fransız tehdidinin büründüğü biçim Hollanda'nınkinden oldukça farklıydı. Hollandalılar pazar payı, Fransızlar ise toprak istiyordu.

Pondiçeri'deki Fransız valisi Joseph François Dupleix, 1746'da Hindistan'daki İngiliz varlığına bir darbe indirmeye karar verdi. Hintli *dubaş* Ananda Ranga Pillai'nin güncesi, ortağı Dupleix'in darbesinden önce Fransız kalesindeki havaya ilişkin bir ipucu verir: "Kamuoyu zafer dalgasının bundan böyle Fransızların lehine döneceğini söylüyor. ... İnsanlar ... Talih Tanrıçası'nın artık Pondiçeri'ye yerleşmek üzere Madras'tan ayrıldığını ileri sürüyor." Dupleix ona şu teminatı vermişti: "İngiliz Kumpanyası yok olmaya mahkûmdur. Uzun süreden beri züğürt durumda ve sahip olduğu itibarı devrilmesi kesin olan Krala borçlu. Dolayısıyla başkentin düşmesi kaçınılmaz ve bu da mutlaka çöküşe yol açacaktır. Sözlerimi bir yere yaz. Yakında kehanetimin gerçekleştiğini gördüğünde, ne kadar doğru olduklarını anlayacaksın." Pillai'nin 26 Şubat 1747'de aktardığına göre, Fransızlar

> fil sürüsünün arasına dalan bir aslan gibi ... Madras'ın üstüne doğru atıldılar ... kaleyi kuşattılar ve bir gün içinde Vali'yi ... ve oradaki bütün insanları şaşırtıp serseme çevirdiler. ... Kaleyi aldılar, mazgallara bayraklarını diktiler, şehrin tamamını ele geçirdiler ve Madras'ta ışınlarını bütün dünyaya yayan güneş gibi parıldadılar.

Dehşete düşen Doğu Hint Kumpanyası, Fransız rakibi tarafından "tamamen yok edileceği" korkusuna kapıldı. Londra'daki kumpanya yönetimine ulaşan bir rapora göre, Fransızların hedefi kumpanyayı "bu kıyıdaki [Madras yöresi] ticare-

ka bir şey" değildi.

Dupleix hamlesini yaparken zamanlama hatası yapmıştı. Avrupa'daki Avusturya Veraset Savaşı'nın 1748'de Aix-la-Chapelle Barışı'yla son bulması onu Madras'tan çekilmek zorunda bıraktı. Ama 1757'de Britanya ile Fransa arasındaki husumet yeniden baş gösterdi -hem de emsali görülmemiş bir ölçekte.

Yedi Yıl Savaşı 18. yüzyılın bir dünya savaşına en yakın olayıydı. 20. yüzyılın küresel çatışmalarında olduğu gibi, temelde bir Avrupa savaşıydı. Britanya, Fransa, Prusya, Avusturya, Portekiz, İspanya, Saksonya, Hanover, Rusya ve İsveç gibi ülkelerin hepsi savaşan taraflar arasındaydı. Ama çarpışmalar Koromandel'den Kanada'ya, Gine'den Guadeloupe'a, Madras'tan Manila'ya kadar yayıldı. Hintliler, Amerikan Yerlileri, Afrikalı köleler ve Amerika kolonicileri savaşın içine çekildi. Tehlike altında olan bizzat imparatorluğun geleceğiydi. Buradaki soru basitçe şuydu: Dünya Fransız mı, yoksa Britanyalı mı olacaktı?

Bu Hanover Mahşeri'nde İngiliz politikasına damgasını vuran kişi William Pitt oldu. Aile serveti İngiliz-Hint ticaretinden gelen bir adamın ülkesi Britanya'nın küresel konumunu en eski Avrupalı rakibine kaptırmaya hiç niyetli olmaması şaşırtıcı değildi. Thomas Pitt'in torunu olarak, içgüdüyle savaşı küresel çerçevede ele aldı. Stratejisi İngilizlerin sahip olduğu tek üstün güce, yani donanmaya ve ardındaki tersanelere dayanmaktı. Britanya'nın ittifak kurduğu Prusya Avrupa'da Fransızları ve müttefiklerini durdururken, Kraliyet Donanması açık denizlerde Fransız imparatorluk mevzilerini birbirinden koparark, kolonilerdeki işi bitirmeyi her tarafa dağılmış Britanya ordularına bıraktı. İşin anahtarı denizlerde belirgin bir üstünlük sağlamaktı. Pitt, savaşın henüz resmen ilan edilmediği ama kolonilerde kavgaların çoktan başlamış olduğu Aralık 1755'te Avam Kamarası'nda meseleyi şöyle ortaya koydu:

> Savaş ilan etmeden önce Donanmamızı olabildiğince eksiksiz ve iyi biçimde güçlendirmeliyiz. ... O halde şimdi tam da bir savaşın eşiğindeyken, kabiliyetli ve ehil denizcileri Majestelerinin hizmetine girmeye teşvik etmek için akla gelebilecek her yönteme başvurmamız gerekmez mi? ... Açık bir savaş hâlihazırda başlamış durumda: Fransızlar Amerika'da Majestelerinin askerlerine saldırdı ve buna karşılık Majestelerinin gemileri de dünyanın o kesiminde Fransız kralının gemilerine saldırdı. Bu açık bir savaş değil midir? ... Eğer Amerika'daki kendi topraklarımızın yanı sıra bütün Hintli müttefiklerimizin topraklarını her Fransız kalesinden ve her Fransız garnizonundan kurtarmazsak, sömürgelerimizden vazgeçmek durumunda kalabiliriz.

kopardı. Filoyu büyüterek 105 muharip gemiyle Fransız tarafındaki 70 gemiye karşı sayısal üstünlüğü sağladı. Süreç içinde gemiler yapıp onaran ve binlerce adamı çalıştıran Kraliyet Tersaneleri dünyanın en büyük sanayi işletmesi haline geldi.

Pitt'in izlediği politika, kısmen Britanya'nın yeni elde ettiği ekonomik üstünlüğe bağlıydı: Ülke gemi yapımı, metalürji ve top dökümü alanlarında artık açıkça öncü bir konumdaydı. İngilizler dalgalara hükmetmek için sadece teknolojiyi değil, bilimi de kullanmaktaydı. George Anson 1740'larda altı gemisiyle birlikte yerkürenin çevresini dolaştığında, iskorbütün tedavisi bilinmiyordu ve John Harrison denizde boylam belirlemeye yarayan kronometresinin henüz üçüncü versiyonu üzerinde çalışıyordu. Denizciler yığınlarla can veriyor, gemiler sıklıkla kayboluyordu. Kaptan James Cook'un *Endeavour* gemisi 1768'de Güney Pasifik'e yelken açtığında, Harrison Boylam Kurulu'nun ödülünü kazanmıştı ve Cook'un mürettebatı iskorbüte karşı bir ilaç olarak lahana turşusuyla beslenmekteydi. *Endeavour* gemisinde başta botanikçi Joseph Banks olmak üzere bir grup doğa bilimcinin yer alması bilim ile strateji arasındaki yeni ittifakın timsaliydi. Ayrıca Cook'un yolculuğunun ikili bir görevi vardı: Denizcilik Bakanlığı adına Avustralezya'ya bayrak dikerek "BRİTANYA'nın gücünü, hâkimiyetini ve hükümranlığını sağlamak" ve Kraliyet Derneği adına Venüs gezegeninin geçişini kayda geçirmek.

Ancak donanma disiplininin sertliği hiç değişmedi. Çok iyi bilinen bir örnek olarak, Amiral John Byng'in daha savaşın başlarında Minorka açıklarında bir Fransız kuvvetini yok edemediği için kurşuna dizilmesinin gerekçesi olan 12. Madde'ydi:

> Filodaki hiç kimse çarpışmakla yükümlü olacağı herhangi bir gemiyi ele geçirmek ya da yok etmek için elinden geleni yapmaktan... korkaklık, ihmal ya da asilik nedeniyle kaçınmayacaktır; her kim böyle bir suçu işlerse ve bundan dolayı bir divanıharp tarafından mahkûm edilirse bunun bedelini ölümle ödeyecektir.*

Byng'in kuzeni Sir George Pocock gibi daha sert adamlar, Hindistan açıklarındaki Fransız filosunu alt etti. James Cook gibi daha sert adamlar, General Wolfe ve birliklerini Quebec'e saldırmak üzere St Lawrence Nehri'nden geçirdi. Ve de Denizcilik Bakanlığı'nın başına getirilen George Anson gibi daha katı adamlar,

*. Byng'in akıbeti Voltaire'in şu ünlü nüktesine ilham vermişti: "Bu ülkede diğerlerine cesaret vermek adına arada sırada bir amirali öldürmek iyi bir şey sayılıyor."

ki de en açık gösteriyle Fransa ablukasını düzenleyip yönetti.

Sonunda Kasım 1759'da Fransız filosu çaresiz bir hamleyle İngiltere'ye saldırmaya kalkıştı. Sir Edward Hawke onları bekliyordu. Bir fırtına koparıp Fransız filosunu Bretanya güney kıyısındaki Quiberon Körfezi içlerine kadar kovalayıp orada darmadağın ettiler; gemilerin üçte ikisi battı, yandı ya da tutsak düştü. İstila harekâtından vazgeçildi. Böylece Britanya'nın denizlerdeki üstünlüğünün bütünüyle sağlanması, Fransız kolonilerindeki zaferi büsbütün kesinleştirdi; Fransa ile imparatorluğu arasındaki iletişim hatlarını kesen Donanma, Britanya kara kuvvetlerine belirleyici bir avantaj sağladı. Quebec ve Montreal'in ele geçirilmesi Kanada'daki Fransız yönetimine son verdi. Zengin Karayip şeker adaları Guadeloupe, Marie Galante ve Dominika da düştü. Fransa'nın İspanyol müttefikleri 1762'de Küba ve Filipinler'den çıkarıldı. Aynı yıl Fransız garnizonu Gingee'deki kaleyi boşalttı. O sırada Pondiçeri de dahil Hindistan'daki bütün Fransız üsleri ele geçirilmişti.

Denizlerde üstünlüğe bağlı bu zaferi mümkün kılan şey, Britanya'nın Fransa karşısında can alıcı bir avantaja, borç para bulma yeteneğine sahip olmasıydı. Britanya'nın bütün savaş harcamalarının üçte birinden fazlası kredilerle finanse edildi. III. William döneminde Hollanda'yı örnek alarak oluşturulan kurumların hak ettikleri konuma ulaşmaları, Pitt hükümetine yatırımcı kesime düşük faizli tahviller satarak savaşın maliyetini geniş tabana yayma olanağını verdi. Buna karşılık Fransızlar dilenciliğe ya da soygunculuğa mecbur kaldı. Piskopos Berkeley'nin belirttiği gibi, kredi "Fransa karşısında İngiltere'nin sahip olduğu başlıca avantajdı." Fransız iktisatçı Isaac de Pinto da aynı görüşteydi: "İhtiyaç duyulduğunda kredi bulamamak çok zararlı oldu ve muhtemelen son felaketlerin başta gelen sebebi oldu." Her İngiliz deniz zaferlerinin ardında ulusal borç vardı; Yedi Yıl Savaşı sırasında borç miktarının 74 milyon sterlinden 133 milyon sterline çıkması, Britanya'nın finansal kudretinin ölçüsüydü.

1680'lerde İngiltere ile "Amerika'daki İngiliz İmparatorluğu" arasında hâlâ bir ayrım vardı. 1743'te bile "Britanya İmparatorluğu bir bütün olarak alındığında Büyük Britanya, İrlanda, Amerika'daki Plantasyonlar ve Dalyanlar, ayrıca Doğu Hint Adaları ve Afrika'daki Sömürgeler demektir," şeklinde konuşabilmek mümkündü. Oysa savaş sonrasında Sir George Macartney artık "üzerinde güneşin hiç batmadığı ve doğanın henüz sınırlarını çizmediği bu geniş imparatorluk" diye yazabilecek durumdaydı. Pitt'in (ancak görevden ayrılmasından sonra barışa varılınca) üzüldüğü tek nokta, Fransızlara denizaşırı sömürgelerinden bazılarını elde tutma fırsatının tanınması, özellikle de Karayipler'deki ada-

da şunu belirtti:

> [Yeni hükümet] önemli temel ilkeyi, Fransa'nın bir ticaret ve deniz gücü olması açısından korkmamız gereken esas ve belki de tek devlet olduğunu gözden kaçırdı; ... değerli Karayip adalarının hepsini iade etmekle ... Fransa'ya muazzam kayıplarını giderme imkânı vermiş olduk. ... Ele geçirilen bu yerlerle ticaret yapmak son derece kazançlı olacaktır... [ve] kazandığımız her şey ... Fransa'ya verilen zararla bizim için dört katına çıkmaktadır.

Pitt'in doğru öngörüsüyle, "savaş tohumları" daha barış koşullarında filizlenmeye yüz tuttu. Britanya ile Fransa arasında dünya egemenliğine dönük mücadele kısa aralıklarla 1815'e kadar sürecekti. Ama Yedi Yıl Savaşı, bir şeyi geri dönülemez bir biçimde belirledi... Hindistan Fransızların değil, İngilizlerin olacaktı. Bu da Britanya'ya yaklaşık iki yüz yıl boyunca hem İngiliz ticareti için devasa bir pazar, hem de askerî insan gücü için tükenmez bir kaynak sağladı. Hindistan "taçtaki mücevher"den çok daha fazla bir şeydi; hem gerçek, hem mecazi anlamda tam bir elmas madeniydi.

Peki ya Hintliler? Kendi içlerinde bölünmeye ve sonuçta yönetilmeye fırsat verdiler. Daha Yedi Yıl Savaşı'ndan önce, Britanyalılar ve Fransızlar Hint siyasetine karışarak, Dekkan subahdarının ve Karnataka *nevab*'ının ardıllarını belirlemeye çalışmışlardı. Doğu Hint Kumpanyası adamlarının en kurnazı olan Robert Clive, Dekkan için Britanyalıların adayı olan Mahomed Ali'nin kıstırıldığı Tiruchirapalli'deki kuşatmayı kaldırarak, ardından Karnataka'nın başkenti Arkot'u ele geçirerek ve Mahomed Ali'nin rakibi Chanda Sahib'in kuşatma kuvvetlerine karşı savunarak öne çıktı.

Yedi Yıl Savaşı başlayınca, Bengal *nevab*'ı Siracü'd-devle Britanya yerleşmesi Kalküta'ya saldırarak, 60 ila 150* Britanya tutsağı William Kalesi'nde daha sonra "Kara Delik" diye anılacak olan yere kapattı. Sirac'ın arkasında Fransızlar vardı. Ama rakibi olan bankacı Jaget Seth ailesi Britanya karşı saldırısı için gerekli kaynağı sağladı. Clive 22 Haziran 1757'deki Plassey Muharebesi'nde rakip bir *nevab* olan Mir Cafer'in destekçilerini Sirac'ın cephesinden kopmaya ikna etmeyi başardı. Muharebeyi kazanıp Bengal valiliğini alınca, Mir Cafer'i devi-

* Dönemin raporlarında çoğu havasızlıktan boğularak ölen 146 tutsaktan söz edilir. Sayının daha düşük olması muhtemeldir; ama tutsakların büyük bir bölümünün öldüğüne hiç kuşku yoktur. Hint yazının en sıcak dönemiydi ve "delik" yaklaşık dört metreye beş buçuk metre büyüklüğünde bir hücreden ibaretti.

için, daha sonra kovarak Mir Cafer'in tekrar başa geçmesini sağladı. Hintlilerin iç kavgaları bir kez daha Avrupalıların çıkarları doğrultusunda kullanılmış oldu. Plassey'de Clive'in 2.900 askerinin üçte ikisinden fazlasının Hintli olması tam da o çağın bir özelliğiydi. *Seyr Mutakherin* (1789; "Modern Çağa Bakış") kitabının yazarı Hintli tarihçi Gulam Hüseyin Han bu durumu şöyle anlatır:

> [Hintli yöneticiler arasındaki] bu ve buna benzer bölünmeler sonucunda müstahkem yerlerin çoğu, hatta neredeyse Hindustan'ın tamamı İngilizlerin eline geçmiş bulunuyor. ... İki hükümdar aynı ülke için çekişince, içlerinden biri İngilizlere başvuruyor ve ülkeye hâkim olmanın yolu yordamı hakkında gerekli bilgileri veriyor. Bu adam verdiği zımni vaatlerle ve İngilizlerden aldığı yardımlarla, ülkenin önde gelen şahsiyetlerinden bazılarını yanına çekiyor; zaten dost çevresinden oldukları için onları kendisine sıkıca bağlıyor. Bu arada İngilizler kendi kafalarına göre onunla bir tür anlaşmaya ve mutabakata varıyorlar. Ülkenin idare tarzını ve âdetlerini iyice kavrayıncaya, ayrıca ülkedeki çeşitli taraflarla tam haşir neşir oluncaya kadar bir süre anlaşma hükümlerine uyuyorlar. Ardından bir orduyu yetiştirip disiplin altına alarak ve taraflardan birinin desteğini kazanarak, kısa sürede öbürlerini bertaraf ediyorlar ve kendilerini adım adım kabul ettirdikleri ülkeyi sonunda boyunduruk altına alıyorlar. ... Sanki birileri tarafından yönlendirilmeye katlanıyormuş gibi gayet pasif görünen İngilizler gerçekte bu tezgâhın işleyişini harekete geçiriyorlar.

Yazar "o tüccarların bu ülkeye hâkim olmanın yolunu bulmuş olmasında yadırganacak hiçbir taraf olmadığı" sonucuna varır; ona göre yapılan şey "aynı ölçüde mağrur ve aldırışsız bazı Hindustani hükümdarlarının ahmaklığından istifade etmek"ten ibarettir.

Clive geri kalan Hintli hasımları karşısında Buksar'da zafere ulaştığı 1764'te, Doğu Hint Kumpanyası'nın geleceği konusunda radikal bir sonuca çoktan varmıştı. Hint müsamahasına göre iş yapmak artık yeterli değildi. Londra'daki kumpanya yönetimine yazdığı bir mektupta bunu şöyle ifade etti:

> Bu zengin ve canlı krallığa iki bin Avrupalıdan oluşan küçük bir kuvvetle tamamen boyun eğdirmenin mümkün olduğunu ileri sürebilirim. ... [Hintliler] her türlü anlayışın ötesinde miskin, rahatına düşkün, aldırışsız ve korkaktır. ... Her işte kuvvetten çok hainliğe başvuruyorlar. ... O halde mevcut kazanımlarımızı sağlamlaştırmamızı ya da onlara dayanarak daha da ileri gitmemizi sağlayacak şey, hainliğe ya da nankörlüğe hiç fırsat vermeyecek böyle bir kuvvetten başka ne olabilir ki?

sa'nın *divani* olarak bilinen sivil idaresini Doğu Hint Kumpanyası'na bıraktı. Para basmaktan sonra gelebilecek en iyi şeyi, yani vergi almayı sağlayan bir izindi bu. *Divani* düzeni kumpanyaya 20 milyonu aşkın insanı vergiye bağlama yetkisini kazandırdı. Bu yoldan mahsullerin en az üçte birine el konulabileceği varsayıldığında, böyle bir yetki yılda 2 ila 3 milyon sterlinlik bir gelir demekti. Hindistan'daki bütün iş alanlarının en büyüğü, yani devlet işi elde edilmişti. Bengal Konseyi'nin kumpanya yönetimine 1769'da yazdığı bir mektuptaki ifade şöyleydi: "Ticaretiniz bundan böyle daha ziyade gelirlerinizi Britanya'ya aktarmanın bir mecrası sayılabilir."

Bir zamanlar korsanlık ve ardından tacirlik yapan Britanyalılar artık yurtdışındaki milyonlarca insanının yöneticileri konumundaydı – üstelik sadece Hindistan'da değil. Donanmanın ve finansal gücün bir bileşimi sayesinde Avrupa'daki imparatorluk yarışında ipi göğüslemişlerdi. Bir ticari mesele olan şey artık bir yönetim meselesiydi.

İngilizlerin cevap bulmaları gereken soru, Hindistan'ın yönetiminin nasıl yürütüleceğiydi. Clive gibi bir adamın dürtüsü, talan etmekti – nitekim her ne kadar daha sonraları "kendi itidaline şaşırdığı"nı söylese de talana girişti. Şiddete yatkınlığı, hasımları kalmayınca hemen intihara kalkışacak düzeyde olan Clive, Kipling'in "Kral Olacak Adam" hikâyesindeki rezil imparatorluk kuruculanının öncüsüydü:

> Biz ... bir adamın kalabalıklarla uğraşmadığı ve kendisine yakışan yere gelebildiği başka bazı yerlere gideceğiz; ... kavganın olduğu her yerde, insanlara dövüşün nasıl öğretileceğini bilen bir adam her zaman Kral olabilir. İşte öyle yerlere gideceğiz ve karşımıza çıkan bir Krala şunu diyeceğiz – "Düşmanlarını yok etmek istiyor musun?" Ve de ona insanlara dövüşün nasıl öğretileceğini göstereceğiz; çünkü bunu her şeyden daha iyi biliriz. Ardından o Kralı devireceğiz ve Tahtı ele geçirip bir Hanedan kuracağız.

Fakat Bengal'deki İngiliz yönetiminin korsanlığa özgü kapkaç taktiklerinin bir uzantısının ötesine geçebilmesi için daha incelikli bir yaklaşıma gereksinimi vardı. Warren Hastings'in 1773'te Düzenleme Yasası'yla ilk genel vali olarak atanması böylesi bir yaklaşımın ilk adımı gibiydi.

Clive'in kaba gücü kadar beyin gücüne sahip, zeki ve ufak tefek bir adam olan Hastings, Westminster'daki öğrencilik günlerinin ardından 17 yaşında bir

Hintçeyi akıcı biçimde konuşacak kadar öğrendi; daha yakından inceledikçe Hint kültürüne olan saygısı arttı. 1769'da Farsça öğrenmenin "zihinlerimizi açmaması ve dinimizin bütün insanlık için telkin ettiği iyilikseverlik yönünde bize ilham vermemesi mümkün değildir" saptamasında bulundu. Talimatı üzerine yapılan *Bhagavadgita*'nın çevirisinin önsözünde şöyle dedi:

> [Hintlilerin] gerçek karakterini gözlemleyerek anlamayı sağlayan her vesile, bizde onların doğal haklarına ilişkin daha âlicenap bir duygu uyandıracak ve bize kendi ölçülerimize göre onlara saygı göstermeyi öğretecektir. Ama böyle vesileler ancak onların yazılı metinleri aracılığıyla yakalanabilir; Hindistan'daki İngiliz egemenliğinin sona ermesinden ve bir zamanlar servet ve kudret sağlayan kaynakların artık unutulmasından çok sonra da böyle metinler varlığını sürdürecektir.

Hastings, *Fetavaâ-yi Alemgiri* ve *Hidayet* başlıklı İslami metinlerin tercüme edilmesine, ayrıca bir İslam hukuku okulu olarak Kalküta Medresesi'nin kurulmasına destek oldu. Lord Mansfield'le bir konuşmasında, "Şeriat, Avrupa'nın çoğu devletindeki hukuk kadar kapsamlıdır, çerçevesi de bellidir" diye belirtmişti. Hindistan'ın coğrafyasına ve botaniğine dönük çalışmaları teşvik etmeye de aynı ölçüde gayret gösterdi.

Hastings'in himayesiyle Bengal'de yeni bir melez toplum ortaya çıkmaya başladı. Britanyalı âlimler Hint yasalarını ve Hint edebiyatını çevirirken, kumpanya çalışanları da Hintli kadınlarla evlenip Hint âdetlerini benimsemeye yöneldi. Günümüz duyarlılıklarına çekici gelen bu olağanüstü kültürel kaynaşma dönemi, İmparatorluğun ırkçılık "ilk günahı"yla doğmadığına işaret eder. Ama acaba asıl önemli yan bu mudur? Hastings döneminin kolayca gözardı edilen can alıcı bir veçhesi, Doğu Hint Kumpanyası'nın "yerlileşen" adamlarından çoğunun tamamen ya da kısmen Britanya'nın etnik azınlıklarının birine, İskoçlara mensup olmasıydı.

1750'lerde Britanya Adaları nüfusunun ancak onda birden biraz fazlası İskoçya'da yaşamaktaydı. Oysa Doğu Hint Kumpanyası en azından yarı yarıya İskoç kimlikliydi. Hastings'in idaresinin son on yılında Bengal'de görev yapmak üzere kumpanya yönetimince atanan 249 kâtipten 119'u İskoç'tu. Kumpanyanın Bengal ordusunun subay kadrosu için 1782'de seçilen 116 adaydan 56'sı İskoç'tu.* Kumpanya yönetiminin "serbest tüccar" olarak çalışmalarını kabul et-

* Buna karşılık, daha alt rütbelerde İrlandalılar aşırı bir ağırlıktaydı. 19. yüzyıl başlarında Bengal ordusunun yüzde 34'ü İngiliz, yüzde 11'i İskoç ve yüzde 48'i İrlandalı askerlerden oluşmaktaydı.

İskoç'tu. Bizzat Hastings, en yakın danışmanlarından "İskoç muhafızlar" diye söz ederdi: Minto'lu Alexander Elliot, Peterhead'li John Sumner ve Bothwell'li George Bogle gibi adamlardı bunlar. Hastings'in genel valiliği sırasında önemli görevler verdiği 35 kişiden en az 22'si İskoç'tu. Londra'da da Sermaye Sahipleri Kurulu'na sözünü geçirmesini sağlayan dayanağı başta Westerhall'lu Johnstone ailesi olmak üzere İskoç hissedarlardı. İskoçya başsavcısı Henry Dundas, Mart 1787'de Madras valiliği için aday gösterdiği Sir Archibald Campbell'e şaka yollu şöyle demişti: "Bütün Hindistan yakında elimize geçecek ve ... Madras'ta görevlendirilecek Campbell ailesi mensuplarının göçüyle Argyll ili boşalacak." (Hastings'in ilk karısı, Kara Delik'te can veren Yüzbaşı Buchanan'ın dul eşi Cambuslanglı Mary Elliot bile İskoç'tu.)

Bu orantısız durumun açıklaması, büyük ölçüde İskoçların yurtdışında şanslarını denemeye daha yatkın oluşlarıydı. Panama'nın doğu kıyısındaki Darien'de İskoçya Kumpanyası'nın bir koloni oluşturmaya çalıştığı 1690'larda böyle bir şans pek bulunamamıştı; konumun sağlık açısından elverişsizliği yüzünden zaten başarı olasılığı düşük olan girişimin çöküşü, İspanyol ve İngiliz husumetiyle hızlanmıştı. Bereket versin ki, 1707'deki Parlamento Birliği aynı zamanda ekonomide ve emperyal emellerde birliği de getirdi. İskoçya'nın sayıca fazla girişimcileri ve mühendisleri, hekimleri ve silahşorları İngiliz sermayesinin hizmetinde ve İngiltere donanmasının koruması altında becerilerini ve enerjilerini daha fazla hayata geçirebildiler.

İskoçların güneydeki Britonlara oranla yerli toplumları özümsemeye daha yatkın oluşları da bir etken olabilir. Hastings'in Bhutan ve Tibet'e keşif için gönderdiği George Bogle'un bir Tibetli eşten iki kızı vardı ve bir kadının birden çok koca almasına olanak veren özgün Tibet tarzı çokeşliliğine dair hayranlık dolu satırlar yazmıştı. Aberdeen yakınındaki New Machar'lı bir papazın oğlu olan ve *India Gazette*'nin yayın yönetmenliğini yapan John Maxwell, Hint yaşamının (ona göre) şatafatlı ve efemine tarzına aynı ölçüde düşkündü; Hintli kadınlardan en az üç çocuğu vardı. Inverness'ten Hindistan'a 1800'lerin başlarında gelmiş beş kardeşten biri olan William Eraser, Gurkalara boyun eğdirmekte çok önemli bir rol oynadı; hem Babürlü yazmaları, hem de Hintli eşler koleksiyonculuğuna merak sardı. Bir anlatıma göre, altı ya da yedi karısı ve "analarının dinine ve kastına bağlı olarak Hindu ve Müslüman" olan sayısız çocuğu vardı. Böyle izdivaçların meyvelerinden biri de Fraser'in dostu ve silah arkadaşı olan James Skinner'dı. Montrose'lu bir İskoç ile bir Racput prensesinin oğlu olan ve kendi adını verdiği bir süvari alayı kuran Skinner'ın en az yedi eşi vardı ve rivayete

büyük farklılık yaratmaz" diye belirtmişti bir seferinde. Adamlarına kırmızı sarıklar, gümüş kenarlı kuşaklar ve parlak sarı tunikler giydirmesine ve hatıratını Farsça yazmasına karşın, dindar bir Hıristiyan'dı ve son derece kanlı bir çarpışmadan sağ kurtulmasına şükran borcu olarak Delhi'de St. James's adıyla en görkemli kiliselerden birini yaptırdı.

Tabii herkes bu kadar çok-kültürlü değildi. Nitekim modern Hindistan'ın tarihini yazdığı kitabında Gulam Hüseyin Han tam aksi bir eğilimden yakınmıştı:

> Bu memleketin insanları ile onlara efendilik eden yabancılar arasında iletişim ve ilişki kapıları sımsıkı kapalı; bu yabancılar Hint toplumuna dönük bir nefreti ve onlarla konuşmaktan kaçınan bir aşağılamayı sürekli dile getiriyor. ... Tek bir İngiliz centilmeni bile bu ülkenin asilzade çevresine karşı herhangi bir ilgi ya da merak göstermiyor. ... İngilizlerin yerli topluma karşı açıkça sergilediği nefret ve açığa vurduğu aşağılama öylesine büyük ki, fethedenlerle fethedilenler arasında hiçbir muhabbet ve ittifak (yani her türlü birliğin ve bağlılığın ilkesi, her türlü düzenin ve uyuşmanın kaynağı olan iki husus) kök salamıyor.

18. yüzyıldaki Hint-Kelt kaynaşmasının çekici yönlerini de, Doğu Hint Kumpanyası'nın varlık sebebinin bilimsel çalışmalar ya da ırk karışımı değil, para kazanma olduğu gerçeğini gözden kaçırmamıza yol açmasına izin vermemeliyiz. Hastings ve çağdaşları, ülkenin ana ürünü olan Hint dokumalarına dönük kilit pazarın İngiliz mamul mallarını teşvik etmeye yönelik çeşitli korumacı önlemlerle kısıtlanmasına karşın çok zengin adamlar haline geldiler. Hint kültürüne ne kadar düşkün olurlarsa olsunlar, hedefleri her zaman kârlarını Britanya'ya aktarmaktı. Hindistan'dan Britanya'ya yönelik sermaye "akışı" başlamıştı.

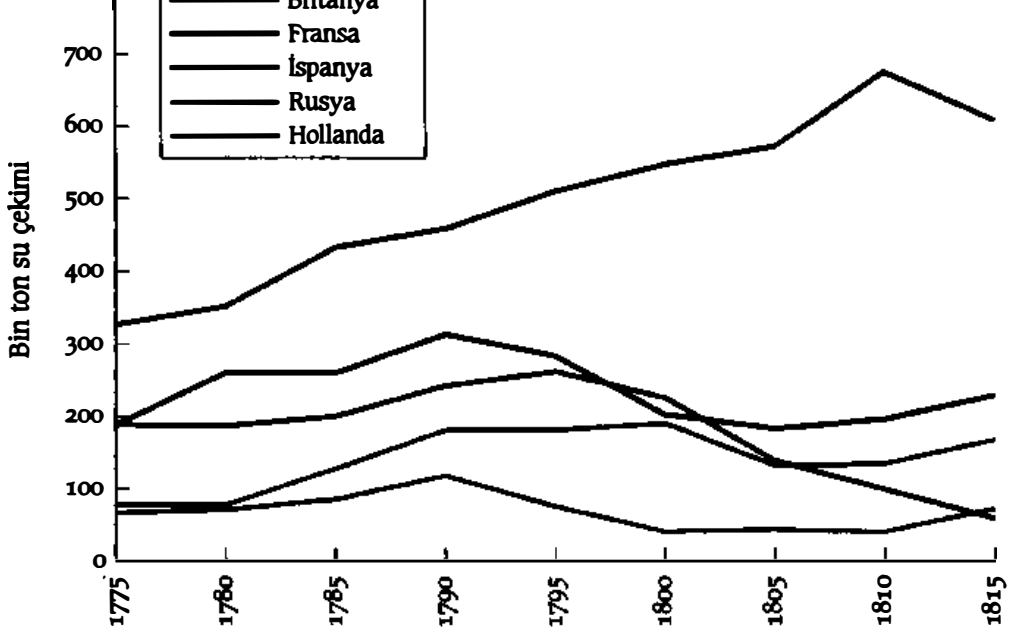
Geçmişi Thomas Pitt dönemine ve daha öncesine uzanan bir gelenekti bu. Pitt kazandığı paraları İngiltere'ye göndermenin kusursuz yolunu Madras valisi olduğu 1701'de bir tesadüf eseri buldu. "Enfes işim, harika girişimim, dünyadaki en güzel mücevherim" diye nitelendirdiği bu "Pitt elması" 410 kırata varan ağırlığıyla o sırada dünyadaki en büyük parçaydı ve kesilmiş haliyle değeri 125.000 sterlindi. Pitt, mücevherin eline geçişinin hikâyesini hiçbir zaman tam anlatmadı. (Ama kendisi inkâr etse de, Babürlü imparatorunun Golkonda madenlerinden geldiği neredeyse kesindi.) Her ne olursa olsun, Fransa veliaht prensi elması ondan satın alarak Fransız tacına kattı. Ama mücevher ona basbayağı nam kazandırdı; satıştan sonra kendisi "Elmas" Pitt olarak anılır oldu. Hırslı ve

lü bir sembolü olamazdı ve Pitt'in açtığı yolu başka birçok kişi izlemekte gecikmedi. Clive da kazandığı paraları İngiltere'ye elmas biçiminde gönderdi. Bu yolla Hindistan'dan Britanya'ya toplam olarak yaklaşık 18 milyon sterlin aktarıldı. 1783'ü izleyen on yıldaki toplam sermaye akışı 1,3 milyon sterlindi. Gulam Hüseyin Han bunu şöyle anlatır:

> İngilizlerin ayrıca buraya birkaç yıllığına gelmek, ardından ziyaret için kendi memleketlerine dönmek gibi bir âdetleri var; içlerinden hiçbiri bu topraklara kalıcı olarak yerleşme eğilimi göstermiyor. ... Ayrıca yine onlara mahsus olan ve her göçmenin ilahi vecibe saydığı bir başka âdet var ki, o da bu ülkede olabildiğince çok parayı söküp almaya ve muazzam meblağlar halinde İngiltere krallığına taşımaya dayanıyor. Dolayısıyla birbirine harmanlanan iki âdetin öteden beri bu ülkeyi zayıflatıp yıkıma uğratmasına ve ülkenin gelişmesinin önünde ebedi bir engel olarak durmasına hiç şaşmamak gerekir.

Hiç kuşkusuz, Doğu Hint Kumpanyası'ndaki her kâtip bir Clive'a dönüşmedi. Bir örnek vermek gerekirse, Bengal'e giden 645 memurun yarıdan fazlası Hindistan'da öldü. Britanya'ya dönen 178 kişi içinde dörtte bire varan bir kesim hiç de öyle zengin değildi. Samuel Johnson bir keresinde Boswell'e şöyle demişti: "Bir kimsenin İngiltere'de geçirdiği on yılın sonunda on bin sterlin kazanması, Hindistan'da geçirdiği on yılın sonunda yirmi bin sterlin kazanmasından daha iyidir; çünkü para karşılığında neler *verdiğini* de hesaplamalısın. Hindistan'da on yıl yaşayan biri İngiltere'de yaşamanın sağladığı on yıllık sosyal rahatlıktan ve bütün avantajlardan vazgeçmiş sayılır."

Bununla birlikte, İngiliz diline yeni bir kelime girmek üzereydi: Hint asalet unvanı *nevab*'ın bozulmuş bir biçimi olan *nabob*. Söz konusu *nabob*'lar Pitt, Clive ve Hastings gibi adamlardı; ülkeye getirdikleri Hint kaynaklı servetlerini Pitt'in Swallowfield'de, Clive'in Claremont'ta ve Hastings'in Daylesford'da edindiğine benzer ihtişamlı konaklara çevirmişlerdi. Harcamaları sırf emlak alımıyla sınırlı değildi. Thomas Pitt'in Old Sarum adına bir Parlamento sandalyesine kavuşmasını sağlayan şey Hindistan'da kazandığı paraydı; adı kötüye çıkan bu "kokuşmuş seçim bölgesi"ni yıllar sonra daha ünlü torunu Avam Kamarası'nda temsil edecekti. William Pitt'in Ocak 1770'teki şu yakınması muhteşem bir riyakârlık örneğiydi:

Avrupa donanmaları: 1775-1815 arasında 500 tonun üzerindeki gemilerin toplam tonajı. Britanya 18. yüzyılın sonunda gerçekten dalgalara hükmeden bir konumdaydı.

> Ülkemize akıtılan Asya zenginlikleri bize sadece Asya tarzı lüksü değil, korkarım ki Asya tarzı yönetim ilkelerini de getirmiş bulunuyor. ... Yabancı altın ithalatçıları, mirasla gelen hiçbir şahsi servetin karşı koyamadığı böyle bir şahsi rüşvetçilik sağanağıyla Parlamento kapısını zorlayıp içeriye girmiş bulunuyor.

On iki yıl sonra da "Aramızda Tangore racasının ve Arkot *nevab*'ının adamları, küçük Doğu despotlarının temsilcileri oturuyor" diye homurdanacaktı.

Thackeray'in *Vanity Fair* romanında Becky Sharp kendisini – koleksiyoncu Boggley Wollah'ın eşi olarak – "sayılamayacak kadar çok şal, sarık ve elmas gerdanlık takıp takıştırmış halde... bir filin üstünde" hayal eder; çünkü "bütün Hint *nabob*'larının olağanüstü zengin olduğu söylentisi" kulağına çalınmıştır. Romandaki anlatıma göre, bir "karaciğer şikâyeti" üzerine Londra'ya dönen söz konusu *nabob*

> Park'ta atlarına binerek dolaşırdı; akşam yemeklerini şık barlarda yerdi; ... o günlerin modasına uygun biçimde sıkça tiyatroya gider ya da, daracık giysilere zorlukla bürünmüş ve kalkık kenarlı bir şapka takmış halde operada boy gösterirdi. ... Ge-

verlerle ilgili hikâyeleri dinlemek ... Bayan Rebecca'nın ne kadar da hoşuna giderdi.

Jos Sedley'den daha ürkek ve savaşçılıktan daha uzak birini hayal etmek zordur. Ancak işin gerçeği şu ki, *nabob*'ların kârları giderek artan oranda Hindistan'da muazzam bir askerî varlıkla teminat altına alındı. Warren Hastings'in dönemine varıldığında, Doğu Hint Kumpanyası 100.000'den fazla silahlı adama sahipti ve neredeyse sürekli savaş halindeydi. Mysore devletiyle sürüncemeli bir mücadeleyi başlatacak olan ilk kurşunlar 1767'de patlatıldı. Ertesi yıl doğu kıyısındaki devletçikler Haydarabad nizamından alındı. Yedi yıl sonra Ayodhya *nevab*'ından Benares ve Ghazipur koparıldı. Kumpanyanın ticaretini koruyacak gayri nizami bir güvenlik kuvveti olarak ortaya çıkan yapı, artık kumpanyanın varlık nedeniydi: Önceki çarpışmaların giderlerini karşılamak için yeni çarpışmalara girişmek ve yeni toprakları ele geçirmek. Hindistan'daki Britanya varlığı aynı zamanda Donanma'nın 1770'lerde olduğu gibi her arbede çıkardıklarında Fransızları alt etmesine bağlıydı. Ve bunun maliyeti daha da yüksekti.

İmparatorluktan kimlerin zenginleştiğini görmek kolaydı. Asıl soru, bunun bedelini kimlerin ödeyeceğiydi.

Vergi Tahsildarı

Robert Burns tam da şansını İmparatorlukta denemeye kalkabilecek türden bir adamdı. Nitekim 1786'da aşk hayatı ters gidince, kendini Jamaika'ya atmayı ciddi biçimde düşündü. Ama sonuçta bineceği gemiyi kaçırdı ve kararını bir daha gözden geçirerek İskoçya'da kalmayı seçti. Yine de şiirleri, şarkıları ve mektupları bize hâlâ 18. yüzyılda imparatorluk ekonomi politikası hakkında paha biçilmez bir içgörü sunar.

Burns, Yedi Yıl Savaşı'nın doruğuna çıktığı bir dönemde, 1759'da doğdu; Alloway'li yoksul bir bahçıvanın oğluydu. Erken yaştaki edebi başarısı sevindirici olmakla birlikte ona para kazandırmadı. Çiftçiliği denedi ama onun da getirisi çok fazla değildi. Önünde üçüncü bir olasılık vardı. Tahsildarlık yapmak üzere 1788'de vergi müdürlüklerinden birine başvurdu. Onu meşhur ayyaşlığından ve zamparalığından çok daha fazla utandıran bir şeydi bu. Bir arkadaşına içini şöyle dökmüştü: "Madem masa başına oturup 'verginin lanet at sülükleri' biçimindeki kan kırmızısı damgalarla lekelenmiş bu adi kâğıtla sana mektup yazmaya koyuldum, ... hiçbir bahaneye sığınmayacağım. ... Şanlı NAFAKA davası uğru-

kir bir Şair için hiç de fena olmayan bir son çare. ... Bir vergi memurunun karakterine yapıştırılan belirli bir damga olsa da, herhangi bir mesleği icra ederek kendime şeref kazandırmak gibi bir niyetim yok; maaş nispeten düşük olmakla birlikte, hayatımın ilk 25 yılının bana karşılık olarak beklemeyi öğrettiğine oranla lüks sayılır. ... İnsanlar Verginin kepazeliği üzerine diledikleri şeyleri söyleyebilirler; ama ailemi geçindirecek ve beni dünyadan azade kılacak şey benim için çok önemli bir mesele."

Burns bir tahsildar maaşı uğruna gururunu bir yana bırakmakla, emperyal maliyenin büyük zincirinde bir halka haline geldi. Britanya'nın Fransa'ya karşı yürüttüğü savaşlar için gerekli kaynak sürekli borçlanmayla sağlanmıştı ve İngiliz gücünün üstünde durduğu sihirli dağ olan ulusal borç, kazanılan yeni topraklarla orantılı olarak büyümüştü. Burns vergi idaresinde çalışmaya başladığı sıralarda borç miktarı 244 milyon sterlin düzeyindeydi. Dolayısıyla vergi idaresinin can alıcı işlevlerinden biri, bu borcun faizlerini ödemek için gerekli parayı toplamaktı.

Vergiyi kimler ödüyordu? Vergiye tabi ana kalemler damıtık içki, şarap, ipekli kumaş ve tütünün yanı sıra bira, mum, sabun, nişasta, deri, pencere, ev, at ve arabaydı. Kâğıt üstünde vergi bu malların üreticilerinden alınıyordu; ama pratikte üreticilerin vergiyi dosdoğru fiyatlara katmaları nedeniyle yük tüketicilerin sırtına biniyordu. Bir kişinin içtiği her bira ya da viski kadehinden ve her pipodan vergi kesiliyordu. Burns'ün ifadesiyle, yaptığı iş "Meyhanecinin & Günahkârın yüzlerini Verginin acımasız çarklarına sıkıştırıyor"du. Ama namuslular da vergi ödemek zorundaydı. Bir şeyler okumak üzere yakılan her mum, yıkanırken kullanılan sabun bile vergiye tabiydi. Bu vergiler *nabob*'lar için haliyle pek de farkına bile varılmayacak düzeydeydi; ama sıradan bir ailenin gelirinden çekip aldığı kısım oldukça yüklüydü. Dolayısıyla denizaşırı yayılmanın maliyetini – ya da daha veciz biçimde söylersek, ulusal borç üzerindeki faiz yükünü – ülkedeki yoksul çoğunluk karşılıyordu. Peki, o faizleri kim alıyordu? Bu sorunun cevabı, vergileri esas olarak güneyli tahvil sahiplerinden oluşan küçük bir elit tabakanın, servetlerinin bir kısmını "fonlara" yatırmış olan 200 bin civarında ailenin topladığıydı.

Dolayısıyla 1780'lerin büyük muammalarından biri şuydu: Sonunda siyasal devrimin gelip çattığı yer niçin Britanya değil de, vergilerin çok daha hafif ve daha fazla artan oranlı olduğu Fransa olmuştu? Burns de devrim fikrini çekici bulan Britanyalılardan biriydi. Ne de olsa, "İnsan Ne Olursa Olsun İnsandır" şarkısıyla devrimci döneme en kalıcı marşlardan birini kazandıran oydu. İçgüdüsel olarak liyakatten yana olan Burns, "gelirleri kendine yeten toprak sahiple-

bir öfke duymaktaydı. Bir tahsildar olarak kendisi de suç ortağı olmasına karşın, tüketim vergisine yönelik "Şeytan Vergiciyle Birlikte Gezmeye Gitti" başlıklı popülist bir eleştirel şiir yazdı. Ama işini kaybetmemek için siyasal ilkelerinden vazgeçmek zorunda kaldı. Bir Dumfries tiyatrosunda devrimci bir marş söylediğinin saptanmasından sonra, kendini temize çıkarmak için mecburen İskoçya Vergi Kurulu başkanına dalkavukça bir mektup yazarak, devrim konusunda "ağzını sımsıkı kapama"ya söz verdi.

Ne var ki, Ayrshire yöresinin yoksul içki ve tütün tiryakileri Britanya İmparatorluğu'nun ek kötü durumdaki uyrukları olmaktan uzaktı. Hindistan'da İngiliz vergilerinin etkisi daha da büyüktü; çünkü Hint ordusunun sarmal gibi artan maliyeti İngiliz vergi yükümlüsünün asla ödemek zorunda olmadığı emperyal harcama kalemlerinden biriydi. Bengal'deki vergi cenderesinin bölge nüfusunun üçte birinin, yani beş milyon kadar insanın yaşamını yitirdiği çok büyük bir kıtlıkla çakışması feci bir durum yarattı. Gulam Hüseyin Han'a göre, "her yıl İngiltere diyarına taşınan büyük çaplı sikke ihracatı" ile ülkesinin sefaleti arasında açık bir bağlantı vardı:

> Her yörede mahsulün azalması kıtlığın yok ettiği sayısız yığınlara yenilerini ekliyor ve ölüm hâlâ kol gezerek ülke nüfusunu düşürüyor. ... İngilizler artık bu ülkenin yöneticileri ve efendileri, ayrıca yegâne zengin adamları olduklarına göre, bu zavallı insanlar harcamalarından yarar görmek üzere maharetlerinin ürünlerini sunmak için başka kime başvurabilirler? ... Çok sayıda zanaatkârın ... dilencilik ya da hırsızlık yapmaktan başka çaresi kalmamış durumda. Dolayısıyla çok sayıda kişi daha şimdiden evini ve yurdunu terk etmiş bulunuyor; oturduğu yerden ayrılmak istemeyen çok sayıda kişi açlığı ve sıkıntıyı sineye çekerek kulübesinin bir köşesinde can vermiş bulunuyor.

Mesele sadece İngilizlerin Hindistan'da kazandıkları paranın bu kadar büyük bölümünü ülkelerine göndermeleri değildi. Orada harcadıkları para bile gittikçe Hint mallarına değil, İngiliz mallarına akmaya başladı. Sıkıntılı dönem burada sona da ermedi. 1783–84'teki başka bir kıtlık Hint ovalarındaki nüfusun beşte birinden fazlasını yok etti; bunu 1791, 1801 ve 1805'te ciddi ürün kesatlıkları izledi.

Londra'da ise hissedarlar tedirginlik içindeydi; çünkü Doğu Hint Kumpanyası'nın hisse bedeli Clive'in genel valiliği sırasında hızla yukarıya fırlarken, Hastings döneminde tepetaklak aşağıya inmişti. Para üreten Bengal ineğinin açlık-

1753-1813 arası dönemde Doğu Hint Kumpanyası'nın hisse bedeli.

tan ölmesi halinde, kumpanyanın gelecekteki kazançları çökecekti. Hastings de kumpanyanın kasasını doldurmak için askerî harekâtlara artık daha fazla bel bağlayamayacaktı. Rohilkund bölgesine yerleşmiş bir Afgan kabilesi olan Rohillalarla dövüşmesi için Ayodhya *nevab*'ının 1773'te yaptığı 40 milyon rupilik teklifi kabul etti. Ama paralı askerlerle yürütülen bu harekâtın maliyeti önerilen meblağdan çok düşük olmadığı gibi, bu para da hiç ödenmedi. Marathalar 1779'da Batı Hindistan'daki egemenliklerini kırmak üzere gönderilen bir Britanya ordusunu yenilgiye uğrattılar. Bir yıl sonra Mysore hükümdarı Haydar Ali ve oğlu Tipu Sultan, Madras'a saldırdı. Gelirlerin indiği ve giderlerin şiştiği bu ortamda, kumpanya batmamak için tahvil satışlarına ve kısa vadeli borçlanmaya başvurmak zorunda kaldı. Son olarak, kumpanya yönetimi sadece yıllık temettü miktarını düşürmekle kalmadı ve – serbest piyasa iktisatçısı Adam Smith'in midesini bulandıran – devletten yardım isteme yoluna gitti. Smith *Ulusların Zenginliği*'nde (1776) aşağılayıcı bir dille şunu belirtir:

> Borçları azalmak şöyle dursun, hazineye yüklenen ... dört yüz bin sterlinlik bir borçla, ödenmeyen harçlardan dolayı gümrük idaresine takılan başka bir borçla, kredi olarak alınan paralar sonucunda bankalara olan büyük bir borçla ve dördüncü olarak onların hesabına Hindistan'dan çekilen ve düşüncesizce üstlenilen tahvillerle daha da arttı; böylece toplam miktar bir milyon iki yüz bin sterline kadar çıktı.

tiren çevrelere bir dizi güçlü politikacı da katıldı; bunlar arasında pişkin bir İskoç nüfuz simsarı olan Henry Dundas ve müthiş İrlandalı hatip Edmund Burke de vardı. Hastings 1785'te genel valilikten istifa edip ülkeye dönünce, bu kimseler hakkında dava açılmasını sağladı.

Hastings'in yorucu bir yedi yılın sonunda biten yargılanması, üst düzey bir kamu görevlisinin hoşnutsuz hissedarlardan oluşan bir topluluk önünde alenen aşağılanmasının ötesinde bir anlama sahipti. Aslında sanık kürsüsünde olan, bizzat kumpanyanın Hindistan'daki yönetiminin temelleriydi. Avam Kamarası'nda tartışılan ilk dava gerekçesinde Hastings'e yöneltilen suçlamalar şunlardı:

> Masum ve çaresiz bir halk olan ... Rohillaların ... kökünü kazımak amacıyla Britanya askerlerini kiralamak, ulusların güvenini hiçe sayarak bariz adaletsizlikler, zulümler ve ihanetler yaşatmak...
>
> Benares racasına karşı çeşitli irtikap olaylarına ve diğer kötü idari eylemlere sebep olmak...
>
> Oude [Ayodhya] sultanlık ailesini çok sayıda ve mesnetsiz zorluklara maruz bırakmak...
>
> Oude [Ayodhya] diyarının tamamını yoksullaştırmak ve insansızlaştırmak, bir zamanlar bir bahçe gibi olan bu ülkeyi metruk bir çöle çevirmek...
>
> Hindistan'da sahip olduğu yetkileri ve yüksek itimat makamını, bu ülkenin kadim kurumlarını altüst etme ve fahiş sözleşmelere göz yumup ölçüsüz maaşlar dağıtarak aşırı bir nüfuz kazanmak amacıyla ahlaksız, haksız ve tehlikeli bir anlayışla kullanmak...
>
> Kumpanyanın talimatlarına, Parlamento Yasası'na ve ettiği kutsal yeminin taahhütlerine aykırı biçimde para kabul etmek, bu parayı uygunsuz ve yetkisiz amaçlarla kullanmak [ve] yakın çevresini ve kayırdığı kişileri zenginleştirmeyi gözeten bir yaklaşımla çeşitli sözleşmelerde muazzam bir israfa ve rüşvetçiliğe yönelmek.

Her ne kadar suçlamaların hepsi onaylanmasa da, bu liste Hastings'in tutuklanması ve hakkında "ağır suçlar ve kabahatler" yüzünden dava açılması için yeterliydi. Britanya İmparatorluğu'nun tarihindeki en ünlü – ve kesinlikle en sürüncemeli – dava, 13 Şubat 1788'de bir West End açılış gecesini andıran bir atmosferde başladı. Şaşaalı bir dinleyici kitlesi önünde, Burke ve oyun yazarı Richard Sheridan ustaca bir mübalağayla iddianameyi okumaya başladı:

haklarını ayaklar altına alıp çiğnediği ve ülkelerini bir çöle çevirdiği Hindistan halkı adına itham ediyorum. Son olarak, bizzat insan doğası adına, her iki cinsiyetten, her yaştan, her mertebeden insanlar adına, herkes için ortak bir düşman ve zalim olan bu adamı itham ediyorum.

SHERIDAN: Onun aklından geçen her şey kaçamaklı, muğlak, karanlık, sinsice ve küçüktür; hepsine çirkinlik ve gerçek ikiyüzlülük sinmiştir; çelişkili vasıfların heterojen bir yığını; tek büyüklüğü, işlediği suçlarıdır ve saiklerinin küçüklüğüyle tezat içindeki suçları bile hem rezilliğini, hem de alçaklığını anında göstermekte ve ona bir hain, bir düzenbaz damgasını vurmaktadır.

Hastings bununla başa çıkabilecek biri değildi; berbat bir savunma yaptı. Öte yandan, başarılı bir oyunun işareti olan uzun süre gösterimde kalma durumu başarılı bir davaya işaret etmez. Sonunda Hastings yorgun düşmüş ve bileşimi önemli ölçüde değişmiş bir Lordlar Kamarası tarafından hakkındaki suçlamalardan aklandı.

Bununla birlikte İngiliz yönetimindeki Hindistan bir daha asla aynı olmayacaktı. Daha dava başlamadan önce, başka bir William Pitt, yani Yedi Yıl Savaşı kahramanının oğlu ve "Elmas" Pitt'in torunu Parlamento'dan yeni bir Hindistan Yasası geçirmişti. Yasanın amacı Doğu Hint Kumpanyası'nı temizlemek ve yağmacı *nabob*'lar dönemine bir son vermekti. Hindistan'daki genel valiler artık kumpanya görevlileri değil, tahtın doğrudan atadığı ekâbirler olacaktı. Bunların ilki olan Cornwallis kontu (Amerika'daki bozgundan dönüşünün hemen ardından) Hindistan'a vardığında, kumpanya idaresinin değerler sistemini değiştirecek acil adımlar attı; "Leadenhall Sokağı ekonomisinin bildik ilkeleri"ni bilinçli biçimde tersine çevirerek, maaşları yükseltti ve yan gelirleri azalttı. Rüşvet lekesinden uzaklığıyla ünlü bir kuruma dönüşecek olan Hint Mülki İdaresi'nin başlangıcıydı bu. Hastings döneminin keyfi vergi düzeni yerine Cornwallis'in 1793'te yürürlüğe koyduğu Sabit Hesap toprakta İngiliz tarzı özel mülkiyet haklarını getirdi ve toprak sahiplerinin vergi yükümlülüklerini kalıcı bir orana bağladı; böylece köylüler icarcı konumuna düşerken, yükselen Bengal üst tabakasının konumu güçlendi.

Cornwallis'in ardılı Sabahton kontu, gelecekteki Wellington dükünün kardeşi (daha sonra Wellesley markisi olan) Richard tarafından Kalküta'da inşa edilen yeni genel valilik sarayı, Warren Hastings'ten sonraki yıllarda Britanyalıların Hindistan'da özlemini duyduğu şeyin anlamlı bir sembolüydü. Şark rüşvetçiliği gözden düşmüş, klasik erdem öne çıkmıştı; ancak despotizm tercih edilen siyasal düzen olmaya devam etti. Horace Walpole'un biraz ikiyüzlülükle ifade et-

çıları" haline gelmişti.

Gelgelelim, değişmeyen bir şey vardı. Cornwallis ve Wellesley döneminde, Hindistan'daki Britanya gücü kılıca dayalı olmaya devam etti. Birbirini izleyen savaşlar İngiliz yönetimini Bengal'in çok ötesine genişletti – Marathalara karşı, Mysore'a karşı, Pencab'taki Sihlere karşı yürütülen savaşlardı bunlar. Tipu Sultan, başkenti Seringapatam'ın düştüğü 1799'da öldürüldü. Marathaların Delhi'de yenilgiye uğratılmasının ardından, bizzat Babürlü imparatoru 1803'te nihayet Britanya "koruma"sını kabul etti. 1815'e gelindiğinde yaklaşık 40 milyon Hintli artık Britanya yönetimi altındaydı. Görünüşte bu yapının başında hâlâ bir kumpanya bulunuyordu. Ama Doğu Hint Kumpanyası, artık adının çağrıştırdığının çok ötesinde bir kurum olarak Babürlülerin mirasçısıydı ve genel vali, fiilen, bir alt-kıtanın imparatoruydu.

Britanya Adaları 1615'te ekonomik açıdan önemsiz, siyasal açıdan kavgacı ve stratejik açıdan ikinci derecede bir ülkeydi. İki yüz yıl sonra ise Büyük Britanya beş kıtadaki 43 sömürgesiyle dünyanın şimdiye kadar gördüğü en büyük imparatorluğa sahipti. Patrick Colquhoun'ın *Treatise on the Wealth, Power ve Resources of the British Empire in Every Quarter of the Globe* (1814) kitabının adı her şeyi söylemekteydi. Britanyalılar geçmişte İspanyolları soymuş, Hollandaları taklit etmiş, Fransızları yenilgiye uğratmış ve Hintlileri yağmalamıştı. Şimdi ise dünyaya hükmeden üstün güç haline gelmişti.

Bütün bunlar "bir dalgınlık anında" mı olmuştu? Elbette hayır. I. Elizabeth döneminden itibaren, başka imparatorlukları ele geçirmeye yönelik sürekli bir kampanya yürütülmüştü.

Ancak İngiliz finans ve donanma gücü ne kadar fazla olursa olsun, tek başına ticaret ve fetih böyle bir noktaya varmak için yeterli değildi. Ayrıca koloniler oluşturmaya gerek vardı.

2

BEYAZ VEREM SALGINI

Geçirip bizi suyla dolu labirentten
Getirdiyse sonunda öyle bir adaya ki
Epey meçhul ama bizimkinden sevecen
Onu şarkıyla övmeyip de ne yapalım?
Batık gemilerin deniz dibine sırt dayamış
Koca canavarlar gibi durduğu yolun sonunda
Fırtınanın ve rahiplerin gazabından uzak
Yeşil çayırla kaplı bir alana çıkardı bizi.
Bize verdiği bu ebedi bahar ortamında
Her şey minelerle süslenmiş sanki...

Andrew Marvell, "Bermuda'daki Göçmenlerin Şarkısı" (1653)

İngiliz Devletinin Himayesi altındaki ... bir Dizi İnsan [gördük]; onun sağladığı korumayla ... uzun Yıllar boyunca ... kolay Merhalelerle neredeyse gıpta edilecek böylesi bir Refah & Mutluluk ortamına ulaştılar; ama çok fazla Mutluluktan deliye döndüklerini & onları Düşmanlarının Tahribatından korumuş olan bu Ebeveyne karşı açık bir İsyana kalkıştıklarını da [gördük].

Peter Oliver, Amerikan Devrimi'nin Kökeni ve Gelişimi (1781)

1600'lerin başları ile 1950'ler arasında 20 milyonu aşkın insan, denizlerin ötesinde yeni bir hayat kurmak üzere Britanya Adaları'ndan ayrıldı. Bunların sadece küçük bir bölümü geri döndü. Dünyada başka hiçbir ülke bu kadar çok saki-

sadece hayatlarındaki birikimlerini değil, bizzat hayatlarını da riske attılar. Yaptıkları yolculuklar hiçbir zaman tehlikeden yoksun olmadı; vardıkları yerler çoğu kez sağlıksız ve barınmaya elverişsizdi. Her şeylerini tek yönlü bir biletle tehlikeye atmaları şimdi bakıldığında şaşırtıcı görünüyor. Oysa bazıları gönüllü, bazıları mecburen alınmış böyle milyonlarca bilet olmasaydı, Britanya İmparatorluğu diye bir şey de olmazdı. Çünkü İmparatorluğun vazgeçilmez temeli, insanlık tarihinin en büyük çapa varan kitlesel göçüydü. Britanya'nın 'exodus'u (göçü) dünyayı değiştirdi, bazı kıtaları baştan aşağı beyaz renge büründürdü.

Göçmenlerin çoğu için Yeni Dünya serbestlik demekti – bazı durumlarda dinsel özgürlük ama en başta ekonomik özgürlük. Aslına bakılırsa, bu özgürlüğün kendi imparatorluklarını İspanyol, Portekiz ve Hollanda imparatorluklarından farklı – ve haliyle daha iyi – kıldığını düşünmek İngilizlerin hoşuna giderdi. Edmund Burke daha 1766'da "Özgürlük olmadan Britanya İmparatorluğu olmazdı" diye belirtmişti. Peki, yabancı ülkeler üzerinde İngiliz egemenliği anlamına gelen bir imparatorluk özgürlük üzerine kurulabilir miydi? Bu kendi içinde çelişkili bir şey değil miydi? Hiç kuşkusuz, okyanusları aşanların hepsi bunu kendi özgür iradeleriyle yapmadılar. Dahası, hepsi hâlâ İngiliz hükümdarının uyruğuydu. Böyle bir durum onları siyasal bakımdan nasıl özgür kılabilirdi? İmparatorluğa karşı ilk büyük bağımsızlık savaşının kıvılcımını çakan şey tam da bu soruydu.

1950'lerden bu yana göç hareketlerinin yönü elbette tersine dönmüş durumdadır. Britanya'nın eski İmparatorluğunun her yanından bir milyonu aşkın insan göçmen olarak Britanya'ya gelmiştir. Bu "tersine kolonileşme" büyük tartışma yarattığı için, birbirini izleyen hükümetlerce ciddi olarak kısıtlanmıştır. Oysa 17. ve 18. yüzyıllarda istenmeyen göçmenler, en azından Yeni Dünya'nın yerleşik halklarının gözünde bizzat İngilizlerdi. Britanya'nın serbestlik imparatorluğundan olumsuz etkilenenlere göre, milyonlarca göçmen beyaz bir verem salgınından farksızdı.

Plantasyon

1600'lerin başlarında gözü kara bir grup öncü – kendi bakış açılarına göre – bir "barbar halk"ın oturduğu ilkel bir ülkeye yerleşmek ve oraya uygarlık götürmek üzere İrlanda'ya yelken açtılar.

Önce güneydeki Munster'de, ardından büyük hevesle kuzeydeki Ulster'de olmak üzere İrlanda'ya yönelik sistematik kolonileşmeye izin veren Tudor kraliçe-

rın başlangıcı olarak saymaktayız. Oysa kolonileşme ülkenin kronik istikrarsızlığına bir çözüm olarak öngörülmüştü.

VIII. Henry'nin 1541'de kendisini İrlanda kralı ilan etmesinden sonra, İngiliz gücü Dublin ve kuşatılmış İskoç kalesi Carrickfergus'un çevresini kapsayan "Pale" adlı önceki İngiliz yerleşim alanıyla sınırlı kalmıştı. İrlanda'nın geri kalan kesimi dil, din, toprak düzeni ve sosyal yapı bakımından başka bir dünyaydı. Ama bir tehlike vardı: İspanyollar Katolik İrlanda'yı Protestan İngiltere'ye saldırmak için kullanabilirlerdi. Sistematik kolonileşme, çare olarak benimsendi. Kraliçe Mary'nin 1556'da Leinster bölgesindeki Leix ve Offaly'de el konulan mülkleri dağıttığı göçmenler Philipstown ve Maryborough'yu kurdular; ama bu yerleşmeler askerî ileri karakolları olmanın ötesine pek geçemedi. İngiliz yerleşmeleri fikri, üvey kardeşi Elizabeth döneminde şekillendi. Sir Warham St. Leger 1569'da Munster'in güneybatı kesiminde bir koloni kurmayı önerdi; iki yıl sonra Sir Henry Sydney ve Leicester kontu, Shane O'Neill'e ait mülklere el konulmasının ardından kraliçeyi Ulster'e yönelik benzer bir tasarı için ikna etti.

Tasarı "sağlam bir zemin oluşturacak" tüccarlar aracılığıyla ve "ehil olmaları halinde kendi başına mesken tutacak ya da orayı mesken tutan soyluların yanında hizmet görecek ... iyi çiftçileri, saban ve kağnı ustalarıyla ve demircileri yerleştirme" yoluyla "barınak şehirler" kurmaktı. "Ulster girişimi"ni finanse etmek için İngiltere ve Galler'deki mülklerini ipotek ettiren Essex kontu Walter Devereux'a göre, o sırada "çorak", "metruk" ve "ıssız" olan topraklarda "süt ve bal" akacaktı.

Ama kolonici adayları için işler iyi gitmedi; birçoğu "İngiltere'nin nefis yiyeceklerini unutmadıkları, bu çorak ülkede bir ya da iki yıl kalmanın eziyetine katlanacak azimden yoksun oldukları" için geri döndü. Bir İngiliz sefer kuvveti 1575'te Carrickfergus'u İskoçlardan aldı. Ama Essex çok geçmeden O'Neill (Turlough Luineach) önderliğindeki Gael soylularıyla kapıştı. Bir yıl sonra Dublin'de dizanteriden öldüğünde, geleceğin "İngiliz kolonilerini kurmakta" olduğu inancını hâlâ korumaktaydı. 1595'e doğru Ulster'de iktidarı ele geçiren Tyrone kontu Hugh O'Neill, İspanya'dan destek aldıktan sonra kendisini Ulster prensi ilan etti. Ağustos 1598'de Yellow Ford'da bir İngiliz ordusunu yenilgiye uğrattı. Munster'de de benzer bir durum yaşandı. Katolik isyanlarının bastırılmasının ardından, göçmen yerleştirmeye dönük bir tasarıya girişildi. Buralara yerleştirilecek İngiliz kiracı köylüler getirmeleri koşuluyla İngiliz soylularına 4.800 hektar toprak verildi. Munster'de bu yoldan mülk edinenler arasında Sir Walter Ralegh ve Cork iline bağlı Kilcolman'daki evinde *The Faerie Queene* şiirini yazan

yerle bir edildi.

İspanya'nın Kinsale'e yeterli bir kuvvet göndermekten kaçınması ve oradaki kuşatmayı yarmaya çalışan O'Neill komutasındaki ordunun yenilgiye uğratılması, Elizabeth dönemindeki kolonileşme stratejisinin tamamen terk edilmesini önledi. O'Neill'in boyun eğip 1607'de Avrupa'ya kaçmasından sonra, Elizabeth'in ardılı olarak I. James adıyla İngiltere tahtına oturan İskoçya kralı VI. James stratejiyi canlandırdı.

John Donne'un şiirlerini okumuş herkesin bildiği gibi, James döneminde yaşayanların mecazlara yönelik aşırı bir düşkünlüğü vardı. Kolonileşme için kullandıkları terim "plantasyon"du; Sir John Davies'in dilinde göçmenler "halis buğday", yerliler ise "yabani ot"tu. Ama sosyal bahçeciliğin ötesine geçen bir yaklaşımdı bu. Teoride plantasyon sadece kolonileşmenin, yani Eski Yunan dünyasında olduğu gibi siyasal sınırların dışında sadık uyruklarca yerleşmeler kurulmasının başka bir karşılığıydı. Ama gerçek hayattaki uygulanışıyla, günümüzde "etnik temizlik" olarak bilinen şeydi. Asi kontun ve onunla işbirliği yapanların arazileri – pratikte Armagh, Coleraine, Fermanagh, Tyrone, Cavan ve Donegal illerinin büyük bölümü – müsadere edildi. Stratejik ve zirai bakımdan en değerli topraklar, kralın İrlanda'daki temsilcisi Chichester'in ifadesiyle "İngiltere ve İskoçya'nın uygar insanlarından oluşan kolonilere" verildi. James'in danışmanlarına göre, yeterince halis İngiliz ve İskoç buğdayı ekildiğinde, "ülke artık ebediyen mutluluğa erecek"ti. Mümkün olan yerlerde yerlilerin "bertaraf" edileceğini bizzat kral belirtmişti.

Nisan 1610'da yayımlanan "Basılı Kitap", plantasyonun nasıl işleyeceğini ayrıntılı olarak ortaya koymaktaydı. Topraklar 400 ila 1.000 hektar arasında değişen belirgin sınırlı parseller halinde dağıtılacaktı. En büyük parseller meşum bir ifadeyle "levazımatçı" olarak anılan ve asıl görevleri Protestan kiliseleri ve tahkimatları kurmak olan kişilere verilecekti. Derry (1610'dan sonraki adıyla "Londonderry") kentinin surları, Londra kentince oraya yerleştirilen Protestan topluluğu koruyan sembolik bir kalkan biçimindeydi. Katolikler surların dışındaki Bogside kesiminde yaşamak zorundaydı. Plantasyon politikasının örtük olarak içerdiği etnik ve dinsel ayrımcılığı hiçbir şey bundan daha iyi yansıtamaz.

Bunun İrlanda'ya "huzur" getireceğini düşünen birilerinin var olduğuna inanmak zordur. Huzur filan getirmedi. Ulster Katolikleri 22 Ekim 1641'de yeni sakinlere karşı ayaklandı. O dönemde yaşayan birinin "korkunç kan fırtınası" olarak nitelendirdiği olaylarda iki bin dolayında Protestan öldürüldü. Daha sonra da defalarca görüleceği üzere, kolonileşmenin birlikte yaşama değil, çatışma

Daha 1641 ayaklanmasından önce James plantasyonunun altı iline yerleşen 13 bini aşkın İngiliz erkek ve kadın, ayrıca Kuzey İrlanda'nın her yanında 40 binden fazla İskoç vardı. Munster de canlanmıştı; 1641'de oradaki "Yeni İngiliz" nüfus 22 bin dolayındaydı. Üstelik bu sadece başlangıçtı. 1673'e gelindiğinde, isimsiz bir broşür yazarı İrlanda'yı rahatlıkla "Britanya İmparatorluğu'nun başta gelen unsurlarından biri" olarak nitelendirebilmekteydi.

Dolayısıyla İrlanda aslında İngiliz kolonileşmesinin deney laboratuvarı, Ulster de prototip plantasyon oldu. Bunun gösterdiği şey, imparatorluğun sadece ticaret ve fetih değil, göç ve iskân üzerinde de kurulabileceğiydi. Artık yeni sınav bu modeli başka alanlara, yani sadece İrlanda Denizi'nin değil, Atlas Okyanusu'nun da ötesine taşımaktı.

Tıpkı İrlanda plantasyonu gibi, Amerikan plantasyonu da Elizabeth dönemine ait bir tasarıydı. Her zaman olduğu gibi, tahtı buna arka çıkmaya ikna eden etken İspanya'yı taklit etme arzusu ve tabii bir de Fransa'dan geri kalma korkusuydu.* Bir Devon soylusu ve Sir Walter Ralegh'in üvey kardeşi olan Humphrey Gilbert 1578'de kraliçeden İspanyol Floridası'nın kuzeyindeki sahipsiz toprakları yerleşime açmak için bir berat aldı. Dokuz yıl sonra bir seferle Kuzey Amerika'da Chesapeake Körfezi'nin güneyine düşen Roanoke Adası'nda şimdiki Kitty Hawk yöresinde ilk İngiliz yerleşmesi kuruldu. O sırada İspanyolların ve Portekizlilerin Orta ve Güney Amerika'ya yerleşmesi neredeyse yüzyıllardır devam ediyordu.

Modern tarihin en önemli sorularından biri Kuzey Avrupalıların Kuzey Amerika'ya yerleşmesinin Güney Avrupalıların Güney Amerika'ya yerleşmesinden niçin daha farklı sonuçlar doğurduğudur. Öncelikle her iki sürecin ne kadar çok ortak yan taşıdığını hatırlamakta yarar vardır. Altın ve gümüş arayışı olarak başlayan girişim kısa sürede tarımsal bir boyut kazandı. Yeni Dünya'dan mısır, patates, tatlı patates, domates, ananas, kakao ve tütün gibi ürünler ihraç edilirken, başka yerlerden gelen buğday, pirinç, şekerkamışı, muz ve kahve gibi ürünler Amerika'ya aktarılabildi. Daha da önemlisi, kıtaya daha önce orada bulunmayan evcil hayvanların (sığır, domuz, tavuk, koyun, keçi ve at) götürülmesi tarımsal üretkenliği büyük ölçüde artırdı. Ancak Latin Amerika'da yerli nüfusun yaklaşık dörtte üçünün önce Avrupa hastalıkları (çiçek, kızamık, grip ve tifüs), ardından Afrika kaynaklı hastalıklar (özellikle sarıhumma) yüzünden yok olması

* Fransız Protestanları sonradan Güney Carolina'ya dönüşen bölgeyle Florida'nın kuzey kesiminde daha 1560'larda yerleşmeler kurmuşlardı.

liği yarattı. Bu durum büyük ölçekli göçleri mümkün kıldığı kadar arzulanan bir şey haline de getirdi. Ayrıca İber emperyalizminden yüz yıl sonra bile Amerika kıtasının büyük bölümüne henüz Avrupalıların girememiş olması gibi bir sonuç doğurdu. Ralegh'in Chesapeake Körfezi çevresindeki bölgeye "Bakir Diyar" anlamında Virginia adını vermesi, bakire kraliçesine bir komplimandan ibaret değildi.

Virginia'dan beklentiler yüksekti; "Avrupa, Afrika ve Asya'nın her türlü emtiasını" sağlayacağı öngörülmekteydi. Coşkuya kapılan biri: "[Oradaki] topraklar dünyanın ilk yaratılışında olduğu gibi uğraşmaya ya da çalışmaya gerek kalmaksızın her şeyi bolca sunuyor" diye yazmıştı. Şair Michael Drayton bölgeyi "dünyanın yegâne cenneti" olarak nitelendirmişti. Bir kez daha toprakta süt ve bal akacağına dair teminat söz konusuydu. Bir başka çığırtkanın Virginia'ya yakıştırdığı özellikler şunlardı:

> Boya açısından Sur, ahşap açısından Basan, yağ açısından İran, baharat açısından Arabistan, ipekli kumaş açısından İspanya, gemicilik açısından Narkissos, balıkçılık açısından Hollanda, meyve açısından Pomona ve toprağı işlendiğinde buğday açısından Babil; dahası bol miktarda dut, mineral, yakut, inci, değerli taş, üzüm, geyik, av kuşu, ilaçlık ecza, yemeklik ot, boya için kök, sabun için kül, inşaat için kereste, hayvan beslenecek çayır, balık avlanacak nehir ve İngiltere'nin istediği her türlü malı sağlayacaktır.

Asıl sıkıntı İrlanda'ya oranla Amerika'nın binlerce kilometre ötede olması ve tarıma sıfırdan başlamanın gerekmesiydi. Oraya varış ile ilk başarılı hasat arasındaki sürede yıldırıcı erzak sorunları yaşanacaktı. Sonradan anlaşılacağı üzere, müstakbel göçmenler için Ulster'in dehşet verici Katolik "odun öküz"lerinden daha ciddi tehditler vardı.

Britanya'nın Hindistan'la ticaretinin gelişmesinde olduğu gibi, kolonileşme de bir tür "kamu-özel ortaklığı" biçiminde yürütüldü: Taht kraliyet beratlarıyla kuralları belirlerken, özel kişiler işin riskini üstlendi ve gerekli parayı yatırdı. Bu risklerin epeyce yüksek olduğu anlaşıldı. Roanoke'daki ilk yerleşme bir yıl zar zor dayanabildi; çevredeki Yerlilerle yaşanan sorunların ardından Haziran 1586'da terk edildi.* Aynı yöreye 1587'de yapılan ikinci sefere öncülük eden John White, erzak için İngiltere'ye döndüğünde karısını ve çocuklarını orada bı-

* O sırada Kuzey Amerika kıyı şeridinin esasen Britanya'nın bazı kaynaklarda "Batı Hint Adaları" olarak da geçen Karayipler'deki emelleri açısından bir stratejik destek kaynağı olarak ilgi gördüğünü akılda tutmak önemlidir.

yısıyla Nisan 1606'da kurulan Virginia Kumpanyası riskten kaçınanlara uygun bir girişim değildi.

Kumpanyanın Virginia'daki ilk Amerikan ileri karakolu Jamestown'dan günümüze geriye tek bir şey kalmamıştır. Haklı olarak Amerika'daki ilk başarılı İngiliz kolonisi sayılmakla birlikte, önceki bahtsız Roanoke girişiminin akıbetine uğramaktan ucu ucuna kurtuldu. Sıtma, sarıhumma ve veba yüzünden, orada geçirilen ilk yılın sonuna doğru başlangıçtaki 100'ü aşkın topluluktan geriye sadece 38 erkek kaldı. Yaklaşık on yıl boyunca Jamestown yok olmanın eşiğindeydi. Koloniyi şimdi gözardı edilen öncü bir ismin kararlı liderliği kurtardı.

John Smith'in en büyük talihsizliği John Smith diye anılmasıydı; daha kolay unutulur bir ismi olsa hepimiz onu tanıyabilirdik. Geçmişte bir ara Türklerin eline köle olarak geçmiş asabi bir asker ve gözü kara bir denizci olan Smith, Britanya İmparatorluğu'nun geleceğinin Amerikan kolonileşmesinde yattığı kanısındaydı. Atlas Okyanusu'nun ortasında isyana kalkışmakla suçlandığı için Virginia'ya bir mahpus olarak gelmesine karşın, çevredeki Yerlilerle uzlaşarak düzeni sağlayan ve ikinci bir Roanoke vakasını önleyen oydu. Yine de Jamestown'da bir yıl tutunma şansı aşağı yukarı yarı yarıyaydı; Smith'in İngiltere'den erzak getirmekle geçirdiği 1609 kışı "açlık zamanı" diye hatırlanacaktı. Böyle ters bir ortamda ancak çaresiz insanlar hayatlarıyla kumar oynamayı göze alabilirlerdi. Jamestown'ın ihtiyaç duyduğu şey vasıflı ustalar, çiftçiler, zanaatkârlardı. Ama Smith'in de yakındığı gibi, eldeki insan malzemesi James toplumunun süprüntülerinden ibaretti. Amerika'daki İngiliz plantasyonunun gerçekten kök salması için bir şeye daha gerek vardı.

Önemli bir teşvik unsuru Virginia Kumpanyası'nın müstakbel göçmenlere sürekli olarak cüzi bir kirayla 20 hektar arazi sunmasıydı. Toprak dağıtımındaki "kelle hakkı" sistemi uyarınca, bir göçmen yanında getirdiği her aile ferdi için 20 hektar arazi almaktaydı. Ama bedava toprak vaadi John Smith'in aradığı türden insanları çekmek için yeterli değildi. Aynı ölçüde önemli bir husus, 1612'de yörede tütünün kolayca yetiştirilebileceğinin anlaşılmasıydı. Virginia'dan gelen yabani otun ihracatı 1621'e doğru yılda 350.000 libre düzeyine çıktı. Bizzat kral altı yıl sonra Virginia Kumpanyası Valisi'ne ve Virginia Konseyi'ne "Bu memleket tamamen duman üzerine kurulu" diye sızlanmak durumunda kaldı.

Yüzeysel olarak bakıldığında, aranan çözüm tütündü. Çok az bir yatırıma ihtiyaç duyuluyordu: Sadece birkaç alet, bir pres ve bir kurutma barakası. Zaman alıcı bir uğraş olmasına karşın, bitkinin üst kısmını baş ve işaret parmakları arasında sıkıştırıp "koparma" gibi basit becerileri gerektirmekteydi ve bedenen yo-

şim alanının batıya doğru yayılmasını teşvik etti. Ancak tam da bu ekim kolaylığı neredeyse Virginia'nın yıkımını getirdi. Ürün arzı 1619–1639 arasında katlanan bir büyümeyle yılda 1,5 milyon libreye ulaşırken, tütün fiyatı libre başına üç şilinden üç peniye kadar indi. Asya'nın tekelci ticaret kumpanyaları böyle bir düşüşü asla hoş karşılamazdı. Ama Amerika'da göçmenleri çekmek asıl hedef olduğundan, böyle tekeller de oluşamazdı.

Kısacası, İngiliz Amerikası'nın ekonomisi nazik durumdaydı ve sadece ekonomiyle İngiliz Amerikası var edilemezdi. Atlas Okyanusu'nu aşmak için bir şeye daha, kâr güdüsünün ötesinde bir ilave teşvik unsuruna gerek vardı. O şey de dinsel köktencilik oldu.

Kraliçe I. Elizabeth'in tahta çıkmasıyla birlikte, babasının döneminde Roma'yla bağlarını koparan, üvey erkek kardeşinin döneminde Reform hareketini içtenlikle benimseyen ve ardından üvey kız kardeşinin döneminde buna karşı çıkan Britanya nihayet ılımlı bir Protestan "orta yol"da karar kıldı. Ne var ki, daha sonraları Püritenler olarak anılacak olan kesim için resmî Anglikan Kilisesi uyduruk bir şeydi. I. James'in İskoç Kalvenci inancına göre yetiştirilmiş olmasına karşın, Elizabeth dönemi düzenini koruma niyetinde olduğunun açık seçik ortaya çıkması üzerine, Nottinghamshire ilindeki Scrooby yöresinde kendilerine "Pilgrimler" adını takan insanlar ülkeden ayrılma vaktinin geldiğine karar verdi. Önce Hollanda'yı denediler; ama aşırı dünyevi buldukları için on yıl sonra oradan vazgeçtiler. Ardından Amerika'yı duydular ve tam da öbür insanları yeni kıtadan uzak tutan vahşi ortam onlara ideal göründü. Gerçek anlamda dindar bir toplumu kurmak için "geniş ve boş bir kaos"tan daha iyi bir yer olabilir miydi?

Southampton'dan denize açılan Pilgrimler yaklaşık sekiz hafta sonra, 9 Kasım 1620'de Morina Burnu'nda karaya çıktılar. Sanki olabildiğince temiz bir sayfa açmak istercesine, Virginia'dan 200 kilometre kadar sapmış ve John Smith'in "New England" adını verdiği daha soğuk kuzey kıyılarına varmışlardı. *Mayflower* gemisinde sadece Pilgrimlerin olması halinde New England'ın nasıl bir yapıya bürünmüş olabileceği üzerine fikir yürütmek ilginç olur. Ne de olsa, bu topluluk sadece köktenci değildi; mülkiyette ve ürünlerin dağılımında eşitliği amaçladığı için basbayağı komünist de sayılabilirlerdi. Aslında, gemideki 149 kişinin yaklaşık üçte biri Pilgrim cemaatine mensuptu. Çoğunluk Virginia Kumpanyası'nın reklamlarına uyarak yolculuğa katılmıştı ve onları Atlas Okyanusu'nu aşmaya yönelten güdü manevi olmaktan çok maddiydi. Bazılarının ülkeden kaçış sebebi Doğu Anglia dokuma sanayisindeki bunalımdı. Amaçları dindarca yaşamak

diğer papalık kalıntılarının yokluğundan ziyade, bol miktarda balığın varlığıydı.

Newfoundland dalyanları uzun süreden beri Britanyalı balıkçıları Atlas Okyanusu'na açılmaya yöneltmişti. Bu alanlara Amerika'dan ulaşmak elbette çok daha kolaydı. New England'ın kıyı suları da balıkla doluydu: Marblehead açıklarında balıklar o kadar boldu ki, "üstlerine basarak hiç ıslanmadan denizi geçmek mümkün gibiydi." Yorulmak bilmez John Smith kıyı şeridindeki ilk keşif gezisinde bunun önemini kavramıştı. "Balık kelimesinin bayağılığı sizde tiksinti yaratmasın" diye yazdı daha sonraları, "çünkü daha az tehlike ve daha az masrafla, daha kesin ve kolay biçimde Guyana ya da Tumbatu madenleri kadar halis altın sağlayacak." Atlas Okyanusu'nu aşmak için çok farklı bir sebepti bu: Tanrı yerine morina balığı. Massachusetts kıyısındaki Marblehead'de bulunan yıkık dökük mezar taşları, daha 1628'de kurulmuş bir İngiliz yerleşmesinin varlığına tanıklık eder. Ama kasabanın 1684'e kadar, yani Pilgrimlerin Plymouth'u kurmasının üzerinden 60 yılı aşkın bir süre geçtiğinde bile kilisesi ve vaizi yoktu. O sırada iyice oturmuş olan balıkçılık sektörü her yıl yüz binlerce varil morina ihraç etmekteydi. Pilgrimler papalıktan kurtulmak için Yeni Dünya'ya gelmiş olsalar da, Marblehead sakinlerinin "asıl gayesi", "balık yakalamak"tı.

Bu bakımdan New England'ın gelişmesini sağlayan şey Püritenlik artı kâr güdüsünün birleşiminden oluşuyordu. 1629'da kurulan ve söz konusu bileşimi kurumlaştıran Massachusetts Körfezi Kumpanyası'nın valisi John Winthrop, cemaatçiliği ve kapitalizmi kişiliğinde şen şakrak bir biçimde birleştirmiş biriydi. Massachusetts 1640'a doğru sadece balıkçılık değil, kürk ve çiftçilik sayesinde büyük canlılık kazandı. Yöreye 20 bin kadar insan yerleşmişti ve bu sayı o sırada Chesapeake Körfezi çevresinde yaşayanlardan çok daha yüksekti. Boston'un nüfusu sadece 30 yılda üç katına çıktı.

Bunda etkili olan bir başka can alıcı unsur, insanların üremesiydi. Daha güneydeki Avrupalı kolonicilerden farklı olarak, New England sakinleri çocuk doğurmaya çok çabuk başlayarak bölgenin nüfusunu 1650–1700 arasında dört kata ulaştırdılar. Doğrusu bu muhtemelen dünyadaki en yüksek doğum oranıydı. Britanya'da insanların ancak dörtte üçü evlenmekteydi; Amerika kolonilerinde ise bu oran onda dokuzdu ve koloni kadınlarının evlenme yaşı önemli ölçüde düşük ve dolayısıyla doğurganlık oranı daha yüksekti. İngiliz Amerikası ile Latin Amerika arasındaki kilit farklılıklardan biri buydu. İspanyol göçmenler genelde tek başına gelen *encomandero*'lardı. Bağımsızlık öncesindeki Latin Amerika'da toplam 1,5 milyon İspanyol ve Portekizli göçmenin ancak dörtte biri kadındı; dolayısıyla erkek İber göçmenleri çoğunlukla cinsel partnerlerini (kü-

ta birkaç kuşak içinde İspanyol ve Afrika kökenlilerin karışımına dayalı oldukça geniş bir melez *mestizo* ve *mulatto* nüfusu ortaya çıktı.* Kuzey Amerika'da ise İngiliz göçmenler sayıca daha çok oldukları gibi, eşlerini ve çocuklarını da beraberlerinde getirmeye özendirildiler; böylece kültürlerini az çok bozulmadan koruyabildiler. Bu bakımdan Kuzey İrlanda'da olduğu gibi, Kuzey Amerika'da da İngiliz kolonileşmesi bir aile meselesiydi. Bunun bir sonucu olarak, New England gerçekten yeni bir İngiltere oldu, hem de Nueva España'nın yeni bir İspanya'ya bürünebildiği düzeyden çok daha fazla.

Tıpkı Ulster plantasyonu gibi, Yeni Dünya plantasyonları sadece insanların değil, ürünlerin de ekimi demekti. Ürün ekimi için toprağı işlemek gerekirdi. Peki, bu topraklar kimindi?

Kolonicilerin, oraya varışlarından önce kıtada hiç kimse yaşamamış gibi davranmaları pek mümkün değildi. Sadece Virginia'da 10 ila 20 bin Algonkin Yerlisi vardı; Jamestown tam Povhatan topraklarının göbeğindeydi. İlk başlarda ticaret ve hatta karşılıklı evlilikler temelinde barış içinde birlikte yaşama şansı varmış gibi görünüyordu, doğru. Povhatan kabilesinin şefi Wahunsonacock "Majestelerinin [Kral James] vasalı" olarak diz çöküp John Smith'in elinden taç giymeye razı edilmişti. Şefin kızı Pocahontas bir İngilizle evlenen ilk Amerikan Yerlisiydi; evlendiği kişi tütün ekimine öncülük eden John Rolfe'tu. Ama arkası pek fazla gelmeyen bir örnekti bu. Sir Thomas Dale "artık tek bir halk olmaktan ve onun [Wahunsonacock'un] ülkesinde hep kalma arzusundan dolayı barışa ve dostluğa doğal bir izdivaç bağından daha somut bir destek olamayacağı düşüncesiyle" Wahunsonacock'un en küçük kızıyla evlenmeye çalıştığında, girişimleri geri çevrildi. Wahunsonacock "halkına saldırmaya ve ülkesini ele geçirmeye" yönelik bir tertibin olduğu kuşkusu içindeydi artık. Nitekim haklıydı.

Virginia Kumpanyası'nın papazı Robert Gray "Virginia'ya Hayırlı Bir Akın" başlıklı risalesinde şunu sormaktaydı: "Bu Vahşilerin bir haksızlığıyla ya da kışkırtmasıyla karşılaşmadığımız sürece, onların topraklarına girmeye, meşru miraslarını ellerinden almaya ve yerlerine geçmeye hangi hakla ya da yetkiyle kalkışabiliriz?" Richard Hakluyt'un buna cevabı ise Amerikan Yerlilerinin "gidip yardım etmemiz için ... bizi feryat figan çağıran" bir halk olduğuydu. Hatta Massachusetts Körfezi Kumpanyası'nın (1629) mühründe, üzerinde "Gelip Bizi Kur-

* 1800'de Latin Amerika'da yaşayan 13.5 milyon insandan sadece 3.5 milyonu beyazdı ve bunların 30 bini İspanya doğumlu yarımadalılardı. Diğer beyazlar Amerika doğumlu Kreollerdi. 1820 dolaylarında Latin Amerika nüfusu içinde melez etnik kökenlilerin oranı dörtte bire ulaştı.

lizler sadece kendi çıkarlarının peşindeydi. Virginia valisi Sir Francis Wyatt bunu şöyle ifade etmişti: "İlk işimiz bizi ayakta tutacak sayıdan daha fazla sığır, domuz vs. için kırlarda açık otlaklar edinmek üzere Vahşileri kovmaktır; zira aramızda hiç kâfir olmaması çok daha iyidir." İngiliz koloniciler Yerli kabilelerinin topraklarına el koymayı haklı göstermek için, kendine özgü bir rasyonelleştirmeye başvurarak bu işe uygun *terra nullius* ("sahipsiz toprak") kavramına sarıldılar. O sırada Carolina valiliği sekreteri olan büyük siyaset felsefecisi John Locke'a göre, bir insan toprağa ancak "*Emeğiyle* yoğurduğu ve kendisine ait bir şeyi ona kattığı" sürece sahip olabilirdi. Daha basit bir ifadeyle, eğer toprak önceden çitlerle çevrilip işlenmemişse herkesçe kapılabilirdi. John Winthrop'un görüşü şöyleydi:

> New England'daki Yerliler hiçbir araziyi çitle çevirmiş değiller; ne yerleşik oturma alanları ne de toprağı işleyecek evcil davarları var. Bu bakımdan söz konusu kırlar üzerinde sadece doğal bir hakka sahipler. Eğer onlara kullanmaları için yeterince toprak bırakırsak, geri kalanı meşru biçimde kullanabiliriz. Çünkü onlara ve bize yetecek miktardan daha fazla toprak var.

Amerikan Yerlilerine yeni oluşan İngiliz ekonomik düzenine ayak uydurabildikleri ölçüde hoşgörüyle yaklaşıldı. Kanada'daki Hudson Körfezi Kumpanyası kürk tacirlerine kunduz postları ve rengeyiği derileri sağlayan Kri Yerli avcılarıyla iş yapmaktan memnundu. Long Island Boğazı kıyılarındaki pembe ve beyaz salyangoz kabuklarından yapılan ve ilk Kuzey Amerika para birimi işlevi gören boncukları üretmelerinden dolayı Narragansett Yerlilerine de saygı gösterildi. Ama Yerlilerin tarım açısından değerli arazilere sahip çıktıkları durumlarda, birlikte yaşama ihtimali düpedüz yok sayıldı. Toprak gaspına direnen Yerlileri (Locke'un sözleriyle) "sanki bir *Aslan* ya da bir *Kaplanmış* gibi, İnsanoğlunun birlikte yaşayamayacağı, onlara güvenemeyeceği Vahşi Hayvanlardan biri gibi yok etmek" mümkün ve gerekliydi.

Rhode Adası'ndaki bir Narragansett kabilesinin şeflerinden olan Miantonomo daha 1642'de kendi halkı açısından tehlike işaretini görebilmişti:

> Atalarımızın bolca geyiğe ve posta sahip olduğunu, ovalarımızın geyiklerle dolu, aynı şekilde korularımızın hindilerle ve koylarımızın balıklarla, kuşlarla dolu olduğunu biliyorsunuz. Ama bu İngilizler topraklarımızı aldılar, oraklarıyla otları biçtiler ve baltalarıyla ağaçları kestiler; onların inekleri ve atları çayır otlarını yedi, onların domuzları midye topladığımız kıyıları kirletti; hepimiz açlıktan öleceğiz.

kıyı şeridinde tekrarlanmaktaydı. İngiliz Kuzey Amerikası'na dönüşen kesimde 1500 yılında aşağı yukarı 560 bin Amerikan Yerlisi vardı. Bu sayı 1700'e doğru yarının da altına indi. Beyaz yerleşim alanlarının batıya doğru yayılmasıyla bütün Kuzey Amerika kıtasını etkileyecek olan çarpıcı gerilemenin daha başlangıcıydı bu. Şimdiki ABD topraklarında 1500'de muhtemelen 2 milyon dolayında Yerli vardı. 1700'e gelindiğinde 750 bine düşen Yerli nüfusu, 1820'de ancak 325 bindi.

Kayıpların sebeplerinden biri silah bakımından daha donanımlı göçmenlerle kısa ama kanlı savaşlardı. Povhatanların 1622'de Jamestown'a saldırmasından sonra, kolonicilerin görüşleri sertleşti. Sir Edward Coke'a göre Yerliler ancak *perpetui enimici*, yani "ebedi düşmanlar" olabilirdi. "Zira iblis tebaasından olan onlar ile Hıristiyanlar arasında ebedi bir husumet vardır ve asla barış olamaz." Sırasıyla, Povhatan 1623 ve 1644'te, Pekvotlar 1637'de, Doegler ve Suskihannoklar 1675'te, Vampanoaglar 1676–77'de katledildi. Ama Amerikan Yerlilerini asıl mahveden şey, beyaz göçmenlerin deniz ötesinden beraberlerinde getirdikleri çiçek, grip, difteri gibi bulaşıcı hastalıklardı. Tıpkı ortaçağdaki büyük veba salgınının fareleri gibi, beyaz insan, öldürücü mikropların da taşıyıcısıydı.

Göçmenlerin gözünde ise çiçek hastalığının yıkıcı etkisi Tanrı'nın kolonicilerden yana olduğunun kanıtıydı; Yeni Dünya'nın önceki sakinlerinin böylece yok olması yerindeydi. Pilgrimlerin Plymouth'ta 1621 sonunda şükranla andıkları şeylerden biri, New England bölgesindeki Yerli nüfusunun yüzde 90'ının varışlarından önceki on yılda, hem de çok anlayışlı davranarak toprağı ekip biçerek kışlık zahireyi toprak altına gömdükten sonra hastalıktan ölmüş olmasıydı. Carolina'nın 1690'lardaki valisi John Archdale'in sözleriyle, "*Yerlilerin* seyrelmesinde ve böylece İngilizlere yer açılmasında Tanrı'nın Eli olduğu açıkça görülmüştü".

Gelgelelim, asıl sahiplerinin neredeyse yok oluşu koloni Amerikası'ndaki toprakların hiç kimseye dosdoğru nasip olmasını sağlamadı. Topraklar krala aitti ve yeni edinilen bu kraliyet mülkünü değerli uyruklara ancak o bağışlayabilirdi. Amerika kolonilerinin tutunabileceğinin belirgin hale gelmesiyle birlikte, bu araziler Stuart hükümdarları için hemen yeni bir himaye kaynağına dönüştü: Kolonileşme ve kayırmacılık el ele gelişti. Bu da genç İngiliz Amerikası'nın sosyal yapısı açısından önemli sonuçlar doğurdu. Örneğin I. Charles, 1632'de Maryland'i Lord Baltimore'un vârislerine bağışlarken, 14. yüzyılda Durham piskoposlarına verilen imtiyaz beratlarının örnek alındığı bir berat çıkardı ve "vali" sıfatlı berat sahiplerine esas itibariyle feodal bir temelde senetler düzenleme ve arazi bağışlama

daha da açık bir hiyerarşik sosyal düzen getirdi; sırasıyla 20 bin ve 10 bin hektar araziye sahip "kont"ların ve "reis"lerin koloniyi tamamen aristokratik bir Büyük Konsey aracılığıyla yönetmelerini sağladı. New York, ismini 1664'te Hollanda'dan alındıktan sonra Charles'ın kararıyla kardeşi York dükü James'e verildiği için aldı.

Aşağı yukarı aynı yaklaşımla, destekçilerinden birine – Jamaika'yı ele geçirmiş olan Amiral William Penn'e olan – 16.000 sterlinlik borcunu kapatmak isteyen II. Charles, onun oğluna Pennsylvania'ya dönüşecek olan toprakların mülkiyetini verdi. Bu bağış Genç William Penn'i İrlanda'dan epeyce büyük bir mülkle bir anda Britanya tarihindeki en büyük şahsi toprak sahibi haline getirdi. Ayrıca ona dinsel şevk ve kâr güdüsü bileşiminin nelere kadir olduğunu gösterme fırsatını sağladı. Tıpkı Pilgrim Babalar gibi, Penn de radikal bir dinsel mezhebin mensubuydu: 1667'den beri bir Quaker'dı ve hatta inancından dolayı bir ara Londra Kulesi'ne kapatılmıştı. Ama Plymouth kolonicilerinden farklı olarak, Penn'in "kutsal deneyi" sadece Quaker'lar değil, (tektanrıcı olma koşuluyla) her dinsel mezhep için bir "hoşgörü yerleşmesi" yaratmaya yönelikti. *Welcome* adlı gemisiyle Ekim 1682'de Delaware Nehri boyunca yolculuk etti ve kraliyet beratını sıkıca tutarak ayak bastığı karada adı Eski Yunanca'da "kardeşçe sevgi" anlamına gelen Philadelphia kentini kurmaya girişti.

Penn, kolonisinin başarıya ulaşması halinde, bundan kazançlı çıkacağının farkındaydı ve içtenlikle şöyle belirtti: "Her ne kadar arzum dinsel özgürlüğü genişletmek olsa da, bu uğraşımın karşılığını da almak istiyorum." Böylece büyük ölçekli bir emlakçılığa soyunarak, geniş arazi parçalarını en düşük fiyatlarla satmaya koyuldu: Sadece 100 sterlinle 2.000 hektar toprak almak mümkündü. Penn aynı zamanda geleceği gören bir şehir planlamacısıydı; başkentinin aşırı sıkışık ve yangına açık Londra'nın antitezi olmasını istedi ve böylece şimdi bilinen Amerikan ızgara cadde sisteminin temellerini attı. Her şeyden önce, Amerikan düşünün dahi satılabileceğini bilen bir pazarlama adamıydı. İngiliz, Galli ve İrlandalı göçmenleri teşvik etmekle yetinmedi; tanıtım broşürlerini Almanca ve diğer dillere çevirterek Kıta Avrupası'ndan göçleri de özendirdi. Bu işe yaradı: 1689–1815 arasında Kıta Avrupası'ndan başta Almanlar ve İsviçreliler olmak üzere bir milyonu aşkın kişi Kuzey Amerika anakarasına ve İngiliz Antilleri'ne taşındı. Dinsel hoşgörü ve ucuz arazi bileşimi göçmen aileler için güçlü bir cazibe unsuruydu. Bu gerçek özgürlüktü: Hem inanç özgürlüğü – hem de neredeyse bedava emlak.*

* Girişimci göçmenleri Amerika'ya çekmeye yönelik bir başka teşvik unsuru, Georgia kolonisinin 1732'de borçlular için bir sığınak olarak kurulmasıydı.

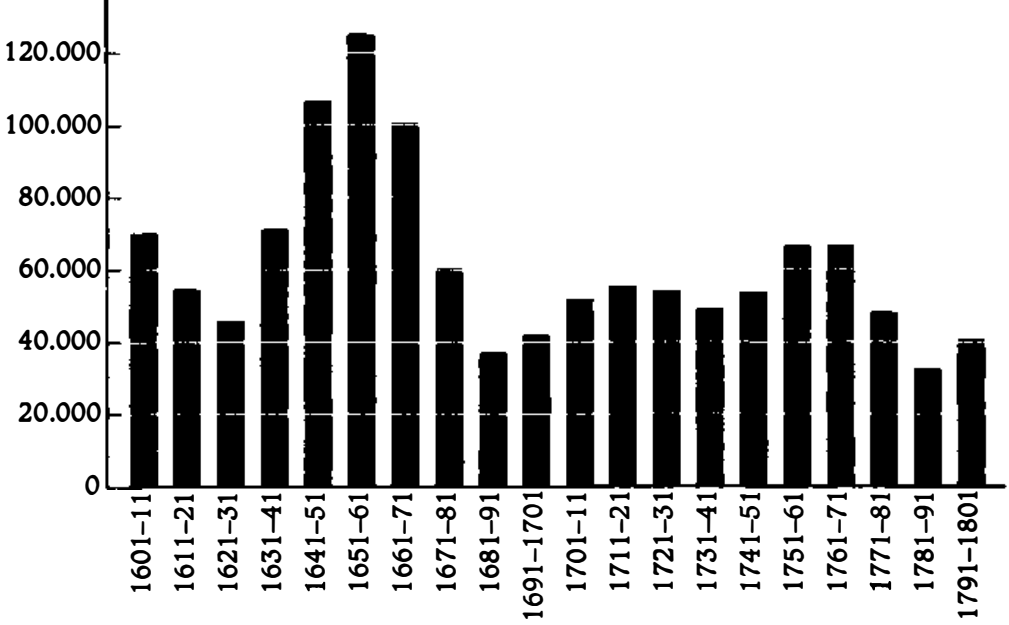
Ama işin içinde bir bityeniği vardı. Bu yeni beyaz imparatorluğunda herkes toprak sahibi olamazdı. Özellikle şeker, tütün ve pirinç gibi yoğun emek gerektiren ürünlerin yetiştirildiği yerlerde bazı işçiler de gerekliydi. Peki, bunlar Atlantik'in öbür yakasına nasıl götürülecekti? İşte bu noktada Britanya İmparatorluğu serbestliğin sınırlarını keşfetti.

Siyah ve Beyaz

Britanya Adaları'ndan 17. ve 18. yüzyıllardaki göçler diğer Avrupa ülkelerinin hiçbiriyle karşılaştırılamayacak çaptaydı. Tek başına İngiltere'den 1601–1701 arasında toplam net göçün boyutu 700 bin kişinin üzerindeydi. Anlaşılır biçimde İngiliz İç Savaşı'yla çakışan, 1640'lı ve 1650'li yıllarda zirveye ulaşan dönemde yıllık göç oranı binde 0.2'nin yukarısındaydı, yani şimdilerde Venezüella'da gördüğümüz düzeye yakındı.

Daha önce gördüğümüz üzere, ilk Britanya göçmenleri Amerika'ya çeken şey inanç özgürlüğü ve ucuz toprak vaadiydi. Ancak sadece satacak işgücü olanlar açısından, göçü çekici kılan unsurlar oldukça farklıydı. Onlar için göçün özgürlükle pek bir alakası yoktu. Aksine, göç bilinçli olarak özgürlükten vazgeçmek anlamına gelmekteydi. Böyle göçmenlerin çok azı kendi olanaklarıyla okyanusu aşabildi. Çoğu kronik işgücü yetersizliğini gidermeye yönelik olan ve "bağlayıcı" olarak bilinen bir geçici hizmet sistemi çerçevesinde yolculuk etti. Bu yolculuğun bedeli genellikle dört ya da beş yıllık belirli bir süreyle işgücü sunmayı öngören bir sözleşme yapmaktı. Böyle kişiler fiilen köle haline geliyordu; sabit süreli sözleşmelere dayalı bir kölelikti bu. İngiltere'den ayrılırken onları bekleyen akıbetin farkında olmamaları mümkündü. Daniel Defoe'nun roman kahramanı Moll Flanders bir plantasyon sahibinin gelini olarak Virginia'ya vardığında, annesi (ve kaynanası) ona şunları açıklama gereği duyar:

> Koloni Sakinlerinin büyük bölümü buraya İngiltere'dekinden çok farklı Koşullarda gelmiş; genel olarak belirtmek gerekirse, bunlar iki türe ayrılıyor. (1) Hizmetçi olarak satılmak üzere gemi sahiplerince getirilenler; bana diyor ki, cancağızım, biz onları böyle anarız, ama onları köle olarak nitelendirmek daha uygun olur. (2) Cinayetten ve Ölümle cezalandırılabilecek diğer Cürümlerden suçlu bulunduktan sonra Newgate ve diğer Hapishanelerden alınıp buraya aktarılanlar. Bana anlattığına göre, buraya geldikten sonra iki kesim arasında hiçbir farklılık gözetilmezmiş: Plantasyon sahiplerince satın alınırlar ve Tarlada mesai bitimine kadar birlikte çalışırlar...

İngilizlerin net göç rakamları, 1601-1801.

Kuzey Amerika'ya 1650–1780 arasında göç eden bütün Avrupalıların yarısı ile üçte ikisi arasındaki bir kesim bunu bağlayıcı hizmet sözleşmeleriyle başardı; Chesapeake bölgesine giden İngiliz göçmenler açısından bu oran yaklaşık olarak on kişiden yedisiydi. Virginia'nın zarif kolonyal başkenti Williamsburg gibi yerleşmeler, sürüp giden bu ucuz işgücü arzına yoğun biçimde muhtaçtı; böyle kişiler sadece tütün tarlalarında çalışmadı, yeni oluşan koloni aristokrasisinin beklediği geniş yelpazeli mal ve hizmetleri de sağladı. Yerel gazete *Virginia Gazette*'de kölelerin yanı sıra sözleşmeli hizmetçilerle ilgili satış ilanları yer alırdı: "Daha yeni geldi ... 139 erkek, kadın ve oğlan. Demirciler, duvarcılar, sıvacılar, ayakkabıcılar ... bir camcı, bir terzi, bir matbaacı, bir mücellit ... çeşitli kadın terziler..."

Sözleşmeli hizmetçiler çoğunlukla 15 ile 21 yaş arasındaki genç erkeklerdi. Ama içlerinde 43 gibi daha ileri yaşta olan ve maddi gücü yettiğinde yanına getirtmeyi umduğu karısına vermek üzere, yaşadığı olaylarla ilgili basit bir günce tutan John Harrower adlı bir adam da vardı. Aylar boyunca kendi memleketinde dolaşarak, karısını ve çocuklarını geçindirecek bir iş aramış ama çabaları sonuçsuz kalmıştı. Güncesinin 26 Ocak 1774 Çarşamba tarihli girişinde, 18. yüzyıl sonlarında Britanya'dan göçlerin gerçek itici gücünü veciz bir biçimde açıklar. "Bugün cebimde artık tek şilin kalınca, bir öğretmen olarak dört yıllığına

leti, yatacak yer, banyo olanağı ve bütün bu süre boyunca beş sterlin alacağım." Bu özgürlük teklifi filan değil, basbayağı bir son çareydi. Harrower bindiği *Planter* gemisi azgın bir Atlantik fırtınasıyla karşılaştığında, güverte altındaki korkunç koşulları şöyle anlatır:

> Sabah saat sekizde ön ve ana ambar kapakları mecburen sıkıca kapatıldı ve biraz sonra güverteler arasında sahiden de şimdiye kadar duyduğum ya da gördüğüm en tuhaf sahneyle karşılaştığımı söyleyebilirim. Bazıları uyuyor, bazıları kusuyor, bazıları öğürüyor, bazıları sıçıyor, bazıları osuruyor, bazıları hırlaşıyor, bazıları lanetler okuyor, bazıları yerde tepinip duruyor, bazıları ise karaciğerleri, akciğerleri, gözleri patlamış gibi duruyordu. Ve de sahneyi daha da tuhaflaştıracak bir biçimde bazıları baba, ana, kardeşlerine küfürler savuruyordu.

Özgürlükten yoksun kalışlarını tam anlamıyla vurgularcasına, yolcular kötü davranışlarda bulununca kamçılanıyor ya da zincire vuruluyordu. Harrower iki ayı geçen meşakkatli deniz yolculuğunun sonunda Virginia'da karaya çıkınca, temel okuryazarlık bilgisinin işe yaradığını gördü. Bir yerel plantasyon sahibinin çocuklarına özel ders vermek üzere alındı. Ne var ki, şansı ancak buraya kadar yaver gitti. Evden ayrılışından üç yıl sonra, 1777'de karısını ve çocuklarını yanına aldıracak parayı daha biriktiremeden hastalandı ve öldü.

Harrower'ın başından geçenler iki bakımdan tipikti. Bir İskoç olması Amerika kolonilerine 1700'den sonraki ikinci göçmen dalgasını yansıtan bir özellikti: İskoçlar ve İrlandalılar 18. yüzyıldaki bütün Britanya göçmenlerinin yaklaşık dörtte üçünü oluşturmaktaydı. Para karşılığında hizmete girmekle en az kayba uğrayacak ve en fazla kazanacak kesim Britanya Adaları'nın yoksul kesimlerinden gelme insanlardı. Johnson ve Boswell 1773'te Highlands bölgesinde ve adalarda yolculuk ederken, Boswell'in onaylamaz bir tavırla "salgına dönüşen göç çılgınlığı" olarak nitelendirdiği olgunun belirtilerini defalarca gördüler. Johnson ise olaya daha gerçekçi bir açıdan yaklaştı.

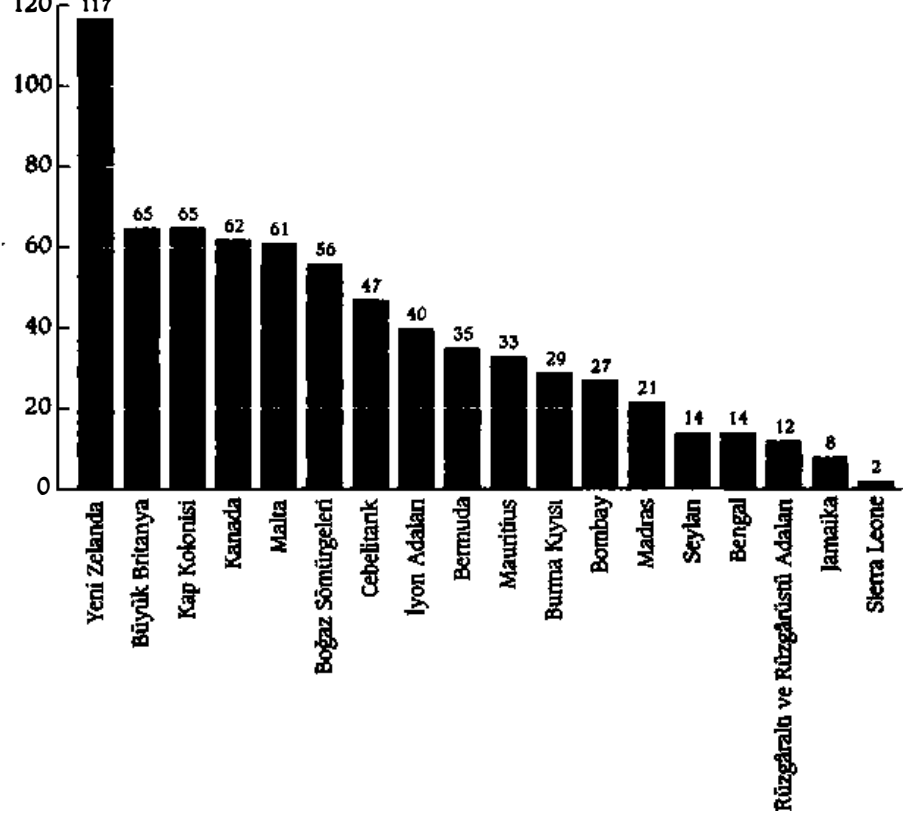
> Bay Arthur Lee, Amerika'nın kıraç bir kesiminde mülk edinen bazı İskoçlardan söz etti ve niçin böyle bir yola gittiklerine şaşırdığını belirtti. Johnson. "Bakın, efendim, neyin kıraç olup neyin olmadığı büsbütün görecelidir. İskoçlar orayı kıraç gibi görmez." Boswell. "Olur mu efendim, İngilizlere iltifat ediyor o. Şimdi, efendim, İskoçya'yı gezmiş biri olarak, orada yeterince et ve içecek görüp görmediğinizi söyleyin." Johnson. "Ya, öyle, efendim, sakinlerinin ülkelerinden kaçmalarına yetecek gücü verecek kadar et ve içecek var."

lında "işleri yolunda" – yani fahiş kira alan – toprak sahiplerinin ve bir dizi başarısız hasadın bileşimi olduğunu kavramış değildi. İrlandalılar "daha iyi havalar ve daha az keyfi idare" vaadinin çekiciliğine kapılmaya daha da yatkındı. 1701–1780 arasındaki bütün Britanya göçmenlerinin beşte ikisi İrlandalıydı; sonraki yüzyılda Amerika'dan gelen patatesin piyasaya girmesinin ve katlamalı nüfus artışının adayı 1840'lardaki felaketlere sürüklemesiyle göç oranı daha da arttı. Çevre alanlardan bu kaçış Britanya İmparatorluğu'na sahip olduğu Kelt rengini verdi.*

Harrower'ın erken ölümü de olağandışı olmaktan uzaktı. Virginia'ya yeni gelen her beş kişiden ikisi genellikle sıtma ya da bağırsak bozuklukları yüzünden birkaç yıl içinde yaşamını yitirmekteydi. Böyle illetleri atlatmak kibarca "pişmek" olarak anılırdı. Paçayı kurtaranlar, çoğu kez hastalıklı ten renklerinden hemen anlaşılırdı.

İkli min katlanılır ve ana ürünü ekip biçmenin görece kolay olduğu Virginia'da arzın sürmesi koşuluyla sözleşmeye dayalı işgücünün devam etmesi mümkündü. Ancak Britanya'nın Karayip sömürgelerinde bu sistem düpedüz yetersiz kaldı. 17. yüzyılda Britanya göçmenlerinin büyük bölümünün – yaklaşık yüzde 69'unun – Amerika'ya değil, Antiller'e gittiği çoğu kez unutulan bir olgudur. Ne de olsa, para oradaydı. Karayipler'le ticaret Amerika'yla yapılan ticareti gölgede bırakacak düzeydeydi: 1773'te Jamaika'dan İngiliz ithalatı değer olarak bütün Amerika kolonilerinden ithalata oranla beş kat yüksekti. 1714–1773 arasında İngiliz ithalatı içinde Nevis'in payı New York'a oranla, Antigua'nın da payı New England'a oranla üç kattı. 18. yüzyıl sömürge imparatorluğunun en büyük kalemi tütün değil şekerdi. 1775 toplam şeker ithalatı bütün İngiliz ithalatının yaklaşık beşte birini oluşturmaktaydı ve değer olarak tütün ithalatından beş kat yüksekti. 18. yüzyılın büyük bölümünde Amerika kolonileri şeker adalarına tek-ürünlü tarımın sağlayamadığı temel gıda maddelerini sunarak ekonomik bakımdan tamamlayıcı bir rol oynamanın ötesine pek geçemedi. Yedi Yıl Savaşı'nın sonunda Amerika'da İngiliz topraklarını genişletmekle Fransız şeker adası Guadeloupe'u elde tutmak arasında tercih yapmak gündeme geldiğinde, William Pitt şu gerekçeyle Karayipler seçeneğinden yana tutum takındı. "Kuzey Amerika'da ele geçirilen yerlerde mevcut ticaretin düzeyi son derece düşüktür; geleceğe yönelik tahminler şüphelidir ve umut en iyi ihtimalle çok uzaktır."

* 19. yüzyılın sonunda Büyük Britanya nüfusunun yaklaşık dörtte üçü İngiltere'de yaşamaktaydı; buna karşılık İskoçya ve İrlanda nüfusun onda birlik kesimlerini barındırmaktaydı. İmparatorlukta ise İngilizler kolonicilerin ancak yarısını oluşturmaktaydı. Britanya doğumlu kolonici nüfusu içinde İskoçların oranı Yeni Zelanda'da yüzde 23, Kanada'da yüzde 21 ve Avustralya'da yüzde 15'ti. İrlandalıların oranı Kanada ve Yeni Zelanda'da yüzde 21, Avustralya'da yüzde 17'ydi.

Britanya İmparatorluğu'nun farklı kesimlerinde ölme ihtimali;
Britanyalı askerlerin ölüm sayıları, yak. 1817–1838.

Asıl sorun bu tropikal adalarda özellikle "hastalıklı mevsim" olan yaz aylarında can kaybının korkutucu düzeyde olmasıydı. Virginia'da 90 bin kişilik bir göçmen topluluğunun oluşması için 116 bin kişinin göç etmesi gerekmişti. Buna karşılık Barbados'ta 150 bin kişinin göçüyle 20 bin kişilik bir nüfus yaratmıştı. İnsanlar durumu çok geçmeden anladı. Amerika'nın daha ılıman ikliminin (ve daha geniş arazilerinin) tercih edilmesiyle, Karayipler'e göçler 1700'den sonra hızla inişe geçti. Daha 1675'te Barbados Meclisi şöyle yakınacak duruma düştü: "Eskiden bize İngiltere'den bolca Hıristiyan hizmetkâr sağlanmaktaydı; ... ama daha önce onlar için asil cazibe unsuru olarak hizmet sürelerinin sonunda verecek arazimiz hiç kalmadığından, şimdi çok az İngiliz alabiliyoruz." Sözleşmeli işgücüne bir alternatif bulunmalıydı. Böyle bir alternatif vardı.

Northamptonshire ilindeki Olney'in St. Peter's ve St. Paul's kilise bölgeleri 1764'ten 1779'a kadar sofu bir rahip ve dünyanın en sevilen ilahilerinden birinin

cı Kayra" ilahisini duymuş ya da söylemişizdir. Daha az bilinen nokta ise bestecisinin altı yıl boyunca başarılı bir köle taciri olarak, Atlas Okyanusu yoluyla Sierra Leone'den Karayipler'e yüzlerce Afrikalıyı sevk ettiğidir.

"Şaşırtıcı Kayra" evanjelik kefaretin yüce ilahisidir: "Şaşırtıcı Kayra bu ne tatlı bir ses ki / Kurtardı benim gibi bir sefili! / Bir zamanlar saptığım doğru yola döndüm şimdi, / Bu ses tekrar açtı kör gözlerimi." Dolayısıyla Newton'ın birdenbire köleliğin gerçek içyüzünü gördüğünü ve aşağılık mesleğinden vazgeçip kendisini Tanrı'ya adama yoluna girdiğini hayal etmekten insan kendisini alamaz. Oysa Newton'ın dönüşümü hiç de düşünüldüğü zamanda gerçekleşmemişti. İşin aslı şu ki, Newton dinsel uyanışını takiben bir dizi köle gemisinde önce ikinci kaptan ve ardından kaptan olarak çalıştı; hemcinsi insanları alıp satmanın ahlaka uygunluğunu sorgulamaya çok sonraları başlamıştı.

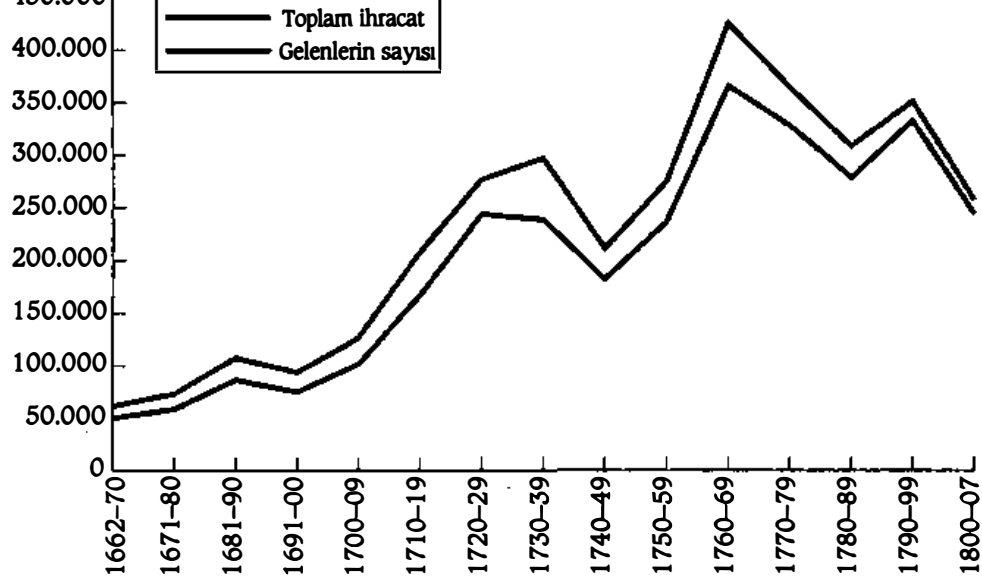
Bugün elbette kölelik bize iğrenç geliyor. Anlamakta zorlandığımız şey, Newton gibi birine niçin iğrenç gelmediğidir. Oysa ekonomik bir açıdan bakıldığında kölelik karşı konulmaz ölçüde mantıklıydı. Şeker üretiminden sağlanan kârlar muazzamdı; Portekiz daha önce Madeira ve São Tomé'de sadece Afrikalı kölelerin böyle bir çalışmaya dayanabildiğini ortaya koymuştu; Karayip plantasyon sahipleri bir kölenin Batı Afrika kıyılarındaki maliyetinin yaklaşık sekiz ya da dokuz katını ödemeye hazırdı. Bu iş riskli (Newton'ın ifadesiyle her maceraperestin bir voli vurmayı umduğu bir tür piyango) olmakla birlikte kazançlıydı. İngiliz köle taşımacılığının son yarım yüzyılında köle taşıma seyahatlerinin yıllık getirisi ortalama yüzde 8 ile 10 arasındaydı. Köle ticaretinin Newton'a yeniden doğmuş bir Hıristiyan için bile uygun "kibar bir meslek" olarak çekici gelmesine pek şaşmamak gerekir.

İşin içindeki rakamlar çok yüksekti. Genelde Britanya İmparatorluğu'nu beyazların göçüne dayanan bir olgu olarak görürüz. Oysa 1662–1807 arasında yaklaşık üç buçuk milyon Afrikalı, İngiliz gemileriyle taşınan köleler olarak Yeni Dünya'ya götürüldü. Bu sayı, aynı dönemde giden beyaz göçmenlerin üç katıydı. Ayrıca Atlas Okyanusu'nu köle olarak aşan bütün Afrikalıların üçte birinden fazlaydı. İlk başta İngilizler köleliği hor gören bir tutum takınmıştı. Gambiya'da köle alması teklif edilen ilk tüccarlardan birinin verdiği karşılık şuydu: "Böyle mallarla iştigal etmemiş, birbirimizi ya da cismen bize benzeyen herhangi birini alıp satmamış bir halkız." Ama kısa bir süre sonra Nijerya ve Benin'den Barbados şeker plantasyonlarına köleler gönderilmeye başladı. Yeni Kraliyet Afrika Kumpanyası 1662'de her yıl Antiller'e 3.000 köle sağlamayı üstlendi; bu sayı 1672'ye doğru 5.600'e kadar çıktı. Kumpanyaya tanınan tekelin 1698'de kaldı-

pool 1740'ta İngiltere'den Afrika'ya ve oradan Karayipler'e varan üçgen seyahatle yılda 33 gemi gönderecek düzeye vardı. "Britanyalılar asla ama asla köle olmayacaktır" gibi heyecan verici dizeleriyle, James Thomson'ın "Hükmet Britanya" şarkısının söylendiği yıldı bu. Köle satın almaya ilişkin eski yasak çoktan unutulmuştu.

Newton kölelik işine 1745 sonlarında genç bir denizciyken, Sierra Leone açıklarındaki Benanoes Adaları'nı üs edinmiş Amos Clow adlı bir tacirin hizmetine girerek başladı. Garip bir tersine dönüşle, kısa bir süre sonra Clow'un Afrikalı kapatması tarafından köleye yakın bir muamele görmeye başladı. Bir yılı aşkın hastalık ve ihmalin ardından, *Greyhound* adlı bir gemi tarafından kurtarıldı; işte bu geminin Mart 1748'de uğradığı bir fırtına sırasında dinsel hidayete erdi. Ondan sonra da bizzat bir köle taciri haline gelerek, henüz yirmili yaşlarında ilk köle gemisinin kaptanlığını üstlendi.

John Newton'ın *Duke of Argyle* köle gemisinin kaptanı olduğu 1750-51 yıllarına ait güncesi, insan hayatı üzerinden ticaret yaparak yaşayan ve para kazanan kişilerin tutumlarını bütün çıplaklığıyla sergiler. Sierra Leone kıyılarında ve daha ötedeki denizlerde dolaşan Newton, haftalar boyunca ("bira ve elma şarabı gibi her türlü birinci sınıf kalemi" de kapsayan) mallara karşılık insan takasına girişerek, yerel köle tacirleriyle fiyat ve kalite konusunda sıkı pazarlıklar yaptı. "Sarkık memeli" yaşlı kadınlardan kaçınan müşkülpesent bir alıcıydı. 7 Ocak 1751'de bir miktar kereste ve fildişi karlığında sekiz köle aldı; ama içlerinden birinin "çok fena ağızlı" olduğunun farkına varınca kazıklandığı duygusuna kapıldı. "Şimdi o kadar çok rakip var ki, iyi bir erkek köle önceki mal bedelinin neredeyse iki mislisine geliyor" diye yakınmaktaydı güncesinde. Aynı gün "11 numaralı iyi kadın köle"nin öldüğünü not düşmüştü. Ama Afrikalılar Newton'a sırf rakamlardan ibaret görünürken, Newton da Afrikalılara şeytani bir kişi, hatta bir yamyam gibi görünmekteydi. İngiliz Antilleri'ne götürülen Olaudah Equiano, başından geçen olaylara ilişkin bir yazılı kayıt bırakan az sayıdaki Afrikalı köleden biriydi. Bu anlatım beyaz (ya da "kırmızı") insanların aslında *Mwene Puto*'ya ("Ölüler Diyarının Efendisi") bağlı oldukları ve köleleri yemek üzere yakaladıkları yolundaki yaygın kuşkuyu yansıtır. Tutsak kölelerden bazıları, içildiğini gördükleri kırmızı şarabın Afrikalıların kanından, kaptanın sofrasındaki peynirin de beyinlerinden yapıldığı kanısındaydı. Newton'ın ambarındaki köleleri geminin su fıçılarının birine "ülkelerine özgü fetişleri" koymak üzere harekete geçiren şey, besbelli ki benzer korkulardı; çünkü bunların "suyu içen herkesi mutlaka öldüreceğini sanacak kadar saftılar".

İngiliz ve koloni gemileriyle Afrika'dan ihraç edilen ve Amerika'ya gelen köleler, 1662-1807.

Mayıs 1751'de Antigua'ya doğru yelken açan Newton'ın gemisinde Britanyalılardan daha fazla sayıda Afrikalı vardı: Toplam 174 köle ve yedisi o sırada hastalığa yenik düşmüş 30 kişiden az mürettebat. Bunun bir köleci için en büyük tehlike dönemi olmasının sebebi sadece aşırı kalabalık gemide bir kolera ya da dizanteri salgını risk değildi; kölelerin isyan etmesi gibi bir tehlike de vardı. Newton temkinli olmanın yararını nasıl gördüğünü 26 Mayıs'ta şöyle aktarmaktaydı:

> Erkek kölelerin bize karşı başkaldırma yönündeki bir tertipleri akşamleyin takdiri ilahi sayesinde açığa çıkarıldı, hem de uygulamaya geçirilmesinden sadece birkaç saat önce. İlk başta ülsere yakalandığı için, daha sonra görünüşteki iyi halinden dolayı bütün yolculuk boyunca zincirsiz tutulan ... genç bir adam ızgaranın içinden onlara koca bir kavela vermiş; neyse ki bu sırada tayfalardan biri tarafından görülmüş. Benim arama yaptırmamdan önce bir saat kadar ellerinde kalan bu aletle (kullanılırken gürültü çıkarmadığı için) bayağı iyi iş çıkarmış olmalılar ki, yirmiye yakınının zincirlerini kırmış olduğunu bu sabah saptadım.

Newton ertesi yıl da bir yolculukta sekiz köleden oluşan bir grubun yanlarında "birkaç bıçak, taşlar, gülle vs. ve bir demirci keskisi" bulundurduklarının anla-

mak vidası takılarak cezalandırıldı.

Argyle gibi köle gemilerindeki koşullar – sıkışıklık, kötü hijyen, hareketsizlik ve yetersiz beslenme – göz önünde bulundurulduğunda, Atlas Okyanusu geçilirken ortalama her yedi köleden birinin ölmüş olması pek şaşırtıcı değildir.* Şaşırtıcı olan şey mürettebatına ayin yaptıran ve Pazar günleri iş üzerine konuşmaktan bile kaçınan Newton gibi bir adamın pek az vicdan azabı duyarak böyle bir işi yapabilmiş olmasıdır. Ama 26 Ocak 1753'te karısına yazdığı bir mektupta çok ilginç bir savunmaya giriştiği görülür:

> İnsan doğasının muktedir olduğu en büyük üç lütuf, hiç şüphesiz din, hürriyet ve sevgidir. Her üçü bakımından da Tanrı beni ne kadar ayrı kılmış! Ama burada çevremi saran ve dilleri tamamen birbirinden farklı olan öyle milletler var ki, kanaatimce hepsinin hemfikir olduğu üzere, aralarında konuşurken bu üç çekici fikri ifade edecek kelimeler yok: Buradan şunu çıkarıyorum ki, zihinlerinde bu fikirlerin kendisinin de hiç yer etmediğini çıkarıyorum. Ve de aydınlık ile karanlık arasında hiçbir vasıta olmadığından, bu zavallı yaratıklar benim sahip olduğum üstünlüklere yabancı oldukları gibi, tam aksi kötülüklere de savruluyorlar. Hıristiyanlığın mevcut nimetleri ve parlak gelecek vaatleri yerine, ruh çağırmaya, büyüye ve insan zihninde ancak cehaletle birleşen korkunun yaratabileceği bir sürü batıl itikada kanıyorlar ve bunlardan zarar görüyorlar. *Birazcık anlar göründükleri yegâne özgürlük satılmama özgürlüğüdür* [italikler benim]; bu noktada bile çok azı şu ya da bu zamanda böyle bir akıbete karşı tam emniyette sayılır. Zira başka birini satıp bir gemiye teslim eden bir adamın daha bir hafta dolmadan aynı tarzda alınıp satılması ve belki de aynı gemiye konulması sıklıkla görülen bir durumdur. Sevgiye gelince, benim karşılaştıklarıma oranla içlerinde daha yumuşak gönüllü olanlar olabilir; ama çoğunlukla onlara bu hoş kelimeyi açıklamaya çalıştığımda, sözlerim nadiren anlaşılmıştır.

"Satılmama özgürlüğü"nün ötesinde hiçbir kavrayışa sahip olmayan Afrikalılar söz konusuysa, insan nasıl onları özgürlükten mahrum bıraktığını düşünebilirdi ki?

* Bu, Britanya köle ticaretinin 1662–1807 arasındaki dönemine ilişkin ortalama ölüm oranıydı. İlk yıllardaki oran dörtte bire yakındı. Newton'ın anlatımının açıkça gösterdiği gibi, köleler sürekli zincirli tutulurdu ve ancak 80 santim yükseklikteki bir çıkıntıda "tıpkı rafa dizilmiş kitaplar" gibi yatardı. Ama köle gemilerinin mürettebatı arasında daha da yüksek olan ölüm oranı 18. yüzyılın ikinci yarısında yüzde 17 düzeyindeydi. Bir denizci şarkısındaki "Benin Körfezi'ne varınca / Kendini sakınıp kolla / Oraya giren kırk kişiden / Yalnız biri sağ çıkar" sözleri bu olgudan kaynaklanır.

ward Long'a göre, Afrikalılar "yaratıcılıktan yoksun ve uygarlık ya da bilim alanında herhangi bir ilerleme sağlamaktan neredeyse aciz gibi" görünmekteydi. "Aralarında hiçbir ahlak planı ya da sistemi yok; ... ahlaki duyguları hiç yok." Vardığı sonuç da düpedüz aşağı bir insan soyu olduklarıydı. Başka durumlarda özgürlükten yana çekinmeden konuşmayı seven James Boswell, "Afrika'nın evlatları hep köleydi" gerekçesiyle "zencilerin zulme uğradığını" açıkça inkâr etmekteydi.

Newton'ın güncesinin açık seçik gösterdiği gibi, gemilerin yelken açtığı andan itibaren köleliğin zorla benimsetilmesi gerekiyordu. Köleler gemilerden indirilip satıldığında da bu devam ediyordu. Newton'ın köle sağladığı pazarlardan biri olan Jamaika'da, beyazların köleleştirildikleri insanlara oranı bire ondu. İngiliz Guyanası'nda oran bire yirmiydi. Şiddet tehdidi olmaksızın, böyle bir sistemin uzun bir süre ayakta tutulmuş olabileceğine inanmak zordur. Karayipler'de köleleri disiplin altında tutmak için geliştirilen işkence araçları – sözgelimi, koşmayı olanaksız hale getiren çivili ayak kelepçeleri ya da cezalandırmak amacıyla ağırlıkların asılabildiği boyun zincirleri – Jamaika'nın 18. yüzyıl İngiliz sömürgeciliğinin cephe hattı olduğunun çarpıcı göstergeleridir.

Hiç kuşkusuz, James Grainger'in 1764'te yayımlanan "Şekerkamışı" şiiri, Kreol plantasyon sahibinin yaşamını biraz yorucu olmakla birlikte lirik bir hayata sahipmiş gibi gösterir:

> Kamış hangi toprağı sever, nasıl özen ister;
> Hangi emareye göre dikilir, onu ne illetler bekler;
> Sıcak nektar en iyi hangi ortamda billurlaşır;
> Afrika'nın kapkara evlatlarına nasıl davranılır.

Ama Britanyalıların tatlı düşkünlüğü uğruna asıl çileyi çekenler "Afrika'nın evlatları"ydı. Yaptıkları iş şekerkamışını ekme, büyütme ve biçme süreciyle sınırlı değildi; ayrıca kamışları ezip suyunu çıkarmaları ve hemen koca fıçılarda kaynatmaları gerekiyordu. Şeker plantasyonu için kullanılan özgün İspanyolca kelime "motor" anlamına gelen *ingenio*'ydu ve kamıştan şeker üretmek tarım kadar sanayi de demekti. Ama hammaddesi sadece şekerkamışı değil, insan da olan bir sanayiydi bu. İngiliz Karayipler bölgesine 1750'ye kadar 800 bin dolayında Afrikalı sevk edilmişti; ama ölüm oranı öylesine yüksek ve doğum oranı öylesine düşüktü ki, köle nüfusu hâlâ 300 binin altındaydı. Dönemin Barbados

kölesi olan bir plantasyon sahibi "stokunu sürdürmek" için yılda sekiz ya da on köle satın almak zorundaydı. Nevis'teki bir rahibin kaleme aldığı *The Speech of Mr John Talbot Campo-bell* (1736) başlıklı kölelik yanlısı bir broşür, "yaygın hesaba göre, yeni ithal edilen Zencilerin yaklaşık beşte ikisinin pişme sürecinde öldüğü" gerçeğini açıkça teslim etmekteydi.

Köle sömürgelerindeki Afrikalılara yönelik sömürünün başka bir boyutunu, yani cinsel sömürüyü de unutmamamız gerekir. Edward Long 1757'de Jamaika'ya vardığında, meslektaşı plantasyon sahiplerinin düzenli olarak köleler arasından seks partnerleri edinmeleri karşısında dehşete kapılmıştı. "Evliliğe dayanan karşılıklı sevginin verdiği saf ve meşru bahtiyarlık yerine bu azgınca kucaklaşmalarla mest olmayı tercih eden her mertebede, özellikte ve mevkide birçok adam var." Bu âdet, "ceviz kırmá" olarak biliniyordu. Ama Long'un sert eleştirisinin işaret ettiği gibi, zamanla "melezleşme" damgası vurulan alışkanlığı onaylamama eğilimi gittikçe güçleniyordu.* Dönemin en sık anlatılan hikâyelerinden birinin bunu işlemesi anlamlıdır. "Inkle ve Yarico" adlı bu hikâye kazazede bir denizciyle zenci bir bakire arasındaki gönül ilişkisini anlatır:

> Böyle beyhude bir kederle günü geçirmişken,
> Bir Zenci Bakire geçti oradan tesadüfen;
> Hayretle seyretti adam çıplak güzelliğini,
> Biçimli bacaklarını ve şen şakrak gözlerini!

Ancak Inkle ceviz kırma hevesini tatmin eder etmez, hiç zaman kaybetmeksizin bahtsız Yarico'yu köle olarak satar.

Bununla birlikte, köle olarak satılan Afrikalıları tamamen boyun eğmiş mağdurlar olarak sunmak yanlış olur. Çünkü başlarındaki beyaz zalimlere karşı koyan birçok köle vardı. Jamaika'da isyanlar neredeyse kasırgalar kadar sık görülen bir şeydi. Bir kaynağa göre, Britanyalıların adayı ele geçirmesinden köleliğin kaldırılmasına kadar 28 isyan yaşanmıştı. Dahası, siyah nüfusun Britanya denetimi dışında kalan bir kesimi her zaman vardı: Marunlar.

William Penn'in babası Jamaika'yı 1655'te İspanya'dan aldığında, İspanyol efendilerinden kaçarak dağlardaki gizli barınaklarda yaşayan başına buyruk kölelerden oluşan sağlam bir topluluk zaten vardı. Bunlar "vahşi" ya da "yabani" anlamındaki İspanyolcadaki *cimarron* kelimesinin bozulmuş bir biçimiy-

* Virginia'da 1662'de köle kadınların *mulatto* çocuklarının da köle olacağı yolunda bir yasa çıkarıldı; 1705'te de ırklar arası evlilik yasaklandı.

Marun festivalinde Marun kültürünün izlerini görmek ve dünya mutfağına armağanı olan dilimli domuz etinin tadına varmak mümkündür. (Kasaba da adını büyük Marun önderi Reis Cudjoe'nun bir kardeşinden alır.) Marunların zorunlu sürgüne rağmen Afrika ata kültürünü bir ölçüde koruduğunu anlamak için şarkılarını dinlemek ve danslarını seyretmek yeterlidir. Tutsaklığın izini taşıdıkları tek bir yön vardı. Birçoğunun ilk başta Gana kökenli Akan dilini konuşmasına karşın, Cudjoe bütün adamlarının İngilizce öğrenmesinde ısrar etmişti. Bunun temelinde apaçık bir pratik sebep yatmaktaydı. Marunlar Jamaika'nın yeni Britanya yöneticilerince yeniden köleleştirilmekten kaçınmanın yanı sıra, yeni gelen köleleri kurtararak saflarını genişletme peşindeydi. (Çokeşli olan Marunlar özellikle kadın köleleri kurtarmaya düşkündü.) Kölecilerin Atlas Okyanusu'nun ötesinden birçok farklı kabileye mensup insanları getirmeleri nedeniyle, bunların Marun topluluğuyla bütünleşmesi için İngilizceyi bir ortak dil olarak korumaya gerek vardı.

Cudjoe'nun öncülük ettiği ve anaerkil, büyülü Kraliçe Nanny kişiliğinin ilham verdiği Marunlar plantasyon ekonomisine karşı bir gerilla savaşı yürüttüler. Plantasyon sahipleri Marun baskıncıların gelişini haber veren *abeng* adlı deniz kabuğunun sesini daha uzaktan duyunca ürker hale geldiler. Örneğin, George Manning 1728'de çiftliği için 26 köle satın almıştı. Aynı yılın sonuna doğru neredeyse tamamen Marun baskınları sonucunda elinde sadece dört köle kaldı. Albay Thomas Brooks da Marunların zorlamasıyla St. George'daki çiftliğini bütünüyle bırakmak zorunda kaldı. Jamaika'da varlığını sürdüren "Arkaya Bakılmayacak Yöre" gibi yer adları Marunların yarattığı paranoyayı yansıtır. Çaresiz kalan İngilizler onlara karşı koymak üzere Honduras kıyısındaki Miskito Yerlilerinden oluşan bir kuvvet getirttiler. Cebelitarık'tan nizami askerler çağrıldı. Britanyalılar nihayet 1732'de Marunların ana yerleşmesi Nanny Town'ı ele geçirerek bir darbe indirmeyi başardılar. Ama Marunlar ileride tekrar dövüşmek üzere tepelere sığınıp kayboldu; bu arada Cebelitarık'tan gelen askerler tahmin edilebileceği üzere hastalıklara ve içkiye yenik düştü. Jamaika Meclisi'nin bir üyesi 1732'nin sonuna doğru şöyle sızlanmaktaydı:

> Bize karşı isyan halinde olan ve ülkemizi güvensiz hale düşüren kölelerimizin cüretkârlığı o kadar arttı ki, bir sonraki günün yaşanacağından emin olduğumuzu söyleyemeyiz; başkentimizin yollarında soygunlar ve cinayetler o kadar yaygın ki, çok büyük tehlikeleri göze almaksızın dolaşamıyoruz artık.

ra yaklaşık 600 hektarlık bir alanda fiilen özerklik tanıyan bir anlaşma imzalandı; onlar da bunun karşılığında köleleri kurtarmaktan vazgeçmeyi, ayrıca kaçak köleleri bir bedel alarak efendilerine geri vermeyi kabul etti. Britanya İmparatorluğu'nun çoğu kez başvurduğu yolun ilk örneklerinden biriydi bu: Britanyalılar sizi alt edemediklerinde, sizi kendi yanlarına çekerler. Uzlaşma elbette köle isyanlarına son veremedi; tam tersine, Nanny Town'a kaçış yolunun fiilen kapanması nedeniyle, hoşnutsuz kölelere başkaldırıdan başka seçenek bırakmama gibi bir durum getirdi. En azından ilk başta Marun örneğinden alınan ilhamla, 1760'larda köle isyanları bir sağanağa dönüştü. Ama Marunların asi kölelere karşı İngilizlerin yanında yer alacağına artık az çok güvenilebilirdi. Aslına bakılırsa, Marunların kendileri köle sahipleri haline gelmişti. Onları alt etmek belki mümkün değildi. Ama onları satın almak mümkündü.

Britanya'nın Atlantik imparatorluğu 1770'e doğru doğal bir dengeye kavuşur gibi oldu. Britanya, Batı Afrika ve Karayipler arasındaki üçgen ticaret plantasyonlara gerekli işgücünü sağladı. Amerika anakarasındaki koloniler onların erzak ihtiyacını karşıladı. Şeker ve tütün önemli bir oranda Kıta Avrupası'na ihraç edilmek üzere düzenli olarak Britanya'ya akmaya başladı. Ve bu Yeni Dünya mallarından elde edilen kârlar, İmparatorluğun Asya ticaretini tıkırına soktu. Yine de geçmişten kalan bir unsur olarak Marunlar hâlâ plantasyon sahipleri için baş belasıydı; çünkü ellerindeki taşınır insan malzemesine, bütün emperyal yapıyı yaralı sırtlarında taşıyor gibi görünen kölelere özgürleşebilme gücüne sahip olduklarını gösteren bir ilham kaynağıydı. Fransız sömürgesi St. Domingue'de 1790'lardaki bir köle isyanının başarıya ulaşması, Jamaika vali yardımcısı Lord Balcarres'i artık Marunları sindirmeye yöneltti; bu harekâtın sonunda Trelawny kasabasından 600 kadar Marun sürüldü.* Ama o sırada Marunlar imparatorluğun dertleri arasında son sırada yer alıyordu. St. Domingue'deki köleler hoşnutsuz *mulatto*'larla güç birliğine girerek 1804'te Haiti'yi bağımsız bir cumhuriyet haline getirdiler. Haiti aslında Yeni Dünya'nın bağımsızlığa ulaşan ilk sömürgesi değildi. Otuz yıla yakın bir süre önce, Amerika anakarasında çok farklı türden bir cumhuriyet ilan edilmişti. Ve orada emperyal yönetime kafa tutanlar çaresiz köleler değil, varlıklı beyaz kolonicilerdi.

* Önce Nova Scotia'ya, ardından Sierra Leone'ye gönderildiler.

Bu, Britanya özgürlük idealinin ters teptiği andı. Bu, Britanya İmparatorluğu'nun kendisini parçalamaya başladığı andı. Massachusetts kolonisindeki Lexington'un köy merasında kırmızı ceketli Britanyalılar ve silahlı Amerikalı koloniciler ilk kez birbirlerine ateş açtılar. Tarih 19 Nisan 1775'ti.

Askerler yetkili makamların bağlılıklarından kuşku duyduğu koloni milislerine ait gizli bir silah deposuna el koymak üzere Concord'a gönderilmişti. Ama milisleri uyarmak üzere atına binip önceden oraya ulaşan Paul Revere, "İngilizler geliyor!" diye bağırmaktansa (ne de olsa hepsi hâlâ Britanyalıydı) "Askerler yolda!" diye bağırdı.. Lexington'da silaha sarılmaya hazır 77 gönüllü asker Britanya'nın ilerleyişini durdurmak amacıyla köy merasında saf tuttu. İlk kurşunu kimin attığı açıklığa kavuşmasa da, sonuç kuşkuya yer bırakmayacak kadar kesindi: Gönüllü askerler iyi eğitim almış düzenli askerlerce biçilmişti.

Lexingtonlular her yıl bu çarpışmayı ince ayrıntılara kadar varan biçimde yeniden canlandırıp gönüllü askerlerin şehit düşüşünü kutlamaya devam ediyor. Bu Amerikan ulusal kimliğini ortaya koyan neşeli bir kutlama; serin bir ilkbahar sabahının erken saatlerinde açık havada kek yiyip kahve içmeye vesile oluyor. Kırmızı ceketlilerin uygun adım sahneye giriş ve çıkışları sırasında "Harlech'in Adamları" marşını çalan flütlerin ve trampetlerin sesinden heyecana kapılmaması zor olan Britanyalı bir gözlemci için ise Lexington'daki Yurtseverler Günü kafa karıştırıcıdır. Böyle tek taraflı bir çarpışma, bu tuhaf New England ayaklanmasının anında bastırılmasını niçin sağlayamadı? Cevap şudur: İlk olarak, düzenli askerlerin Concord'a doğru ilerlemesiyle birlikte kolonicilerin direnişi sertleşti; ikincisi, birliğin başındaki subay olan şişman ve kararsız Albay Francis Smith, bacağından yaralandıktan sonra adamları üzerindeki kontrolü büsbütün kaybetti. Boston'a doğru çekilen birliği keskin nişancıların ateşiyle büyük ölçüde yok oldu. Amerikan Bağımsızlık Savaşı başlamıştı.

Bu savaş Amerikalıların benlik anlayışının özünü oluşturur: Kötü bir imparatorluğa karşı özgürlük uğruna mücadele fikri, ülkenin yaratılış efsanesidir. Ama İngiliz egemenliğine başkaldıranların aslında Britanya'nın bütün koloni uyrukları içinde en hali vakti yerinde kesim olması Amerikan Devrimi'nin büyük paradoksudur – ve günümüzün refah içindeki Lexington sakinlerinin kendi atalarının fedakârlığını canlandırmaya çalıştıklarını seyretmek insanı şaşırtır. New England'ın 1770'lerde dünyanın neredeyse en zengin insanlarını barındırdığını düşünmek için haklı bir sebep vardır. Kişi başına gelir en azından Birleşik Krallık'taki düzeye eşitti ve gelir dağılımı daha dengeliydi. Eski İngiltere'nin

aileleri ve daha iyi eğitim olanakları vardı. Ve de can alıcı bir unsur olarak, ödedikleri vergi çok daha düşüktü. 1763'te ortalama bir Britanyalı vergi olarak yılda 26 şilin öderken, bir Massachusetts vergi mükellefleri için buna denk düşen rakam sadece bir şilindi. Britanya uyruğu olmanın bu insanların işine yaradığını söylemek yetersiz bir saptama olur. Ve emperyal otoritenin boyunduruğunu ilk kıranlar Virginia'nın sözleşmeli hizmetçileri ya da Jamaika'nın köleleri değil, onlar olmuştu.

Britanyalılar için Lexington çayırı yıkıcı bir savaş için değil, bir kriket karşılaşması için ideal görünür. Amerikalıların bir zamanlar bu en has İngiliz sporunu yapmış olmaları koloni tarihinin sıradan bir ayrıntısı değildir. Örneğin, *New York Gazette* ve *Weekly Post Boy* 1751'de şu haberi vermekteydi:

> Geçen Pazartesi öğle sonrasında (1 Mayıs) çayırımızda hatırı sayılır bir bahisle 11 Londra'lı oyuncuyu 11 New York'lu oyuncuyla karşı karşıya getiren bir kriket maçı yapıldı. Oyun Londra usulüne göre oynandı...

New York'lular maçı 87 farkla kazandı. Bu sonuç ışığında, şu soruya cevap vermek kolay değildir: Amerikalılar niçin kriketten vazgeçti?

Lexington "muharebe"sinden tam yirmi yıl önce, Amerikalı göçmenler Yedi Yıl Savaşı sırasında Fransızlara ve Yerli müttefiklerine karşı dövüşmek üzere on binlerce asker vererek Britanya İmparatorluğu'na olan bağlılıklarını kanıtlamışlardı. Nitekim o savaştaki ilk kurşunu George Washington adlı genç bir kolonici atmıştı. Benjamin Franklin 1760'ta yazdığı imzasız bir broşürde şu öngörüde bulunmaktaydı:

> [Amerika'daki hızlı nüfus artışıyla] bir yüzyıl sonra suyun o yakasındaki Britanya uyruklarının sayısı şimdi bu yakada olanlardan daha fazla olacak;* ama buradan hareketle ileride yararsız ya da tehlikeli hale gelecekleri yolunda herhangi bir korkuya kapılmaktan uzağım ... ve bu korkuları tamamen hayali ve olası bir temelden yoksun buluyorum.

Peki, ters giden şey neydi?

* Bu, gerçekçilikten uzak olmayan bir tahmindi. Britanya Kuzey Amerikası'nın nüfusu 1700'de 265 bin dolayındayken, 1750'de 1.2 milyona ve 1770'te 2.3 milyona, yani İskoçya nüfusunun üzerine çıktı.

nomik külfetler çerçevesinde anlatılır. Bu sava göre, Londra hükümeti Yedi Yıl Savaşı'nda Fransızları Kuzey Amerika'dan kovmanın ve hoşnutsuz Yerlileri Apalaş dağlarının ötesinde tutmak için 10 bin kişilik bir daimi orduyu korumanın maliyetini biraz telafi etmek istedi. Böylece yeni vergilere başvuruldu. Oysa yakından incelenince, işin aslı vergilerin konulması değil, vergilerin kaldırılmasıdır.

Parlamento 1765'te gazeteden iskambil kartına kadar her şeyin özel damgalı – ve dolayısıyla vergiye tabi – kâğıda basılmasını öngören Damga Yasası'nı çıkardı. Beklenen gelir öyle olağanüstü değildi: Yaklaşık yarısı Antiller'den gelmek üzere 110.000 sterlin. Ama vergi o kadar büyük tepki gördü ki, uygulamayı getiren George Grenville bakanlıktan istifa etmek zorunda kaldı ve ertesi yılın Mart ayında yasa rafa kaldırıldı. İmparatorluğun artık iç ticari işlemlerden değil, sadece dış ticaretten vergi alması kabul edildi. İki yıl sonra yeni maliye bakanı olarak atanan Charles Townshend, bu sefer bir dizi yeni gümrük vergisiyle kaynak yaratma yolunu bir daha denemeye çalıştı. Acı ilacı tatlılaştırma umuduyla, kolonilerinde tüketilen en popüler ürünlerden biri olan çaydaki gümrük vergisi libre başına bir şilinden üç peniye indirildi. Bunun hiçbir yararı olmadı. Massachusetts Meclisi adına Samuel Adams vergilere direnme çağrısında bulunan bir genelge hazırladı. Ocak 1770'te Britanya'da sevimsizliğiyle ünlü Lord North'un* başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu ve çay dışında yeni vergilerin hepsini kaldırdı. Yine de Boston'daki protestolar sürdü.

Doğu Hint çayı getiren *Dartmouth* gemisinden 10.000 sterlin değerinde 342 çay sandığının 16 Aralık 1773'te Boston limanının bulanık sularına atıldığı "Boston Çay Partisi" olayını herkes duymuştu. Ama çoğu insan bunun çaydan alınan vergideki yüksek artışa karşı bir protesto olduğunu sanır. Aslında söz konusu çayın fiyatı olağanüstü düşüktü; çünkü Britanya hükümeti Britanya'ya girişte çaydan alınan çok daha yüksek vergide Doğu Hint Kumpanyası'na bir süre önce indirim sağlamıştı.** Yani, Britanya'dan gümrüksüz çıkan bu çay Boston'a vardığında sadece çok daha düşük olan Amerikan gümrük vergisini ödemek gerekecekti. New England bölgesinde çay daha önce hiç bu kadar ucuz olmamıştı. "Parti" kızgın tüketicilerce değil, Boston'un bu işten zararlı çıkacak zengin kaçakçılarınca düzen-

* "Hiçbir şey onun dış görünüşünden daha kaba, hödük ya da nahoş olamazdı. İleri derecede miyop olmasından dolayı amaçsızca dönüp duran iri ve patlak iki göz, yayvan bir ağız, kalın dudaklar ve dolgun suratı ona kör bir borazancı havası verirdi." (Horace Walpole)

** Britanya İmparatorluğu'nun Asya ve Amerika'daki kısımlarına özgü kurumların kaçınılmaz olarak çatışmaya girdikleri andı bu. Amerika kolonicilerinin Townshend vergilerine karşı kampanyası çerçevesindeki çay boykotu Doğu Hint Kumpanyası'na ağır bir darbe vurdu. Elindeki çay fazlasıyla ve yeni borç yüküyle boğuşan kumpanya, ürün fazlasının bir bölümünü Amerikan pazarına boşaltma peşindeydi.

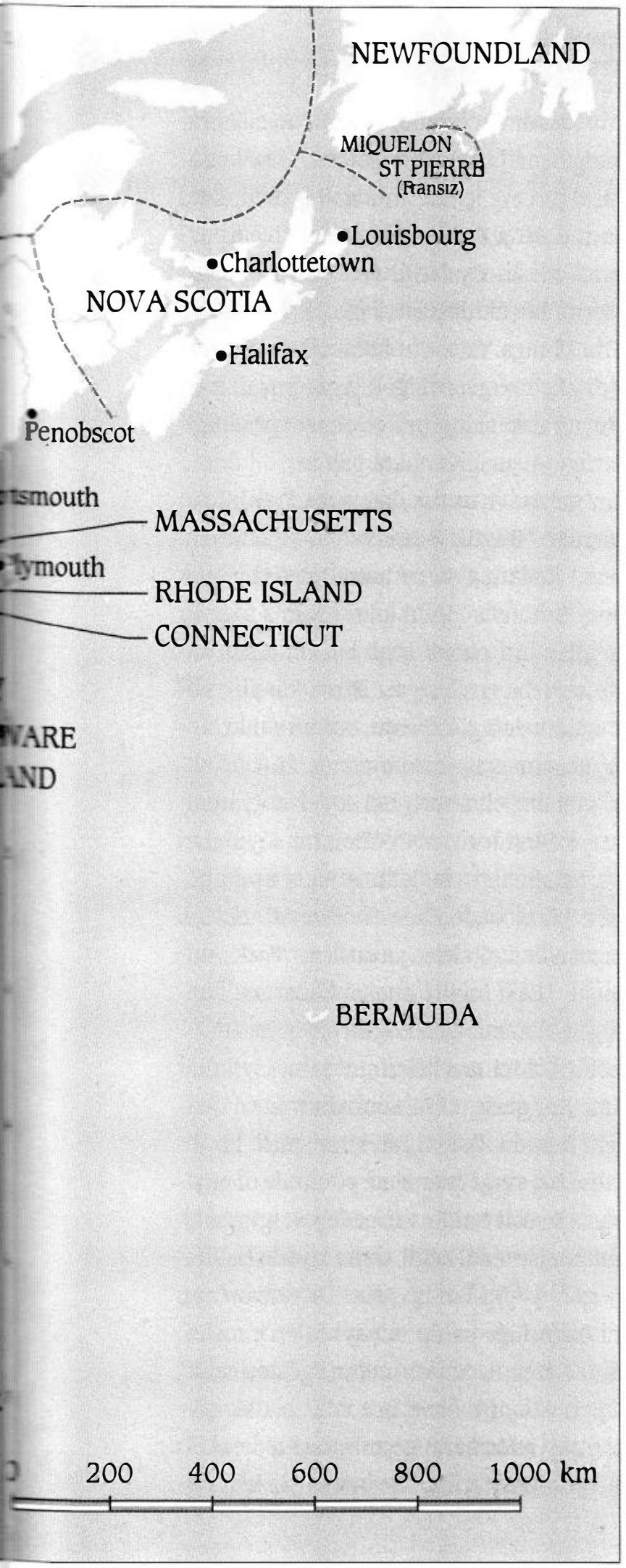
gayet iyi biliyordu. Olaya kuşkuyla bakan biri şunu yazmıştı: "Gelecek kuşaklar şimdiki şamatanın aslında parlamentonun çayda libre başına bir şilinlik vergiyi kaldırıp yerine üç penilik vergi koymasından kaynaklandığını öğrendiklerinde şaşırmayacaklar mıdır? Bunu cadı avına oranla daha açıklanamaz bir çılgınlık ve Amerika tarihi açısından daha büyük bir leke olarak nitelendirmeyecekler midir?"

Sonuç itibariyle yakından incelenince, büyük yaygara koparan vergilerin önemsiz bir konu olduğu ve üstelik 1773'te hepten kaldırıldığı görülür. Her ne olursa olsun, Britanya İmparatorluğu içinde yer almanın Amerikan koloni ekonomisi açısından yararlı, hem de çok yararlı olduğunu gösteren temel ekonomik gerçeklikle karşılaştırıldığında, vergilendirme konusundaki bu anlaşmazlıklar eften püftendi. Çok kötülenen Deniz Ulaşımı Yasaları'nın kolonilerle ticaret konusunda Britanya gemilerine bir tekel verdiği söylenebilirdi; ama Kuzey Amerika'nın tarım ürünleri, sığır eti, pik demir ve haliyle gemi ihracatı için de bir pazarı güvence altına almaktaydı. Çekişmenin asıl özü bir anayasal ilkeydi: İngiliz parlamentosunun Amerika kolonicilerine rızalarını almadan vergi koyma hakkı.

Merkez ve çevre arasında, yani merkezden atanan koloni valilerinin temsil ettiği Londra'daki kraliyet otoritesi ile seçilmiş koloni meclislerinin yetkileri arasında yüzyılı aşkın bir süreden beri örtük bir çekişme vardı. Temsili kurumların gelişmesi Amerika'daki, özellikle de New England bölgesindeki ilk Britanyalı yerleşmelerinin ayırıcı bir özelliğiydi. (Kuzey Amerika ile Güney Amerika arasındaki başka bir önemli farklılık buydu.) Avrupa tarzında soya bağlı aristokrasiler kurma girişimleri büyük çapta başarısızlığa uğramıştı. Londra ilk yıllarda özerk kalan koloniler üzerindeki nüfuzunu 1675'ten itibaren güçlendirmeye yöneldi. O zamana kadar sadece Virginia bir "taht kolonisi" olarak belirlenmişti. Ama 1679'da New Hampshire bir kraliyet ili ilan edildi ve beş yıl sonra Massachusetts "New England Dominyonu" haline geldi. New York 1685'te bizzat kralın mülk sahibi olmasıyla doğrudan kraliyet otoritesi altına girdi; ardından Rhode Adası ve Connecticut kısa aralıklarla kraliyet denetimini benimsedi.

Bu merkezileştirme eğilimleri, Stuart hanedanının 1688'de tahttan indirilmesiyle elbette durdu. Nitekim "Şanlı Devrim", kolonicileri kendi meclislerini konum olarak Westminster Parlamentosu'na denk saymaya özendirdi: Bir dizi koloni meclisi Magna Carta'yı tekrarlayan ve temsil ettiği insanların haklarını teyit eden yasalar çıkardı. Bir kraliyet yetkilisi 1739'da kolonilerin fiilen "bağımsız devletler" gibi olduğu görüşündeydi; yasama organları fiilen "kendi egemenlik alanları içinde mutlak yetkiliydi" ve tahta karşı "yasaları ya da edimleri bakımından sorumlu" olmaktan uzaktı.

N
RUPERT TOPRAKLARI
(HUDSON KÖRFEZİ KUMPANYASI)
QUEBEC
Quebec
Montreal
Michilimackinac
NEW HAMPSHIRE
Albany
Boston
Fort Niagara
NEW YORK
Providence
Detroit
New Haven
PENNSYLVANIA
New York
Fort Pitt
Philadelphia
NEW JERSE
Annapolis
DEL
MARY
St Louis
Kaskasia
Jamestown
VIRGINIA
İSPANYOL LOUISIANASI
KUZEY CAROLINA
GÜNEY CAROLINA
Augusta
Charles Town
GEORGIA
Natchez
Mobile
Pensacola
BATI FLORIDA
New Orleans
St Augustine
DOĞU FLORIDA
BAHAMALA
Yerli yerleşimlerinden kalan yerler
Koloni sınırları
(yalnızca bütünüyle anlatılanlar gösteriliyor)

İngiliz Kuzey Amerikası, 1774

sında giriştiği yeni bir merkezileştirme dalgasına yönelik bir işaretti. 1760'lardaki vergilendirme tartışmalarını bu anayasal çerçeve içinde anlamak gerekir. Lord North hükümetinin Çay Partisi'nden sonra Boston limanını kapatarak ve askerî yönetime başvurarak Massachusetts'in asi meclis üyelerini yola getirmeye dönük sakarca girişimi, koloni meclis üyelerini küçük düşürücü birçok davranışın son örneğiydi sadece. Parlamento 1766'da Damga Yasası'nı kaldırırken "kolonileri ve Amerika halkını bağlayacak yeterli gücü ve geçerliliği taşıyan yasaları çıkarma konusunda tam yetkiye ve otoriteye sahip olduğunu ve olması gerektiğini" kesin bir dille ilan etmişti. Kolonicilerin uyuşmadığı nokta buydu.

Belki işin içinde koloni ataklığından gelen bir unsur da vardı. Franklin'in hayıflanarak belirttiğine göre, bir zamanlar "Büyük Britanya'ya, yasalarına, âdetlerine ve görgü kurallarına karşı sevgi kadar saygı ve hatta ticareti büyük çapta artıran modalarına düşkünlük vardı. Britanya doğumlulara daima özel bir saygıyla davranılırdı; Eski İngiltere'den gelen biri olmak başlı başına itibar kazandırıcı bir özellikti ve aramızda bir tür mertebe vesilesiydi." Buna karşılık koloniciler uyruk değil, "uyruğun uyruğu" muamelesi görüyordu; onlara sanki "İngiliz adına yakışmazmış ve sadece küçümsenmeye, kısıtlanmaya, zincire vurulmaya ve yağmalanmaya uygunmuş" gibi bir "cumhuriyetçi soy, İskoç, İrlandalı ve yabancı berduşlardan oluşan karışık bir güruh, mahkûmların soyundan gelen insanlar, nankör asiler vs." olarak bakılmaktaydı. John Adams aşağı görülme yönündeki aynı duyguyu daha sert bir biçimde ifade etmekteydi. *Boston Gazette*'de "Humphry Ploughjogger" imzasıyla makaleler yazarken, "Bizler onların zencileri olmayacağız" diye çıkışmıştı. "Eski İngiliz ahalisi kadar akıllı olduğumuzu ve dolayısıyla aynı ölçüde özgür olmamız gerektiğini söylüyorum."

Gittikçe hırçınlaşan bu ortamda çeşitli koloni meclislerinin daha isyankâr unsurlarını bir araya getiren Birinci Kıta Kongresi, 1774 sonbaharında Philadelphia'daki Carpenters' Hall'da toplandı. Burada ilk kez gerekirse güçlü bir direnişe de başvurarak Britanya hükümetine hiç vergi ödememe yönünde önergeler kabul edildi. Ancak Samuel Adams'ın "Temsil hakkı vermeden vergi almak yok" biçimindeki ünlü sloganı Britanyalılığın bir reddi değil, daha ziyade İngilizliğin vurgulu bir *ifadesiydi*. Kolonicilere göre yaptıkları iş, Atlas Okyanusu'nun öbür yakasındaki diğer uyruklarla aynı özgürlüğe sahip olmayı talep etmekti. O aşamada kendilerini uzaklardaki Avam Kamarası'nda sunulan "göstermelik" değil, gerçek bir yerel temsil hakkı isteyen Atlantik ötesi Britonlar olarak görmekteydiler. Bir başka deyişle, istedikleri şey reformdan geçmiş yarı-federal bir imparatorluk içinde kendi meclislerinin Westminster Parlamentosu'yla eşit ko-

yük Britanya'yla bağı ... Birlik antlaşması öncesinde İskoçya'nın İngiltere'ye bağı gibi olacaktı."

Britanya'da aralarında büyük iktisatçı Adam Smith'in ve Gloucester Katedrali başrahibi Josiah Tucker'ın da bulunduğu bazı uzak görüşlü düşünürler bu tür bir emperyal değişimi çözüm olarak görmekteydi. Smith değişime uğramış bir imparatorlukta Westminster'ın sadece tepede yer alacağı bir emperyal federasyon tasarlarken, Tucker imparatorluğu yalnız hükümdarın egemenliğinin birleştireceği bir prototip İngiliz Uluslar Topluluğu önermekteydi. Joseph Galloway gibi ılımlı koloniciler de bir uzlaşma arayışındaydı. Onun önerisi, koloni meclislerince seçilen üyelerden oluşacak ama tahtın atadığı bir genel başkan altında görev yapacak bir Amerikan yasama konseyinin kurulmasıydı. Londra'daki hükümet bu tür çözümlerin hepsini gözardı etti; mesele dosdoğru "Parlamento'nun üstünlüğü" noktasına kilitlendi. Lord North hükümeti haklı olduğunda aynı ölçüde direten iki yasama organı arasında sıkışmış durumdaydı. Sunabildiği tek yol bir koloni meclisinin emperyal savunma için gerekli kaynağı toplamaya ve katkıda bulunmaya, ayrıca kendi sivil idare giderlerini karşılamaya yanaşması halinde, Parlamento'nun vergi koyma hakkını (yine korumakla birlikte) bir kenara bırakmasıydı. Bu yeterli değildi. Yaşlı Pitt'in Boston'dan askerleri çekme çağrısı bile Lordlar Kamarası'nca baştan savıldı. O sırada Benjamin Franklin'e göre, hükümetin "Amerika'daki üç milyonu aşkın namuslu ve makul insan üzerinde hükümranlık iddiası saçmalıkların en büyüğü" gibiydi; "çünkü görünüşe bakılırsa basireti bir domuz sürüsünü idare etmeye bile yetmeyecek kadar kıt"tı. Bu, kavganın diliydi.

Lexington'da atılan ilk kurşunlardan sonra başkaldırının devrime dönüşmesi bir yıldan biraz fazla zaman aldı. İkinci Kıta Kongresi'ne katılan ayrılıkçı 13 koloninin temsilcileri, normalde Pennsylvania meclisince kullanılan sade salonda, 4 Temmuz 1776'da Bağımsızlık Bildirgesi'ni kabul etti. Metni kaleme alan heyetin başında bulunan 33 yaşındaki Thomas Jefferson, daha iki yıl önce III. George'a "İngiliz Amerikası'ndaki uyrukları" adına hitap etmişti. Atlas Okyanusu ötesindeki ya da "kıta" Britanyalıları artık Amerikan "Yurtsever"leriydi. Aslına bakılırsa, Bildirge'nin büyük bölümü "bu devletler üzerinde tiranlık" kurmaya çalışmakla suçlanan kralın kolonicilere karşı işlediği ileri sürülen haksızlıkların oldukça usandırıcı ve abartılı bir listesidir. Çok geniş bir komitenin yoğun biçimde gözden geçirerek değişiklik yaptığı bir belgenin bütün özelliklerini taşır. Bugün insanların aklında kalan kısmı Jefferson'ın girişteki gerekçesidir. "Biz şu gerçeklerin apaçık olduğu görüşündeyiz: Bütün insanlar eşit yaratılmıştır ve Ya-

özgürlük ve mutluluğu arama hakları yer alır."

Şimdilerde devrimci sayılamayacak kadar bildik ve geçerli görülen bu sözler o dönemde sadece kraliyet otoritesine değil, hiyerarşik bir Hıristiyan toplumun geleneksel değerlerine karşı da saldırgan bir isyan anlamına geliyordu. Kolonilerin geleceğine dair tartışmalar 1776'dan önce büyük ölçüde önceki yüzyılın İngiliz anayasa kavgalarından bilinen kavramların çerçevesine oturtulmuştu. Ancak Thomas Paine'in *Common Sense* (*Sağ Duyu*) kitabının 1776'da yayımlanmasıyla, güçlü bir cumhuriyetçilik iması taşıyan monarşizm karşıtlığı siyasal tartışmalara yeni bir fikir olarak girdi ve soluk kesici bir hızla geçerlilik kazandı. Elbette cumhuriyet hiç de yeni bir şey değildi. Venedik, Alman Hanse Birliği, İsviçre ve Hollanda'da örnekleri vardı; aslında Britanyalıların kendisi de 1650'lerde kısa süreli bir cumhuriyet deneyi yaşamıştı. Ama Jefferson'ın yazdığı giriş, Amerikan cumhuriyetinin Aydınlanma diline göre, yani doğal haklar, en başta da her bireyin "neyin özgürlük getireceğine, neyin özgürlüğü tehlikeye atacağına bizzat karar verme" hakkı çerçevesinde şekilleneceğinin güvencesiydi.

Bağımsızlık Bildirgesi'nin belki de en dikkate değer yanı, her 13 koloninin temsilcilerince imzalanabilmiş olmasıydı. Yirmi yıl kadar önce ayrılıkları öylesine derin görünmekteydi ki, Charles Townshend "çıkarlar bakımından bölünmüş, kıskançlık ve köklü önyargılar yüzünden araları açılmış bu kadar farklı bölgelerin bu kadar farklı temsilcilerinin karşılıklı güvene ve karşılıklı masrafa dayalı bir plana varabileceğini hayal etmenin imkânsız" olduğu sonucuna varmıştı. Hatta Benjamin Franklin şunu itiraf etmişti:

> [Kolonilerin] farklı yönetim biçimleri, farklı yasaları, farklı çıkarları ve bazılarının farklı dinsel inançları ve farklı adapları var. Düşmanlarına karşı ortak savunma ve güvenlik için kolonilerin birliği uzun süreden beri gerekli ve şimdiye kadar her koloni de bu zaruretin farkında ama aralarındaki kıskançlık o kadar büyük ki, böyle bir birliği henüz hayata geçirebilmiş değiller.

Bildirge bu ayrılıklara son vermeye yönelikti ve hatta yeni yapıya "Birleşik Devletler" diye isim de koydu. Ama sonuçları itibariyle derin bir bölünme yarattı. Jefferson'ın devrimci dili daha muhafazakâr olan birçok kolonicinin tepkisini çekti. Şaşırtıcı sayıda insanın kral ve imparatorluk için dövüşmeye hazır olduğu ortaya çıktı. Dr. James Thatcher, Yurtseverlere katılmaya karar verdiğinde şöyle bir durumla karşılaştı:

linde akıbetimin darağacı olacağını ileri sürerek bana destek vermekten kaçınıyor. ... Tory'ler bana sataşıyor: "Delikanlı, kralların en iyisine karşı görevini ihlal etme yoluna girdiğinin ve akılsızca kendini helak edeceğinin farkında mısın? Bu ayaklanmanın kısa süreceğinden emin olabilirsin."

Amerikan Bağımsızlık Savaşı, Hollywood versiyonuna göre, kahraman Yurtseverler ile Nazi kılıklı lanetli kırmızı ceketliler arasında yaşanan, karmaşık olmaktan uzak bir kavgadır. İşin aslı oldukça farklıydı; sosyal sınıfları ve hatta aileleri bile bölen bir iç savaştı bu. En feci şiddet olaylarının içinde düzenli Britanya ordu askerleri yoktu; en korkunç şiddet, asi koloniciler tarafından tahta bağlı kalan kendi vatandaşlarına karşı işlendi.

Bağımsızlık Bildirgesi'ne imza atanlardan bazılarının ibadet edecek yeri olmadığı için gittiği, çoğunlukla devrimin yuvası olduğu düşünülen Philadelphia'daki İsa Kilisesi'ni ele alalım. Aslına bakılırsa, bu cemaatte bağımsızlığın destekçileri azınlıktaydı. Sadece üçte bir dolayındaki bir kesim bağımsızlığı desteklemekteydi; geri kalanlar ya muhalif ya da tarafsız konumdaydı. Koloni Amerikası'ndaki diğer birçok kilise gibi, İsa Kilisesi de siyasete göre bölünmüştü. Bölünen yalnız cemaatler değildi; Bağımsızlık Savaşı nedeniyle parçalanan aileler de vardı. Franklin ailesi ayinde kendi ayrı sırasına oturacak ölçüde İsa Kilisesi'nin düzenli müdavimiydi. Benjamin Franklin yaklaşık on yıl beyhude bir çabayla Londra'da kolonicilerin davasını savunduktan sonra geri dönerek Kıta Kongresi'ne katıldı ve bağımsızlık için savaştı. Ama New Jersey valisi olan oğlu William savaş boyunca tahta bağlı kaldı. İkisi bir daha hiç konuşmadı.

Din adamları üzerindeki baskı özellikle ağırdı; çünkü papazların İngiltere Kilisesi'nin başı olmasından dolayı krala sadık olmakla yükümlüydü. İsa Kilisesi'nin papazı Jacob Duché kurulu Anglikan düzenine bağlılık ile devrimi destekleyen cemaat mensuplarına duyduğu sempati arasında kaldı. Sahip olduğu Toplu Dua Kitabı nüshası, bağımsızlığa verdiği desteğin boyutunu yansıtır. Dua Kitabı'nın orijinalinde şu sözler yer alır: "Kralımız ve yöneticimiz olan Kulun George'un gönlünden takdirini ve hükmünü esirgememeni naçizane rica ederiz..." (Burada kast edilen kişi III. George'dur.) Ama Duché kalemle bu kısmın üstünü çizerek yerine şu sözleri geçirdi: "Birleşik Devletler yöneticilerine rehber olmanı naçizane rica ederiz..." Bu hiç kuşkusuz devrimci bir davranıştı. Ancak bağımsızlık resmen ilan edilince, imzacılardan birinin kendi kayınbiraderi olmasına karşın korkuya kapılan Duché, Anglikan safına dönerek Kralcı oldu. Duché'nin ikilemi Amerikan devriminin bireyleri bile parçaladığını or-

değildi. Connecticut'taki Sandeman'cıların tahta bağlı kalmalarının sebebi, bir Hıristiyan'ın "mülki konularda Tanrı aşkına verilmiş tüm emirlere uyan sadık bir teba" olması gerektiğine kayıtsız şartsız inanmalarıydı.

İngiliz Kuzey Amerikası'ndaki beyaz nüfusun yaklaşık olarak beşte biri, savaş sırasında tahta bağlı kaldı. Aslında Kralcı bölükler çoğu kez Britanya'nın kararsız generallerinden çok daha azimle dövüştüler. "Kongre" gibi Kralcı şarkılar bile vardı:

Arsız hilekârlar ve kafasız ahmaklar,
Bazı taklitçi ve dümbelek katırlar,
Kölece boyun eğen bazı kuklalar,
İşte bunlar oluşturuyor Kongre'yi.

Tanrı karar verdi bir lanet göndermeye,
Hayatın tüm düşmanlarını sayıp dökmeye,
Salgına, kıtlığa değil, çok daha kötüsüne
Yol vererek başımıza sardı bir Kongre'yi.

Derken huzur terk etti bu umutsuz sahili,
Gürledi her yanda topların korkunç sesleri,
Kan, ölüm, yara ve irin doldurdu her yeri,
İşte bütün bunlar Kongre'nin dölleri.

Böyle polemiklerde her iki taraf da alışılmış tavırla birbirine "Whig" ve "Tory" yaftasını yapıştırdı. Bu aslında ikinci Britanya – ya da belki ilk Amerikan – iç savaşıydı.

Carolina'da savaşan Kralcılardan biri savaş döneminde başından geçenleri yazıya dökerek geride heyecanlı bir anlatı bırakan, dazlak kafalı oduncu David Fanning'di. Hikâyenin bir versiyonuna göre, yük hayvanı katarının 1775'te asi milislerce talan edilmesinden sonra "kralın yanında saf" tutmuştu. Ancak daha muhtemel görünen etken, yaşadığı yörenin bir bütün olarak tahta bağlı kalmasıydı. Fanning altı yıl boyunca Kuzey Carolina'da aralıklarla süren gerilla savaşında yer aldı; bu süreçte bedel olarak sırtına iki kurşun aldı, başına da ödül kondu. Bir Britanya müfrezesinin desteğinde Kralcı yandaşlarıyla birlikte 12 Eylül 1781'de puslu şafak vaktinde ani bir baskınla Hillsborough kasabasını ve beraberinde Kuzey Carolina Genel Meclisi üyelerinin tamamını, eyaletin asi vali-

na önemli bir darbe indirdi. Bu başarının ardından, Kuzey Carolina'daki Kralcı safları genişleyerek 1.200 kişiyi aştı. New York, Doğu Florida, Georgia'nın Savannah yöresi ve Güney Carolina'daki Daufuskie Adası gibi uzak yerlerde benzer Kralcı kuvvetler vardı.

Besbelli ki Fanning'in düzensiz milislerine benzer kuvvetlerle düzenli kırmızı ceketli orduları arasında daha sıkı işbirliği olanağı mevcuttu. Ancak iki sebepten dolayı Britanya'nın belli ki kazanamayacağı bir savaştı bu. Öncelikle, Atlas Okyanusu'nun ötesindeki İç Savaş kısa sürede Britanya ile Fransa arasındaki uzun erimli küresel mücadelenin içine çekildi. Yedi Yıl Savaşı'nın öcünü almak için bir şans yakalayan XVI. Louis buna hevesle sarıldı. Bu sefer Britanya'nın Avrupa'da Fransa'ya – ayrıca müttefiki İspanya'ya – ayak bağı olacak hiçbir kıta müttefiki yoktu. Bu koşullarda Amerika'da büyük çaplı bir harekâta girişmek son derece tehlikeli olabilirdi.

Kaldı ki, aynı ölçüde önemli bir etken olarak, ülkedeki birçok insan kolonicilere sempatiyle bakmaktaydı. Samuel Johnson onlara yönelik hırçın husumetiyle oldukça aykırı bir konumdaydı. ("Amerikalılar dışında bütün insanoğlunu sevmeye hazırım. ... Efendim, onlar mahkûmlardan doğmuş bir soydur ve darağacında sallandırmayı bir yana bırakıp onlara sağladığımız her şey için şükran duymaları gerekir.") Aslında, biyografisini yazan dostu James Boswell'in bu konuda birçok örneğini verdiği sert savların sayısı bile, Johnson gibilerin azınlıkta olduğunu doğrular. Bizzat Boswell, "Amerika'daki insanların kendi rızaları olmaksızın konulan vergiler yoluyla kaderlerine tamamen anavatan uyruklarının hükmetmesi gerektiği iddiasına karşı koymada gayet haklı oldukları yönünde açık ve kararlı bir kanaate" varmıştı. Önde gelen birçok Whig politikacısı aynı görüşteydi. Gösterişli Whig lideri Charles James Fox, Parlamento'da Washington'ın Yurtsever ordusunun devetüyü ve mavi renklerine bürünerek Amerika'ya yönelik sempatisini sergilemekteydi. Edmund Burke'ün şu sözleri birçok çevrenin düşüncesini yansıtır nitelikteydi: "Tek başına güç kullanımı ... bir süre boyun eğdirebilir ama bir daha boyun eğdirme gereğini ortadan kaldırmaz; sürekli boyunduruk altında tutulan bir millet yönetilmiş olmaz." Kısacası, Londra'nın direnmeye kararlı olan beyaz kolonicilere Britanya yönetimini zorla dayatmaya hevesi yoktu. Amerikan Yerlileriyle ya da asi kölelerle dövüşmek başka, nihayetinde kendi halkından olan insanlarla dövüşmek başkaydı. Quebec'in Britanya valisi Guy Carlton'ın bazı Yurtsever tutsaklara hoşgörülü davranma konusundaki gerekçesi şuydu: "Bizi kardeş olarak tanımalarını sağlama çabalarımız boşa çıktığına göre, hiç olmazsa onları bizi birinci kuşaktan kuzen saymaya yatkın ola-

şı yürütmek konusunda aynı ölçüde ikircikliydi; bu tutum Washington'ın, ordusunu Long Adası'nda yok edebilecekken bundan niçin kaçındığını açıklayabilir.

Ayrıca ekonomik açıdan kıta kolonilerinin Karayip sömürgelerinden çok daha az önem taşıdığını da unutmamakta fayda vardır. Koloniler aslında büyük oranda Britanya'yla ticarete bağımlıydı ve siyasal düzenlemeler ne olursa olsun, öngörülebilir bir gelecekte kalacaklarını varsaymak akla yakındı. Dönüp geriye baktığımızda, ABD'yi kaybetmenin dünyanın ekonomik geleceğinin çok büyük bir dilimini kaybetmek anlamına geldiğini biliyoruz. Ama o sırada 13 koloniye Britanya otoritesini tekrar kabul ettirmenin kısa vadeli maliyeti bu yolla elde edilecek kısa vadeli yararlardan çok daha yüksek görünüyordu.

Britanyalıların bazı askerî başarılar kazandıkları doğrudur. Savaşın Bunker Tepesi'ndeki ilk büyük çaplı çarpışmasından yüksek kayıplarla olsa da üstün çıktılar. New York 1776 yılında, asilerin başkenti Philadelphia da ertesi yılın Eylül ayında ele geçirildi. Bağımsızlık Bildirgesi'nin imzalanmış olduğu salon yaralı durumdaki ve ölümle pençeleşen Yurtseverler için bir askerî hastane haline geldi. Ama sonuç itibariyle Londra ne yeterli sayıda asker ne de mevzi başarılarını büyük çaplı bir zafere dönüştürebilecek nitelikte generaller göndermeyi başardı. Asiler 1778'e doğru Pennsylvania'dan Rhode Island'a kadar uzanan toprakların çoğunu yeniden denetim altına aldı. İngilizler harekât alanını daha güçlü Kralcı destek bulabilecekleri güneye kaydırmaya çalıştıklarında, Savannah ve Charleston'daki mevzi başarılar büyük çaplı bir yenilgiyi önleyemedi. Asi generaller Horatio Gates ve Nathanael Greene tarafından kuzeye doğru çekilen Cornwallis sonunda karargâhını Virginia'ya taşımak zorunda kaldı. Dönüm noktası 1781'de Washington'ın (ilk başta planladığı gibi) New York'a saldırmak yerine güneye, yani Cornwallis'e karşı yönelmesi oldu. Bu değişikliği Fransız komutan Rochambeau kontunun tavsiyesi üzerine yaptı. Aynı sıralarda Fransız amiral Francois de Grasse, Britanyalı amiral Thomas Graves komutasındaki filoyu yendi ve Chesapeake Körfezi'ni abluka altına aldı. Cornwallis böylece Yorktown yarımadasında, James ve York nehirleri arasında kapana kısıldı. Artık Lexington'dakinin tersi bir durum söz konusuydu: Gerek asker (sayıca iki kat fazlaydılar), gerekse top sayısı bakımından üstün olan Amerikalılardı.

Günümüzde Yorktown muharebe alanı ancak bir golf sahası kadar korkutucudur. Ama Ekim 1781'de silahlı adamlarla ve toplarla dolu siperlerce sarılmış durumdaydı. Washington 11 Ekim'de Britanya mevzilerini yüzü aşkın mortar ve havan topuyla dövmeye başladı. Cornwallis'in takviye kuvvetler gelene kadar direnebilmesi için, 9 ve 10 numaralı tabyalar olarak bilinen iki savunma mevzi-

mak can alıcı bir öneme sahipti. Göğüs göğse en sert dövüş 14 Ekim akşamı geleceğin Amerikan hazine bakanı Alexander Hamilton'ın komuta ettiği bir Yurtsever kuvvetinin takılı süngülerle sağdaki tabyaya saldırmasıyla yaşandı. Kahramanca ve askerlik mesleğine yaraşırcasına yürütülen bu hücum, kolonicilerin Lexington bozgunundan sonra askerlikte epeyce mesafe aldığının kanıtıydı. Ama aynı anda Fransızlar diğer tabyaya saldırmamış olsaydı, girişim başarıya ulaşamayabilirdi. Fransız katkısı Yurtseverlerin üstünlüğünde ve Britanyalıların yenilgisinde hayati bir rol oynadı. Cornwallis'i kuvvetlerini tahliye etmekten alıkoyan da cephe gerisini saran Fransız donanmasıydı. Böylece 17 Ekim sabahı Cornwallis, bir trampetçi çocuğu barış görüşmesi yapmaya gönderdi. Bir Amerikalı asker güncesine bununun "hepimiz için en hoş müzik" olduğunu not düştü.

Yorktown'da toplam 7.157 Britanyalı asker ve denizci 240'tan fazla top parçasını ve altı alay sancağını bırakarak teslim oldu. Anlatılanlara göre, bu esirler kalacakları kampa "Dünya Tersine Döndü" parçasını çalan bandonun eşliğinde yürüdü. (Başka bulgular Yorktown'a vardıklarında teselliyi içkide aradıklarına işaret etmektedir.) Peki, dünyayı tersine döndüren tam olarak neydi? Fransız müdahalesiyle yetersiz Britanya komutanlığı bir yana bırakılırsa, temel etken Londra'daki irade eksikliğiydi. İngiliz ordusu Yorktown'da teslim olduğunda, David Fanning gibi Kralcılar yüzüstü bırakıldıkları kanısına vardılar. Joseph Galloway "planlarda akıldan yoksunluğu, uygulamada gayret ve çaba eksikliğini" hayıflanarak dile getirdi.

Öte yandan Kralcılar Britanya yönetimini terk edecek düzeyde bir hayal kırıklığına uğramadılar. Tam aksine, birçoğu yenilgi üzerine kuzeye doğru, hepsi tahta bağlı kalmış olan Kanada'daki Britanya kolonilerine göç etme yolunu seçti. Fanning de sonunda New Brunswick'e yerleşti. Toplam 100 bin dolayında Kralcı yeni oluşan Birleşik Devletler'den ayrılarak Kanada, İngiltere ya da Antiller'e gitti. Bazı çevrelere göre, Britanya Yedi Yıl Savaşı'nda Kanada'yı elde etmekle Amerika'daki konumunu sarsmıştı. Fransız tehdidi ortadan kalkınca, 13 koloni neden tahta bağlı kalacaktı ki? Ancak Amerika'nın kaybı, İngilizce konuşan Kralcıların akını sayesinde Kanada'nın imparatorluk içinde tutulması gibi öngörülmemiş bir sonuç doğurdu. Bunlar yeni Britanyalı göçmenlerle birlikte zamanla Quebec Fransızlarını kuşatılmış bir azınlık konumuna düşürdü. Asıl şaşırtıcı olan, bu kadar çok insanın kendi iradeleriyle Amerikan bağımsızlığına karşı çıkarak, "yaşama, özgürlük ve mutluluğu arama hakkı" yerine krala ve imparatorluğa bağlı kalmayı seçmesiydi.

rikalı devrimcilere utanç verici gelen bir pürüz vardı. Bütün insanların "eşit yaratıldığını" öngören Bağımsızlık Bildirgesi, topluca sahip oldukları 400 bin siyah köle, yani eski kolonilerdeki toplam nüfusun aşağı yukarı beşte biri ve Jefferson'ın da doğduğu Virginia'daki nüfusunun yaklaşık yarısı için de geçerli miydi? Onun otobiyografisinde – Washington D.C.'nin Mall kesimindeki saf mermer anıtına da işlenmiş – gayet açık şu sözler yer alır: "Kader defterinde hiçbir şey bu insanların [yani kölelerin] özgür olmasının kaçınılmazlığı kadar kesin bir biçimde yazılmış değildir." Ama aynı otobiyografi ardından – anıtı yapanların her nedense almadığı bir bölümde – "iki ırk" arasında "silinmez ayrım çizgileri" olduğunu da belirtir. Ne de olsa, Jefferson'ın kendisi de sadece yedisini azat ettiği 200 civarında kölesi olan Virginia'lı bir toprak sahibiydi.

İşin ironik tarafı, özgürlük adına bağımsızlığa kavuşmalarından sonra Amerika kolonicilerinin güney eyaletlerinde köleliği kalıcılaştırmaya yönelmeleriydi. Samuel Johnson, Amerika karşıtı *Taxation No Tyranny* (*Vergilendirme Tiranlık Değildir*) adlı risalesinde dokunaklı bir dille şunu sormaktaydı: "Nasıl oluyor da özgürlük adına en gürültülü CİYAKLAMALAR Zencileri hayvan gibi güden insanlardan geliyor?" Buna karşılık Amerika kolonilerini kaybetmelerinden 20-30 yıl kadar sonra Britanyalılar bütün imparatorlukta önce köle ticaretini, ardından bizzat köleliği kaldırdılar. Aslında, Virginia'nın Britanyalı valisi Lord Dunmore daha 1775'te Britanya davasına destek olan kölelerin azat edilmelerini önermişti. Bu bütünüyle fırsatçı bir yaklaşım değildi: Lord Mansfield'in Somersett davasındaki ünlü kararıyla üç yıl önce İngiltere'de kölelik yasadışı ilan edilmişti. Afrika asıllı Amerikalıların çoğu açısından, Amerikan bağımsızlığı özgürleşmeyi en azından bir kuşak geciktirdi. Kölelik Pennsylvania, New York, New Jersey ve Rhode Island gibi kuzey eyaletlerinde aşamalı olarak kaldırıldıysa da, çoğu kölenin yaşadığı güney eyaletlerinde sıkıca kökleşmiş biçimde devam etti.

Bağımsızlık Amerikan Yerlileri açısından da iyi bir haber değildi. Yedi Yıl Savaşı sırasında Britanya hükümeti sırf Fransızlarla ittifaktan uzak tutmak amacıyla bile olsa Yerli kabileleriyle uzlaşmaya özen göstermişti. İmzalanan anlaşmalarla Apalaş dağları İngiliz yerleşim alanının sınırı olarak belirlenmiş ve böylece Ohio Vadisi de dahil olmak üzere batıda kalan topraklar Yerlilere bırakılmıştı. Elbette barıştan sonra bu anlaşmalara sıkı sıkıya uyulmaması, 1763'te Pontiac Ayaklanması olarak bilinen savaşın kıvılcımını tutuşturdu. Ama Londra'daki uzak emperyal otoritenin bölgedeki toprağa aç kolonicilere oranla Amerikan Yerlilerinin haklarını tanımaya daha meyilli olduğu ortadadır.

bilirdi. Dünyada yeni ve dinamik bir gücün, artık uzaktaki bir monarşiye boyun eğmeye gerek kalmaksızın zengin doğal kaynaklarını işleyebilecek bir devrimci cumhuriyetin doğuşuna işaret ettiği kesindi. Ama Güney Amerika sömürgelerinin başkaldırısından sonra bir daha asla toparlanamayan İspanya'nın tam aksine, Britanya İmparatorluğu böyle bir kayıpla parçalanmaktan uzaktı. Nitekim 13 koloninin elden çıkışının Britanya'nın sömürgeci yayılmasının daha da uzak yerlerdeki tamamen yeni bir evresini hızlandırdığı söylenebilirdi. Doğru, bir kıtanın yarısı kaybedilmişti. Ama dünyanın öbür ucunda büsbütün yepyeni bir kıta, davetkâr bir biçimde durmaktaydı.

Mars

Britanyalıları Asya'ya çeken ticaret, Amerika'ya çeken ise toprak olmuştu. Mesafe bir engel oluştursa da, uygun rüzgârlarla aşılabilir nitelikteydi. Ama Britanyalılara taban tabana zıt sebeplerle çekici gelen başka bir kıta da vardı. Bu sebepler, kıtanın kıraç, inanılmayacak kadar ücra ve tam bir doğal hapishane olmasıydı.

Avustralya, tuhaf kırmızı toprağıyla, yabancı florası ve faunasıyla – okaliptüs ağaçlarıyla ve kangurularıyla – 18. yüzyılın Mars'ı gibiydi. Bu durum Kaptan Cook'un 1770'te Yeni Güney Galler'i keşfi üzerine resmî düzeyde ilk tepkinin niçin burayı suçluların atılacağı ideal bir çöplük olarak belirlediğini açıklar.

Mahkûmların kolonilere nakli ancak 1717'de resmen ceza sisteminin bir parçası haline gelse de, 1600'lerin başlarından beri gayri resmî olarak sürmekteydi. Sonraki bir buçuk yüzyıl boyunca, yasa çerçevesinde hafif suçluları kamçılamak ya da dağlamak yerine yedi yıllığına, idam cezası müebbet hapse çevrilmiş kişileri on dört yıllığına sürgün etme yolu açıldı. 1777'de en az 40 bin erkek ve kadın Britanya ve İrlanda'dan bu çerçevede Amerika kolonilerine sürülmüş ve böylece (Moll Flanders'ın annesine açıkladığı gibi) sözleşmeli işçi kaynağı takviye edilmişti. Amerika kolonileri elden çıkınca, Britanya hapishanelerinin – ayrıca güneydoğu kıyısı boyunca yeni hapishanelere çevrilmiş hurda gemilerin – sürgün edilemeyen mahkûmlarla dolup taşmasını önleyecek yeni bir yer bulmak gerekiyordu. İşin içinde stratejik gerekçeler de vardı. Güney Pasifik üzerindeki eski İspanyol hak taleplerinin ve daha yakın dönemde bölgeye yönelik Hollanda ve Fransız seferlerinin farkında olan bazı Britanyalı politikacılar, sırf Britanya hak taleplerine dayanak sağlamak için bile olsa Yeni Güney Galler'i yerleşime açmayı zorunlu görmekteydi. Ama ilk hedef mahkûmlardan kurtulmaktı.

lıktaydı. Ama 26.000 kilometre ötede sıfırdan başlayıp bir koloni kurmayı kim isterdi ki?* Bu bakımdan Avustralya'nın yerleşime açılmasının ilk başta zorlamayı gerektirmesine şaşırmamak gerekir.

On bir gemiden oluşan bir filo 13 Mayıs 1787'de Portsmouth'tan denize açıldı. Tıka basa dolu gemilerde, birkaç giysi ve bir tabanca çalmış olan 9 yaşındaki baca temizleyicisi John Hudson'dan yalancı şahitlik nedeniyle suçlu bulunmuş olan 82 yaşındaki çaput satıcısı Dorothy Handland'e 548 erkek ve 188 kadın mahkûm vardı. Filo, sekiz aydan fazla süren deniz yolculuğunun sonunda 19 Ocak 1788'de şimdiki Sydney limanının hemen ötesindeki Botany Körfezi'ne vardı.

Sahtekârlıktan koyun hırsızlığına kadar varan suçlardan dolayı 1787–1853 arasında toplamda yaklaşık 123 bin erkek ve 25 bin kadın bu "cehennem gemileri"yle yerkürenin öbür ucuna nakledildi. Onlarla birlikte bilinmeyen sayıda çocuk da yolculuk etti; bunların önemli bir bölümünün tohumları yolculuk esnasında atılmıştı. Britanyalılar bir kez daha baştan itibaren yeni kolonide çoğalmaya niyetliydi. Nitekim ithal romun körüklediği cinsel serbestlik Sydney'in ilk belirleyici özelliklerinden biri olacaktı.

Avustralya'nın yerleşime açılması ülkedeki bir sorunu, en başta da mülkiyete karşı işlenen suçları çözmeye yönelikti. Mahkûm nakli özünde hırsızları asmanın ya da onları barındırmak için Britanya'da hapishaneler kurmanın bir alternatifiydi. Ama mahkûmlar arasında siyasal tutuklular da vardı. Luddistler, gıda nümayişçileri, radikal dokumacılar, Swing isyancıları, Tolpuddle Şehitleri, Çartistler, Quebec'li yurtseverler gibi grupların mensupları kendilerini Avustralya'da buldular. Sürgün edilenlerin yaklaşık dörtte biri İrlanda'dandı ve bunların beşte biri siyasal gerekçelerle mahkûm edilmişti. Sayıları yüksek olan tek mahkûm grubu İrlandalılar değildi. İskoçya'daki yargıçların hüküm giymiş suçluları sürgün etmede İngiliz meslektaşlarına oranla daha isteksiz olmalarına karşın, Avustralya'da bolca İskoç da vardı. Avustralya'ya Ferguson ailesinden on kişi gönderilmişti. Suç ve ceza kayıtları ceza kolonisindeki sert yaşamın açık göstergesiydi. İki tavuk çalmaktan dolayı yedi yıllık zorunlu çalışma cezası dönem için olağandı ve benimle aynı soyadını taşıyanlardan birine de bu ceza reva görülmüştü. Mahkûmların vardıktan sonra işledikleri suçlar dayakla cezalandırılırdı; ilk ceza kolonisinde disiplin kırbaçla sağlanırdı. Safça bir umutla Çin'e yürümek üzere kaçanlar Mavi Dağlar'ın kıraç geçitlerinde can verirdi.

* Portsmouth'tan yola çıkıp Rio de Janeiro ve Cape Town üzerinden Botany Körfezi'ne varan ilk mahkûm filosunun kat ettiği yol, yaklaşık 25.450 kilometreydi.

larca iskân edilmiş bir koloni olarak ortaya çıkan bu ülkenin çok uzun süre Britanya İmparatorluğu'na bağlı kalmasıdır. Amerika, tütün plantasyonunun ve Püriten ütopyanın bir bileşimi, ekonomik ve dinsel özgürlüğün bir eseri olarak ortaya çıkıp sonunda asi bir cumhuriyet haline gelmişti. Avustralya ise başlangıçta özgürlük karşıtı bir zindandı. Ama zamanla daha güvenilir kolonicilerin özgürlükçü hacılar değil, tutuklular olduğu anlaşıldı.

Avustralya paradoksunun belki de en iyi açıklaması şudur: Her ne kadar nakil sistemi özgürlüğe dayalı bir imparatorluk olduğu yönündeki İngiliz savını gülünç duruma düşürse de, bu politikanın pratikteki sonucu Avustralya'ya gönderilen insanlardan birçoğunun özgürleşmesi oldu. Bunun sebeplerinden biri özel mülkiyetin en kutsal değer sayıldığı bir dönemde Britanya adalet sisteminin bugün ufak tefek sayılacak hafif suçlardan dolayı insanları mahkûm etmesiydi. Sürgün edilenlerin yarısı ile üçte ikisi arasındaki bir kesimin "mükerrer suçlular" olmasına karşın, suçların hemen hepsi küçük hırsızlıklardı. Avustralya kelimenin gerçek anlamında bir arakçılar ülkesi olarak ortaya çıktı.

Öncelikle, kölelikten ancak biraz daha iyi bir durumda olan mahkûmların devlet için zorla çalıştırıldığı ya da sayıları gittikçe artan (ve aralarında Yeni Güney Galler Alayı subaylarının da bulunduğu) özel toprak sahiplerinin "hizmet"ine verildiği doğrudur. Ama ceza süresinin sonunda "tahliye belgesi" alan tutuklular, emeklerini en yüksek ücreti verecek kişiye satmakta özgürdü. Ondan önce bile öğleden sonraları kendi küçük tarlalarını ekip biçmeleri için onlara izin verilirdi. Daha 1791'de sırasıyla Norfolk Adası'nda ve Paramatta'da kalan Richard Phillimore ve James Ruse adlı iki eski mahkûm, tarlalarında kendi "geçim"lerini sağlamaya yetecek kadar buğday ve mısır yetiştirmekteydi. Uygulamada koloniye sağ salim varıp cezasını çekenlere yeni bir hayata başlama şansı verilirdi – bu esasen Mars'ta kurulan yeni bir hayat olsa bile.

Lider konumundakilerin yaratıcı olmaması halinde, Avustralya uçsuz bucaksız bir Şeytan Adası olmanın ötesine geçmeyebilirdi. 1809–1821 arasında koloninin valisi olan Lachlan Macquarie, kıtanın insan çöplüğünden ıslahevine dönüşmesinde hayati bir rol oynadı. Hebrid doğumlu meslekten bir subay olarak Hindistan'da bir alaya komuta edecek düzeye erişmiş olan Macquarie, despotlukta deniz subayı seleflerinden aşağı kalmayan biriydi. Ona yardım etmek üzere bir konseyin atanmasından söz edildiğinde şu karşılığı vermişti: "Böyle bir kurumun bu koloniye asla bulaşmayacağını umuyorum." Ama önceki valilerden farklı olarak, Macquarie *aydın* bir despottu. Ona göre, Yeni Güney Galler sadece bir ceza diyarı değil, aynı zamanda bir kefaret diyarıydı.

nısındaydı:

> Buradakilerin tavır ve hareketlerini ıslah etmek açısından vaat edilebilecek en büyük teşvik unsuru, özgürlüğe kavuşma ihtimalidir. ... Dürüstlük ve uzun zaman boyunca sınanmış iyi halle birleştiğinde, [bunun] bir insanı toplumda kaybetmiş olduğu mevkiye geri döndürmesi ve durumun elverdiği ölçüde önceki kötü davranışın geriye dönük izlerini silmesi beklenir.

Macquarie, mahkûmları Avustralya'ya getiren gemilerdeki koşulları düzeltmek için harekete geçti; sürgün edilmiş bir cerrahken aile doktoru olarak görevlendirdiği William Redfern'in tavsiyeleri doğrultusunda aldığı önlemlerle 31 kişide 1 olan ölüm oranını çarpıcı bir biçimde 122 kişide 1 düzeyine indirdi. Koloninin adalet sistemini yumuşattı ve hatta hukuk tecrübesi olan mahkûmların yargılamalarda sanıkları temsil etmelerine izin verdi. Ama Macquarie'nin en gözle görülür ve kalıcı katkısı Sydney'i örnek bir koloni kentine çevirmesiydi. Londra'da *laissez-faire* iktisadının gidişatı belirlemeye başlamasına karşın, Macquarie pervasız bir planlamacı gibi davrandı. Kentsel vizyonunda önemli yer tutan devasa Hyde Park Kışlası, o sırada denizaşırı İmparatorluk'un bu türdeki en büyük binasıydı. Sahtekârlıktan dolayı sürgün edilmiş Gloucestershire'lı mimar Francis Howard Greenway'in eseri olan sade simetrik hatlarıyla, bu kışla Jeremy Bentham'ın yararcı üslupta yaptığı "panoptikon" hapishanesinin prototipi gibiydi. Zanaatkârlık becerilerine sahip altı yüz suçlu her koğuşa yüz kişi düşecek biçimde, hamaklarda uyurdu ve izleme delikleri aracılığıyla kolayca gözetim altında tutulurdu. Ama burası bir ceza bloğu olmaktan uzaktı; vasıflı mahkûm işgücünün, bir zamanlar zanaatkâr ve ustayken sıkıntıya düşerek hafif suçlar işlemiş tutukluların düzenli biçimde çalışmaya maruz bırakıldığı bir merkezdi. Macquarie'ye göre Sydney'i mahkûm kolonisinden bitişik küme-kent konumuna yükseltecek yüzlerce kamu binası için gerekli adamlar bunlardı. Binaların ilk örneği ise roma konulan özel ithalat vergisiyle finanse edilen güzel bir hastaneydi.

Kent altyapısı büyük ölçüde tamamlanınca, Macquarie koloninin ithal gıdaya bağımlılığını azaltmanın yollarını düşünmeye yöneldi. Mavi Dağlar'dan inen Hawkesbury Nehri'nin kıyıları boyunca, tahıl ve koyun çiftçiliğine tam uygun tarım alanlarında "Macquarie kasabaları" kuruldu. Macquarie, Windsor gibi kasabalarda cezalarını tamamlayanlara 12 hektarlık arazi bağışlayarak koloni tarafından kurtarılma hayalini gerçekleştirmeye çalıştı. Henüz 15 yaşında sürgün cezasına çarptırılmış Londralı bir sokak çocuğu olan Richard Fitzgerald kısa sü-

quarie onu Windsor yöresinin tarım ve ambar müfettişi olarak atadı. Eski suçlu birkaç yıl içinde toplumun direklerinden biri haline geldi; kasabanın bir ucunda Macquarie Arms adlı birahane işletirken, diğer ucunda St. Matthews adlı sağlam ve heybetli bir yerel kilise inşa ettirdi.

Ceza süresini dolduran ya da cezası hafifletilen mahkûm sayısının artmasıyla birlikte, koloninin kimliği değişmeye başladı. Her 14 kişiden ancak birinin Britanya'ya dönmeyi seçmesinden dolayı, daha 1828'de Yeni Güney Galler'de özgür insanlar mahkûmları sayıca geçti; eski suçlulardan bazıları hızla birer sonradan görme zengine dönüştü. Samuel Terry 400 çift çorap çaldığı için yedi yıllığına sürgün edilmiş Manchester'lı cahil bir işçiydi. Özgürlüğüne kavuştuğu 1807'de bir han işletmecisi ve tefeci olarak Sydney'e yerleşti. Bu ikili işinde öylesine başarılı oldu ki, 1820'ye doğru 7.500 hektarı aşan bir mülk birikimi edindi; serbest kalan diğer bütün mahkûmların sahip olduğu toplam arazilerin onda birine denk bir miktardı bu. Zamanla "Botany Körfezi'nin Rothschild'ı" olarak anılmaya başladı. Daha sonraları Avustralya'nın yirmi dolarlık banknotunun arka yüzüne resminin basılmasıyla ölümsüzlüğe kavuşan Mary Reibey, henüz 13 yaşındayken hırsızlık yaptığı için Avustralya'ya gönderilmişti. İyi bir evlilik yaptı; ticaret, gemicilik ve emlak işlerinde daha da başarılı oldu. 1820'ye gelindiğinde 20.000 sterlinlik bir serveti vardı.

Macquarie, valilik döneminin sonuna doğru düşmanlıklardan da nasibini aldı. Londra'da savurgan biri sayılırken, Avustralya'da bazı çevrelerce aşırı yumuşak bulundu. Bununla birlikte gayet haklı olarak şunu iddia edebilecek durumdaydı: "Ben gittiğimde Yeni Güney Galler bir kodesti, geri döndüğümde ise bir koloniydi. Gittiğimde aylak tutuklulardan, dilencilerden ve maaşlı memurlardan oluşan bir topluluk buldum, geri döndüğünde ise sürü ve mahkûmların işgücünün sağladığı refahla serpilen özgür, geniş bir toplum."

Peki, cezaya ne olmuştu? Macquarie'nin izlediği politikaların başarıya ulaşması, Yeni Güney Galler'in hızla varlıklı bir koloniye dönüşmesi anlamına geliyordu. Bir başka sonuç, sürgünün artık suçlular için caydırıcı bir unsur olmaktan çıkarak cezanın bitiminde bir arazi bağışıyla ikramiye kazanma umudunu da içeren yeni bir hayata serbest geçiş yolu haline gelmesiydi. Bir Britanya hapishanesinin müdürü, beş İrlandalı kadın tutuklunun haklarındaki hükmün hapis cezasına çevrilmesine şiddetle itiraz etmeleri karşısında şaşkınlığa uğramıştı. Tavırlarına bakılırsa sürgün edilmeyi tercih ettiklerine hiç şüphe yoktu.

Bununla birlikte her mahkûmu Macquarie'ın öngördüğü tarzda ıslah etmek mümkün değildi. Asıl sorun suç işlemeyi alışkanlık haline getirenlere ne yapı-

yoluna gidildi. Macquarie valilik döneminin başlarında korkunçluğuyla nam salan Norfolk Adası'nın boşaltılması talimatını vermişti; ama tekrar suç işleyenler şimdi Tasmanya olarak bilinen Van Diemen Toprakları'na ve Queensland'deki Moreton Körfezi'ne gönderilmeye devam etti. Tasmanya'daki Port Arthur kampının komutanı Charles O'Hara Booth, "insanın dayanabileceği en uç sınırlara kadar adaletin öcünü" alması için fiilen serbest bırakıldı. Moreton Körfezi Patrick Logan "kamçı faslı" adını verdiği cezayla mahkûmları hastanelik etmeyi mutat hale getirdi. Norfolk Adası'nın yeniden bir hapishane olarak açılmasının ardından, vahşet ve sadizmi daha da derinleştiren John Giles Price, kamçılama işleminden sonra yaralarının iltihap kapması için mahkûmları paslı ranzalara bağlardı. Bu adamın Williamstown taşocağında 1857'de bir grup mahkûmun yumrukları, çekiçleri ve levyeleriyle can verirken çektiği türden feci bir ölüm azabını Britanya İmparatorluğu'nun tarihinde bu kadar hak eden çok az kişi vardır.

Ancak, tekrar suç işleyenlerin böyle yerlerde maruz kaldığı vahşet, Avustralya'nın yerli halkı olan –1788'de sayıca 300 bini bulan – Aborijinlerin maruz kaldığı muameleyle mukayese bile edilemezdi. Daha önce Amerikan Yerlilerinin başına geldiği gibi, onlar da beyaz vebanın kurbanları oldu. Koloniciler beraberlerinde Aborijinlerin hiç dirençli olmadığı bulaşıcı hastalıkları ve göçebe kabilelerin atalardan kalma av alanlarından sürülmelerine yol açan tarımı getirdiler. Şekerkamışının Antiller'de ve tütünün Virginia'da yarattığı tahribat Avustralya'ya koyunla musallat oldu. Avustralya'da 1821'de 290.000 koyun vardı ve bunlar, Aborijinlerin binlerce yıldan beri kanguru avladıkları çalılık alanları istila etti.

Macquarie her zamanki pederşâhi tavrıyla Aborijinlerin, kendi ifadesiyle "başıboş çıplak hallerinden" kurtarılarak saygın çiftçilere dönüştürülebileceğini umut ediyordu. Bu amaçla 1815'te 16 Avustralya yerlisini Orta Burun kıyısında özel olarak inşa edilmiş kulübelerin ve bir teknenin bulunduğu küçük bir çiftliğe yerleştirdi. Mahkûmlar uygun donanım ve ikinci bir şans verilerek örnek yurttaşlar haline getirilebildiğine göre, Aborijinler niçin bunu başarmasın, diye düşünüyordu. Ama onu umutsuzluğa sevk eden bir gelişme oldu, yerliler kendileri için tasarlanan düzenli yaşamdan çarçabuk soğudular. Teknelerini kaybettiler, kulübeleri bakımsız bıraktılar ve çalılık alanlardaki gezgin yaşama döndüler. Yeni Zelanda'daki Maorilerin beyaz kolonilere karşı saldırgan tepkisiyle açık bir tezat içindeki bu kayıtsızlık Aborijinlerin kaderini belirledi. Sunulan "uygarlığı" reddettikleri ölçüde, toprağa aç çiftçiler onların kökünü kurutma hakkını kendilerinde gördüler. Kıtayı gezip gören bir donanma cerrahına göre, "vahşi hayvan-

yeceklerini hazırlarken ateş yakmaktan ibaretti."

Britanya İmparatorluğu'nun tarihindeki en sarsıcı safhalarından birinde, Van Diemen Toprakları'ndaki Aborijinler sanki birer av hayvanıymışçasına takip edilip avlandı, tutsak edildi ve en sonunda yok edildi: Şimdilerde çokça kullanılan "soykırım" ibaresini gerçekten hak eden bir olaydı bu. (Son Aborijin olan Trucanini 1876'da öldü.) Hafifletici unsur olarak söylenebilecek tek şey, Avustralya'nın 19. yüzyılda tıpkı ABD gibi bağımsız bir cumhuriyete dönüşmüş olması durumunda, soykırımın Tasmanya'yla sınırlı bir olgu olmaktan çıkarak kıta ölçeğinde yayılmış olabileceğidir. Trucanini'nin ölümünden iki yıl sonra Avustralya'yı ziyaret eden romancı Anthony Trollope şunu aktarır:

> [Bir yargıca] ortamın baskısıyla çalılıkta siyah bir adamı vurmak zorunda kalırsam ... bana ne yapmamı tavsiye edeceğini sordum. En yakın polis karakoluna mı gitmeliydim, ... yoksa sanki ölümcül bir yılanı öldürmüşçesine ... sevinerek yoluma devam mı etmeliydim? Tavsiyesi açık ve müstehcendi: "Bir aptal dışında hiç kimse bu konuda sana bir laf etmez."

Trollope "[Aborijinlerin] akıbetinin yok edilmek" olacağı sonucuna varmıştı. Ancak Britanya İmparatorluğu'nun tuhaf özelliklerinden biri, merkezdeki emperyal iktidarın çevredeki kolonicilerin genellikle çok daha acımasız dürtülerini dizginlemesiydi. Parlamento'da yerli halklara yönelik kötü muameleyle ilgili kaygıların dile getirilmesi, 1838-39'da Yeni Güney Galler ve Batı Avustralya'da Aborijin Koruyucuları'nın atanmasını sağladı. Elbette bu iyi niyetli çabalar 1838'de biri dışında hepsi eski mahkûm olan 18 sığır çiftliği sahibinin silahsız 28 Aborijini kurşunlayarak ve bıçaklayarak öldürdüğü Myall Creek katliamı gibi mezalimleri önleyemedi. Tarımın iç kesimlere yayılmasıyla birlikte çiftçilerle Aborijinler arasında uzun süreli ve düşük yoğunluklu bir savaş yaşandı. Ama ne kadar uzak olursa olsun, dizginleyici bir otoritenin varlığı Britanya kolonilerini bağımsız göçmen cumhuriyetlerinden ayırt eden bir şeydi. ABD, Amerikan Yerlilerine karşı savaş açtığında böylesi bir dizginleyici etken yoktu.

Aborijinlerin durumu uzaklığa göre tutumlarda görülen ayrışmanın çarpıcı bir örneğiydi. Londra'daki İngilizlerin soruna bakışı Sydney'deki İngilizlerin bakışından oldukça farklıydı. Burada bizzat emperyal ikilemin özü yatmaktaydı. Özgürlük üzerine kurulduğunu iddia eden bir imparatorluk, çok uzaktaki bir yasama organıyla çatışmaya giren kolonicilerin isteklerini bastırmayı nasıl haklı gösterebilirdi? Amerika'da 1770'lerdeki temel soru buydu ve sonuçta cevap ayrı-

fer Britanyalıların daha iyi bir cevabı vardı.

Kanada, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra, yenik Kralcıların ABD'den akını sayesinde Britanya'nın en güvenilir kolonilerini barındıran yer gibi görünmüştü. Ama Aşağı Kanada'nın Fransızca konuşan Quebec'lileri ve Yukarı Kanada'nın Amerikan yanlısı reformcuları 1837'de başkaldırdılar. Temel olarak bilindik bir meseleden; Yasama Meclisi'nde temsil edilmelerine karşın, isteklerinin sadece Londra'ya karşı sorumlu Yasama Konseyi ve Valilik makamlarınca keyfi biçimde gözardı edilebilmesinden yakınıyorlardı. ABD'nin bu fırsattan yararlanarak kuzey komşusunu ilhak edebileceği yolunda Britanya'da hızla güçlenen gerçek bir telaş vardı; ne de olsa, Amerikan Anayasası'nın XI. Maddesi buranın ülke topraklarına katılmasını açıkça öngörmekteydi. ABD sonunda kesin bir yenilgiye uğramakla birlikte, 1812'de 12.000 kişilik bir orduyu Kanada'ya göndermekten geri kalmamıştı.

Amerikalıların bir cumhuriyet olarak kendi başlarına yaşamaya dönük deneyimleri başarılı olmuştu. Acaba diğer beyaz koloniler de ABD'nin yaptığı gibi birer cumhuriyete dönüşerek kopar mıydı? Kanada Birleşik Devletleri ya da Avustralya Birleşik Devletleri de ortaya çıkar mıydı? Belki asıl böyle bir şey gerçekleşmese şaşırtıcı olurdu.

Bunda, krallık döneminden kalma bir lüks yaşama düşkünlüğü olan ve bu yeni koloni isyanının önüne geçmek üzere Kanada'ya gönderilen Durham kontu John Lambton gibi aslında umulmadık bir kişinin belirli bir payı da vardı. Dönemin tanıklarından birinin ifadesiyle "frapan bir despot" olan Durham, Quebec'e varışını beyaz bir süvari atı üstünde havalı bir yürüyüşle sokaklardan geçerek, yerleştiği St. Louis Şatosu'nda altın ve gümüş tabaklarda yemek yiyerek ve halis şampanyaları kafaya dikerek duyurdu. Ancak bu gösteriş merakına rağmen, hiç de hafife alınacak biri değildi. 1832 Reform Yasası'nı kaleme alanlardan biri olarak "Radikal Jack" adıyla nam salmıştı. Ayrıca çevresine düzgün adamlar toplayacak kadar ince bir zekâya sahipti. Kalküta doğumlu olan özel sekreteri Charles Buller, ünlü tarihçi Thomas Carlyle'dan ders almıştı ve parlak bir avukat olarak şöhrete kavuştuktan sonra Avam Kamarası'na girmişti. Başdanışmanı Edward Gibbon Wakefield ise Avustralya'da toprak reformu üzerine kapsamlı yazılar yazmıştı – hem de garip bir cilveyle yaşı küçük bir kız mirasçıyı kaçırmaktan dolayı üç yıllığına gönderildiği Newgate hapishanesinde günlerini doldururken. İstatistik uzmanı Thomas Malthus'un ülkedeki sürdürülemez nüfus artışıyla ilgili olarak zihinlerde uyandırdığı korkulu hayaletin etkisine kapılan kuşağının

sun aktarılmasını sağlayacak apaçık çözümdü. Ama zorunlu sürgün yerine özgür yerleşimi teşvik etmek için, göçmenlerin doğuştan gelen Britanyalı bağımsızlık duygusuyla bir tür uzlaşmaya varmak gerektiği kanısındaydı.

Durham, Buller ve Wakefield, Kanada'da sadece altı ay kaldıktan sonra İngiltere'ye dönerek raporlarını sundular. Esas itibariyle Kanada yönetiminin özgül sorunları üzerinde durmasına karşın, raporun Britanya İmparatorluğu'nun tamamıyla ilgili olan ve köklü önem taşıyan bir alt-metni vardı. Aslına bakılırsa, Durham Raporu rahatlıkla imparatorluğu kurtaran kitap sayılabilir. Çünkü yaptığı şey Amerika kolonicilerinin haklı olduğunu kabul etmekti. Ne de olsa, beyaz kolonilerini yöneten kişilerin sırf uzaktaki bir kraliyet otoritesinin makamlarına değil, aynı zamanda kolonicilerce seçilen temsili meclislere karşı da sorumlu olmasını talep etmeleri, doğal bir haktı. Durham'ın Kanada için öngördüğü şey tam da İngiliz bakanların bir önceki kuşağın Amerika kolonilerinden esirgediği şeydi:

> [Böyle] bir sorumlu hükümet sistemi insanlara kendi kaderleri üzerinde gerçek bir denetim sağlayacaktır. ... Koloninin yönetimi bundan böyle Meclis'teki çoğunluğun görüşlerine uygun olarak yürütülmelidir.

Rapor ayrıca üstü kapalı olarak Amerikalıların eyaletler arasında federal bir yapıyı benimsemekte haklı olduklarına işaret etmekteydi; bu yapı da Kanada'da ve daha sonra Avustralya'da örnek alınacaktı.

Elbette rapor hemen hayata geçirilmedi. Durham'ın başta gelen önerisini, yani Fransız etkisini zayıflatmak amacıyla Yukarı Kanada ve Aşağı Kanada'yı birleştirme fikrini uygulamada acele edilmesine karşın, sorumlu hükümet sistemine ancak 1848'de ve sadece Nova Scotia'da geçildi. Kanada kolonilerinin çoğunda bu hakkın tanınması 1856'yı buldu. O sırada aynı fikre rağbet gösteren Avustralya ve Yeni Zelanda da sorumlu hükümet istikametine yönelmeye başladı. 1860'lara gelindiğinde bütün beyaz kolonilerde siyasal güç dengesi kesin bir biçimde değişmişti. Artık valiler gittikçe göstermelik hale gelen bir hükümdarın temsilcileri olarak aynı şekilde daha çok göstermelik bir rol oynayacaktı; gerçek iktidar, kolonicilerin seçilmiş temsilcilerinin elinde olacaktı.

"Sorumlu hükümet" imparatorluk pratiğini özgürlük ilkesiyle bağdaştırmanın bir yoluydu. Durham Raporu'nun anlamı, Kanadalıların, Avustralyalıların, Yeni Zelandalıların ve Güney Afrikalıların –1770'lerdeki Amerikalılarınkinden biraz farklı olan – özlemlerine bağımsızlık savaşlarına gerek kalmaksızın cevap

neğin, Avustralyalılar zorunlu sürgüne son verilmesini talep ettiklerinde, Londra buna razı oldu. Son mahkûm gemisi 1867'de denize açıldı.

Böylece Auckland'da bir Lexington muharebesi yaşanmadı; Canberra'da bir George Washington ortaya çıkmadı; Ottawa'da bir Bağımsızlık Bildirgesi yazılmadı. Nitekim Durham Raporu okunduğunda, alt-metninin bir esef vesilesi olduğu duygusuna kapılmamak zordur. Eğer Amerikalı kolonicilerine 1770'lerde ilk istediklerinde sorumlu hükümet hakkı verilmiş olsaydı –Britanyalılar kendi özgürlük retoriklerine uygun davransalardı – Amerikan Bağımsızlık Savaşı hiç yaşanmayabilirdi. Aslında, ABD diye bir şey hiç olmayabilirdi. Ve de milyonlarca Britanyalı göçmen bavullarını hazırlayıp yollara düştüğünde istikamet olarak Kanada yerine Kansas'ı seçebilirdi.*

* Aslında hükümetin Avustralya'ya göçü teşvik etmesine rağmen, ABD uzun süre Birleşik Krallık çıkışlı göçmenlerin en revaçtaki hedefi olmaya devam etti. İngiltere, Galler ve İskoçya'dan 1815–1850 arasında ayrılan 600 bin kadar insanın yüzde 80'i ABD'ye gitti. 1850'den sonraki 60 yıl içinde sayıca 13 milyon gibi şaşırtıcı bir düzeye ulaşan Birleşik Krallık çıkışlı göçmenler içinde bu oran aşağı yukarı aynıydı; özellikle İrlandalılar "özgürlük diyarı"nı imparatorluğa yeğ tuttu. Ancak 20. yüzyılın başlarında Amerika'dan imparatorluğa göç etmeyi tercih eden Britanyalıların sayısı artmaya başladı. İmparatorluğa 1900–1963 arasında göç eden 6 milyonu aşkın Britanyalı kabaca bütün Britanya göçmenlerinin onda sekizine denk düşmekteydi.

3

MİSYON

Hıristiyan bir devletin nüfuzu ile Kâfir bir devletin nüfuzu arasındaki tezat göz önünde tutulduğunda, insanların perişanlığını bilmek bizi Britanya yönetimine girişin ardından milyonlara ulaşacak tarifsiz nimetler üzerinde düşünmeye zorladığında, ki bütün ülkenin kapıldığı arzuyu belirleyen şeyin hırs değil, büyüklük olduğunu görürüz. İlahi takdirin bizi götürdüğü yerde devletler birbiri ardına onun himayesine emanet edilecektir.

Macleod Wylie, *Bengal as a Field of Missions* (1854)

Britanya İmparatorluğu'nun 18. yüzyıldaki hali için en fazla, ahlakla alakası yok denilebilir. Hanover hanedanının adamları Asya'da iktidarı, Amerika'da toprağı, Afrika'da köleleri gasp etmişti. Yerli halklar vergiye bağlandı, soyuldu ya da yok edildi. Ama paradoksal biçimde kültürlerine büyük ölçüde hoşgörü gösterildi, hatta bazı durumlarda incelenip beğenildi.

Victoria dönemi insanlarının ise daha yüce emelleri vardı. Dünyayı sadece hükümdarlıkları altına almayı değil, aynı zamanda doğru yola da getirmeyi hayal ediyorlardı. Öbür ırkları sömürmek artık yeterli değildi; şimdi amaç onları ilerletmekti. Yerli halklar sömürülmekten kurtulacaktı ama batıl, geri, putperest kültürleri de ortadan kalkacaktı. Özellikle Victoria dönemi insanlarının özlemi Kara Kıta olarak adlandırdıkları Afrika'ya ışık götürmekti.

Afrika aslında sandıkları kadar ilkel olmaktan bir hayli uzaktı. Sahra altı Afrika, ilk İngiliz gezginlerinden birinin ifadesiyle "haşin bir kaos" içinde olmak şöyle dursun, çok sayıda devleti ve ülkeyi barındıran bir bölgeydi; bunlardan bazıları aynı dönemin Kuzey Amerika'daki veya Avustralasya'daki koloni öncesi toplumlarına göre ekonomik bakımdan bir hayli ileriydi. Bugün Mali'deki

denleri, hatta bir dokuma sanayi vardı. Ancak bölge Victoria dönemi insanlarının gözünde üç bakımdan cehalet içindeydi. Kuzey Afrika'dan farklı olarak, Sahra altı Afrika'nın dinleri tektanrıcı değildi. En kuzey ve güney kesimler dışında, Avrupalılar (ve tercih ettikleri hayvanlar) açısından ölümcül olan sıtma, sarıhumma ve başka hastalıklar kol gezmekteydi. Belki de en önemlisi, köleler bölgenin başlıca ihraç ürünüydü – aslına bakılırsa, kıyılarda Avrupalı ve Arap tacirlere köle sağlamak kıtanın en büyük gelir kaynağıydı. Küresel ekonomik gelişimin izlediği tuhaf yol Afrikalıları birbirilerini tutsak alıp satma işine yöneltmişti.

Günümüzün sivil yardım kuruluşları gibi, Victoria dönemi misyonerleri de Afrika için en iyisini kendilerinin bildiğini düşünüyorlardı. Amaçları onlara sömürgecilikten çok, öncelikle Hıristiyan karakterli ayrıca çalışkanlığa ve tutumluluğa yönelik Kuzey Avrupa'ya özgü bir yaşam tarzı olan 'uygarlık'ı götürmekti. Bu yeni imparatorluk değerler sistemini temsil eden kişi, David Livingstone'du. Ona göre, imparatorluğun ilk temelleri olan ticaret ve sömürgecilik gerekliydi, ama yeterli değildi. Esasen, o ve ona benzer binlerce misyonerin istediği şey, imparatorluğun yeniden doğmasıydı.

Bu bir devlet projesi değil, bugün gönüllü çalışanlar sektörü adını verdiğimiz çevrelerin işiydi. Ama Victoria dönemindeki yardım kuruluşlarının iyi niyetlerinin öngörülmeyen ve bazen de kanlı sonuçları olacaktı.

Clapham'dan Freetown'a

Britanyalıların Afrika'ya yardım göndermesi köklü bir geleneğe dayanır. Bu kitabın yazıldığı sıralarda, Britanya askerleri Sierra Leone'de Mayıs 2000'den beri arabulucu ve barış gücü olarak konuşlanmış durumdaydı. Üstlendikleri görev temelde diğerkâm nitelikteydi: Yıllardır iç savaşla sarsılan bir ülkeye istikrarın geri gelmesine yardımcı olmaya çalışıyorlardı.* İki yüz yıla yakın bir süre önce de Kraliyet Donanması'nın bir filosu, benzer bir ahlaki görevle Köle gemilerinin Afrika kıyılarından Amerika'ya gitmesini önlemek ve böylece Atlas Okyanusu'ndaki köle ticaretini sona erdirmek üzere Sierra Leone'de üs kurmuştu.

* Sadece diğerkâm değil, aynı zamanda olağanüstü biçimde başarılıydı da. Freetown'ı Şubat 2002'de, ülkedeki serbest seçimlerden üç ay önce ziyaret ettiğimde, bir adam milliyetimi öğrendikten sonra "Tanrı Britanya'dan razı olsun!" diye bağırdı.

ne'ye ilk kez 1562'de giden Britanyalıların köle tacirliğine soyunması pek uzun zaman almadı. Sonraki iki buçuk yüzyılda, daha önce gördüğümüz üzere, üç milyonu aşkın Afrikalı Britanya gemileriyle esarete gönderildi. Derken, 18. yüzyılın sonuna doğru çarpıcı bir değişim oldu; sanki Britanya ruhunda bir kontak attı. Birdenbire köleleri Batı Afrika'ya geri getirip özgür bırakmaya başladılar. Sierra Leone bir "Özgürlük Diyarı" haline geldi. Başkentinin adı Freetown olarak değiştirildi. Azat edilmiş köleler – şimdi yaban otları tarafından neredeyse görünmez olan– "Britanya yürekliliği ve yardımseverliği sayesinde kölelikten kurtuldular" yazıtının yer aldığı bir Özgürlük Kemeri'nden geçerek yeni bir hayata yürüdüler. Atlas Okyanusu'nun öbür yanında ömürlerini plantasyonlarında tüketmek yerine, her biri çeyrek dönüm arazi, bir tencere, bir kürek tabii bir de özgürlük elde etti.

Freetown'daki yerleşim alanları, bugün hâlâ olduğu gibi, minyatür ülkeler gibiydi: Kongo asıllılar Kongo kasabasında, Fulaniler Wilberforce'ta, Aşantiler Kissy'de yaşıyordu. Geçmişte köleler rıhtıma zincirli olarak getirilir ve Atlas Okyanusu ötesine sevkiyatı beklerken demir kafeslere kapatılırdı. Şimdi ise Freetown, zincirlerden kurtulup yeni bir hayata başlamak üzere geldikleri bir yerdi. Britanya'yı dünyanın önde gelen köleleştiricisi rolünden dünyanın önde gelen özgürleştiricisine dönüştüren şey neydi? Bunun cevabı, merkez üssü Clapham olan şevk dolu bir dinsel uyanışta yatar.

Sierra Leone'nin ilk valilerinden biri Zachary Macaulay'dı. Inverary papazının oğlu ve Victoria dönemi tarihçilerinden en büyüğünün babası olan Macaulay, bir süre Jamaika'daki bir şeker plantasyonunun idarecisi olarak çalışmıştı. Ama çok geçmeden bu işi Hıristiyan inancıyla bağdaştıramayacağını gördü; her gün tanık olduğu kırbaçlamalar fazlasıyla "midesini bulandırdı". Kafa dengi kişiler bulma umuduyla döndüğü İngiltere'de hemen banker ve parlamenter Henry Thornton'un ilgisini çekti. Thornton esas olarak Londra'da yaşayan eski kölelerin oluşturduğu küçük topluluğu yurtlarına döndürme amacına dönük küçük bir özel kolonileşme girişimi olarak kurulmuş olan Sierra Leone Kumpanyası'nın başta gelen finansal destekçisiydi. Macaulay onun inisiyatifiyle 1793'te Sierra Leone'ye gönderildi. Orada hayırlı bir dava uğruna çok çalışmaya yönelik iştahı onu kısa sürede valilik makamına getirdi. Sonraki beş yılda artık yok etmeye kararlı olduğu

* Bir yılda 9000 köle satan Kral Gezo şöyle demişti: "Köle ticareti halkımın egemen ilkesi olmuştur. Şanın ve servetin kaynağıdır. Onlar şarkılarında zaferlerini yüceltirler ve anneler çocuklarını uyutmak için köle konumuna düşürülen bir düşman karşısındaki zaferin ezgisiyle ninni söylerler. Bir anlaşma imzalamakla... bütün bir halkın duygularını değiştirebilir miyim ki?"

kalı kabile şefleriyle aynı sofraya oturdu ve hatta yolda çekilen acıları doğrudan görmek üzere bir köle gemisiyle Atlas Okyanusu'nu aştı. İngiltere'ye döndüğünde köle ticareti konusunda herhangi bir uzman değil, uzmanların en önde geleniydi.

Macaulay gibi bir adamın Londra'da yaşayacağı tek yer vardı ve orası da Clapham'dı. Orada aynı görüşten kişileri bulacağı kesindi. Nitekim Britanya İmparatorluğu'nun ahlaki dönüşümünün Clapham Çayırı'nın kuzey yakasındaki Kutsal Üçleme Kilisesi'nde başladığı söylenebilir. Macaulay'ın başta Thornton ve parlak bir hatip olan parlamenter William Wilberforce gibi cemaatten dostları, İncil'i yayma şevklerini inatçı bir siyasi anlayışla birleştirmiş kişilerdi. Sonraları Clapham mezhebi olarak anılan bu topluluk, halk arasında çalışan yeni bir eylemci kuşağını seferber etmekte son derece becerikliydi. Bu eylemciler Macaulay'ın köle ticaretine ilişkin ilk elden anlatımlarıyla donanmış olarak köleliğin kaldırılmasını sağlamaya baş koydular.

Bir halkın ahlak anlayışında köklü bir değişimi açıklamak kolay değildir. Köleliğin, sırf kazançlı olmaktan çıktığı için kaldırıldığı ileri sürülmüş olsa da, eldeki bulgular aksine işaret ediyor: İşin doğrusu kölelik hâlâ kazançlı olmasına rağmen kaldırıldı. O halde anlamamız gereken şey, fikirlerinde yaşanan toplu bir değişimdir. Bütün büyük değişimler gibi, bu da küçük adımlarla başladı. Britanya İmparatorluğu içinde dinsel ilkelerden dolayı köleliğe karşı çıkan bir azınlık öteden beri vardı. Pennsylvania'daki Quaker'lar daha 1680'lerde açık eleştiriler yönelterek, bunun "İnsanların size nasıl davranmasını istiyorsanız, siz de onlara öyle davranın," (Matta İncili 7:12) biçimindeki dinsel buyruğa aykırı olduğunu ileri sürmekteydi. Amerika'daki Büyük Uyanış akımı ve Britanya'da ortaya çıkan Metodizm, 1740'lı ve 1750'li yıllarda bu tür vicdani tepkileri daha geniş Protestan çevrelerine yaydı. Bazıları ise Aydınlanma'nın öğretileriyle köleliğin aleyhine döndü; gerek Adam Smith gerekse Adam Ferguson köle ticaretine karşıydı. Smith'in gerekçesi "özgür insanlarca yapılan işin sonuçta kölelerinkinden daha ucuza" gelmesiydi. Köleliğe karşı yürütülen kampanya ancak 1780'lerde yasa koyucuları etki altına almaya yetecek momentuma ulaştı. Kölelik Pennsylvania'da 1780'de kaldırıldı; ABD'nin başka birkaç kuzey eyaleti değişen derecelerde bir isteklilikle aynı örneği izledi. Westminster'da 1788'de köle gemilerindeki koşulları düzenlemeye yönelik bir yasa çıkarıldı; dört yıl sonra köleliğin kademeli olarak kaldırılmasını öngören bir yasa tasarısı Ayam Kamarası'ndan geçti ama Lordlar Kamarası'ndan geri döndü.

Köleliğin kaldırılmasına dönük kampanya ilk parlamento dışı galeyanlardan biriydi. Öncülük edenler dikkat çekici ölçüde geniş bir çeşitlilik arz ediyor-

ville Sharp ve Thomas Clarkson, Anglikan mezhebine mensup iki isimdi; ama yakın çevrelerinin büyük bölümü Quaker mezhebindendi. Davaya verilen destek Clapham'ın ötesine geçerek, Genç Pitt, eski köleci John Newton, Edmund Burke, şair Samuel Taylor Coleridge ve bir Üniteryen olan "çömlekçiler kralı" Josiah Wedgwood'u içine aldı. Bütün bu farklı kesimlerden insanlar Exeter Hall'da genç David Livingstone'un da katıldığına benzer toplantılarda köleliğe karşı çıkmayı ortak dava haline getirdi.

Kampanyanın en çarpıcı yanı, harekete geçirdiği desteğin boyutuydu. Wedgwood kölelik karşıtı binlerce rozet üretti. Beyaz zemin üzerinde siyah bir figürün ve "Ben de bir insan ve bir kardeş değil miyim?" sloganının yer aldığı bu rozetler kısa sürede her yanı sardı. Sadece Manchester'da 11.000 kişinin – erkek nüfusun üçte ikisi – köle ticaretine son verilmesini isteyen bir dilekçe imzalamasıyla, hükümet ahlaki bir dış politika yönünde yaygın bir çağrıya dönüşen bu hareketi görmezlikten gelmeye cesaret edemedi. Köle ticareti 1807'de kaldırıldı. O andan itibaren hüküm giyen köleciler hoş bir ironiyle Britanya'nın Avustralya ceza kolonisine sürgün edilme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Reformcular bu zaferle yetinmedi. Bizzat köleliğin kaldırılması çağrısında bulunan dilekçelere 1814'te en az 750 bin isim imza attı.

Yeni tür bir siyasetin, baskı grubu siyasetinin doğuşuydu bu. Sadece kalem, kâğıt ve ahlaki bir öfkeyle donanmış, ahlaki gerekçelerle hareket eden eylemcilerin çalışmaları sayesinde, Britanya köleliğe karşı bir oluşum haline gelmişti. İşin daha da ilginci, köle ticaretinin bazı güçlü çıkar çevrelerinin kararlı muhalefetine karşın kaldırılmış olmasıydı. Antiller'deki plantasyon sahipleri bir zamanlar Edmund Burke'ü korkutacak ve James Boswell'i parayla satın alacak kadar nüfuzluydu. Liverpool köle tacirleri de aynı ölçüde çetindi. Ama hepsi evanjelik dalgayla silinip süpürüldü. Liverpool tüccarlarının ayakta kalabilmesinin tek yolu yeni bir iş alanı bulmaktı. Oldukça uygun bir ikame olarak sabun üretimi için Batı Afrika palmiye yağı ithal etmeye yöneldiler. Köle ticaretinin haksız kazançları yasaktan sonra hem maddi hem mecazi anlamda yıkanıp temizlendi.

Bir zafer öbürünün yolunu açtı. Çünkü köle ticareti son bulunca, köleliğin de yok olması kaçınılmazdı. İngiliz Antilleri'nin toplam köle nüfusu 1808–1830 arasında yaklaşık 800 binden 650 bine indi. Son direniş 1833'te kırıldı. Britanya topraklarında kölelik yasadışı ilan edildi; Karayip esirleri serbest bırakıldı ve sahiplerine özel bir devlet kredisinin getirileriyle tazminat ödendi.

Bu gelişme Atlas Okyanusu ötesi köle ticaretine ya da Amerika'daki köleliğe haliyle son vermedi. Eski durum sadece ABD'nin güney kesiminde değil, çok

tin Amerika'ya götürülmek üzere toplam 1.9 milyon Afrikalı daha Atlas Okyanusu'nu aştı. Ancak İngilizler süren bu trafiği engellemek için ellerinden geleni yaptılar. Freetown'ı üs edinerek Afrika kıyılarında devriye gezmek üzere bir İngiliz Batı Afrika Filosu gönderildi; deniz subaylarına yolda yakalanıp özgürleştirilecek her köle için ikramiye verildi. Dönmelere özgü haklı bir gayretkeşlikle, İngilizler artık "Afrika ve Amerika denizlerini kirlenmelerine yol açan o iğrenç ticaretten temizlemeye" kararlıydı.

İspanyol ve Portekiz devletlerine köle ticareti yasaklarının zorla kabul ettirilmesi, Kraliyet Donanması'na dokunulmazlığa sahip uyruklarına karşı önlemler alma olanağını verdi; hatta uluslararası hakemlik divanları kuruldu. Fransızlar devriyelere oldukça gönülsüz katılarak, İngilizlerin yasaklama salaklığını gösterdikleri bir işten kazançlı çıkan diğer ülkeleri engellemekle uğraştığından yakındılar. Yalnız ABD bayrağı açan gemiler İngiliz rejimine kafa tutabildi. Burada köle ticaretine karşı yürütülen kampanyanın gücünü gösteren bir ölçü, sadece ticarete yasak koymak için yasa koyucularını değil, yasağın uygulanması için Kraliyet Donanması'nı da harekete geçirebilmesiydi. Aynı donanmanın aşağı yukarı aynı sıralarda Çin limanlarını Hint afyon ticaretine açmakla uğraşması, köle ticaretine karşı savaş açma yönündeki ahlaki güdünün Denizcilik Bakanlığı'ndan gelmediğini açıkça gösterir.

Holy Trinity Church'ün doğu duvarına Clapham mezhebi için işlenen anıtsal yazıt, "kölelik laneti Britanya dominyonların her yanından silininceye dek huzur bulmayan" Macaulay ve arkadaşlarını selamlar. Ama bu çok daha iddialı bir tasarının yalnızca ilk aşamasıydı. Yazıtın onları "ulusal dürüstlük ve kâfirleri doğru dine döndürme uğruna büyük bir gayretle" uğraştıkları için de övmesi önemli bir noktadır. Bu başlı başına yeni bir yönelişti. İmparatorluk iki yüz yıl boyunca ticaret, savaş ve sömürgecilikle uğraşmıştı. Britanya mallarını, sermayesini ve insanlarını ihraç etmişti. Şimdi ise Britanya kültürünü ihraç etmenin peşindeydi. Afrikalılar geri ve batıl inançlı olabilirdi; ama bu yeni Britanyalı evanjelikler kuşağına göre, "uygar" insanlara dönüşmeye de ehil görünüyorlardı. Macaulay'ın ifadesiyle, "[Afrika'nın] kasvetli yüzeyine aydınlığı, özgürlüğü ve uygarlığı yayma" vakti gelmişti. Tanrı'nın kelamını yaymak ve böylece cahil kâfirlerin ruhunu kurtarmak, Britanya nüfuzunu genişletmenin kâra dönük olmayan yeni bir gerekçesiydi artık. Yüzyılın en başarılı sivil toplum kuruluşlarının tanımlayıcı misyonu olacaktı bu.

Misyoner toplulukları Victoria döneminin "azgelişmiş" dünyaya hem mane-

İncili'ni Tanıtma Derneği'ne (1698) ve İncil Yayma Derneği'ne (1701) kadar indirilebilirse de, bunlar neredeyse yalnız İngiliz kolonicilerin ve denizaşırı ülkelere gönderilen askerlerin manevi esenliğiyle ilgiliydi. Kölelik karşıtı hareketi gibi, yerli halklara din değiştirme hareketi de 18. yüzyıl sonlarında başladı. *Evangelical Magazine* 1776'da "Afrika, o çok yaralı ülke" konusuna bir başyazı ayırdı. Derginin editörleri "bu cahil ve mazlum ülke"ye "İsa'nın İncil'ini, ... en çileli yaşamın kötülüklerine ağır basan o temel şükranı gönderme tutkusu" içindeydi. William Carey 16 yıl sonra Nottingham'da dinleyicilerini "Tanrı'dan büyük şeyler beklemeye, Tanrı için büyük şeylere girişmeye" yüreklendiren çığır açıcı bir vaaz verdi; kısa bir süre sonra o ve bazı arkadaşları ilk Kâfirler Arasında İncili Yayma Baptist Derneği'ni kurdu. Bunu 1795'te Anglikan olmayan bütün mezheplere açık Londra Misyoner Derneği, 1799'da da amacını – daha doğrusu Hıristiyanlık ödevini – "kâfirler arasında İncil bilgisini yaymak" olarak ilan eden Anglikan Kilisesi Misyoner Derneği izledi. Ayrıca Glasgow ve Edinburgh'da 1796'da kurulan İskoç dernekleri vardı.

Afrika'da misyonerlik çalışmalarına girişmek için uygun yer besbelli ki Freetown'dı. Daha 1804'te orada çalışmaya başlayan Kilise Misyoner Derneği'ni çok geçmeden Metodistler izledi. Her ikisi de Kraliyet Donanması'nın müdahalesiyle kurtarılarak Freetown'a getirilen Yoruba kölelerini Hıristiyanlaştırmaya koyuldu. Ama daha baştan itibaren niyetleri sırf Afrika'ya misyoner göndermekle sınırlı değildi. Anglikan misyonerler en uzak Britanya sömürgesi Yeni Zelanda'ya daha 1809'da ulaştı. Samuel Marsden 1814 Noeli'nde dilini anlamayan Maorilerden oluşan bir cemaate, kutsal kitaptan "Dikkatle dinleyin beni, size büyük saadetten havadisler getiriyorum" diyerek vaaz verdi. Başına bir iş gelmemesinin başkalarını da bu ülkeye çektiği anlaşılıyor. Metodistler 1823'te, Katolikler 1838'de orada bir misyon merkezi kurdu. Yeni Zelanda'da 1839'da Anglikanların 11, Metodistlerin altı misyon merkezi vardı. İlk Yeni Zelanda misyonerlerinin belki de en başarılısı, korkusuz bir eski denizci olan Anglikan rahip Henry Williams'tı. Orada 1823'ten öldüğü 1867'ye kadar çalıştı, Paihia'da ilk kiliseyi kurdu ve Kitabı Mukaddes'i Maori diline çevirdi. Maorilerden saygı görmeyi başarmasında, kızgın bir çarpışmanın ortasında araya girip İncil'i hatırlatmasının küçümsenmeyecek payı vardı. Ama geleneksel âdetlere böyle karşı çıkışlarda her misyoner paçayı kurtaramadı. Yeni Zelanda'ya 1850'lerde giden Peder Carl S. Volkner 1865'te rakip bir klanla aralarında savaş çıktığında kan dökmekten kaçınmalarında ısrar ettiği Opotiki Maorilerinin gözünden düştü. Opotiki şeflerinden biri onu kendi kilisesinde astı, kurşunladı, kafasını kesti, kanını içti ve her iki gözünü oyup yedi.

başarıya ulaşması için gençlerden oluşan bir orduya, Tanrı kelamını yaymak uğruna dünyanın uzak köşelerine gitmeye istekli idealist ve diğerkâm macerapere-stlere ihtiyaç vardı. Misyonerlerle ve imparatorluk kurucusu önceki kuşakların, yani külhanbeylerin, kölecilerin ve göçmenlerin güdüleri arasında daha büyük bir tezat olamazdı.

William Threlfall henüz 23 yaşındayken Metodist misyonerliğin en büyük umutlarından biri olarak 1824'te Güney Afrika'ya doğru yola çıktı. Bindiği gemide tifüs salgınının başlamasıyla daha yolculukta ölümün eşiğine kadar geldi ve karaya çıkmasından kısa bir süre sonra ağır hastalandı. Cape Town'da ölüm döşeği olmasından korktuğu yatağında yatarken, bir arkadaşının elini sıkıca tutarak, "son derece dokunaklı bir içtenlikle, siyah olmadığı ve böylece kötücül ya da dünyevi görüşlerden etkilenmiş olma kuşkusuna maruz kalmaksızın ülkenin yerlileri arasında dolaşabilmeyi dilediğini ifade etmesi" yeni idealizmin havasına ilişkin bir ipucu verir. O olayda Threlfall iyileşip ayağa kalktı. Ama daha bir yıl geçmeden o ve bir yol arkadaşı yöredeki siyahların tekmeleriyle can verdi.

Threlfall ve ona benzer binlerce kişi evanjelik yeni bir emperyalizmin şehitleri oldular. Onların kazanç tutkusu değil, Tanrı için kendilerini feda etmeye hazır oluşları Victoria dönemi imparatorluğunu daha önce yaşananların hepsinden farklı kılan şeydi. Ve de her misyonerin – aslında Victoria döneminin bütün sivil toplum kuruluşlarının – arkasında çalışmalarına anayurttan destek olan çok daha fazla sayıda insan vardı. Dickens'ın *Kasvetli Ev* romanında bu tipin hicvedildiği bir karakter olan Bayan Jellyby yakın aile çevresini ihmal ederken, hayır davalarına tutkulu bir bağlılık gösterir:

> Değişik dönemlerde kendisini çok çeşitli kamusal konulara adamıştı ve o sırada (başka bir şey ilgisini çekene kadar) baş koyduğu dava Afrika konusuydu; kahve çekirdeğinin – BİR DE yerlilerin – her tarafta yetiştirilmesini ve ülkedeki aşırı nüfusumuzun Afrika nehirlerinin kıyılarına mutlu biçimde yerleştirilmesini düşünmekle meşguldü. ... Yaşı 40 ila 50 arasında gösteren çok ufak tefek, dolgun ve sevimli bir kadındı; tatlı gözleri çok uzaklara bakıyormuş izlenimi veriyordu. Sanki ... Afrika'dan daha yakın hiçbir şeyi göremiyor gibiydi!

Afrika'da birçok bakımdan örnek misyon merkezi, Londra Misyoner Derneği'nin (LMD) Bechuanaland'da, Cape Town'ın yaklaşık 900 kilometre kuzeydoğusunda yer alan Kuruman yerleşkesiydi. LMD literatüründe iyi yönetilen bir misyon merkezinin nasıl olması gerektiğini göstermek için hep Kuruman'a değinilirdi. Bunun

danalı kulübeleriyle ve kırmızı bir posta kutusuyla şirin ve küçük bir İskoç köyünü andırır. Kuruman projesinin özü basitti: Misyon merkezi, Afrikalıları Hıristiyanlığa döndürürken aynı zamanda uygarlaştıracak, yani dinleriyle birlikte giyim, temizlik ve barınma tarzlarını da değiştirecekti. Kuruman'da bu anlamda sağlanan ilerleme *Missionary Magazine*'de coşkulu bir dille şöyle aktarılmaktaydı:

> İnsanlar şimdi Britanya mamulü elbiseler giyiyor ve Tanrı'nın evinde çok muteber bir manzara oluşturuyor. Bir zamanlar çıplak dolaşan ve son derece tiksindirici bir manzara arz eden insanların çocukları düzgün kıyafetler içinde. ... Domuz ağıllarına benzeyen birkaç kulübenin yerinde şimdi derli toplu bir köyümüz var; üstünde yer aldığı ve yakın zamana kadar hiç işlenmemiş halde duran vadi, şimdi bahçelerle kaplı.

Bir başka deyişle, orada sırf Hıristiyanlaştırma değil aynı zamanda bir Anglikanlaştırma çabası söz konusuydu.

Derken 31 Temmuz 1841'de bu ideal misyon merkezine, misyonerlik hareketinde devrim yaratacak ve Britanya ile Afrika arasındaki ilişkileri sonsuza dek değiştirecek bir adam geldi.

Victoria Döneminin Süpermen'i

Terzilikten çay satıcılığına geçmiş bir adamın oğlu olan David Livingstone, 1813'te Lanarkshire ilindeki dokumacılık kasabası Blantyre'da doğdu. Henüz on yaşındayken bir dokuma atölyesinde çalışmaya başladı. Müthiş bir yaratıcılıkla kendisini yetiştirdi. Haftanın altı günü tam 12 buçuk saat çalışmasına karşın, kitaplara gömülerek kendi kendine Latince ve temel düzeyde Klasik Yunanca öğrendi. Bir yandan iplik eğirirken kitap okumayı basbayağı alışkanlık edindi. Onun kişiliğinde 19. yüzyıl başları İskoçyası'nın iki büyük düşünsel akımı buluştu: Aydınlanma çağının bilimine saygı ve dirilen Kalvenciliğin misyon duygusu. Birincisi onu tıp öğrenimi görmeye, ikincisi ise gayretini ve becerilerini Londra Misyoner Derneği'nin hizmetine sunmaya yöneltti. Öğrenim masraflarını kendisi karşılayarak Glasgow'daki Anderson Yüksekokulu'nu bitirdi, ardından 1838'de misyoner olmak için başvurdu. İki yıl sonra Kasım 1840'ta Glasgow'daki Kraliyet Hekimler ve Cerrahlar Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı ay papazlık unvanı aldı.

teliği konusunda aydınlatıcı bir içgörü sunar:

> Gospel'lerin değeriyle ilk tanıştığımda ... onun nimetlerinden herkesin istifade edebilmesi arzusu derhal zihnimi doldurdu ve bu her Hıristiyan'ın kendi kurtuluşunun yanı sıra gütmesi gereken başlıca gaye gibi göründü bana. ... [Misyonerin] görevleri, anladığım kadarıyla, esas olarak gücünün yettiği her vasıtayla nasihat ederek, tembihte bulunarak, doğru yola döndürerek, gençleri eğiterek Gospel'in öğrenilmesini sağlamak, aralarında çalıştığı insanların dünyevi şartlarını medeniyetin marifetleriyle ve bilimlerle tanıştırma yoluyla elinden geldiği kadar düzeltmek, Hıristiyanlığı kulaklara ve vicdanlara ulaştırmak için gücünün elverdiği her şeyi yapmaktır. İyilikleri için menfaat gözetmeksizin uğraştığı kimselerin kayıtsızlığı, itimatsızlığı, hatta doğrudan kendisine aleyhtarlığı ve tahkiri yüzünden itikadını ve sabrını sınayan büyük çilelere maruz kalacaktır; çabalarının görünüşte çok az semere vermesinden dolayı umutsuzluğa kapılabilir ve kâfirliğin her türlü kirletici tesirine maruz kalabilir. ...
>
> Misyoner hayatının güçlükleri ve tehlikeleri, şimdiye kadar mahiyetlerini ve mertebelerini tespit ettiğim kadarıyla, ciddi tefekkür konuları olmuştur ve Kutsal Ruh'un vaat edilen yardımına tabidir; bünyemin meşakkatten ya da yorgunluktan her türlü alışılmış nasibi almaya muktedir olduğunu göz önünde tutarak, bunları gönüllü olarak sineye çekeceğimi hiç tereddütsüz söyleyebilirim.

Livingstone nasıl bir işin altına girdiğini gayet iyi bilmekteydi. Ama bunun gereklerine katlanacak yapıda olduğuna dair tuhaf bir güveni de vardı. Ve de bu konuda oldukça haklıydı. Lanarkshire'ın karanlık ve şeytani atölyelerinden sonra, dünyada onu korkutacak hiçbir şey yoktu.

İlk başta Çin'e gitmeye niyetlendi; ama Birinci Afyon Savaşı'nın patlak vermesi bunu önleyince, LMD'yi Güney Afrika'ya gönderilmesi için ikna etti. Kuruman'daki işleri yürütmek için biçilmiş kaftan sayılırdı. Hem vaiz hem de doktor olmasından dolayı, Hıristiyanlığı ve uygarlığı birlikte yayma görevine tam uygundu. Dahası, birçok genç misyonerin aksine, Afrika'daki yaşamın sıkıntılarına göğüs germenin de ötesinde sağlam bir bünyesi olduğu ortaya çıktı. Bir aslan tarafından hırpalanma tehlikesini ve sayısız sıtma nöbetini atlatacak, hatta karakteristik inatçılığıyla bu hastalığa karşı kendine has bir çare bulacaktı.*

* Kendi sözleriyle, bu çare, "sert bir müshille birlikte, kinin ve sıcak banyo, yani *ped chivium*'dur. Her zaman gözlemlediğim üzere, bağırsaklarda ufak bir hareketin başlamasıyla birlikte tenden ter fışkırır ve baş ağrıları kesilir – 3 tutam kalomel, 3 tane kinin, 10 tutam ravent, 4 tutam reçine çalapası azıcık ispirtoyla karıştırıldığında ortaya güzel bir bileşim çıkar." Daha sonra verilen adla "Livingstone Hapı"nın ya da "Zambezi Canlandırıcısı"nın esası buydu.

şısında çarçabuk düş kırıklığına uğradı. Afrikalılara din değiştirtmenin azap çektirecek kadar ağır ilerleyişi, Kuruman'da tuttuğu ilk günlük notlarına açıkça yansır:

> Topluluk ahlaki bozulmanın en düşük düzeyine batmış durumda. Öyle ki, zihinlerini örten kabalığın tam bir mefhumu sayılabilecek bir şeyi kavramak ülkedeki Hıristiyanlar için zor ya da epey imkânsız olsa gerek. Hiç kimse içinde yaşadıkları durumu hayal edemez. Fikirleri tamamen dünyevi olduğundan, onları şehevi şeylerden koparmak ancak büyük zahmetlerle mümkün oluyor. ... Bütün giysileri yağ içinde, bu yüzden benimkiler de kısa sürede kirleniyor. Onların arasında günlerce oturmak ve kükremeye benzer müziklerini dinlemek insanın kâfirlikten ilelebet iğrenmesi için yeterlidir. Tıka basa et ve birayla dolmayınca homurdanıyorlar ve karınları doyunca da şarkı dedikleri şamataya başlıyorlar.

Missioner Magazine'in dindarca propagandasının ardındaki gerçeklik buydu. Misyon merkezinin kurucusu Robert Moffat, durumu şöyle itiraf etmekteydi:

> Dinsel anlamda hiçbir dönüş, Tanrı'ya erişme yönünde hiçbir çaba yok; savunma amacıyla zora başvurmamıza hiçbir itiraz da yok. Herkesin suratında kayıtsızlık ve ahmaklık var; cehalet – en kaba biçimiyle cehalet – her yüreğin esasını oluşturuyor. Dünyevi, duyumsal ve şeytani şeyler onları canlandırıp harekete geçirir ve sevince boğarken, ruhun kurtuluşuna dönük yüce kaygılar onlara değersiz paçavra bir giysi gibi görünüyor. ... Öğütlerde bulunuyor, sohbet ediyor ve dersler veriyoruz ama görünürde en ufak bir başarı elde edemiyoruz. Sürekli vererek dilenci ruhlarını tatmin etmelisiniz; onların gözünde tek yararınız bu. Sonu gelmez taleplerini karşılamaktan kaçındığınız anda, takdir sözleri alay ve istismara dönüşüyor.

Livingstone, üzücü bir gerçek de olsa, Afrikalıların kendisine yönelik ilgisinin vaazlarından değil, tıbbi bilgilerinden kaynaklandığını gittikçe kavradı – buna "ateşli ilaç" adını taktıkları ve av hayvanlarını öldürmesini sağlayan tüfeği de dahildi. Bahtala kabilesi için şu sert saptamayı yapmaktaydı: "Beyaz adamların kalmasını istemelerinin sebebi İncil'i öğrenme arzusu değil; sohbet koyulaşınca bazılarının ifade ettiği gibi, 'mevcudiyetimiz ve dualarımız sayesinde bolca yağmur, boncuk, tüfek vs. elde edebilecekleri' düşüncesi."

Livingstone'un köylere giderken yanında götürdüğü büyülü fanusu kullanarak Gospel'i göz kamaştırıcı şekilde gözler önüne serdiği durumlarda bile, verilen

kına hitap etmesine izin verdiğinde, ortaya çıkan sonuç hiç de şaşırtıcı değildi:

> Dikkatli, iyi bir dinleyici kitlesi vardı; ama ayinden sonra hasta bir adamı görmeye gidip geri döndüğümde, şef bir kulübeye çekilmiş bira içiyordu ve âdet olduğu üzere dışarıda bekleyen kırk kadar adam ona şarkılar söylüyordu, yani bu yolla bira dileniyordu. Benim düzenlediğim tarzdaki bir girizgâh ayinine daha önce pek tanık olmamış bir papaz, kıyamet günüyle ilgili ciddi bir vaazın böyle az etki yarattığını görünce şok geçirdi.

Sechele onun mesajını ancak hasta çocuklarından birini iyileştirmesi üzerine ciddiye aldı. Görünüşe bakılırsa, Afrikalı ruhunu ancak bir beden şifacısı olarak kurtarmak mümkündü.

O sırada Livingstone misyonerlikte yedi yılını doldurmuştu. Kızı Mary'yle 1845'te evlendiği Moffat gibi, o da yerli dilleri öğrenmiş ve Kitabı Mukaddes'i bu dillere çevirmeye çalışmıştı. Ama doğru yola döndürdüğü tek müridi Sechele olmuş gibiydi. Üstelik aradan birkaç ay geçince, şef de kabile göreneğine dönerek inancından vazgeçti, çokeşliliği bıraktı. Livingstone birkaç yıl sonra Makololo kabilesinin mensuplarının dinlerini değiştirtmeye çalıştığında benzer bir olay yaşandı. Başka bir Britanyalı ziyaretçinin aktardığına göre, "kabilenin gözde eğlencesi ... Livingstone'un mezmurları şarkı tarzında okuyuşunu taklit etmekti. Buna her zaman alaycı kahkahalardan oluşan ulumalar eşlik etmekteydi." Tek bir Makololo dahi din değiştirmedi.

Livingstone misyoner elkitabına göre yapılanların "batıl inanç" saydığı anlayışı asla kıramayacağı sonucuna vardı. Afrika'ya sızmak için sırf balta girmemiş ormanlarda vaaz vermekten daha iyi bir yol bulunmalıydı. Bizzat yaban ortam İngiliz uygarlığına daha açık olmasını sağlayacak bir şekilde dönüşüme uğratılmalıydı.

Peki ama karanlığın yüreğini nasıl açacaktı? Bu soruya cevap vermek için, Livingstone'un sessizce meslek değiştirmesi gerekti. 1848'de fiilen misyonerliği bıraktı ve bunun yerine bir kâşif oldu.

Kraliyet Coğrafi Derneği'nin 1830'da kuruluşundan beri, Afrika'nın hak yoluna döndürülmeden önce keşfedilmesi gerektiğini savunan bazı kişiler vardı. Mungo Park daha 1796'da Nijer Nehri'nin izlediği yolun haritasını çıkarmıştı. Livingstone da daha önce Kuruman'da amatörce keşif işleriyle uğraşmıştı. Ama 1849'da Ngami Gölü'nü bulmak üzere Kalahari Çölü'nü aşmaya koyulduğunda keşif ha-

culuğuna ilişkin raporu Londra Misyoner Derneği tarafından Kraliyet Coğrafi Derneği'ne aktarıldı ve ona altın madalya ve coğrafi keşif için verilen yıllık Kraliyet Ödülü'nün bir kısmını kazandırdı. Hoşuna gidip gitmediği bilinmemekle birlikte, karısı ve aynı şekilde üç çocuğu da birer kâşif haline geldi. Livingstone bütün ailesini bilinmeyen yerlere götürmenin taşıdığı riskler konusunda gerçekçiydi; ama onları işe koşturmak gerektiği konusunda hiç tereddüdü yoktu:

> ... Önümüzde olağanüstü geniş bir bölge var. ... Hummanın, Afrika hummasının kol gezdiği bir diyara insanın karısını ve çocuklarını götürmesi bir maceradır. Ama İsa'ya inanan hangi insan böyle bir önder uğruna bu maceraya atılmaktan kaçınır? Ufak çocuklarıma bakıp da içimden acaba şununla mı yoksa bununla mı geri döneceğim diye geçirdiğimde kapıldığım duyguyu ancak bir ebeveyn yüreği hissedebilir.

İlk misyonerlerin kendi çocuklarının hayatlarına oranla başkalarının ruhlarına daha çok önem vermeleri pek kolay anlaşılmayan özelliklerinden biridir. Ancak ikinci seferinde bütün ailesinin ölümle burun burna gelmesi üzerine, Livingstone sonunda onları İngiltere'ye göndermeye karar verdi. Böylece onlardan dört buçuk yıl uzak kaldı.*

Ngami Gölü'ne yönelik seferler, Victoria döneminin ortalarında insanların hayal gücünü büyüleyen, adeta insanüstü bir dizi yolculuğun ilk örneğiydi. Livingstone 1853'te Zambezi Nehri'nin yukarı çığırı boyunca yaklaşık 500 kilometre boyunca yolculuk etti, ardından bugünkü Botsvana'da bulunan Linyanti'den Portekiz Angolası'nın kıyısındaki Luanda'ya doğru yola çıktı; *The Times*'ın ifadesiyle bu "çağın en büyük coğrafi keşiflerinden biriydi." Dinlenip gücünü toparladıktan sonra, aynı yolu izleyerek Linyanti'ye döndü ve Mozambik'teki Quilimane'ye doğru şaşırtıcı bir yürüyüşe geçti; böylece kıtayı Atlas Okyanusu'ndan Hint Okyanusu'na kadar gerçek anlamda aşan ilk Avrupalı oldu. Mütevazı bir geçmişten gelerek, dünyanın bütün kıtaları içinde açıkçası barınmaya en elverişsiz olanında İngiliz uygarlığı için bir yol açtığından, yaşadığı çağın bir kahramanıydı artık. Üstelik bu işi kendiliğinden, gönüllü yapmaktaydı. Livingstone tek kişilik bir sivil toplum kuruluşuna dönüşmüştü – bir bakıma 19. yüzyılın ilk "sınır tanımayan hekim"i sayılırdı.

* Livingstone ömrünün sonuna doğru şunu itiraf etti: "Tek bir pişmanlığım var, o da çocuklarımı eğitmek kadar onlarla birlikte oynamayı bir görev olarak görmemiş olmam. ... Çok çalışırdım ve geceleyin artık bitkin düşerdim. Şimdi yanımda oynayabileceğim bir çocuğum yok."

arayışını daha da acil kılan şey köleliğin hâlâ canlılığını koruduğunun ortaya çıkmasıydı. Kıtanın batı kesiminde Britanya yasası uyarınca köle ticaretinin bastırılmış gibi görünmesine karşın, Orta ve Doğu Afrika'dan Arabistan, İran ve Hindistan'a köle ihracatı sürmekteydi. 19. yüzyılda belki iki milyon kadar Afrikalı doğu yönündeki bu trafiğin mağduru oldu; yüz binlercesi Hint Okyanusu'nun çeşitli ekonomilerini birbirine bağlayan Zengibar adasındaki büyük köle pazarından geçti.* Bizzat Britanyalıların bir zamanlar Batı Afrika'da yürüttüğü çok daha geniş çaplı köle ticaretini yakından bilmeyen Livingstone'un kuşağından biri için, köle kervanlarının manzarası ve onların gidişiyle çıkan yıkım ve nüfus düşüşü sarsıcı bir olaydı. "Bu diyarda gördüğüm en garip hastalık", diye yazacaktı daha sonraları, "gönül kırıklığı gibi görünüyor gerçekten; yakalanıp köle haline getirilen özgür insanlara musallat oluyor.... Yaklaşık 12 yaşında güzel bir erkek çocuk ... gönlündeki yara dışında hiçbir derdinin olmadığını söyledi." Bir önceki kuşak, kölelerin acılarına ne kadar kayıtsızsa, Livingstone da bir o kadar kızgındı.

Victoria dönemi misyonerlerini kültürel bakımdan şovenist, rastladıkları Afrika toplumlarına karşı saygısızlığa varacak ölçüde aldırışsız saymak kolaydır. Ama bu suçlama Livingstone'a yöneltilemez. Orta Afrika'daki yerli halkların yardımı olmaksızın yolculuklarını gerçekleştirmesi mümkün değildi. Makolololar Hıristiyanlığı benimsemiş olmasalar bile, onun için çalışmaya hevesliydiler; zamanla onları ve yardımcı olan diğer kabileleri tanıdıkça, Livingstone'un tutumu gittikçe değişti. Nitekim Afrikalıların çoğu kez "beyaz komşularından daha akıllı" olduklarını yazdı güncesine.

Onları cani gibi sunanlara verdiği karşılık şöyleydi: "Saf Zenciler arasındayken kalleşliğe uğrama kuşkusuna hiç kapılmadım, bir-iki istisna dışında hep kibarca davrandılar; aslına bakılırsa daha iç kesimdeki kabileler her bakımdan o kadar medeni [ki] ... sıradan basiret ve nezaket sahibi bir misyoner kesinlikle itibar görür." Daha sonra yazdığı gibi, "Afrikalıların gerek akıl, gerekse gönül bakımından herhangi bir kifayetsizlik" taşıdıklarına inanmaya karşı çıktı. "Afrikalıların dünya milletleri arasındaki konumu açısından, en medeni olanlardan farklı bir 'soy' ya da 'tür' oldukları anlayışını haklı çıkarak hiçbir şey görmedik." Livingstone'un köle ticaretini çok çirkin bulmasının sebebi tamamen karşısına çıkan Afrikalılara duyduğu saygıydı; çünkü bu "cehennemlik ticaret" gözlerinin önünde onların toplumsal yaşamını yok etmekteydi.

O zamana kadar Livingstone yalnızca ona ilkel gelen batıl inançlar ve ge-

* Stonetown'da köle hücrelerini hâlâ görebilirsiniz: Karanlık, rutubetli ve boğucu ölçüde sıcak oluşları, köleliğin bildiğim kadarıyla köleliğin çaresizliğini en çarpıcı yansıtan özellikleridir.

rika kıyılarından Arap ve Portekizli köle tacirlerince düzenlenen gelişkin bir ekonomik sistemle çatışma içindeydi. Alışılmış gözü pek tavrıyla, Afrika'yı Tanrı'ya ve uygarlığa açmanın yanı sıra, kölelikten kurtulmayı da işin içine katacak bir tasarıyı kısa sürede hazırladı. Victoria döneminin birçok insanı gibi, serbest piyasanın serbest olmayan bu piyasadan daha verimli olacağına tartışmasız inanan biriydi. Ona göre, "köle ticaretinin cazibesi" Afrika'nın "diğer bütün zenginlik kaynakları"na dönük ilgiyi ortadan kaldırmıştı: "Kahve, pamuk, şeker, yağ, demir ve hatta altın, nadiren zenginleştiren bir ticaretin aldatıcı kazançları uğruna terk edildi." Dürüst tüccarların iç kesimlere yolculuk edebileceği ve böylece diğer mallara dayalı "meşru bir ticaret" yapabilecekleri, yani özgür Afrika işgücünü zorla alıp ihraç etmek yerine bu işgücünün ürünlerini satın alabilecekleri daha kolay bir güzergâhın bulunması halinde, köle tacirleri devre dışı bırakılacaktı. Özgür işgücü köle işgücünü kovacaktı. Livingstone'un yapması gereken tek şey bu güzergâhı bulmaktı.

Yorulmak bilmeyen bir çabayla böyle bir uygarlık damarı arayışına koyuldu. Ona ayak uydurmaya çalışanlarla karşılaştırıldığında, gerçekten yıkılmaz gibiydi. Daha önce Kalahari Çölü'nü aşan ilk beyaz adam, Ngami Gölü'nü gören ilk beyaz adam ve kıtayı bir uçtan öbür uca aşan ilk beyaz adam olmuştu. Kasım 1855'te de dünyanın bütün doğa harikalarının belki de en büyüğünü görmede bu öncülüğü sürdürdü. Zambezi'nin düzgün akışı Esheke'nin doğusunda devasa bir uçurumla çarpıcı biçimde kesintiye uğrar. Yöre halkı bu şelaleyi "gürleyen duman" anlamında Mosioatunya diye anar. Çalışmaları için ülkede destek kazanma gereğinin bilincinde olan Livingstone, "sadakatinin delili" olarak buranın adını Victoria Şelalesi olarak derhal değiştirdi.*

Livingstone'un güncelerini okurken, Afrika'nın doğal yapısına dönük tutkulu coşkusundan etkilenmemek olanaksızdır. "Bütün sahne son derece güzeldi," diye yazmıştı şelale için: "Hiç kimse İngiltere'de tanık olduğu şeylerden hareketle bu manzaranın güzelliğini kafasında canlandıramaz."

> Şelale dökülürken hepsi aynı istikamete doğru atılan azgın su parçalarının her biri, tıpkı oksijende yanan çelik parçalarının kıvılcım ışınları saçması gibi köpük ışınları saçıyordu. Kar beyazı tabaka her biri çekirdeğinden köpük akıntıları saçarak ... aynı istikamette kayan çok sayıda küçük kuyrukluyıldızı andırıyordu.

* "Başka bazı şeyler, beklemediğim halde iyi gidiyor" diye not düşmüştü. "Ve böyle olacağını öngörmüş olmasam da, bütün olarak 'yılanın bilgeliği'ne benziyor olabilir."

hiç şüphesiz "Afrika'daki en harika manzara" buydu. Böyle duygular Livingstone'un misyonerlikten kâşifliğe geçişini açıklamaya yardımcı olur. Yalnız, hatta kimi zaman insanlardan kaçan bir adam olarak, yüce bir görüş uğruna Afrika içlerinde güçlüklerle boğuşarak bin kilometre yürümeyi tek bir kişiyi dinine döndürmek uğruna binlerce vaaz vermekten daha doyurucu bulduğu açıktı. Bununla birlikte Victoria Şelalesi'nin kusursuz güzelliği Livingstone'un heyecanını ancak kısmen açıklar. Çünkü her zaman bir amaç için, Afrika'yı İngiliz ticaretine ve uygarlığına açmanın bir yolunu bulmak için gezdiğini ısrarla belirtmekteydi. Ve de bizzat Zambezi'de büyük tasarısının anahtarını bulmuş gibiydi.

Livingstone'un varsayımına göre, şelalenin ötesinde nehir yaklaşık 1.450 kilometre uzaktaki denize kadar ulaşıma elverişli olmalıydı. Bunun anlamı ticareti Afrika hinterlandına taşımak için nehrin kesinlikle kullanılabileceğiydi; ticaretin peşi sıra Avrupa uygarlığı da nehir boyunca akacaktı. Bunun etkisiyle kabilelerin "batıl inançları" çözülürken, Hıristiyanlık sonunda kök salacaktı. Meşru ticaretin iç kesimlere yayılması Afrikalılar için özgür çalışma koşulları yaratarak köle ticaretini zayıflatacaktı. Kısacası Zambezi, Tanrı'nın ihsanı olan anayol olsa gerekti.

Ayrıca Victoria Şelalesi'nin hemen yanı başındaki Batoka Platosu, tam da Britanyalı göçmenlerin yerleşebileceği türden bir yerdi. Buranın "şairlerce ve yöre sakinlerince pastoral kır olarak anılabilecek biçimde kısa otlarla kaplı geniş, açık ve hafif engebeli çimlerden" oluşan bir arazisi vardı; ama "üstün kalitede buğdayın ve bolca ürün"ün yanı sıra "başka tahılların ve çok çeşitli mükemmel kök bitkilerin" yetiştiği bir alandı. Livingstone'un inancına göre, işte bu Zambiya Yaylası'nda vatandaşlar – ideal olarak kendisi gibi yoksul ama dayanıklı İskoçlar– yeni bir Britanya kolonisi kurabilecekti. Kendisinden önceki ve sonraki birçok kâşif gibi, o da Vaat Edilmiş Ülke'yi bulduğu kanısındaydı. Ama bu ekonomik olduğu kadar kültürel bir El Dorado olacaktı. Beyaz insanların yerleşmesinden sonra, Batoka Platosu çevresine uygarlık dalgaları salacaktı, ta ki kıtanın tamamı batıl inançtan ve kölelikten arınıncaya kadar.

Yeni kolonisini emperyal ekonomiyle bütünleştirmesi gerektiğinin bilincinde olan Livingstone'un Batoka için düşündüğü bir temel ürün bile vardı. Orada pamuk yetiştirilmesi (kendi çocukluğunu geçirdiğine benzer) İngiliz dokuma atölyelerinin Amerikalı kölelerce yetiştirilen pamuğa bağımlılığını azaltacaktı. Sadece ticareti, uygarlığı ve Hıristiyanlığı değil, serbest ticareti ve özgür işgücünü de birbirine bağlayan cesur ve öngörülü bir tassavvurdu bu.

sefer inançlarını değiştirmeye niyetlendiği insanlar Britanya kamuoyu ve hükümetiydi; tanıtımını yaptığı kitap da kendi yazdığı *Güney Afrika'da Misyoner Gezileri ve Araştırmaları*'ydı. Bu sefer inanç değişikliği çabası anında başarıya ulaştı. Madalyalara ve nişanlara boğuldu; hatta kraliçe tarafından özel olarak kabul edildi. Kitabına gelince, hemen çok satanlar arasına girdi ve satışı yedi ayda 28 bin nüshaya ulaştı. Dickens *Household Words* dergisinde kitapla ilgili hayranlık dolu bir değerlendirmede bulunurken, şunu içtenlikle itiraf etti:

> Bendeki etkisi kendi karakterime ilişkin kanaatimi çok çarpıcı ve çok feci bir biçimde aşağıya çekmesi oldu. Eskiden cesaret, sabır, azim ve nefsine hâkimiyet gibi ahlaki erdemlere sahip olduğumu sanırdım. Doktor Livingstone'un kitabını okuduktan sonra, kendime ilişkin bu kanaate varırken yanlış ve sahte bir izlenimin etkisi altında kaldığımı fark ettim. Güney Afrika gezgininin geçtiği sınavları kendime rehber aldığımda, çokça övülen cesaret, sabır, azim ve nefsine hâkimiyet özelliklerimin yaldız kaplamalı mallardan başka bir şey olmadığını görmekteyim.

Dickens'ı özellikle etkileyen yönler şunlardı:

> Yazarın yaşadığı güçlükleri anlatmadaki ve Afrikalı vahşiler arasında Hıristiyanlığı yaymaya çalışırken uğradığı hayal kırıklığını kabul etmedeki cesur dürüstlüğü; birçok iyi insanın çabalarına içler acısı biçimde köstek olan tüm zararlı mezhepçi etkilerden makul ölçüde azade olması ve Gospel'i kâfir dinleyicilere anlatırken bu dünyadaki bilgeliğin verebileceği her şeyi meşru biçimde dinlemek gerektiğini korkusuzca anlamış olması.

Livingstone'un çekiciliğinin kapsamını öne çıkaran bu onay, onun büyük Afrika tasarısına ilgi çekmek için biçilmiş kaftandı. Dickens şu sonuca varmaktaydı: "Doktor Livingstone'un çok sayıdaki okurlarından hiçbiri, kendisini tekrar adadığı soylu uğraşında ona bu satırların yazarından daha büyük bir sıcaklıkla başarı dileyemez; onunla ilgili haberler İngiltere'ye ulaştığında güvenle ve başarıyla yolunda ilerlediğini duymaktan hiç kimse benimkinden daha büyük bir içtenlik ve sevinç duyamaz." Livingstone'un resmî misyoner görevlerini bırakmasından pek de memnun olmayan Londra Misyoner Derneği bile 1858'deki yıllık raporunda *Misyoner Gezileri* kitabının misyonerlik hareketine dönük "sempatiyi genişlettiği" gerçeğini teslim etmek zorunda kaldı. Cılız bir övgü olsa da, yine de bir övgüydü bu.

başarısı "hiç beklenmedik biçimde ... ilahi takdirin izin verdiği ... korkunç ama öğretici olaylarla" neredeyse bir anda gölgelendi. Çünkü tam da kitabın piyasaya çıktığı yıl, dünyanın öbür yanında imparatorluğu Hıristiyanlaştırma stratejisini bütünüyle tartışmalı hale getiren bir fırtına koptu.

Uygarlıkların Çatışması

Misyonerler açısından Afrika'nın iç bölgeleri, bakir topraklardı. Yerli kültürlerin onlarda bıraktığı izlenim, ilkellikti; Avrupalılarla önceki temaslar çok sınırlı düzeyde kalmıştı. Buna karşılık Hindistan'da misyonerlik hareketi her bakımdan daha zorlu bir sınavla karşı karşıya kaldı. Orası Afrika'ya göre daha gelişkin olduğu çok açık bir uygarlığa sahipti. Gerek çoktanrılı, gerekse tektanrılı inanç sistemleri köklü temellere dayalıydı. Üstelik Avrupalılar bir buçuk yüzyılı aşkın bir süre bu ayrı dinlere meydan okumaksızın Hintlilerle yan yana yaşamışlardı.

Hindistan'daki Britanyalılar 19. yüzyıl başlarına kadar Hindistan'ı Anglikanlaştırma ve hele de Hıristiyanlaştırma çabasına girmeyi akıllarından hiç geçirmemişlerdi. Aksine, oryantalleşmekten çoğu kez keyif alan bizzat İngilizlerdi. Warren Hastings döneminden itibaren, büyük çoğunlukla erkek olan bir tüccar ve asker topluluğu Hint âdetlerine uyum sağlamış ve Hint dillerini öğrenmişti; birçoğunun Hint metresleri ve eşleri vardı. Örneğin, 44. Alay'da (Doğu Sussex Alayı) görevli Yüzbaşı Robert Smith, 1828–1832 arasında Hindistan'ı dolaşırken, karşılaştığı ve hayranlık duyduğu güzel bir Delhili prensesin kız kardeşinin "sultan soyundan gelmesine karşın, Kumpanya hizmetindeki rütbeli bir subayın oğluyla evli" olmasına şaşırmamıştı. "Çocuklarından ikisini gördüm; ... sarık falan giydikleri için dış görünüm itibariyle birer küçük Müslüman gibiydiler." Smith de söz konusu hanımın yüz hatlarının "güzelliğin en yüksek mertebesine" sahip olduğunu söylemişti. Bir tür amatör ressam olarak, Hintli kadınların resimlerini çizmeye düşkündü. Bunun sırf antropolojik bir ilgiyle sınırlı kalmadığı şu sözlerinden bellidir:

> Bu ırkın ayırıcı özelliği olan yumuşak bakış, yüz hatlarının güzelliği ve düzgünlüğü, başın simetrik biçimi çarpıcıdır ve Asya soyunun zihinsel yeteneği konusunda insana bir fikir verir. ... Bu klasik zarafet sadece başta görülmez; göğüsler de çoğu kez antik heykellere özgü güzel oranlara sahiptir ve alımlı Hindu kadının

den görünüşü şairin ya da ressamın uğraşmasına değer bir konu oluşturur.*

İrlandalı olan Smith, Hindistan'a gönderildiğinde vatandaşı olan bir kadınla evliydi. Ama Doğu Hint Kumpanyası'na hizmet etmek üzere bekâr olarak gelen erkekler sıklıkla Asyalı kadınlara hayranlığın da ötesine geçen duygular beslerlerdi. Samuel Snead Brown (ağırlıklı olarak 1830'ları kapsayan) *Home Letters Written from India* kitabındaki bir mektubunda şöyle bir gözlemde bulunur: "Bir yerli kadınla bir süre yaşamış olanlar asla bir Avrupalı kadınla evlenmez; ... [onlar] öylesine şen şakrak, mutlu etmeye öylesine heveslidir ki, onlarla birlikte olmayan bir kişi bir İngiliz kadının kaprisleriyle karşılaşmaktan ya da zevklerine boyun eğmekten çekinir."

Her ne kadar dinsel hoşgörü yaklaşımı ilkeden çok pragmatizmden kaynaklanıyor olsa bile, bu karşılıklı hoşgörü ve hatta hayranlık atmosferi Doğu Hint Kumpanyası'nın hoşuna giden bir durumdu. Artık bir işletmeden çok bir devlete benzemesine karşın, kumpanyanın yöneticileri ticareti en başta gelen ilgi alanı saymaya devam etti; 1830'lu ve 1840'lı yıllardan itibaren Hint ihracatının toplam değerinin yüzde 40'ı afyona dayandığından, yönetim kurulu odasında âlicenaplığa pek fazla yer yoktu. Kalküta, Madras ve Bombay'da kalan Hindistan'ın eski kurtlarının geleneksel Hint kültürünü zorlamada hiçbir çıkarı yoktu. Aksine, benimsenen kanaat böyle bir zorlamanın İngiliz-Hint ilişkilerini bozacağı ve bunun da ticari işlere zarar vereceği yönündeydi. Madras valisi Thomas Munro, 1813'te durumu dobra biçimde ifade etti: "Eğer uygarlık günün birinde [Britanya ve Hindistan] arasında bir ticari kalem olursa, ihracattan bu ülkenin kazançlı çıkacağı kanısındayım." Ona göre, "Hindulardan Anglosaksonlar çıkarmaya" çalışmanın bir anlamı yoktu:

> Hinduları ya da başka bir halkı geliştirmeye dönük modern doktrine hiç inanmıyorum. Ara sıra da olsa, büyük bir bölgenin birdenbire gelişmesini ya da yarı barbar bir ırkın Quaker mezhebine bağlanacak kadar medenileşmesini sağlayacak şeyleri anlatan bir kitap okuyunca, o kitabı hemen fırlatıp atıyorum.

Doğu Hint Kumpanyası papazlarının Hintlilere vaaz vermesinin açıkça yasaklanmasının sebebi buydu. Yine aynı sebeple kumpanya gücünü kullanarak mis-

* Smith'in tek uyarısı tipik bir Hintli kadının bedeninin alt yarısının "kötü biçimli ve böylesine güzel bir üstyapıyla uyum sağlamayan ölçülerde" olmasıydı. Konuya epeyce kafa yormuş olduğu açıkça anlaşılıyor.

por'daki küçük Danimarka yerleşim bölgesine yerleşmeye zorladı. Hindistan'daki Denetleme Kurulu'nun başkanı Robert Dundas bunun gerekçesini Genel Vali Lord Minto'ya 1808'de şöyle açıklamaktaydı:

> Hıristiyanlığın Hindistan'a girişine karşı çıkmaktan çok uzağız. ... Ama onların dinsel önyargılarını azdırıp ayağa kaldıracak yollarla bunu telkin etme yönünde basiretsiz ya da yersiz bir girişimden daha akılsızca bir şey olamaz. ... Hıristiyanlığa dair bilgiler yerli halka verilmesi istenen bir şeydir, ama bu amaç için başvurulacak araçlar herhangi bir siyasal tehlikeye ya da telaşa yol açmayacak nitelikte olmalıdır. ... Elimizdeki üstün güç yerli sakinlerin dinsel kanaatlerini serbestçe ve rahatsız edilmeden taşımalarını koruma zorunluluğunu yüklüyor bize.

Ancak 1813'te kumpanyanın beratının yenilenme vakti gelince, evanjelikler kumpanyanın Hindistan'da misyonerlik çalışmaları üzerindeki denetimine son vermek için bu fırsata sarıldılar. Eski tarz oryantalizmin yeni evanjelizmle bodoslama kapışması kaçınılmazdı.

Hindistan'ı Britanyalı misyonerlerine açmak isteyenlerle köle ticaretine karşı kampanyayı yürütmüş ve Afrika'da misyonerlik hareketini başlatmış olanlar aynı adamlardı: William Wilberforce, Zachary Macaulay ve Clapham mezhebinin geri kalan mensupları. Bu topluluk Hindistan'da tamamen hovarda bir gençliğin ardından dinsel dönüşüm geçirmiş eski bir Doğu Hint Kumpanyası yöneticisi olan Charles Grant'ın katılımıyla daha da güçlenmişti. Konuyu içeriden bilen biri olarak can alıcı önem taşıyan Grant, bu kampanyada eski köleci Newton'ın ve eski plantasyon yöneticisi Macaulay'ın köleliğe karşı kampanyalarda oynadığına benzer bir rol üstlendi. *Observations On the state of Society among the Asiatic Subjects of Great Britain* adlı kitabında Munro'ya ve diğer hoşgörü savunucularına meydan okudu:

> Asya'daki topraklarımızın ... bize sırf yıllık bir kâr elde etmemiz için değil, uzun süre karanlığa, kötülüğe ve sefalete gömülmüş sakinleri arasında Hakikat'in aydınlık ve müşfik etkilerini yayabilmemiz için de gönderildiği ... sonucuna varmamız gerekmez mi?

Kampanya, New London Tavern'da "Protestan Derneği Komitesi"nin bir toplantısıyla başladı; toplantının sonunda "bütün Doğu bölgelerinde" Hıristiyanlığı "hız-

ticilerinin protestosu işe yaramadı. Parlamento'nun oylama yapacağı sırada, ülkenin her yanındaki ateşli evanjelikler tarafından, misyonerlerin Hindistan'a sokulmamasına son verilmesini talep eden 837 dilekçe gönderilmişti. İmzacıların toplam sayısı yarım milyona yakındı. Çoğu İngiltere'nin güney kesiminden gönderilen bu dilekçelerin 12 tanesi Lordlar Kamarası'nın kütüphanesinde hâlâ görülebilir. Parlamento dışı baskı mekanizmalarının nasıl işlerlik kazandığının bir belirtisi olarak, hemen hepsinde tıpatıp sözlerle şu giriş yer alır:

> Britanya İmparatorluğu'nun önemli bir kısmını oluşturan Hindistan'daki kalabalık bölgelerin sakinleri, ahlaki karanlığın getirdiği son derece üzücü bir durum içinde ve son derece berbat, onur kırıcı batıl inançların etkisi altında oldukları için, Britanya Hıristiyanlarının son derece müşfik hislerine ve hayırlı hizmetlerine muhatap olmakta öncelikli bir hakka sahiplerdir.

Bir grup dilekçeci, "Hindistan'ın artık bizimle aynı uyruktan olan muazzam nüfusu arasında hüküm süren korkunç töreleri ve onur kırıcı ahlaksızlığı derin bir kederle seyretmekte ve ... onlara Büyük Britanya sakinlerinin yararlandığı sağlam dinsel nimetlerin sunulabileceği umudunu beslemekteydi." Bu da ilk başta Kilise Misyoner Derneği'nin Nisan 1813'te Cheapside'daki bir toplantısında benimsenen ve *The Star* gibi evanjelik gazeteler aracılığıyla yayılan bir formüldü.

Statükoyu zorlamak için titiz bir eşgüdümle yürütülen yeni bir halk kampanyası söz konusuydu; tıpkı köle ticareti konusunda olduğu gibi, yerleşik çıkar çevrelerine ağır basan da Clapham mezhebi oldu. 1813'teki yeni Doğu Hint Yasası sadece misyonerlere kapıyı açmakla kalmadı; Hindistan'a bir piskoposun ve üç başdiyakozun atanmasını da sağladı. Kurulu kilise düzeninin bu temsilcileri ilk başta misyonerleri kabul ederek kumpanyayı kızdırmaktan kaçındı. Misyoner George Gogerly 1819'da Hindistan'a varınca gördüğü durum karşısında şaşkınlığa uğradı:

> Misyonerlerin gerek hükümetten gerekse oranın Avrupalı sakinlerinden teşvik anlamında umabileceği hiçbir şey yoktu. Bu kesimin ahlakı son derece tartışmalıydı ve misyonerlerin varlığı hareket tarzları üzerinde bir denetim unsuru olacağından, hoşgörüyle karşılamadıkları bir şeydi; hükümet görevlileri de misyonerlere kuşkuyla bakmaktaydı. Her iki taraf da onları yerlilerin gözünde küçük düşürmek için var gücüyle çalışmakta, kendi ülkelerinde alçak bir kasta mensup ve bilgili Brahmanlarla konuşabilme ehliyetinden uzak insanlar olarak nitelendirmekteydi.

sından sonra misyonerlere daha fazla teşvik sundu. Aradan dokuz yıl geçtiğinde Kilise Misyoner Derneği'nin Hindistan'da çalışan 58 vaizi vardı. Uygarlıkların çatışması başlamıştı.

Birçok misyonerin gözünde alt-kıta, İsa'nın askerleri olarak karanlığın güçleriyle boğuştukları bir savaş alanıydı. Wilberforce, "Onların acımasız bir dini var" diyerek durumu açıkça belirtmekteydi. "Bu dinin bütün âdetlerini ortadan kaldırmak gerekir." Hintlilerin tepkileri bu tür tutumları katılaştırmaya yaradı sadece. George Gogerly bungalovunda tam ibadete başlamak üzereyken, "insan hayalinin alabileceği kadar pis kılıklı, besbelli ki güçlü bir uyuşturucunun etkisi altında kan çanağına dönmüş gözlere ve şeytani bakışlara sahip" iki adamın saldırısına uğradı.

> Tehditkâr, yüksek bir ses tonuyla bize susmamızı emrettiler. Ardından çevredeki insanlara dönerek, sadece ülkelerini soymakla kalmayan ve her yerde Hinduizm ile Müslümanlığı zorla bastırıp Hıristiyanlığı benimsetmede kararlı olan devletin maaşlı ajanları olduğumuzu ilan ettiler. Böylece yurtları kutsal ineği öldürüp etini yiyen kişilerce kirletilecekti; okullarda çocuklarına kutsal Brahmanlara küfretmeleri ve tanrılara tapınmaktan vazgeçmeleri öğretilecekti. Daha sonra bizi işaret ederek şöyle haykırdılar: "Bu adamlar tatlı sözlerle size yanaşıyorlar, ama gönüllerinde zehir var; niyetleri sizi kandırıp ülkeyi yok etmek."

Gogerly özellikle kalabalığın üstlerine çullanarak kendisini ve meslektaşlarını dövmesi ve sokaklarda kovalaması üzerine ("Tanrı uğruna kepaze duruma düşmeye değer sayılmaktan dolayı sevin[mekle]" birlikte) bu müdahaleye kızgındı. Ama kendisine saldıran "çileciler" gayet haklıydı. Misyonerler gerçekten de Hintlileri Hıristiyanlığa döndürmekten çok daha fazlasının peşindeydi. Neredeyse evanjelik proje kadar önemli bir nokta, Hindistan'ın bütün kültürünü Anglikanlaştırmak gerektiği düşüncesiydi.

Üstelik bu görüşü benimseyenler sadece misyonerler değildi. Daha seküler bir liberalizm doktrini 19. yüzyıl ortalarının Hindistanı'nda gittikçe etkili hale gelmekteydi. Başta Adam Smith olmak üzere akımın 18. yüzyıldaki öncüleri emperyalizme karşı düşmanca bir tutum takınmıştı. Ama Victoria dönemindeki liberal düşünürlerin en büyüğü olan John Stuart Mill'in yaklaşımı çok farklıydı. "Müdahaleden Kaçınma Üzerine Birkaç Söz" başlıklı makalesinde, İngiltere'nin "bütün ülkeler içinde kıyas götürmeyecek ölçüde en insaflısı, ... vicdan kaygılarının ... caydırıcı olabileceği tek ülke", ayrıca "mevcut ülkeler arasında özgürlüğü en iyi an-

vernment (1861) kitabındaki tezine göre, bu benzersiz biçimde ileri kültürün faydalarından nasiplenmek Britanya'nın Afrika ve Asya sömürgelerinin çıkarınaydı:

> Birincisi, daha iyi bir yönetim: Daha eksiksiz mülkiyet güvenliği; ölçülü vergiler; daha oturmuş bir... toprak işleme düzeni. İkincisi, halkın kavrayış düzeyinin yükseltilmesi; sanayinin verimli uygulanışını aksatan âdetlerin ya da batıl inançların yıkılması; zihinsel uğraşların artmasıyla insanların yeni arzu nesnelerinden haberdar kılınması. Üçüncüsü, ülkeye yabancı sanat ve zanaatların ... ve yabancı sermayenin girmesi; böylece üretim artışının artık sadece ülke sakinlerinin verimliliğine ya da tutumluluğuna bağımlı olmaktan çıkıp onlara özendirici bir örnek sunulması.

Buradaki can alıcı ifade "sanayinin verimli uygulanışını aksatan âdetlerin ya da batıl inançların yıkılması"dır. Tıpkı Livingstone gibi Mill de Avrupa dışındaki dünyanın kültürel dönüşümünün ayrılmaz biçimde ekonomik dönüşümle bağlantılı olduğu görüşündeydi. Hindistan'ı Hıristiyanlığa döndürme yönündeki evanjelik arzuya ve kapitalizme döndürme yönündeki liberal arzuya dayalı bu ikiz akımlar, Britanya İmparatorluğu'nun her yanında iç içe geçti.

Şimdilerde misyoner derneklerinin modern muadilleri, barbar saydıkları uzak ülkelerdeki "âdet"lere, yani çocukları çalıştırmaya ya da kadınları sünnet etmeye karşı ısrarlı kampanyalar yürütüyor. Victoria döneminin sivil toplum kuruluşları da pek farklı değildi. Özellikle üç geleneksel Hint âdeti Britanyalı misyonerlerin ve modernleşmecilerin öfkesini aynı ölçüde çekmekteydi. Bunlardan ilki Hindistan'ın kuzeybatı kesimlerinde yaygın bir âdet olan kız çocukların öldürülmesiydi. İkincisi, Hindistan yollarında gafil avladıkları yolcuları boğdukları söylenen katil-rahiplere özgü *thagi* kültüydü. Victoria dönemi insanlarının en fazla tiksindiği üçüncüsü ise *sati*, yani bir Hindu kadının ölen kocasının cenaze ateşinde canlı olarak yanmasını öngören kendini kurban etme âdetiydi.*

Britanyalılar belli Hint topluluklarının kız çocuklarını öldürdüklerinden 1780'lerin sonlarından beri haberdardı; anlaşıldığı kadarıyla bunun başta gelen sebebi yüksek kasta mensup ailelerin kızlarını evlendirmelerinin getirdiği aşırı masraftı. Ne var ki, âdeti ortadan kaldırma yönündeki ilk adımı, dönemin Azamgarh

* Hinduların *anumarana* ("sonradan ölmek") ya da *sahamarana* ("birlikte ölmek") âdeti İngilizlerce yanlış biçimde *sati* diye adlandırıldı. Oysa *sati* kelimesi kendisini yakan dul kadını belirtir ve "ermiş" olarak çevrilebilir.

cak 1836'da attı. Marwar mihracesi 1839'da âdeti yasaklayan bir yasa çıkarmaya ikna edildi. Bu önlem sürekli bir kampanyanın başlangıcı oldu. 1854'teki sistematik bir araştırma Gorakhpur, Ghazipur ve Mirzapur'da âdetin yaygın olduğunu ortaya koydu. Köy sayım verilerinin analizini de içeren daha geniş çaplı bir araştırmadan sonra 1870'te yeni bir yasa çıkarıldı; ilk başta sadece Kuzeybatı Bölgesi'nde uygulanan yasanın kapsamına daha sonraları Pencab ve Ayodhya da alındı.*

Geçerlilik alanı büsbütün daha kuşkulu olmakla birlikte, *thagi*'ye karşı kampanya da aynı gayretle yürütüldü. Askerlikten sorgu yargıçlığına geçmiş bir görevli olan Cornwall'lı William Sleeman, Hintli yolcuları öldürmeye yönelik meşum ve karmaşık bir gizli tarikat olarak gördüğü bu yapının kökünü kazımaya girişti. *Madras Literary Gazette*'de 1816'da konuyla ilgili olarak çıkan etkili bir makale, var olduğu söylenen *thag*'ları şöyle tanıtmaktaydı:

> ... İnsanları kandırma sanatında mahirdirler; ... her çeşit yolcuyla muhabbete girerler ve yaltakçı bir alakayla şirin görünerek güven kazanırlar. ... Bir yolcuya saldırma kararını verdiklerinde, genellikle karşılıklı emniyet ya da yârenlik gibi aldatıcı bir bahaneyle birlikte yolculuk etmeyi teklif ederler; uygun bir yere varıldığında ve elverişli bir fırsat çıktığında, çeteden biri talihsiz kişinin boynuna bir halat dolarken, diğerleri de canını almasında ona yardımcı olur.

Günümüzde uzmanlar, bunun yabancı bir ülkede yaşarken büyük ölçüde aşırı bir biçimde çalışan hayal gücünün ürünü olduğu ve Sleeman'ın aslında İngilizlerin yeni Hint devletlerini nüfuz altına almasıyla birlikte yüz binlerce yerli askerin terhis edilmesi yüzünden adi ya da alelade yol soygunlarından biriyle uğraştığı kanısındadır. Bununla birlikte, kendince üstlendiği göreve bağlılığı Britanyalıların Hint kültürünü modernleştirme misyonunu ne kadar ciddiye aldığını çok iyi yansıtır. Yakalayıp yargılattığı *thag*'ların toplam sayısı 1838'de 3.266'ya ulaştı; birkaç yüz tanesi daha, hapishanede yargılanmayı beklemekteydi. Toplamda 1.400 kişi ya asıldı ya da Andaman Adaları'na ömür boyu sürgün edildi. Sleeman sorguya çektiği haydutlardan birinin tam 931 insanı öldürdüğünü ileri sürmesi üzerine karşısındaki adamdan iğrenerek, "kandırıp sahte bir güven duygusu verdiği kişileri böyle dost kisvesine girdikten sonra soğukkanlılıkla öldürmekten dolayı vicdan azabı" çekip çekmediğini sordu şaşkın bir halde. Sanık, "Kesinlikle hayır!" karşılığını verdi. "Sen

* Şimdilerde "Ayodhya" olarak yazılsa da Victoria döneminde "Oudh" olarak yazılıyordu.

manın, onunla kurnazlık yarışına girmenin heyecanını duymaz mısın? Onu ayaklarının dibinde ölü görmekten hoşlanmaz mısın? Hedefe sinsice sokulmayı avcılığın daha yüksek bir biçimi sayan *thag* için de durum aynıdır." Suçlanan *thag*'ların yargılandığı büyük bir davaya bakan yargıçlardan biri heyecana kapılarak şunu belirtmişti:

> Yirmi yıla varan bütün yargıçlık tecrübem boyunca böyle bir mezalimi hiç duymadım; bu kadar soğukkanlı cinayetlerle, bu kadar huzursuz, sefil durumlarla, bu kadar alçakça bir nankörlükle, insanı insana bağlayan, yürekleri yumuşatan, insanoğlunu hayvanın üzerine çıkaran her türlü ilkenin böylesine toptan bir biçimde unutuluşuyla hiç karşılaşmadım.

Geleneksel Hint kültürünün yozluğu için eğer kanıta gerek duyuluyorduysa, işte kanıt buradaydı.

Her şeyden önce, *sati* denen âdet vardı. Bu kesinlikle hayal edilmiş bir şey değildi. Sadece Bengal'de 1813–1825 arasında toplam 7.941 kadın bu şekilde can verdi. İstatistiklerden daha da sarsıcı olan şey, belirli olaylara ilişkin dehşet verici anlatımlardı. Örneğin, 27 Eylül 1823'te Radhabyee adlı bir dul, ölü kocasının yattığı ve yanmakta olan odun yığınından iki defa kaçtı. Görgü tanığı olan iki görevliden birinin ifadesine göre, ateşten kaçtığı ilk seferde sadece bacakları yanıktı. Aslına bakılırsa, üç adamın onu zorla tekrar yığına götürmemesi ve orada kalmasını sağlamak amacıyla üstüne odunlar atmaması halinde sağ kurtulabilirdi. İkinci sefer kaçıp "neredeyse teninin her santimi yanmış" halde kendisini nehrin içine attığında, adamlar peşinden gitti ve onu suyun altında tutarak boğdu. Böyle olaylar elbette istisnaiydi ve *sati* her yerde geçerli değildi. Nitekim tanınmış bir dizi Hintli yetkili – en başta da Mrityunjay Vidyalankar ve Rammohun Roy adlı bilginler – bu âdeti Hindu hukukuna aykırı görerek durumu kınadı. Ancak birçok Hintli, bir dulun kendini kurban etmesini sadece evlilik sadakatini değil kadının dindarlığını da yansıtan yüce bir davranış saymayı sürdürdü. Geleneksel olarak daha yüksek kasta mensup Hindularla ilintili olan *sati*'nin alt kastlarda rağbet görmesinde aile fertlerinin fakir bir dula bakmaktan kurtulmasının küçümsenmeyecek bir payı vardı.

Britanyalı yetkililer yıllar boyunca Hint din âdetlerine yersiz bir müdahale olarak görüleceği inancıyla *sati*'ye göz yumdu. Kalküta'nın kurucusu Job Charnock'un* yaptığı gibi, mümkün oldukça bir dulu kurtarmak için araya gi-

* Kocasının cenaze ateşinden kurtardığı bu kadınla daha sonra evlendi.

kınız yapsınlar) anlayışına bağlı kaldı. Aslında, dulun 16 yaşından küçük, gebe, henüz üç yaşını doldurmamış çocuk annesi ya da uyuşturucu etkisi altında olmamasını sağlamak üzere bir görevlinin işlemde hazır bulunmasını şart koşan 1812 tarihli yönetmelikte, bu koşullar yerine getirildiği müddetçe *sati*'yi uygun gördüğü söylenebilirdi. Yasak için kaçınılmaz olarak Clapham mezhebinin öncülük ettiği kampanya artık bildik gelişim seyrini izledi: Parlamento'da duygulu konuşmalar, *Missioner Register* ve *Missioner Papers* dergilerinde resimli anlatımlar ve halktan toplanan bir yığın dilekçe. Genel valiliğe bir süre önce atanmış olan William Bentinck, 1829'da çağrılara uydu ve XVII sayılı yönetmelik uyarınca *sati* yasaklandı.

Victoria döneminin bütün genel valileri içinde Bentinck hem evanjelik hem de liberal akımlardan belki de en güçlü etkileneniydi ve sıkı bir modernleşmeciydi. "Parlamento'ya 1837'de buharlı gemiyle ulaşım [Hindistan'ın] ahlaki gelişiminin büyük işletme motorudur" diye anlattı. "İki ülke arasındaki iletişimin kolaylaşıp kısalmasıyla orantılı olarak, uygar Avrupa da cehalete boğulmuş bu bölgelere yaklaşacaktır; büyük çapta bir gelişim akıntısının başka bir şekilde içeriye girmesi mümkün değildir." Norfolk'un arazi ıslahına düşkün bir toprak sahibi olarak, Bentinck kendisini bir "büyük malikâne"nin "umumi vekil"i gibi görmekteydi ve Bengal'in bataklıklarını – sanki bu bölge devasa bir turbalıkmış gibi – kurutmak için pek bekleyebilecek gibi değildi. Hint kültürünü de aynı ölçüde drenaja muhtaç saymaktaydı. Hindistan'daki eğitim politikasıyla ilgili olarak Oryantalistler ve Anglikancılar arasında kızışan tartışmada, Charles Trevelyan'ın sözleriyle hiç tereddütsüz "Asyalıları Batı bilimlerine göre eğitmeyi" ve böylece sağlam İngiliz zihinlerini Sanskrit diliyle doldurmamayı amaçlayan Anglikancıların yanında yer aldı. Burada da "Hindistan'a dilimizi, irfanımızı ve sonuçta dinimizi" yerleştirerek "Hindistan halkının ahlaki ve fikri dirilişi"ne İngilizlerin katkıda bulunmasını sağlayacak bir yol söz konusuydu. Trevelyan'a göre hedef, "tıpkı Roma eyaletlerinde yaşayanların Galyalı ya da İtalyan olmaktan çok Romalı kimliğini kazanmasına benzer bir biçimde Hindu olmaktan çok İngiliz kimlikli" Hintliler yaratmaktı.

Bentinck *sati* konusunda 1827'de göreve atanmasından önce bir karara varmıştı. Bir yazısında "yaptırımlara göz yumarak ve izin vererek Tanrı'nın huzurunda böyle insanlık dışı ve dine aykırı bir kurban etme eyleminin sorumluluğunu üstlenen Hıristiyanlar ve İngilizler için" bunu sürdürmenin bir mazereti olamayacağını belirtmişti:

timini sürdürmeyi tamamen doğu dünyasının çok sayıda topluluğunun gelecekteki mutluluğuna ve gelişimine dayandırmamamız halinde, böyle bir gerekçe doğru olsa dahi çok yetersiz kalacaktır. ... Hindistan'ın genel valisi olarak bu âdetin bir an bile sürdürülmesine rıza göstermem halinde, bu önlemin en istekli savunucularından hiçbirinin bu dünyada ve ahiretteki mutluluğuma yüklenecek korkunç sorumluluğu benden daha derin bir biçimde hissedebileceğini sanmıyorum. Böyle bir önlemi zorunlu kılan, güvenliğimiz değil, Hint topluluğunun gerçek mutluluğu ve kalıcı esenliğidir.

Hindistan'ın eski kurtlarından çok azı yasağa açıkça karşı çıktı. Sitapur'dan Bentinck'in askerî sekreterine bir mektup yazan Yarbay William Playfaire şöyle karanlık bir uyarıda bulundu:

> Uygulamayı yasaklama yönünde herhangi bir hükümet emri, yerli ordunun tamamında son derece endişe verici bir duyarlılık yaratacaktır; şimdiye kadar hükümetin onlara karşı davranışına yön veren ilkelerin terk edilmesi anlamına gelecek biçimde, âdetlerine ve dinlerine bir müdahale sayacaklardır bunu. Böyle bir duygu uyandığında, neler olabileceğini kestirmek mümkün değildir. Ordunun bazı kesimlerinde açıkça başkaldırı biçiminde bir isyan patlak verebilir...

Böyle korkular için henüz erkendi ve Bentinck'in gerek evanjelik Britanyalılardan, gerekse aydın Hintlilerden aldığı binlerce tebrik mektubu arasında bu uyarı o an için gözardı edilebilirdi. Üstelik Bentinck'in görüşlerine başvurduğu diğer subaylar yasağı desteklemişlerdi.* Ama Playfaire'in kaygıları temelsiz olmaktan uzaktı ve dönemin en seçkin Oryantalizm uzmanlarından biri olan Horace H. Wilson tarafından paylaşılmaktaydı. Britanya kültürünün Hindistan'a dayatılmasına karşı bir tepkinin mayalanmakta olduğu doğruydu. Ve de sorunun nerede ortaya çıkacağı konusunda Playfaire tamamen haklıydı.

Britanya yönetiminin dayandığı temel, Hint ordusuydu. Doğu Hint Kumpanyası, 1848'de vâris bırakmadan ölen bir hükümdarın terekesini ("intikal doktri-

* Hint kadınının güzelliğine hayran olan Yüzbaşı Robert Smith, kız çocuk öldürme ve *sati* âdetlerine son vermenin İngiliz yönetimini zayıflatmak yerine güçlendirdiği görüşünü ısrarla savunmaktaydı; çünkü ona göre, "Hindu sınıfı din konusunda eskisi kadar hassas değildi." Naaşların Ganj Nehri'ne atılmasına da yasak getirilmesinden yanaydı. Bütün bunlar "yönetimin [Hindu topluluğunu] baskıcı ve çıkarcı ruhban kesiminin sultasından kurtarmak konusundaki kararlılığını [gösterecekti]; aynı zamanda insanın içini ürperten ayinler devreden çıktığında ibadetlerini rahatsız edilmeden yerine getirmelerini sağlayacaktı."

na karşın, sonuçta bunu sağlayan bir silahlı gücün gözdağıydı. Hint ordusu dövüşmesi gereken durumlarda – 1820'lerde Burma'da, 1843'te Sind'de, 1840'larda Pencab'da – nadiren yenilgiye uğramıştı. 19. yüzyıldaki tek önemli badiresi 1839'da Afganistan'da 17 bin kişilik bir işgal ordusunun tek bir asker dışında tamamen yok edilmesiydi. Hint ordusundaki her on askerden sekizi ülkenin geleneksel savaşçı kastlarından seçilen sepoylardı. Büyük bölümü İrlanda asıllı olan Britanyalı askerler çoğu kez askerî bakımdan kilit önem taşımakla birlikte, küçük bir azınlıktı.

Beyaz silah arkadaşlarının aksine, sepoylar toplumun tortu katmanlarından gelen ve geçinmek için son çare olarak kraliçeye muhtaç kişiler değildi. İster Hindu, ister Müslüman isterse Sih olsunlar, savaşçılığı dinsel inançlarından ayrılmaz bir meslek olarak görürlerdi. Çarpışma öncesinde Hindu askerler yıkım tanrıçası Kali'nin putu önünde hayır duasını almaya yönelik adaklarda veya sunularda bulunurlardı. Ama Kali, ne yapacağı kestirilemeyen, tehlikeli bir ilaheydi. Hindu efsanesine göre, günahkârları temizlemek üzere yeryüzüne ilk inişinde çılgına dönerek yoluna çıkan herkesi öldürmüştü. Sepoylar dinlerinin tehdit altına girdiği sanısına kapıldığında pekâlâ aynı yolu izleyebilirdi. Daha önce 1806 yazında Vellore'de bunu bir kere yapmışlardı; kast sembolleri takma ve sakal bırakma hakkını ortadan kaldırarak yeni bir sarık tarzı getiren kıyafet yönetmeliği bir isyana zemin hazırlamıştı. Daha sonra 1857'de olduğu gibi, görünüşte efsten püften bir husus – yeni sarıktaki kokardın inek ya da domuz derisinden yapılmış izlenimini vermesi – ücretler, koşullar ve siyaset konusundaki çok daha geniş çaplı bir hoşnutsuzluğu örtmekteydi.* Ama Vellore isyanı esasında dinle ilgiliydi; başlıca mağdurları da aslında yerli Hıristiyanlar oldu. Sir George Barlow "yerlilerin dinsel törenlerini bozdukları" gerekçesiyle, suçu "vaazcı Metodistlere ve çılgın hayalperestlere" yıkmakta hiç duraksamadı.

Bu anlamda 1857'de olanlar Vellore'nin bir tekrarıydı; ama çok daha büyük çapta ve daha korkunç bir ölçekteydi. Her öğrencinin bildiği gibi, isyan, yakında dağıtılacak yeni kovanlara hayvansal yağ sürüldüğü yolundaki söylentilerle başladı. Kullanmadan önce kovan uçlarını ısırıp koparmak gerektiği için hem Hindular hem de Müslümanlar kirlenme riskiyle karşı karşıyaydı – ilk kesim açısından inek yağı, ikinci kesim açısından domuz yağı söz konusu olduğunda. Çatışma böylece, sıkılmak bir yana, daha tüfeğe bile sürülmemiş bir kurşunla başladı. Birçok sepoya göre, bu durum Britanyalıların gerçekten de Hindistan'ı Hı-

* İsyancılar önderlik için "Mysore Kaplanı" Tipu Sultan'ın oğullarına yönelmişlerdi.

dı – daha önce gördüğümüz üzere, birçok Britanyalı bu görüşteydi. Kovanların gerçekte bu tasarıyla hiçbir alaka taşımaması konu dışıydı.

Dolayısıyla Hint İsyanı'nın kapsamı, ona verilen ismin ima ettiğinden çok daha genişti. Tam anlamıyla bir savaştı bu. Ve de sebepleri domuz yağı sürülmüş kovanlardan daha köklüydü. Hint ders kitaplarında ve anıtlarında olay "Birinci Bağımsızlık Savaşı" olarak anılır. Oysa Hintliler her iki cephede de savaştı ve gündemde bağımsızlık yoktu. Vellore'de olduğu gibi, isyanın siyasal bir boyutu vardı; ama isyancıların amaçları modern anlamda ulusal nitelikte değildi. Hint askerlerin terfi şansından yoksun oluşunun yarattığı hayal kırıklığı gibi sıradan sebepleri de vardı.* Ama çok daha önemli bir meseleyse birçok bakımdan fiilen Hindistan'ı Hıristiyanlaştırma yönünde bir tertip gibi görünen bir dizi İngiliz müdahalesine karşı özünde muhafazakâr bir tepkinin ortaya çıkmasıydı. Felaketin arifesinde sezgili ve endişeli bir İngiliz subayı "Fırtınanın yaklaşmakta olduğunu hissedebiliyorum" diye yazmıştı. "Kasırganın inleyişini duyabiliyorum ama nasıl, ne zaman ve nerede patlayacağını söyleyemem. ... Kendilerinin de ne yapacaklarını bilmediklerini ya da dinlerine ve inançlarına yönelik istilaya direnmek dışında bir eylem planına sahip olduklarını sanmıyorum."

Öncelikle, günümüze ulaşan az sayıdaki Hint tanıklıkları olayın sahiden de (defalarca tekrarlanan ibareyle) "din uğruna yapılmış bir savaş" olduğunu açık seçik gösterir. Meerut'ta isyancılar "Kardeşler, Hindular ve Müslümanlar, haydi bize katılın, bir din savaşına gidiyoruz" diye bağırmışlardı:

> Kâfirler bütün Müslümanların ve Hinduların düzenini ortadan kaldırmaya karar vermişler. ... Bu imansızların Hindistan'da kalmalarına izin vermemek gerekir, yoksa Müslümanlar ile Hindular arasında hiçbir farklılık kalmayacak ve ne söylerlerse onu yapmamız gerekecek.

Delhi'de isyancılar "İngilizler bizi Hıristiyanlaştırmaya çalıştı" diye yakınıyordu. Başlarındaki yöneticilere Avrupalı, Frenk, kâfir, imansız ya da Hıristiyan sıfatlarından hangisini takarlarsa taksınlar, temel şikâyetleri buydu.

* Henry Lawrence'ın bu konudaki ifadesi aydınlatıcıdır: "Sepoy, onsuz yapamayacağımızı seziyor; ancak bir sepoyun elde edebileceği en yüksek mükafat ... oğlu için daha parlak bir kariyer umudu olmaksızın yılda yaklaşık 100 sterlindir. Özel sadakat ve uzun süreli hizmet için yabancı bir asker, sunulacak teşvik elbette bu değildir." Acaba "*muazzam* asker yığınları içinde gayretli ve hevesli olanlardan ... *bütün* yetki ve kazancı ... kendimize ayırma küstahlığından hoşlanmalarını" beklemek makul müydü?

leri 26 Şubat'ta dağıtılan yeni kovanları almayarak açtı. Bunlar ve isyanın ilk gerçek kurşununu sıkan Barrackpur'daki 34. Piyade Alayı'nın askerleri derhal ordudan atıldı. Ama Delhi yakınındaki Meerut'ta (Mirath) kıvılcım bu kadar kolay söndürülemedi. Bengal Hafif Süvari Alayı'ndaki 85 asker yeni kovanları reddetme gerekçesiyle hapse atılınca, silah arkadaşları onları kurtarmaya karar verdi. Er Joseph Bowater bir dönüm noktası niteliğinde olan 9 Mayıs Pazar akşamı yaşananları şöyle aktarır:

> Birden kalktılar, ... atlara koştular, eyerleri çarçabuk taktılar, dörtnala zindana yöneldiler. ... Kapılar kırılıp açıldı ve ortalık ateşe verildi; divanıharbe verilmiş isyancıların yanı sıra her türden bini aşkın katil ve hergele serbest bırakıldı. Aynı anda yerli piyadeler saldırıya geçip İngiliz subayları katletti ve tarif edilemeyecek bir şekilde kadınları ve çocukları doğradı. Hapishane kaçkınları, çarşı ayaktakımı ve sepoylar – Meerut'taki bütün hoşnutsuz yerliler – şeytani bir acımasızlıkla işe koyuldular ve önlerine çıkan her binayı yaktılar.

Başkaldırı şaşırtıcı bir hızla kuzeybatı boyunca Delhi, Benares, Allahabad ve Kanpur'a yayıldı. Beyaz subaylarına kafa tutmaya karar verir vermez çılgınlaşır gibi olan isyancılar, çoğu kez yerel şehirli güruhların yardımı ve katılımıyla, buldukları her Avrupalıyı öldürmeye koyuldular.

1 Haziran 1857'de Britanyalı bir subayın eşi olan Bayan Emma Ewart, geri kalan beyaz toplulukla birlikte kuşatma altındaki Kanpur kışlasında sıkışıp kaldı. Bombay'daki bir arkadaşına gönderdiği mektupta korkularını şöyle anlatmaktaydı: "Böyle endişeli gecelerin olabileceğine hiç inanmazdım. İki haftaya kadar kaderimizin belli olmasını bekliyoruz ve her ne olursa olsun, buna katlanabileceğimize güveniyorum." Altı hafta sonra, yardımın ulaşmasına sadece bir gün kala, onunla birlikte 200'den fazla Britanyalı kadın ve çocuk öldü. Bunların bir bölümü kuşatma sırasında öldürülürken, bir bölümü de garnizon teslim olduğunda güvenli geçiş sözünün verilmesinden sonra Bibighar'da ("Hanımlar Evi") tekmeler altında can verdi. Ölüler arasında Bayan Ewart'ın arkadaşları Bayan Isabella White ve Bayan George Lindsay ile ikincisinin üç kızı Caroline, Fanny ve Alice de vardı. Onlar ve Kanpur'un diğer kadınları isyanın Britanyalı bakış açısıyla anlatımında trajik kahramanları olacaktı.

Hikâyenin erkek kahramanları Lucknow'lu erkeklerdi. Valilik Konağı'nda kuşatılan Britanya garnizonu, isyanın en önemli faslına dönüşecek bu kapışmada meydan okurcasına direndi. Bizzat vali, ölen ilk kişilerden biri oldu. Düştüğü yerin yakınındaki mezarında şu klasik yazıt yer alır:

Kurşunlarla delik deşik olan harabe Valilik Konağı da başlı başına bir anıt haline geldi. Kuşatma boyunca burada dalgalanan İngiliz bayrağının 1947'deki bağımsızlığa kadar bir daha hiç indirilmemesi, Tennyson'ın konuyu işleyen heyecanlı şiirindeki duyguyu yansıtır: "Ve İngiltere'nin eski sancağı, konağın çatısında hep dimdik dalgalandı." Kuşatma kesinlikle Tennyson tarzı tumturaklı bir anlatıma uygun olaylardan biriydi. Yakındaki La Martiniere Okulu'nun son sınıf öğrencisi çocuklar bile savunmaya katılarak, okula benzersiz bir askerî nişan kazandırdı. (Şimdi tamamen Hintlilerden oluşan öğrencilerin hâlâ unutmadığı bir payeydi bu.) Keskin nişancıların amansız ateşine ve aşağıdan yerleştirilen mayınların tehdidine rağmen, Valilik Konağı'nın içindeki insanlar hiç yardım almaksızın yaklaşık üç ay direndi ve bir kurtarma birliğinin Eylül sonlarında Hint saflarını yararak kadınları ve çocukları çıkarmasından sonra bile kuşatma altında kaldı. Aslında, Lucknow ancak 21 Mart 1858'de, yani kuşatmanın başlamasından dokuz ay sonra Britanya kuvvetlerince geri alındı. O sırada Valilik Konağı'nda kısılıp kalmış Britanya topluluğunun yaklaşık üçte ikisi artık ölmüştü.

Fakat Lucknow konusunda iki şeyin unutulmaması gerekir. Birincisi, kent Britanyalıların daha bir yıl önce ilhak ettiği Ayodhya eyaletinin merkeziydi; bu anlamda kuşatmacılar basbayağı kendi ülkelerini kurtarmaya çalışmaktaydı. Aslına bakılırsa ilhak isyanın siyasal sebeplerinden biri sayılabilir; çünkü çok sayıda sepoy – Bengal ordusunun 75.000 askere varan kesimi – Ayodhya asıllıydı ve oradaki *nevab*'ın tahttan indirilmesine ve ordusunun dağıtılmasına düpedüz kızgındı.* Sağ kalıp yaşadığı olayları yazıya döken çok az isyancıdan biri olan Mainodin Hassan Han, bunu şöyle ifade etmekteydi: "Sepoylar kadim sultanlarını tekrar tahta oturtmak ve işgalcileri kovmak için isyan etsinler diye baskı altına alındılar. Asker kastının selameti bunu zorunlu kılmaktaydı; büyüklerinin onuru tehlike altındaydı." İkincisi, Valilik Konağı'na sığınan 7.000 insanın yaklaşık yarısı sadık Hintli askerler, ordugâh takipçileriydi. Daha sonra yazılanlara karşın, isyan siyahla beyaz arasındaki basit bir mücadele değildi.

Delhi'de bile cephe hatları bulanıktı. Babürlü İmparatorluğu'nun tarihsel başkenti olduğu için, isyancıların Britanyalıları Hindistan'dan çıkarma düşünü sahiden kurmaları halinde buranın kritik bir savaş alanı olması kaçınılmazdı. Nitekim birçok Müslüman isyancı artık sadece Delhi sultanı olan son Babürlü hükümdarı Bahadır Şah Zafer'in önderliğini – ona çok şaşırtıcı gelse de – umut-

* Wecid Ali'nin aşırı zevk düşkünü olduğu gerekçesiyle tahttan indirilmesi evanjelik dönemin karakteristik bir davranışıydı.

bir bildiride, Hint sosyal kesimlerinin geniş bir yelpazesine, hem Babürlü, hem de İngiliz yönetiminin dayandığı yerel toprak sahipleri ve vergi tahsildarları olan zemindarlara tüccarlar, devlet görevlileri, zanaatkârlar ve rahiplere İngiliz yönetimine karşı birleşme çağrısı yapılmaktaydı. Bu belge, isyan sırasında ulusal bağımsızlık yönünde ortaya konulmuş bir manifesto olmaya belki de en yakın şeydir. Belgedeki beşinci paragrafın "hâlihazırda İngilizlere karşı din gerekçesiyle yürütülen bir savaş"tan söz ettiği ve "bilgelere ve fakirlere ... [sultanın] huzuruna çıkıp kutsal savaşta yer alma" çağrısında bulunduğu doğrudur. Ama manifestonun geri kalan bölümü üslup açısından tamamen sekülerdir. Britanyalılara yöneltilen suçlamalar zemindarlara aşırı vergi matrahları yüklemek, Hintli tüccarları ticaret dışında bırakmak, Hint zanaatkârlarının sunduğu ürünlerin yerine Britanya'nın ithal mallarını geçirmek ve gerek mülki gerekse askerî idarede "bütün yüksek ve kazançlı makamları" tekelleri altına almaktır. Gelgelelim, Britanya saflarında savaşırken öldürülen askerler için dikilmiş olan ve Delhi'ye hâkim bir tepede hâlâ duran anıt, bu çağrıya ne kadar az uyulduğunu gösterir. Yazıt, subay kayıplarının üçte birinin ve diğer rütbelerdeki kayıpların tam yüzde 82'sinin "yerli" olduğunu ortaya koyar. Delhi "Britanya" kuvvetlerinin eline geçtiğinde, bu birlikler çoğunlukla Hintli askerlerdi.

Yine de anayurttaki Britanyalılar isyanı siyahların beyazlara karşı bir başkaldırısı saymakta ısrar etti. Onlara göre mesele Hintlilerin Britanyalıları öldürmesinden ibaret de değildi. Tepkiler sadık olduğu sanılan sepoyların beyaz kadınları öldürmesine – ve rivayetlere bakılırsa onlara tecavüz etmesine – yönelikti. Böyle gaddarlıklardan bolca örnekler sunan görgü tanıkları vardı. Er Bowater anılarında şunu belirtir:

> Merhamet için yalvarmalara rağmen cinsiyete aldırmayan ve ufak çocukların yürek parçalayıcı çığlıklarına kulaklarını tıkayan isyancılar, canavarca işler yapmışlardı. Katliamın kendisi zaten dehşet vericiydi; ama bununla yetinmeyerek cinayetlere tecavüzlerin yanında anlatılamayacak işlere imza atmışlardı. ... Bir emir subayının eşinden geriye kalanlara tanık oldum; artık insanlıktan çıkmış bu adamlar kadıncağızı kurşunlayıp parçalamadan önce giysilerini çıkarıp yakmışlardı.

Korkunç gaddarlık hikâyeleri gittikçe çoğaldı. Delhi'de 48 Britanyalı kadının alay halinde sokaklarda yürütüldüğü ve herkesin önünde ırzlarına geçildikten sonra öldürüldüğü ileri sürüldü. Güya bir yüzbaşının karısı *ghee* ("sıvı tereyağı") içinde, canlı olarak kaynatılmıştı. Böyle abartılı hikâyeler anayurttaki safdil in-

sında bir mücadele olduğu görüşünü pekiştirdi. Yaşanan felaket, ilahi gazabın bir tezahürü olarak yorumlandığında, çıkarılan sonuç Hindistan'ı hak yoluna döndürmenin çok geç başlamasının Tanrı'nın hoşuna gitmediğiydi.

1857, evanjelik hareketin *annus horribilis*'i, yani korkunç yılıydı. Hindistan'a Hıristiyan uygarlığını sunmuşlardı ve bu kabul edilmediği gibi şiddetle geri çevrilmişti. Böylece Victoria dönemi insanları misyonerlik coşkusunun öteki, daha haşin yüzünü açıkça gördü. Ülkenin her yanındaki kiliselerinde Pazar vaazlarının teması artık insanları kurtarmak değil, öç almaktı. İmparatorluğa karşı önceki kayıtsızlığı isyanla birlikte tutkulu bir ilgiye dönüşen Kraliçe Victoria, ülkeye bir tövbe ve dua etme günü çağrısında bulundu, hem de "Aşağılanma Günü" gibi bir adla. Victoria dönemindeki özgüvenin anıtı sayılan Crystal Palace'da toplanan 25 bin kişilik cemaat parlak Baptist vaiz Charles Spurgeon'dan bir kutsal savaş çağrısı anlamına gelen şu sözleri duydu:

> Dostlarım, ne suçlar işlediler, bir bilseniz! ... Hint yönetimi, Hinduların dinine zerre kadar hoşgörü göstermemeliydi. Eğer dinim canavarlık, bebek katli ve cinayetten oluşsaydı, asılmayı göze almadığım sürece konuşmaya hakkım olmazdı. Hinduların dini hayal gücünün tasavvur edebileceği en iğrenç pisliklerin bir yığınından ibarettir. Onların taptığı tanrılar en ufak bir saygıya layık değildir. Onların ibadeti her türlü kötülüğü yapmayı ve ahlakı bir yana bırakmayı gerektirir. Kılıç artık kından çıkarak, bizimle aynı uyruktan olan insanların kellelerini biner biner uçurmalıdır.

Hint ordusunun sadık kalan kesimleri, özellikle de Gurkalar ve Sihler cepheye sürüldüğünde bu sözler harfiyen hayata geçirilecekti. Kanpur'da Tuğgeneral Neill tutsak alınan isyancıları idam ettirmeden önce beyaz kurbanlarının kanlarını yalamaya zorladı. Peşaver'de 40 tutsak isyanda uygulanan Babürlü cezasına uygun olarak top namlularına bağlanarak paramparça edildi. Çarpışmaların özellikle sert geçtiği Delhi'de Britanyalı askerler hiç aman vermedi. Kentin Eylül ayındaki düşüşü bir kıyım ve yağma çılgınlığını getirdi. Mainodin Hassan Han'ın anlatımıyla, "İngilizler bastırılmış bir nehir gibi patlayarak kentin içine daldı. ... Hiç kimsenin hayatı güvende değildi. Eli ayağı tutan bütün erkekler görüldükleri yerde isyancı sayılarak vuruldu." Bir rahibin oğlu olan William Hodson olağandışı bir emperyal acımasızlık anında, Delhi sultanının üç oğlunu tutukladı, çırılçıplak soydu ve kurşunlayarak öldürdü. Bu davranışını yine bir rahip olan kardeşine şöyle açıkladı:

> larına geçen kasaplar olduklarını ve devletin şimdi onlara hak ettikleri cezayı gönderdiğini söyledim. Askerlerimden birinin karabinasını kaptığım gibi, onları kasten art arda vurdum. ... Cesetler alınıp kente götürüldü ve Chiboutra'ya [mezbele] atıldı. ... İlk başta niyetim onları astırmaktı ama iş "ya onlar ya biz" meselesine gelince, öyle düşünecek vaktim yoktu.

Zachary Macaulay'ın oğlunun gözlemlediği gibi, evanjeliklerin intikamcılığının korkunç bir feveranıydı bu: "Peşaver'deki dehşet verici askerî idamlarla ilgili haberler ... daha üç hafta önce her türlü idam cezasına karşı olduğunu söyleyen insanlarca keyifle okunmaktaydı." *The Times* gazetesi "Oradaki her ağaç ve her kalkan duvarının üstüne bir isyancının leşinin" asılmasını talep etmişti. Yürüyüş yolları boyunca ağaçlara asılı halde bıraktıkları sayısız cesetlerle Britanyalıların misilleme güzergâhını izlemek gerçekten mümkündü. Teğmen Kendal Coghill'in ifadesi şöyleydi: "Önümüze çıkan her köyü yaktık ve tutsaklarımıza kötü davranmış olan bütün köylüleri astık, ta ki her ağacın bütün dalları sallanan alçaklarla kaplanıncaya kadar." Misillemeler doruğuna çıktığında, Kanpur'da hâlâ duran koca bir banyan ağacında 150 ceset çiçek zincirleri gibi asılıydı. İsyanın meyveleri hiç kuşkusuz acıydı.

Bu intikam çılgınlığında kaç insanın canından olduğunu kimse kesin bilemez. Emin olabileceğimiz tek şey insanlara dindarlık taslamanın tuhaf bir gaddarlığı beslediğidir. Lucknow'un kurtarılmasının ardından, sarsak bir yaşlı adamı kolundan tutan genç bir oğlan kent kapısına yaklaştı

> ve bir subayın ayaklarına kapaklanarak ondan koruma diledi. Subay ... toplu tabancasını çekti ve acınacak halde yalvaran çocuğun başına doğrulttu; tabancadan boş bir çat sesi çıktı. ... Bir daha tetiği çekti – kurşun yine ateşlenmedi; sonraki çekişinde silah görevini yerine getirmekten bir daha kaçındı. Dördüncü seferde – yani merhamete gelebileceği üç fırsattan sonra –subay başarıya ulaştı, oğlanın fışkıran kanı ayaklarının dibine aktı.

Bu olayı okumak insana SS subaylarının II. Dünya Savaşı'nda Yahudilere davranışını hatırlatır. Ancak arada bir fark vardır. Cinayete tanık olan Britanyalı askerler ilk başta "ayıp" diye bağırarak ve tabanca patladığında "infial ve itiraz" çığlıklarını açığa vurarak, subayın davranışını yüksek sesle kınamışlardı. Benzer bir durumda Alman askerlerin bir komutanı açıkça eleştirmesi, nadir yaşanan ve belki de hiç görülmeyen bir şeydi.

tepmişti; sonuçta Britanyalıları barbarlaştırmaya varan bir durum yaşanmıştı. Gerçek hayatta Hindistan'ı yönetme durumunda olan insanlar haklı çıkmıştı: Yerli âdetlere müdahale etmek sıkıntıdan başka bir şey getirmemişti. Ama din yayıcıları bunu kabul etmeye yanaşmadılar. Onlara göre, isyanın çıkmasının sebebi Hıristiyanlaştırmanın yeterince hızlı ilerlememesiydi. Daha Kasım 1857'de Benares'teki bir misyoner, "İngiltere'deki kardeşlerimizin ateşli dualarına cevap olarak gökten bir onay indiği" kanısında olduğunu yazdı:

> Bir umutsuzluk havasına kapılmak yerine, emeklerimizin boşa gitmeyeceğine bütünüyle güvenerek Efendimizin uğraşına yeniden sarılmamızı sağlamak gibi bir iyiliği oldu. Şeytan bir daha alt edilecektir. Hiç kuşkusuz niyeti bu ayaklanmayla İncil'i Hindistan'dan kovmaktı; ama daha önce kilise tarihinde çoğu kez görüldüğü gibi, sadece daha geniş çapta yayılmasının yolunu açtı.

Londra Misyoner Derneği'nin yöneticileri de 1858 raporunda aynı görüşü dile getirmekteydi:

> Gerek Britanya'da gerekse Hindistan'da çok sayıda kişinin uzun süredir kapıldığı hayallerle yanlış güvenlik duygusu sepoy ayaklanmasına damgasını vuran gaddarlık ve kan dökücülük sayesinde temelli yıkıldı, Muhammed'in ilkeleri ve anlayışıyla ittifak halindeki putperestlik gerçek mahiyetini, anlaşıldığında korkulması ve iğrenilmesi gereken mahiyetini gözler önüne serdi. ... Şimdiye kadar alay ve küçümsemeyle karşılaşan Hıristiyan misyonerlerin uğraşları, mülkiyet özgürlüğünün ve yaşamın en iyi ve yegâne koruyucusu olarak artık insanlara salık verilmektedir.

Dernek sonraki iki yıl içinde Hindistan'a 20 misyoner daha göndermeye karar vererek, onların "yolculuğu ve donanımı" için 5.000 sterlin ve ayrıca bakım giderleri için 6.000 sterlin ayırdı. Bu amaçla oluşturulan özel fona dönük bağışların toplam tutarı 2 Ağustos 1858'de 12.000 sterline ulaştı.

Kısacası, Hıristiyanlık askerlerine yol açıldı.

Livingstone'un İzinde

Kanpur'un Hintli isyancılardan geri alındığı 4 Aralık 1857'de, David Livingstone Cambridge Üniversitesi'nin Senato Binası'nda heyecan uyandıran bir konuş-

nin de Hint İsyanı'nı misyonerlik çalışmalarının çokluğuna değil, azlığına bağladığını açıklıkla ortaya koydu:

> Bana göre Hindistan'a ticareti götürürken Hıristiyanlığımızdan utanç duymakla büyük bir hata işledik. ... Uygarlığın iki öncüsü olan Hıristiyanlık ve ticaret asla birbirinden ayrılmamalıdır; Hint meselesinin ele alınışında örneği görüldüğü gibi, İngilizler bu ilkeyi ihmal etmelerinin neticeleri konusunda uyarılmalıdır.

Ancak bu noktada Livingstone kendini aşan sözler ediyordu. İsyandan sonra Hindistan'da İngiliz yönetimi yeniden inşa edilirken ne onun tavsiyelerine ne de misyoner derneklerinin ateş püskürmelerine aldırış edildi. Kraliçe Victoria, 1 Kasım 1858'de "uyruklarımızdan herhangi birine kendi inançlarımızı dayatma yetkisini ve isteğini" açıkça reddeden bir bildiri yayımladı. Hindistan artık – tasfiye edilmesi öngörülen – Doğu Hint Kumpanyası tarafından değil, bir genel valinin temsil edeceği taht tarafından yönetilecekti. Hindistan'ın yeni yönetimi, Hıristiyanlaştırma yönündeki evanjelik projeye bir daha asla destek vermeyecekti. Aksine, Hindistan'daki Britanya politikasının hedefi, ülkeyi artık yerli geleneğinin çizgisine aykırı değil, onun doğrultusunda yönetmek olacaktı. Hint kültürünü dönüştürme girişimi "iyi niyetli" ve "ilkeler bakımından doğru" olabilirdi; ama İngiliz yetkili Charles Raikes'in belirttiği gibi, isyanın çıkma sebebi "Avrupa politikasını Asya halkına dayatma girişimine bağlı hayati bir hata"ydı. Bundan böyle "siyasal güvenlik" her şeyin üstünde olacaktı: Hindistan değişmeyen ve değiştirilemez bir toplum olarak idare edilecekti ve Hindistan hükümeti misyonerlik kuruluşlarına ancak bu temel koşulu kabul etmeleri halinde hoşgörülü davranacaktı. 1880'lere gelindiğinde Britanyalı görevlilerin çoğu 1820'lerde misyonerleri en hayırhah yaklaşımla gülünç veya yıkıcı sayma yönündeki alışkanlığa geri dönmüştü.

Ne var ki, Afrika başka bir meseleydi; Afrika'nın geleceği Livingstone'un Cambridge konuşmasının özüydü. Ona göre, bu kıtada Britanyalılar daha önce Hindistan'da işledikleri hatalardan kaçınabilirlerdi; çünkü Afrika'nın ticari gelişimi dinsel dönüşümüyle *iç içe geçebilirdi.* Hedefi "uygarlık, ticaret ve Hıristiyanlığın kendilerine yer bulabilmeleri" için Batoka Platosu'na ve komşu Barotseland'a "bir yol açmak"tı; bu köprübaşından bütün Afrika "ticarete ve İncil'e ... açılacaktı."

> Ticari bir bakış açısıyla bakıldığında, yerli halkın ticarete yatkınlığını teşvik etmekle elde edilebilecek avantajlar sayılamayacak kadar çoktur; Hıristiyanlığın ışığını sunmakla karanlıktaki Afrika'ya bahşetmeye muktedir olduğumuz paha biçil-

işgücünden de kurtulmuş ve böylece her İngiliz'in tiksindirici bulduğu uygulamaların önünü almış olacağız.

Livingstone konuşmasını dinleyicilerinin gençlik ateşini kızıştırmak üzere özenle seçilmiş şu sözlerle sonuca bağladı:

> Misyonerlik için şu anda karşımda gördüğüm sizler gibi insanlara ihtiyaç var. İlginizi Afrika'ya yöneltmeniz için yalvarıyorum; biliyorum ki şu anda açık olan o ülkede mahsur kalacağım. Oranın tekrar kapanmasına izin vermeyin! Ticaret ve Hıristiyanlık için bir yol açmaya çalışmak üzere tekrar Afrika'ya gideceğim. Sizler benim başlattığım işi sürdürebilecek misiniz? BUNU SİZE BIRAKIYORUM!

Hindistan'daki olayların yol açtığı ulusal kriz havasında, Livingstone'un Afrika'da işleri yoluna koyma çağrısı coşkulu bir kabul gördü. Hıristiyan bir Afrika hülyasına ikna olanlar Orta Afrika Üniversiteler Misyonu adlı yeni kuruluşa katılmak için akın ettiler. Bunlar arasında Henry de Wint Burrup adında Oxford'lu bir genç papaz vardı. Afrika için yola koyulmasından iki gün önce evlendi. Bu evlilik trajik bir biçimde kısa ömürlü olacaktı.

Şubat 1861'de Henry Burrup'un karısı onsuz geri döndü. Kocası yeni atanan piskopos Charles Frederick Mackenzie'yle birlikte bir Malavi bataklığında can vermişti – Burrup dizanterinin, Mackenzie ise hummanın kurbanıydı. Tek kurban onlar değildi. Londra Misyoner Derneği, Barotseland'a Peder Holloway Helmore'u ve Roger Price adlı bir yardımcıyı eşleri ve beş çocuklarıyla birlikte gönderdi. Aradan daha iki ay geçmeden içlerinden sağ kalan yalnızca Price ve iki çocuğuydu. Orta ve Doğu Afrika'ya onlarca misyoner mezarı serpişmiş durumdadır – Livingstone'un çağrısına uyan ve bedelini yaşamlarıyla ödeyen erkekler, kadınlar ve çocuklardır bunlar. Sorun oldukça basitti. Livingstone'un "Orta Afrika'nın sağlıklı yaylaları"na ilişkin turist broşürü tarzındaki vaatlerine karşın, Batoka Platosu'nun sıtma yayan sivrisineklerle dolu olduğu ortaya çıktı. Livingstone'un olası bir misyoner merkezi olarak öngördüğü diğer yer, yani şimdiki Malavi içinde kalan Zomba Platosu da öyleydi. Ayrıca yerel kabileler beklenmedik ölçüde düşmanca davrandı. Bu yerler Avrupalılar için barınmaya elverişsizdi.

Daha ciddi bir sorun Livingstone'un coğrafi hesabında temel bir hata yaptığının ortaya çıkmasıydı. Zambezi'yi izleyerek yayan Victoria Şelalesi'nden Hint Okyanusu'na doğru giderken, nehrin aynı genişlikte olduğu kanısıyla 80 kilometrelik bir kesimi atlamıştı. Bundan daha büyük bir yanlışlık olamazdı.

ne girişimleri için – ilk kez – hükümet desteği elde etmişti. Hükümetin verdiği 5.000 sterlinlik yardımla ve diplomatik konsolos unvanıyla, Zambezi'de başlıca amacı şehrin ulaşıma elverişliliğini ve ticari trafik için uygunluğunu göstermek olan bir sefere çıkabilirdi. O sırada Livingstone'un emelleri sınır tanımıyordu. Özel bir konuşmada Argyll düküne ve Cambridge coğrafya profesörlerinden Adam Sidgwick'e seferin başka bir amacının da olduğunu bildirdi:

> Bize ülkenin mineral kaynaklarını anlatması için Madenler Okulu'ndan bir madencilik jeologu [Richard Thornton], ticarette yararlı olabilecek tüm bitkisel ürünler – lifli, sakızlı ve şifalı maddelerin yanı sıra boya maddeleri – hakkında rapor vermesi için bir iktisat botanikçisi [Dr. John Kirk] alıyorum yanıma. Ayrıca manzaraları çizmesi için bir ressam [Thomas Baines], nehir ulaşımının kapasitesini belirlemesi için bir deniz subayı [Yarbay Norman Bedingfeld] ve amacın tam anlaşılmasını sağlayacak temeli hazırlaması için bir ahlak hocası [muhtemelen Livingstone'un ABD'de papaz olan kardeşi Charles'a bir gönderme]. Bütün bu mekanizmanın görünürdeki amacı Afrika ticaretini geliştirme ve uygarlığı benimsetme; ama sizin gibi bütünüyle güvendiğim kişiler dışında hiç kimseye söylememem gereken bir şey var: Girişimin Orta Afrika'nın sağlıklı yaylalarında bir İngiliz kolonisiyle sonuçlanmasını umuyorum.

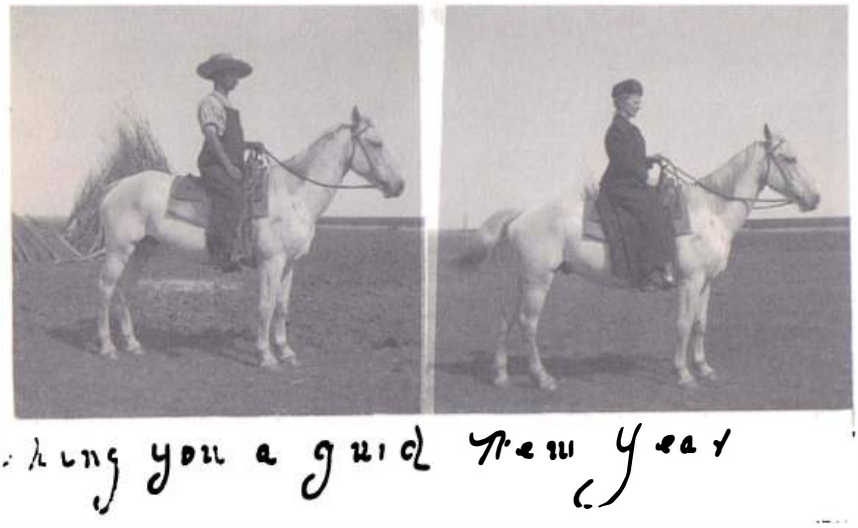
Livingstone bu yüksek umutlarla 14 Mayıs 1858'de Zambezi'ye vardı.

Gerçeğin ortaya çıkması pek uzun sürmedi. Sefer ekibine Sömürgeler Bakanlığı'nca verilen vapur için nehrin çok sığ olduğu kısa sürede anlaşıldı. Ekipteki kişiler çok daha küçük bir çarklı vapura aktarıldı; ama o da ikide bir karaya oturdu. Kebrabasa'ya varmaları Kasım ayını buldu; bu arada ekipte bezginlik ve çekişme had safhaya varmıştı. Orada Livingstone'un planındaki bütün kusurların en vahimiyle karşı karşıya geldiler. Önceki seferde yaya geçildiği için nehrin izlenmediği Kebrabasa yöresinde Zambezi dar ve taştan duvarlı bir mecra içinde akarak azgın ve aşılmaz bir sel halini alır; ayrıca bir noktada hiçbir teknenin üstesinden gelemeyeceği dokuz metre yüksekliğinde bir şelaleden aşağıya dökülür. Kısacası, Zambezi bugün de olduğu gibi ulaşıma tam elverişli değildi. Böylece ticaret, uygarlık ve Hıristiyanlık yoluyla Afrika'ya sızma projesi suya düştü.

Dört dönen Livingstone hararetli bir uğraşla durumu kurtarmaya çalıştı. "Nehir tam yükseldiğinde hafif çekimli bir vapurun güçlük çekmeden çavlanları aşacağı" konusunda inatla ısrar etti. Shire Nehri'ne sapıp ilerlediğinde başka çavlanlarla ve tehdit edici yerli kabilelerle karşılaştı. Shire Gölü üzerinden Nya-

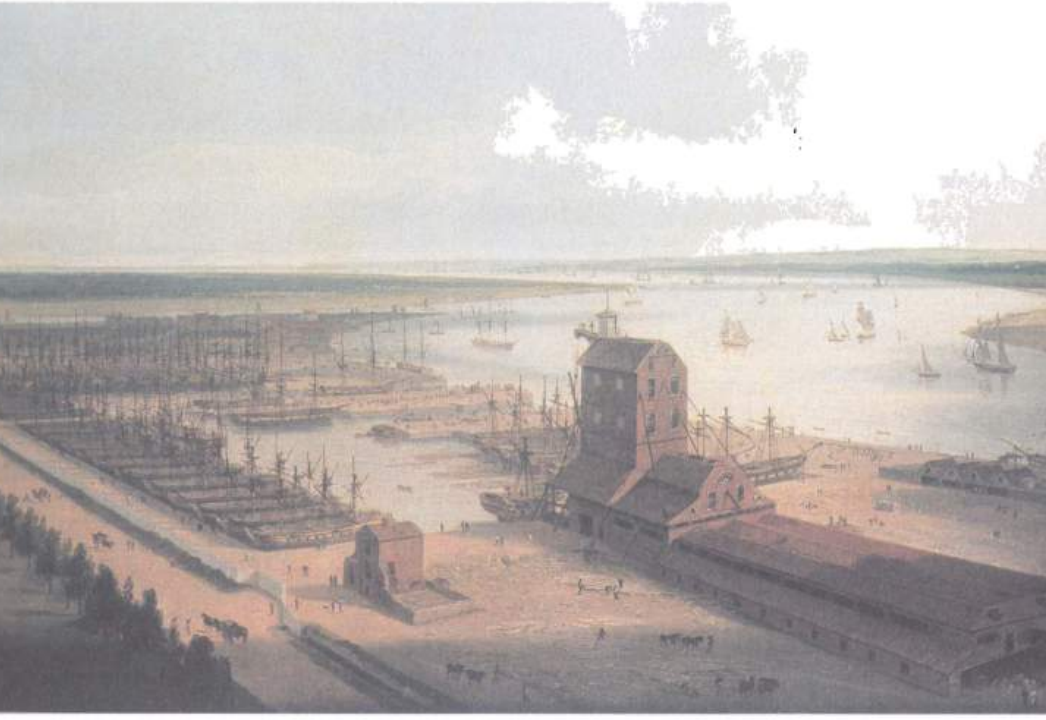
İskoçya'dan Saskatchewan'a: Agnes Brown (kızlık soyadı Ferguson) Glenrock'ta ailesiyle birlikte, yak. 1911-21

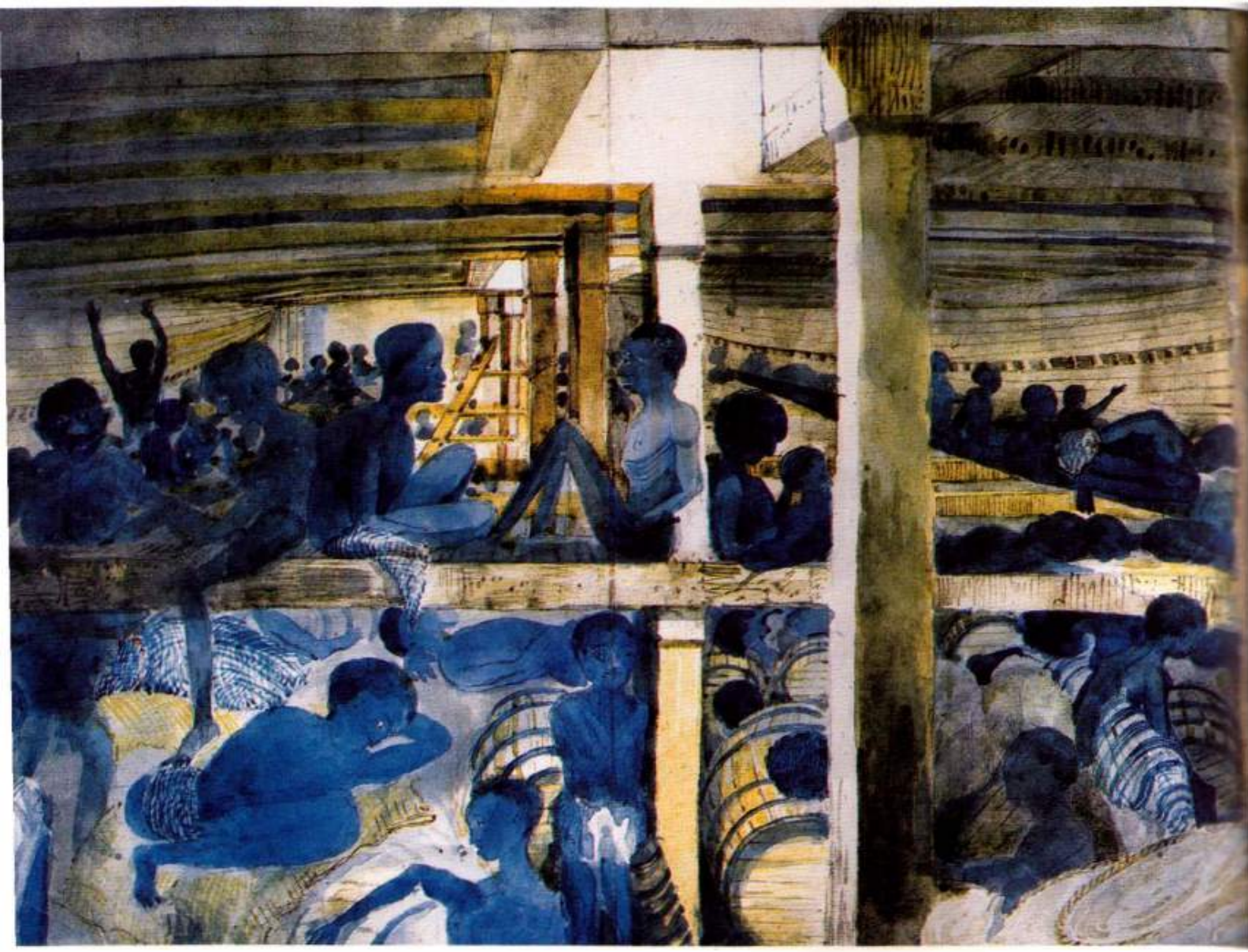
Küresel pazarda üstünlük mücadeleleri: Fransız ve Portekiz gemileri Brezilya kıyısı açıklarında çatışıyor, yak. 1562; Thomas "Elmas" Pitt, yak. 1710-20; Blackwall'daki Yelkenli Barınağı, 1803

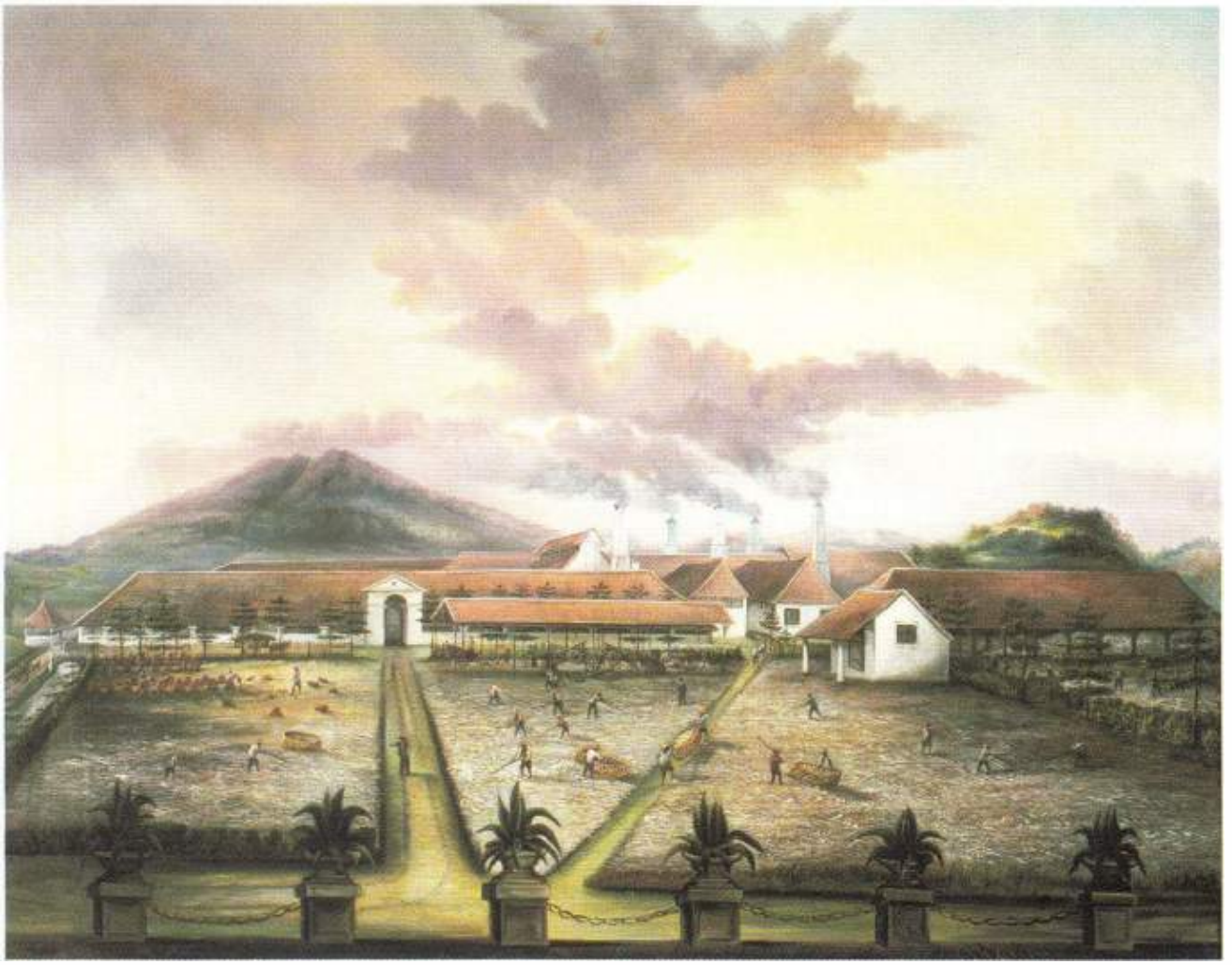

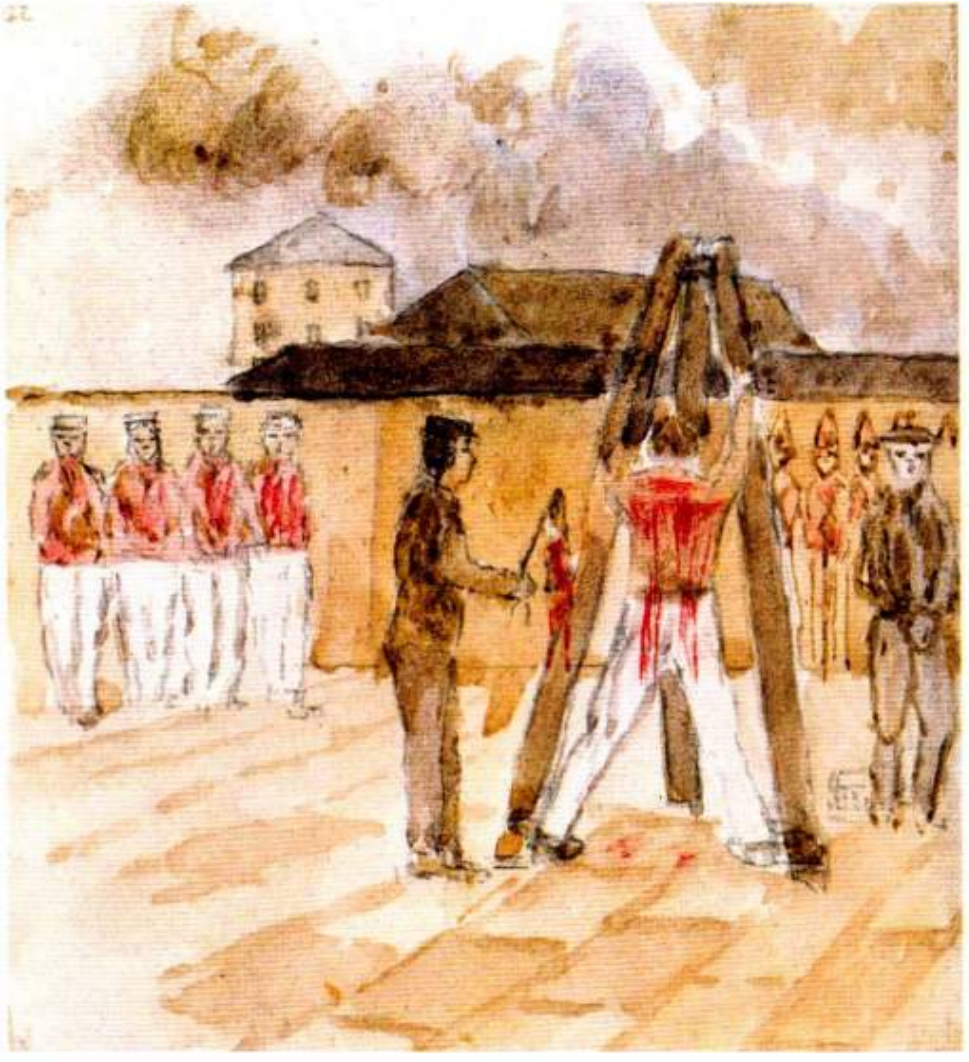
İngiliz-Hint karşılaşmaları: "Robert Clive Ailesiyle ve Bir Hintli Hizmetçiyle Birlikte", Sir Joshua Reynolds, yak. 1765-6; Albay James Todd süvariler ve sepoylar eşliğinde fille dolaşıyor; Sekiz Gurka, William Fraser'in isteği üzerine çizilen resim, yak. 1815.

Yeni Dünya'da kölelik ve özgürlük: Köleler güvertelerin altında, Teğmen Francis Meynell'in tarihi bilinmeyen suluboya resmi; Trinidad'ın güney kesiminde bir şeker plantasyonu, yak. 1850; Bunker Tepesi Çarpışması, Haziran 1775

CHARLES TOWN
BOSTON

Mars'ta Yaşam: Norfolk Adası'nda Charles Maher adlı mahkûmun kırbaçlanışı, 1823; "Bir Devlet Hapishanesi Çetesi", Sydney, 1830

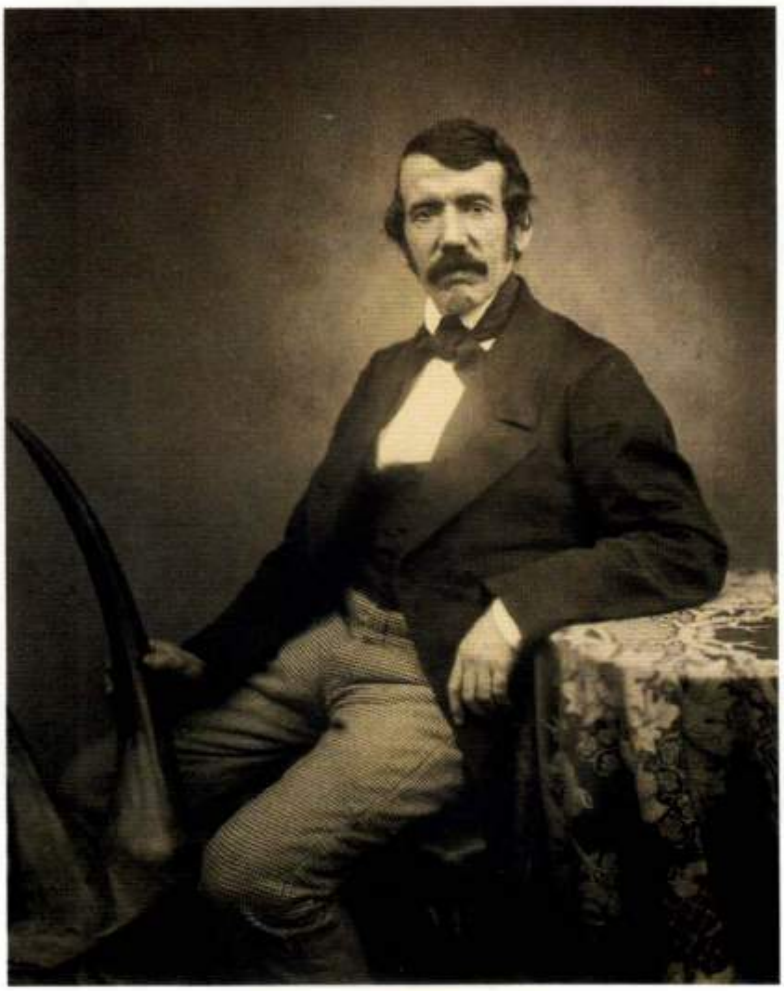
IX.

Hint İsyanı'nın dinsel kökleri: Hindistan'da bir gezgin vaiz "yerel sakinler arasında ... İncil hakikatinin ışığını ve hayırlı etkilerini yayıyor"; "Lucknow'un 1857'de Kurtarılması: Jessie'nin Düşü", Frederick Goodall.

Evanjelik değerler sistemi: Zincirli köleler, Zengibar; David Livingstone, yak. 1864-5

Bedingfeld istifa etmeye zorlandı, Thornton (dönmeye yanaşmamasına karşın) ekipten çıkarıldı, Baines erzak hırsızlığı yaptığı yolunda düzmece bir suçlamayla kovuldu, mühendis George Rae yeni bir tekne getirmek üzere İngiltere'ye gönderildi. Mart 1862'de Piskopos Mackenzie ve Henry Burrup'un ölüm haberi geldi. Bir ay sonra da tekrar kocasına katılmış olan Mary Livingstone kronik alkolizm yüzünden bünyesinin zayıflaması nedeniyle hepatite yenik düştü. O sırada Livingstone ağır bir ruhsal bunalım yaşıyor, yanındaki az sayıda insanla sert kavgalara giriyordu. Ona bağlılığı her nedense hiç sarılmayan Kirk bile bir keresinde Morumbala Dağı'nda bitki örnekleri toplamaya daldığı için geride bırakıldı ve ekibin yedek teknesinin, karada taşınabilir *Lady Nyassa* vapurunun peşinden, durmaları için çaresizce bağırarak koşmak zorunda kaldı. Güçlükle ulaşıp tırmandığı tekneye alındığında, Livingstone'un tek yorumu "Yirmi dakika geç kalmanın ne olduğunu sana öğretir bu" oldu. Kirk, üzgün bir biçimde "Dr. L."nin "malum tabirle 'sıyırdığı'" sonucuna vardı.

Britanya'da kamuoyu Livingstone'un aleyhine dönmüştü. Başbakan Lord Palmerston ondan Shire Yaylası'nda bir koloni kurulabileceği yolunda mektuplar alınca, açık bir dille "Britanya'nın toprak kazanımlarına dönük yeni tasarılara girişmeye çok isteksiz" olduğu karşılığını verdi. Ona göre, Livingstone'un "ancak vapurları çavlanlardan zorlukla aşırarak ulaşılabilecek koloniler kurmak için bizi ayartmasına izin verilmemeliydi." Sefer ekibi 2 Temmuz 1863'te resmen geri çağrıldı. *The Times* sert bir başyazıyla kamuoyundaki tepkiye öncülük etti:

> Bize pamuk, şeker ve çivit, sonuçta vahşilerce hiç üretilmeyen mallar vaat edildi ve haliyle hiçbirini alamadık. Bize ticaret vaat edildi ve ortada hiç ticaret yok. Bize yeni dindaşlar vaat edildi ve dinimize geçen tek kişi yok. Bize iklimin sağlıklı olduğu vaat edildi ve en iyi misyonerlerden bazıları eşleri ve çocuklarıyla birlikte Zambezi'nin sıtmalı bataklıklarında öldü.

Livingstone, Kuruman'da bir misyoner olarak başarısızlığa uğramıştı. Şimdi bir kâşif olarak da başarısızlığa uğramış gibiydi.

Ancak Victoria döneminin bu demir iradeli adamı vazgeçmeyi bilmiyordu. Zambezi seferi fiyaskosuna rağmen, enkazdan bir zafer çıkarmanın bir yolunu hâlâ görebiliyordu. Bütün mesele evanjelik hareketin köklerine, yani kölelik karşıtlığına dönmekti. Zambezi ekibi güçten düşmüş bir halde Nyasa Gölü kıyısında beklerken, bir dizi köle konvoyuyla karşılaşmıştı. Livingstone bir kez daha insan acılarının görüntüsü karşısında harekete geçme heyecanına kapıldı. *Lady*

sığ dipli bir nehir vapuru açısından başlı başına şaşırtıcı bir maharet sayılacak bir yolculuk sonunda – vardığı Bombay üzerinden Londra'ya dönen Livingstone, "cehennemlik ticaret"e karşı mücadeleye yeniden katılmaya hazırdı. 19 Mart 1866'da Zengibar'a doğru yeni bir sefer ekibiyle ve eski bir amaçla yola çıktı: Köleliği temelli ortadan kaldırmak.

Livingstone ömrünün sonraki yıllarını Orta Afrika civarında garip ve neredeyse mistik gezilerle geçirdi. Bazen güya köle ticareti üzerine araştırmalar yürüttü; bazen Victoria dönemi keşiflerinin Kutsal Kâse'si sayılan Nil'in asıl kaynağını takıntılı bir çabayla aradı; bazen sırf dolaşmak için ormanların içinde yorucu yürüyüşler yaptı. 15 Temmuz 1871'de Nyangwe adlı bir kasabada korkunç bir katliama tanık oldu; Arap köle tacirleri bir tavuğun fiyatıyla ilgili bir münakaşadan sonra tüfeklerini çektiler ve ayrım gözetmeksizin 400'den fazla insanı vurdular. Yaşadığı bu olay Livingstone'un kölecilere yönelik nefretini derinleştirdi; ancak pratikte olanakları yetersiz kaldığında erzak ve hamal bulmak için onlara muhtaçtı. Nil'in kaynağını bulma hikâyesi de başarısızlıkla sonuçlandı. Zambezi kıyısında kurmayı hayal ettiği yeni Kudüs gibi, bu amacına da ulaşamadı: Kanaatince hem Ptolemaios'un hem de Herodotos'un tarif ettiği ve bulma düşünü kurduğu kadim "pınarlar" aslında sularını Kongo Nehri'ne gönderen tehlikeli bataklıklar çıktı.

David Livingstone'un – Westminster Abbey'nin Gotik ihtişamıyla oldukça uyumsuz görünen – mezarında kendi sözlerinden oluşan sade bir yazıt yer alır: "Yalnızlığıma katabileceğim tek şey, dünyanın bu açık yarasının iyileşmesine yardımcı olacak herkese, Rabbin bereketli nimetinin yağması dileğidir." Bu sözler sonraki kuşak için özenle dile getirilmiş bir öğüttü. "Açık yara" hiç kuşkusuz Livingstone'un vardığı kanıya göre Orta Afrika'nın bütün dertlerinin kaynağı olan köle ticaretiydi.

Bangweolo Gölü kıyısındaki Ilala'da 1 Mayıs 1873'te sabaha karşı hayalkırıklığına uğramış bir adam olarak ölmüştü; görünüşe bakılırsa, köle ticareti sonuçta ortadan kaldırılamayacak bir şeydi. Ancak köleliğin açık yarası bir aydan biraz uzun bir süre sonra iyileşmeye başladı. Aynı yılın 5 Haziran günü Zengibar sultanı Britanya'yla Doğu Afrikalı köle ticaretine son verme yönünde bir anlaşma imzaladı.* Eski köle pazarını satın alan Orta Afrika Üniversiteler Misyonu kölelerin eski hücrelerinin üzerinde oldukça görkemli bir katedral inşa etti – kölelik karşıtı Livingstone'un ölümünden sonra gelen başarıya yara-

* İmzasını almak için bir deniz gücünün adayı abluka altına alma tehdidinde bulunması gerekti.

dığı yere yerleştirildi.

Livingstone'un mezarından elde ettiği zafer bununla da kalmadı. Batoka Platosu'nun gölgesi altında, Victoria Şelalesi'nin yakınında bu doktorun ismiyle anılan Zambiya kenti Livingstone yer alır.* Onun ziyaretinden sonra yıllar boyunca sıtma ve yerli kabilelerin husumeti yüzünden hiçbir Hıristiyan oraya gidememiş ve barınma umudu beslememişti. Ama 1886–1895 arasında Afrika'daki Protestan misyon merkezlerinin sayısı üçe katlandı. Günümüzde nüfusu 90 bini bulan Livingstone, en az 150 kilisesiyle kesinkes yeryüzünde İncil'in en yoğun biçimde kök saldığı yerlerden biridir. Üstelik bugün milyonlarca insanın Hıristiyanlığı benimsediği bir kıtadaki küçük bir kentten ibarettir. Afrika aslında Avrupa'ya oranla daha Hıristiyan bir kıtadır. Örneğin, Nijerya'da bugün İngiltere'de olduğundan daha fazla sayıda Anglikan var.

Livingstone'un yaşadığı dönemde tam bir fiyasko gibi görünen bir proje nasıl oldu da uzun vadede böylesine şaşırtıcı sonuçlar doğurdu? Hindistan'da fena halde tökezleyen bir hedefe Afrika'nın geniş alanlarında nasıl ulaşılabildi? Bu durumun açıklaması, sıtmaya karşı etkili olan, kinin esaslı koruyucu ilaçların geliştirilmesinde yatar. Bu durum misyonerliği 1800'lerin başlarına oranla bir intihar mesleği olmaktan uzaklaştırdı; yüzyılın sonuna doğru "sahada" en az 360 farklı derneği ve başka kuruluşu temsil eden 12 bin kadar Britanyalı misyoner vardı.

Durumun açıklamasının diğer yarısı, Britanya İmparatorluğu tarihinin en ünlü buluşmalarından birinde yatar.

Galli bir hizmetçinin gayrimeşru oğlu olan Henry Morton Stanley – asıl adıyla John Rowland – hırslı, ilkesiz ve sorumsuz Amerikalı bir gazeteciydi. Demir gibi sağlam bir bünye ve çelik gibi bir irade dışında, David Livingstone'la neredeyse hiçbir ortak yanı yoktu. Amerikan İç Savaşı'nda saf değiştirmiş ve askerlikten firar etmiş biriydi. İngiliz-Habeş Savaşı sırasında bir telgraf memuruna rüşvet vererek haberini rakiplerinden önce geçen becerikli bir muhabir olarak şöhrete ulaşmıştı.** *New York Herald* gazetesinin editörü, ona Rovuma Nehri üzerinden Tanganika Gölü'ne doğru yeni bir sefere çıkan ve aylardır haber alınamayan Livingstone'u bulma görevini verince, kariyerinin en büyük atlatma haberini yapabileceğinin kokusunu hemen aldı.

* Bununla birlikte yakındaki Mukuni kabilesinin şefi bu adın aslında Mukuni şefine "canlı taş" özelliğinin yakıştırılmasından türediğine inandırmaya çalıştı beni.
** Dördüncü Bölüm'e bakınız.

tiye uğrattığı on aylık bir takipten sonra, Stanley nihayet Livingstone'u 1 Kasım 1871'de Tanganika Gölü'nün kuzey kıyısındaki Ujiji'de buldu. Karşılaşmalarını anlatışı, bu mutlu anın sevinciyle neredeyse kendinden geçtiğini açık biçimde ortaya koyar:

> Neredeyse dizginlenemez düzeydeki bu heyecan verici duyguları bastırmak amacıyla elimi ısırmak, bir takla atmak ya da ağaçlara tekme sallamak gibi acayipliklerle, görünmeden sevincimi açığa vurabileceğim uygun bir boş arazi parçası bulmak için neler vermezdim ki! Kalbim hızla, küt küt atıyordu, ama yüzümün duygularımı ele vermemesi gerekirdi; aksi halde böyle olağanüstü koşullarda beliren bir beyaz adamın saygınlığı alçalmış olurdu.
>
> Bu nedenle bence en vakurca olacak şeyi yaptım. Kalabalığı iterek yardım ve arkadan geçerek kalabalık bulvar boyunca, ta ki önünde kırçıl sakallı beyaz bir adamın ayakta dikildiği Arapların karşısına varıncaya kadar yürüdüm. Ona doğru yavaşça ilerlediğimde, solgun yüzlü olduğunu, bezgin göründüğünü, kır sakallı olduğunu, başında solmuş bir sırma şeritle çevrili mavimsi bir kep, üstünde de kırmızı kollu bir yelek ve tüvit bir kurşuni pantolon bulunduğunu fark ettim. Böyle bir güruhun varlığından korkmasaydım hemen ona doğru koşardım – bunu nasıl karşılayacağını bilememenin tedirginliği olmasaydı, ona sarılırdım. Bu yüzden korkaklığın ve sahte gururun en iyi davranış olarak öngördüğü şeyi yaptım – hesaplı adımlarla ona doğru yürüdüm, şapkamı çıkardım ve "Sanırım siz Dr. Livingstone'sunuz" dedim.

İngiliz usulü küçümsemeyi tarihsel doruğuna çıkarmak bir Amerikalıya düştü.

Stanley'nin haberi patlar patlamaz, İngilizce konuşulan ülkelerdeki gazetelerin ön sayfalarını kapladı. Ancak bu atlatma bir haber olmanın ötesinde, iki kuşak arasında, Afrika'nın manevi dönüşümünü düşleyen kuşakla daha dünyevi öncelikleri olan, yeni, inatçı bir kuşağın sembolik buluşmasıydı. Küçümseyici bir tavır takınmasına ve huysuz yaşlı adamın hatalarını çarçabuk kavramasına karşın, Stanley bu buluşmadan etkilendi, ilham aldı. Nitekim Ujiji buluşmasıyla bir şekilde kutsamışçasına kendisini Livingstone'un ardılı sayma noktasına vardı. "Eğer Tanrı böyle takdir etmişse, coğrafya biliminin sonraki şehidi [olacağım] ya da ömrüm vefa ederse ... Büyük Nehir'in [Nil] sırlarını ... çözeceği[m]" diye yazdı daha sonraları. Livingstone'un cenaze töreninde tabutunu taşıyan sekiz kişi arasında yer aldıktan sonra güncesine şu notu düştü: "Umarım ki Afrika'yı Hıristiyanlığın parlayan ışığına açmak konusunda onun ardılı olurum." Sonra da

önemli bir ek yaptı: "Ne var ki, yöntemlerim Livingstone'unkilerden farklı olacak. Herkesin kendi tarzı vardır. İhtiyar, iyilik, sabır ... ve fedakârlık açısından neredeyse İsa gibi olsa da, onun da bence kendine özgü kusurları vardı."

Henry Stanley'nin Afrika'ya götürdüğü nitelikler, iyilik, sabır ve fedakârlık olmadı. Kongo Nehri'ndeki bir sefere öncülük ettiğinde, yanında Winchester tüfekleriyle fil tüfekleri vardı; işbirliğine yanaşmayan yerli insanlara karşı bunları kullanmak konusunda duraksamadı. Teknesine doğru sallanan mızrakların görüntüsü dahi, onu tüfeğine sarılmaya yöneltti: Böylesi bir karşılaşmadan sonra, acımasız bir tatmin duygusuyla güncesine "Şamatayı susturmak için altı atışla dört ceset yetti" diye yazdı. Stanley, 1878'de artık Kongo'da Uluslararası Afrika Birliği için bir özel sömürge yaratmak üzere Belçika kralı II. Leopold adına çalışmaktaydı. Livingstone'u dehşete düşürmüş olacak bir ironiyle, Belçika Kongosu çok geçmeden köle işgücüne dayalı canice sistemiyle nam saldı.

Livingstone, İncil'in gücüne inanmıştı; Stanley'nin inandığı tek şey ise kaba güçtü. Livingstone kölelik karşısında şoka uğramıştı; Stanley diriltilmesine göz yumacaktı. Hepsinden önemlisi, Livingstone siyasal sınırlara kayıtsız kalmıştı; Stanley'nin görmeyi istediği şey ise Afrika'nın bölünmesiydi. Nitekim öyle de oldu. Livingstone'un 1873'teki ölümüyle Stanley'nin 1904'teki ölümü arasında geçen sürede Afrika'nın yaklaşık üçte biri Britanya İmparatorluğu'nca ilhak edilecekti; geri kalan toprakların neredeyse tamamı bir avuç diğer Avrupa devletince ele geçirilecekti. Sahra altı Afrika'nın Hıristiyanlığa döndürülmesi ancak bu siyasal egemenlik çerçevesinde anlaşılabilir.

Afrika'ya tam da Livingstone'un niyetlendiği gibi Ticaret, Uygarlık ve Hıristiyanlık götürülecekti. Ama bunlar dördüncü bir unsurla, Fetih'le birlikte yaşanacaktı.

4

CENNET SOYU

Bir insan her ne olursa olsun kendi kastına, ırkına ve soyuna bağlı kalmalıdır. Beyaz beyaza gitsin, siyah siyaha.

Kipling

Britanyalılar Kalküta'nın merkezindeki Victoria Anıtı'nı, hükmettikleri insanlarda huşu duygusu uyandırmak üzere emperyal ihtişamın ebedi ifadesi Tac Mahal'e cevap olarak tasarlamışlardı. Oysa bugün Kraliçe Victoria'nın heykeli Meydan'a bezgince bakarken, Britanya yönetiminin geçici niteliğinin bir sembolü gibi duruyor daha çok. Görkemli görünümüne karşın, havası zehir soluyan bu metropolün elverişli biçimde her köşesini dolduran Bengalliler denizi içinde yalnız bir beyaz ada gibidir. Şaşırtıcı olan şey, iki yüzyıl süren büyük bir bölümünde sırf Bengal'in değil bütün Hindistan'ın yalnızca birkaç bin Britanyalı tarafından yönetilmiş olmasıdır. Bir kaynakta belirtildiği gibi, Hindistan'ın yönetimi "yeryüzü sakinlerinin beşte birinin kamusal işlerinin tamamını onların ne iznini ne de yardımını alarak idare etmeye yönelik devasa bir makine"ydi.

Britanyalılar ayrıca Malta'dan ta Hong Kong'a kadar uzanan bütün bir yarıküreyi denetim altında tutmak için de Hindistan'ı kullandı. Bu ülke orta Victoria dönemi imparatorluğunun dayandığı temeldi.

Ancak mermer cephenin ardındaki Raj, Britanya İmparatorluğu'nun özündeki muammayı oluşturmaktaydı. Nasıl olmuştu da 900 Britanyalı memur ve 70 bin Britanyalı asker, sayıları 250 milyona varan Hintliyi yönetebilmişti?

Victoria dönemi insanları bunu nasıl başardı?

Victoria dönemi imparatorluğunun tepesinde, çalışkan, inatçı, devlet işlerindeki sakinliğinin aksine özel yaşamında tutkulu, yorulmaz biçimde doğurgan ve çarpıcı biçimde uzun ömürlü kraliçenin kendisi vardı. Modern bir Plantagenet gibi, gezmeye son derece düşkündü. Buckingham Sarayı'ndan hoşlanmaz, Windsor Şatosu'nu yeğlerdi; ücra ve yağmurlu Balmoral Şatosu'na zaafı vardı. Ancak gözde ikamet yeri Wight Adası'ndaki Osborne Konağı'ydı muhtemelen. Burası taparcasına sevdiği kocası (ve kuzeni) Albert'in önerisiyle alınıp yeniden düzenlenmişti ve çiftin genellikle mahrum bırakıldığı mahremiyeti – ve yakınlığı – bir ölçüde tadabildiği az sayıda yerden biriydi. Kraliçe bu duyguyu şöyle dile getirmişti: "İnsanın *kendisine ait*, sessiz ve gözden uzak bir yere sahip olması ne kadar rahat, ne kadar hoş. (...) Daha şirin bir yeri hayal etmek olanaksız; tamamen bize ait sevimli bir kumsalımız var – peşimize kimse takılmadan ya da etrafımıza insanlar toplanmadan her yere yürüyebiliyoruz".

Rönesans üslubunda inşa edilen Osborne Konağı, 19. yüzyıl mimari tarihselciliğinin tipik bir eseriydi. Victoria'nın hüküm sürdüğü küresel imparatorluktan hem gerçek, hem mecazi anlamda binlerce kilometre uzaktaydı. Ama diğer bakımlardan hiç de geri değildi. Ana merdivenin yukarısındaki gösterişli alegorik fresk ilk bakışta sıradan bir İtalyan pastişi gibi görünür. Ama yakından incelendiğinde tasvirde "Britanya"nın Neptün'den deniz tacı aldığı, "Sanayi", "Ticaret" ve "Denizcilik"in ona eşlik ettiği görülür. Sağ taraftaki üç figürün işaret ettiği gibi, kraliyet çifti Britanya'nın ekonomik gücü ve küresel üstünlüğü arasındaki bağlantıyı bütünüyle anlatmıştı.

Britanya 18. yüzyıl sonlarından itibaren yeni teknolojilerin bir öncüsü olarak rakipleriyle arasındaki farkı açmıştı. Britanyalı mühendisleri dünya ekonomisini ve uluslararası güç dengesini dönüştürmek için buhar ve demir gücünü kullanan bir devrimin, yani Sanayi Devrimi'nin ön saflarında yer alıyordu. Bunu Solent Boğazı'nın ötesine bakan Osborne Konağı'nın manzarasından daha iyi yansıtan bir şey yoktu. Öbür yakada güven verici bir huzur içinde Britanya'nın Portsmouth'taki ana deniz üssünü görmek mümkündü; burası Britanya deniz gücünün heybetli bir göstergesi olarak o dönemin dünyadaki en büyük üssüydü. Kraliçe ve eşi sisin açıldığı zamanlarda Osborne'un zarif peyzajlı bahçelerinde gezinirken donanmanın gidiş gelişlerini seyredebiliyordu. 1860'ta orta Victoria dönemindeki kudretin en üst ifadesini, yani HMS *Warrior*'u rahatça seçebilecek durumdaydı. Buharla çalışan, "zırhı" beş inçlik kalınlığa varan ve son model, kuyruktan dolmalı, mermi atışlı toplarla donanmış olan *Warrior* dünya-

rak çatışmaya girmeye cüret edemezdi. Üstelik Kraliyet Donanması'nı açık arayla ilk sıraya çıkaran toplam 40 bin mürettebatlı 240 kadar gemiden sadece biriydi. Tersanelerinin rakipsiz üretkenliği sayesinde, Britanya dünyadaki ticaret tonajının yaklaşık üçte birine sahipti. Tarihin hiçbir döneminde hiçbir devlet dünya okyanuslarına Britanya'nın 19. yüzyıl ortalarında ulaştığı düzeyde tam anlamıyla hâkim olmamıştır. Kraliçe Victoria'nın sahilde güvenle dolaşmasının haklı bir sebebi vardı.

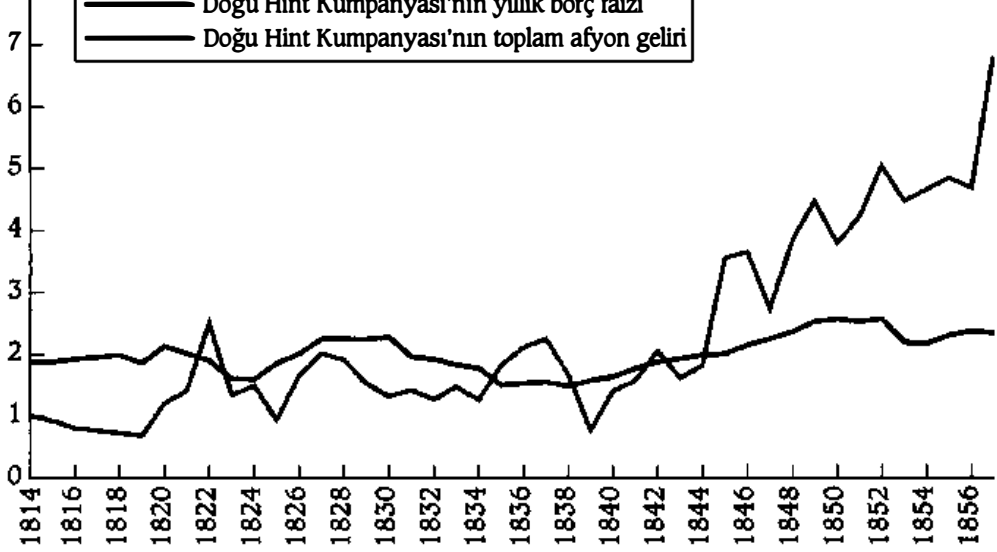
Britanyalıların köle ticaretini ortadan kaldırmaları için donanmalarını göndermeleri yeterliydi. Kraliyet Donanması 1840'a kadar en az 425 köle gemisini Batı Afrika kıyıları açıklarında durdurdu ve Sierra Leone'ye götürerek hemen hepsinin mahkûm edilmesini sağladı. Bu uluslararası kolluk işinde toplam 30 savaş gemisi görev yapmaktaydı. Britanyalılar Brezilya'nın köle ticaretine karşı aynı tutumu izlemesini istediklerinde, gereken tek şey bir gambot göndermekti. Lord Palmerston 1848'de bunu yaptı ve Brezilya Eylül 1850'de köle ticaretine son veren bir yasa çıkardı. Britanyalılar Çin'i limanlarını İngiliz ticaretine – tabii bu arada Hint afyonu ihracatına – açmaya zorlamak istediklerinde, yine donanmalarını gönderebilirlerdi. 1841 ve 1856 Afyon Savaşları elbette afyon konusundan daha geniş kapsamlıydı. *Illustrated London News* 1841 savaşını, karanlık içinde yaşayan Doğulu despot bir rejime serbest ticaretin yararlarını götürmeye yönelik bir Haçlı seferi gibi sundu; öte yandan çatışmaya son veren Nanking Anlaşması'nda afyona açık bir gönderme yoktu. Aynı şekilde, *casus belli* olan geminin adından ("arrow") dolayı Ok Savaşı olarak da bilinen İkinci Afyon Savaşı'na, kısmen İngiliz itibarını korumak için girildi; tıpkı Cebelitarık doğumlu bir Yahudi'nin İngiliz uyruğu olarak taşıdığı hakların Yunan makamlarınca çiğnenmesi üzerine Yunan limanlarının 1850'de abluka altına alınmasında olduğu gibi kendi içinde bir amaçtır. Bununla birlikte, Çinli yetkililerce 1821'den sonra yasaklanan afyon ihracatının Hindistan'daki İngiliz yönetiminin finansmanında hayati önem taşımaması durumunda Afyon Savaşları'na girişilmiş olacağına inanmak zordur.* 1841'deki savaşın bir sonucu olarak Hong Kong'u almanın tek somut yararı, Jardine Matheson gibi firmalara afyon kaçakçılığı için üs sağlamasıydı. Köle ticaretini ortadan kaldırmak için kullanılan donanmanın uyuşturucu ticaretini genişletmede aktif rol oynaması, Victoria dönemindeki değer sisteminin büyük ironilerinden biridir hiç kuşkusuz.

* 19. yüzyılın ilk yarısı boyunca Doğu Hint Kumpanyası'nın afyon ihracatı tekelinden kazandığı tutarın, yüklü borçlarının faizini ödemek üzere Londra'ya gönderdiği tutara eşit olması ilginç bir noktadır (*bak.* s. 167'deki çizelge). Afyon ticareti Hindistan'ın ödemeler dengesi açısından da hayati öneme sahipti.

Britanya deniz üstünlüğüyle mümkün olmalarıydı. Denizcilik Bakanlığı'nın "imparatorluğun deniz üstünlüğüne öldürücü bir darbe indireceği" inancıyla buhar gücünün devreye girişi karşısında ilk başta dehşete düştüğü doğrudur. Ama Fransızlardan geri kalmamak için bile olsa, yeni teknolojiyi benimsemek gerektiği çarçabuk ortaya çıktı. (1858'de denize indirilen Fransız savaş gemisi *La Gloire* aslında HMS *Warrior*'un inşa edilmesinin başlıca sebeplerinden biri olmuştu.) Buhar gücü imparatorluğu zayıflatmak bir yana, bir biçimde birbirine kenetledi. Yelkenli döneminde Atlas Okyanusu'nu aşmak dört ila altı haftayı alırken, bu süre buharlı gemilerle 1830'ların ortalarında iki haftaya ve 1880'lerde sadece on güne indi. İngiltere'den Cape Town'a yolculuk 1850'lerde 42 günü bulurken, 1890'larda 19 güne kadar düştü. Buharlı gemiler hem hızlandı hem büyüdü; aynı dönemde ortalama brüt tonaj yaklaşık iki katına çıktı.*

İmparatorluğun daha sıkıca kenetlenmesini sağlayan tek unsur bu değildi. Victoria, hükümdarlığının başlarında – daha doğrusu Hint İsyanı'na kadar olan dönemde – Avrupa ötesindeki dış ilişkilere nispeten az ilgi göstermişti. Ama bu isyan onu sarsarak emperyal sorumlulukları konusunda gözlerini açtı ve sonraki yıllarda imparatorlukla gittikçe daha fazla ilgilendi. Aralık 1879'da "çaydan sonra Leydi Beaconsfield'le Hindistan ve Afganistan üzerine, oraları egemenlik altına alma ve elde tutma gereği üzerine uzun bir konuşma" yaptı. Temmuz 1880'de "hükümete imparatorluğun güvenliğini ve onurunu korumak için elinden gelen her şeyi yapmasını ısrarla tavsiye etti". Lord Derby'ye 1884'te "zavallı yerlileri korumayı ve uygarlık düzeyine çıkarmayı ... Büyük Britanya'nın misyonu" olarak gördüğünü anlattı. 1898'deki bir açıklamasında "dünyanın, bizim kendi dışımızda kimseye bir şey bırakmayacağımız gibi bir izlenime kapılmamasını sağlamayı önemli gördüğünü" belirtti. Osborne Konağı'nda biri kraliçenin yaşlanırken imparatorluğuyla niçin daha yakın temasa girdiğinin ipuçları vardı. Bina 1902'de kamu mülkiyetine geçtiğinde korunmaya değer bulunmamış olsa da, alt kattaki hane halkı kanadında kraliçenin telgraf dairesi vardı. 1870'lerde Hindistan'dan gelen mesajlar buraya birkaç saatte ulaşmaya ve kraliçe tarafından dikkatle okunmaya başladı. Bu durum Victoria döneminde dünyanın nasıl küçüldüğünü açık bir biçimde yansıtır – böyle bir gelişmeyi sağlayan da büyük ölçüde Britanya teknolojisi olmuştu.

* Böylece okyanusları aşarak metropolden imparatorluk topraklarına gitme süresi bir hayli azaldığı gibi, maliyet de büyük çapta düştü. Bir kilo buğdayın New York'tan Liverpool'a sevkiyatının maliyeti 1830–1880 arasında yarı yarıya azaldı ve 1880–1914 arasında bir daha yarıya indi. 1830'da çubuk demir taşımanın gideri toplam üretim maliyetine oldukça yakınken, 1910'da beşte birin altına kadar düştü.

Borç ve uyuşturucu: Doğu Hint Kumpanyası'nın faiz ödemeleri ve afyon geliri, 1814-1857 (milyon sterlin)

Telgraf, Denizcilik Bakanlığı'nın önceleri görmezden gelmeye çalıştığı bir icattı. İlk mucidi Francis Ronalds, çalışmalarının ürününü 1816'da Kraliyet Donanması'na sunduğunda geri çevrilmişti. 19. yüzyılın ilk başta demiryolu altyapısına dayanarak işleyen haberleşme ağını askerî kesim değil, özel sektör yarattı. Telgrafın kara haberleşmesinde çığır açacağı 1840'ların sonlarında açıkça ortaya çıktı; 1850'lere doğru Hindistan'da hat inşası yeterince ilerlediği için, isyanın bastırılmasında telgraf belirleyici bir rol oynadı.* Ancak emperyal yönetimin bakış açısından buradaki can alıcı gelişme, dayanıklı denizaltı kablolarının kurulmasıydı. İşin önemli tarafı, bir emperyal ürünün – Malaya çıkışlı kauçuk benzeri bir madde olan gütaperka – bu sorunu çözerek, 1851'de Manş'ı aşan ilk kablo hattının ve 15 yıl sonra da Atlantik aşırı ilk kablo hattının döşenmesini sağlamasıydı. İngiliz-Amerikan Telgraf Şirketi'nin kablo hattının Isambard Kingdom Brunel'in *Great Eastern* adlı dev gemisinin okyanus tabanında başarıyla yürüttüğü döşeme işlemiyle 27 Temmuz 1866'da nihayet Amerika kıyısına ulaşması, açık biçimde yeni bir çağın habercisiydi. İrlanda'dan Newfoundland'a uzanan kablo, telgraf çağına damgasını vurmaya en yakın gücün hangisi olduğunu açıkça gösterdi. Hindistan'dan Avrupa'ya varan telgraf bağlantısının Hindistan yönetimince birkaç yıl önce kurulmuş olması, bu gücü

* İdam sehpasına götürülen bir isyancı, telgraftan "beni boğan lanetli tel" diye söz etmişti.

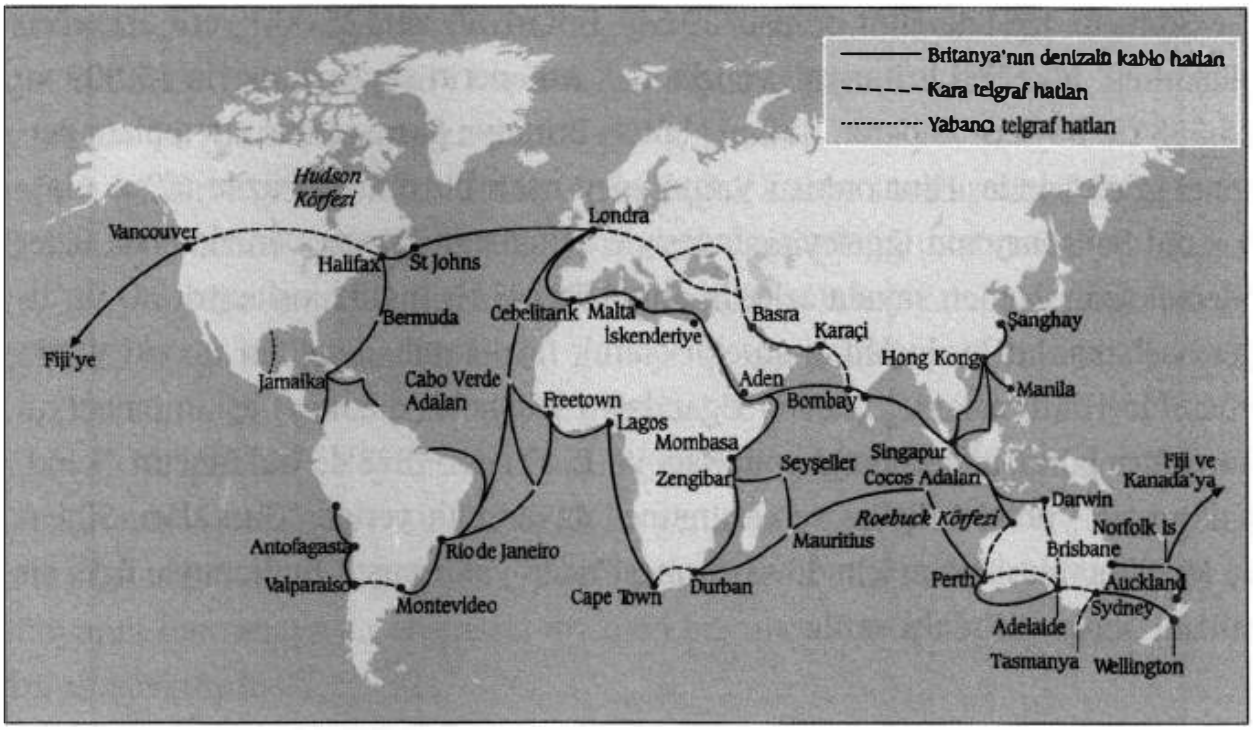
zanmaya kararlı olduğunu açık seçik gösterdi.* 1880'e gelindiğinde dünya okyanuslarından geçen toplam 97.568 millik kablo Britanya'yı Hindistan, Kanada, Afrika ve Avustralya'ya bağlamaktaydı. Artık Bombay'dan Londra'ya bir mesajı kelime başına dört şilinlik maliyetle ve mesajın bir sonraki gün alıcıya ulaşacağı yönünde makul bir beklentiyle iletmek mümkündü.** Yeni teknolojinin havarilerinden biri olan Charles Bright'ın sözleriyle, telgraf "dünyanın elektriğe dayalı sinir sistemi" oldu.

Telgraf kablo hattı ve buharlı gemi güzergâhı eşzamanlı olarak dünyayı küçülten ve denetimini kolaylaştıran üç metal şebekeden ikisiydi. Üçüncü şebeke demiryolu ağıydı. Bu alanda da Britanyalılar serbest piyasaya sınırlamalar getirmeyi örtük olarak benimsedi. Britanya demiryolu şebekesi 1826'dan sonra asgari devlet müdahalesiyle kurulmuştu. Ama Britanyalıların imparatorluk içindeki demiryolları yine özel sektör şirketlerince kurulmakla birlikte, temettü ödemelerini fiilen güvence altına alan cömert devlet sübvansiyonlarına dayandı. Hindistan'da Bombay'ı 34 kilometre ötedeki Thane'ye bağlayan ilk hat, resmen 1853'te açıldı; bunu izleyen 50 yıl içinde toplamda 38.000 kilometreyi aşkın hat döşendi. Tren, bir kuşaklık zaman diliminde Hint ekonomik ve sosyal yaşamını dönüşüme uğrattı: Yarım rupiye yakın tutardaki standart üçüncü sınıf bilet ücreti sayesinde, uzak mesafeli yolculuk ilk kez milyonlarca Hintli için mümkün hale geldi; "dostların bir araya gelmesini ve merakların giderilmesini" sağladı. Dönemin bazı şahsiyetleri "paganizmin ağırkanlı ilahları için saatte 30 kilometrelik hızın öldürücü" olacağı inancıyla bir kültür devrimi öngörüsünde bulundu. Hiç kuşkusuz, Hint demiryolları Britanyalı lokomotif imalatçıları için devasa bir pazar yarattı; çünkü Hindistan'da hizmete giren on binlerce motorun çoğu Britanya'da yapıldı. Ancak bu şebeke başından itibaren ekonomik olduğu kadar stratejik amaçlıydı. Lucknow ana demiryolu istasyonunun debdebeli bir Gotik kaleyi andıracak biçimde inşa edilmesi Britanyalı hissedarların cömertliğiyle gerçekleşmedi.

Tanınmış bir emperyal yorumcunun belirttiği gibi, küresel iletişimdeki Victoria devrimi "mesafeyi yok etti". Ama uzaktan imha etmeyi de mümkün kıldı. Savaş döneminde uzaklığı aşmak şarttı – çünkü Britanya'nın askerî gücünün asıl kaynağı artık dünyanın öbür ucundaydı.

* Britanya'nın yurtiçi şebekesi devlet elinde olmasına karşın, denizaşırı şebekenin büyük bölümü özel şirketlerce kurulup işletildi.

** Dışişleri Bakanlığı'na ya da Sömürgeler Bakanlığı'na gönderilen mesajlar, Doğu Telgraf Şirketi'nin ofisleri üzerinden Londra'ya ulaşır ve ardından olağan yazılı gönderilere benzer bir kayıt işleminden geçerdi.

Küresel telgraf şebekesi, yak. 1913: Emperyal haberleşme anayolları

Uzun süredir olduğu gibi, Britanya'daki daimi ordu nispeten küçüktü. Avrupa'da savunma görevini yerine getiren Kraliyet Donanması'ydı: Ülkenin devasa filosunun üçte birinden fazlası sürekli karasularında veya Akdeniz'de konuşlanmış durumdaydı. Britanyalılar saldırıya dönük askerî kapasitenin büyük bölümünü Hindistan'da tutmaktaydı. Hint İsyanı bu açıdan durumu çok az değiştirdi. 1857'den sonra yerli asker sayısının azaltıldığı ve Britanyalı asker sayısının yaklaşık üçte bir oranında artırıldığı doğruydu. Ama Britanyalıların Hindistan'da konuşlandırabileceği asker sayısında sınırlamalar vardı. Bir Kraliyet Komisyonu 1863'teki raporunda, Hindistan'da 1800–1856 arasında diğer rütbeler (erler) açısından ölüm oranının binde 69, buna karşılık Britanya'daki aynı yaş grubu açısından binde 10 dolayında olduğunu bildirdi. Hindistan'daki askerlerin hastalığa yakalanma oranı da çok daha yüksekti. Komisyonun Victoria dönemine özgü bir titizlikle yaptığı hesaplamaya göre, 70 bin Britanyalı askerden oluşan bir orduda her yıl 4.830 ölüm olacak ve 5.880 hastane yatağı hastalık yüzünden iş göremez duruma düşenlerce dolacaktı. Bir kişiyi askere alıp Hindistan'da tutmanın maliyeti 100 sterlini bulduğundan, Britanya yılda 1 milyon sterlinden fazla zarara uğramaktaydı. Benzer bir kuvveti Avrupa'da konuşlandırmanın 200 bin sterline mal olacağı göz önünde tutulduğunda, ilave 800 bin sterlini bir tür tropikal hizmet primi saymak gerekirdi. Bu da daha fazla Britanyalı askerin hastalanıp ölmek üzere Hindistan'a gönderilmemesi gerektiğini söylemenin çok dolambaçlı bir yoluydu. Dolayısıyla Hint ordusunun gücünü koruması açısından sepoyları tutmak zorunluydu.

oluşurken, ülkedeki Britanyalı ve İrlandalı askerlerin sayısı sırasıyla 65.809 ve 25.353'tü. Böylece imparatorluktaki bütün Britanya garnizonlarının toplam personel gücü içinde, Hint ordusu yarıyı epey aşan bir oranla yüzde 62'ye ulaştı. Lord Salisbury'nin iğneleyici ifadesiyle, Hindistan "Doğu Denizleri'nde ücret ödemeksizin istenen sayıda askerin alınabileceği bir İngiliz kışlasıydı". O ve diğer başbakanlar bu kışladan sürekli olarak faydalandı. 1914'ten önceki yarım yüzyılda Hintli askerler Çin'den Uganda'ya kadar bir düzineyi aşkın emperyal harekâtta görev aldı. Liberal politikacı W. E. Forster 1878'de hükümetin "kendi halkımızın yurtseverliğine ve cesaretine" dayanmak yerine "Gurkaları, Sihleri ve Müslümanları bizim için dövüştürmesi"nden yakınmıştı. Bu konuyla ilgili bir müzikhol parodisi dahi vardı:

> Yoktur savaşma derdimiz,
> Ama vallahi bu gerekse bile,
> Kendimiz gitmeyiz cepheye,
> Uysal Hinduları göndeririz.

Orta Victoria dönemi imparatorluğunun hemen her unsuru gibi, Hint ordusu da teknolojiye, yalnızca tüfeklerini üreten teknolojiye değil, aynı zamanda haritalarını hazırlayan teknolojiye de dayalıydı. Hâkimiyet kurma teknolojisinde teodolitin telgraf kadar önemli olduğunu unutmamamız gerekir.

Daha 1770'lerde Doğu Hint Kumpanyası haritacılığın stratejik önemini kavramıştı; çünkü 18. yüzyıl sonlarının ve 19. yüzyıl başlarının İngiliz-Hint savaşlarında daha doğru haritalara sahip ordunun can alıcı bir avantajı vardı. Bizzat Britanya Adaları'nın haritaları – tam da aynı sebeple – öncü kuruluş Haritacılık Dairesi tarafından çıkarılmıştı. Hindistan'da 1800'de başlatılan Büyük Trigonometrik Ölçüm projesi, William Lambton ve 1818'den itibaren George Everest gibi cesur haritacıların önderliğinde yürütüldü. Teodolit okumalarının güneş ısısının bozucu etkisinden korumak için geceleri çalışan ekip, ilk kesin *Hindistan Atlası*'nı hazırlamaya girişti. Dört mile bir inçlik ölçekte düzenlenen coğrafi, jeolojik ve ekolojik verilerin geniş bir özetiydi bu.

Bilgi iktidar demektir ve şeylerin nerede olduklarını bilmek bir devletin gereksinim duyduğu en temel bilgidir. Ama Büyük Trigonometrik Ölçüm projesi – Everest'in dünyanın en yüksek dağına kendi adını verdiği – Himalayalar'a yönelince, toplanan istihbarat yeni bir önem kazandı. Sonuç olarak, Britanya'nın Hindistanı fiilen nerede son bulmaktaydı? Bu yapının tam haliyle şimdiki

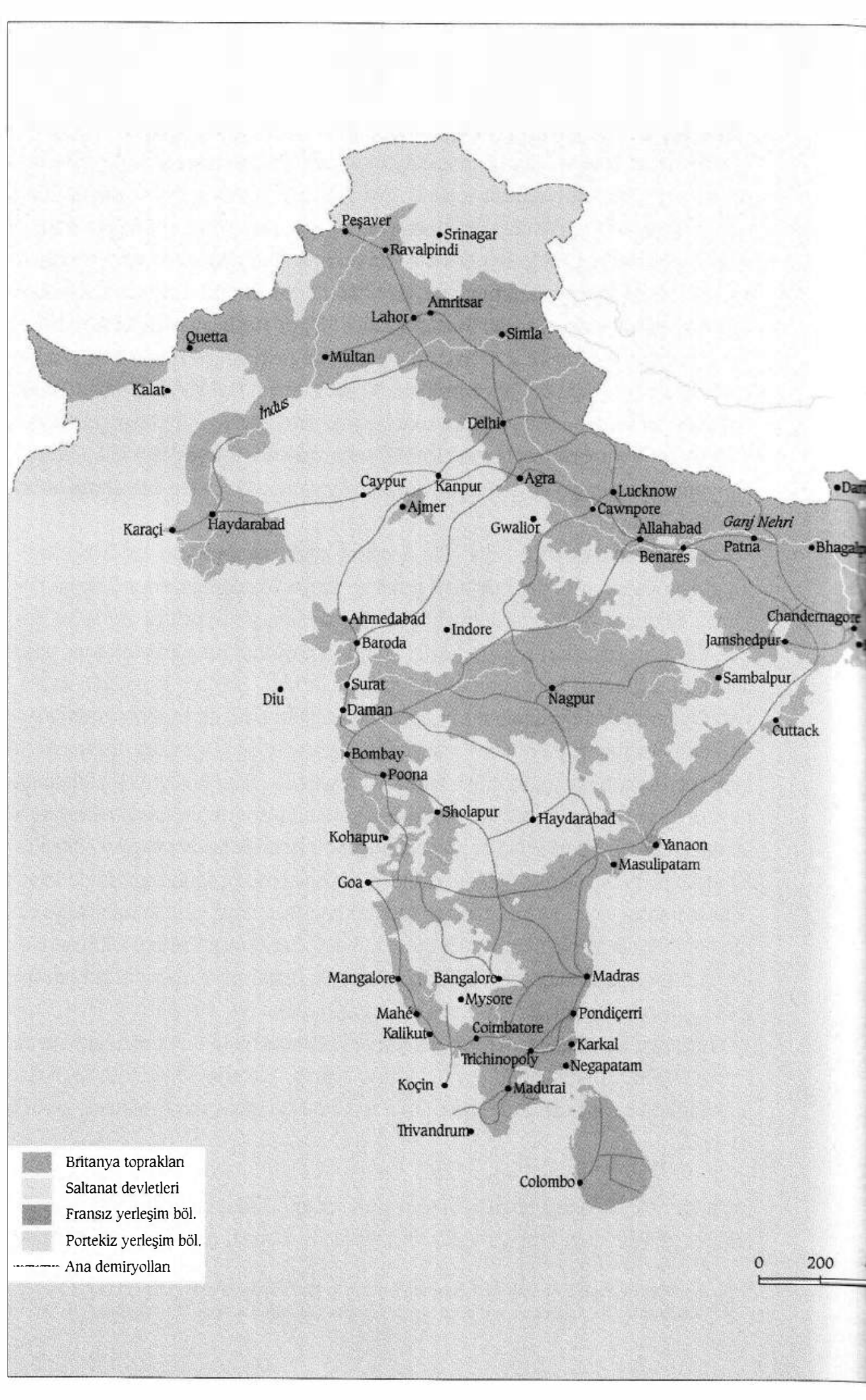
ayrıca Güney İran ve Nepal'i kapsadığı kolayca gözden kaçabilir. Bir süre Afganistan da Raj bünyesine katılacak gibi göründü; hatta bazıları Tibet'i ilhak etme hayalleri kurdu. Ancak Hindistan'ın dağlık kuzey sınırlarının öbür yanında benzer emellere sahip başka bir Avrupa imparatorluğu uzanmaktaydı. Rusya, 19. yüzyılda imparatorluğunun kara sınırlarını Britanya'nın denizde ulaştığından aşağı kalmayan bir hızla, güneye doğru Kafkasya içlerinde Çerkesya, Gürcistan, Erivan ve Azerbaycan'a kadar; doğuya doğru Hazar Denizi'nden başlayarak İpek Yolu boyunca Buhara, Semerkant ve Taşkent üzerinden Pamir Dağları'ndaki Hokand ve Andican'a kadar genişletti. Sadece 35 kilometre arayla, (*Punch* karikatürlerinin şaşmaz biçimde onları tasvir ettiği şekilde) aslan ve ayı, dünyanın barınmaya en elverişsiz arazileri boyunca dövüşken bakışlarla birbirini süzmekteydi.

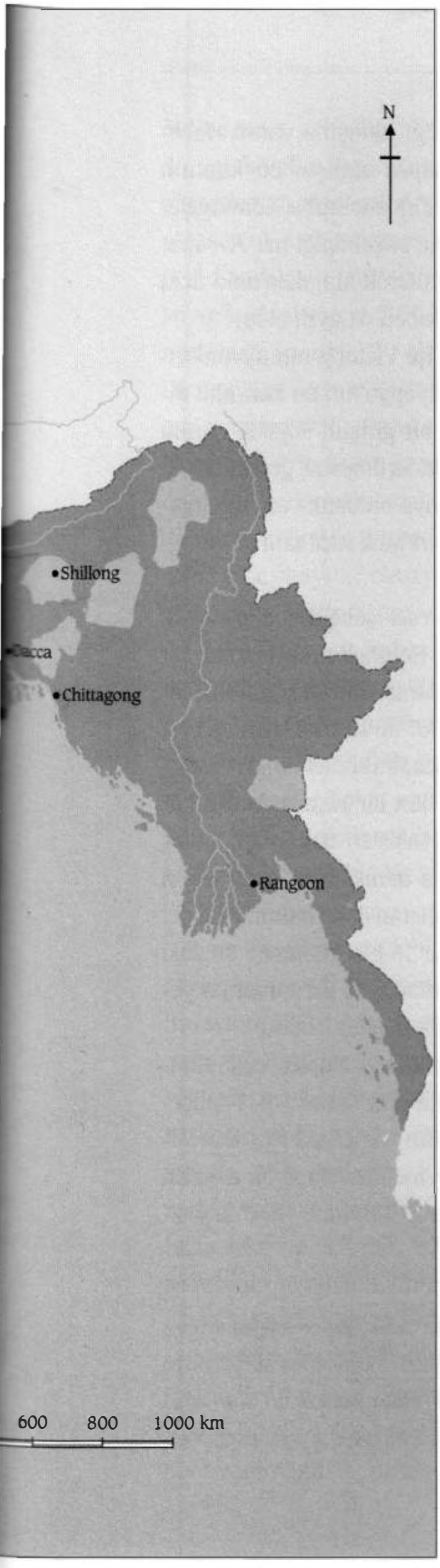
Afganistan'ı 1879'da istila edip denetim altına almaya yönelik ikinci İngiliz girişiminden 1919'daki üçüncü girişime kadar, Kuzeybatı Sınır Bölgesi boyunca Britanya ve Rusya dünyanın ilk Soğuk Savaşı'nı yürüttü. Ama bu Soğuk Savaş'ın casusları topograflardı; çünkü sınırın haritasını ilk çıkaran taraf denetimi sağlamak konusunda daha şanslı olacaktı. Böylece Hindistan'ın Büyük Ölçüm projesi ayrılmaz bir biçimde casuslukla, yani ilk İngiliz sınır subaylarından birinin "büyük oyun" adını verdiği çekişmeyle iç içe geçti. Bu kimi zaman gerçekten bir oyun biçimine büründü. İngiliz casuslar Budist keşiş kılığında Keşmir'in ve Hayber Geçidi'nin ötesindeki keşfedilmemiş topraklara girerek, yerler arasındaki mesafeleri – her yüz adım için bir boncuk hesabına göre – tespihler yardımıyla ölçtüler ve gizlice çizdikleri haritaları dua çarklarında sakladılar.* Ama acımasız Paştun ya da "Patan" şeref anlayışının tek geçerli kural olduğu bir tampon bölgede süren ölümcül bir oyundu bu. Yabancıya gösterilen konukseverlik, bu kural çiğnendiği anda kolayca bütün akrabalarına karşı sonu gelmez bir kan davasına varacak bir kıyıcılığa dönüşmekteydi.

Britanyalılar Kuzeybatı Sınır Bölgesi'ni kollamayı asla bırakmadılar. Ancak burası İngiliz Hindistanı'nın en uzak ucu değildi. Victoria döneminin teknoloji üstünlüğü sayesinde, Raj erişim alanını Hint Okyanusu'nun ötesine de genişletebildi.

İmparatorluk 1866'da haberleşme sistemini sonuna kadar sınayan, uzaktaki bir rehine kriziyle karşı karşıya kaldı. Britanyalıların kendi rejimine – Afrika'daki

* Bu romantik oyunun kahramanları arasında Kipling'in *Kim* romanındaki "Hurry Chunder Mokerjee" karakterine kaynaklık eden Kishen Singh ve Sarat Chandra Das gibi "din bilginleri" vardı.

Peşaver
Srinagar
Ravalpindi
Amritsar
Lahor
Quetta
Simla
Multan
Kalat
İndus
Delhi
Caypur
Kanpur
Agra
Lucknow
Ajmer
Cawnpore
Karaçi
Haydarabad
Gwalior
Allahabad
Ganj Nehri
Patna
Benares
Ahmedabad
Indore
Chandernagore
Baroda
Jamshedpur
Sambalpur
Surat
Diu
Nagpur
Daman
Cuttack
Bombay
Poona
Sholapur
Haydarabad
Kohapur
Yanaon
Masulipatam
Goa
Mangalore
Bangalore
Madras
Mysore
Mahé
Pondiçerri
Kalikut
Coimbatore
Karkal
Trichinopoly
Negapatam
Koçin
Madurai
Trivandrum
Colombo
Britanya toprakları
Saltanat devletleri
Fransız yerleşim böl.
Portekiz yerleşim böl.
Ana demiryolları
0
200

İngiliz Hindistanı, 1931

şistan imparatoru Tewodros, bir grup Britanyalıyı hapse atmıştı. Bu kanının sebebi Britanyalılarca resmen tanınmak için gönderdiği mektuba Sömürgeler Bakanlığı'ndan bir cevap gelmemesiydi. Bunun üzerine erişebildiği her Avrupalıyı tutuklattıktan sonra onları yaya bir vaziyette yürüterek Magdala'daki ücra dağ kalesine kapattı. Gönderilen diplomatik heyetin akıbeti de aynı oldu.

Herkesçe anlaşılmış olmayan bir gerçekti bu: Kraliçe Victoria'nın uyruklarına böyle davranan biri cezasız bırakılamazdı. Ama Etiyopya'nın en karanlık diyarından bir grup rehineyi kurtarmak, hiç de küçük bir girişim değildi; çünkü günümüzün ifadesiyle bir acil müdahale gücünün gönderilmesini gerektirmekteydi. İşin ilginç tarafı, söz konusu gücün bizzat Britanya ordusuna ait olmamasıydı. Habeşistan bu olayda İngiliz Hindistanı'nın askerî kudretini tam anlamıyla görecekti.

Telgrafların ve buhar makinelerinin gelişen küresel şebekesi olmasaydı, Britanya'nın müdahale etmesi mümkün olmayacaktı. Rehineleri kurtaracak bir istila gücü gönderme kararı, kabineye ve hükümdara danışıldıktan sonra Başbakan Lord Derby tarafından alındı. Kraliçenin Nisan 1867'de tutukluların serbest bırakılması yönündeki yazılı başvurusu cevapsız kalınca, hükümet onları "zorla" kurtarmak dışında bir yol bulamadı. Doğal olarak, böylesi bir kararın bütün büyük bakanlıklar açısından doğuracağı sonuçlar vardı. Dışişleri Bakanlığı, Savaş Bakanlığı, Denizcilik Bakanlığı ve Maliye Bakanlığı'na danışılması şarttı. Ama kararın uygulamaya geçirilmesi için, Londra'daki Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanlığı'ndan çıkan istila emri dünya kadar yolu aşıp 16 bin kilometre ötedeki Bombay valiliğine ulaşmalıydı; çünkü gerekli askerler oradaydı. Bir zamanlar yerine varması ayları bulan böylesi bir emir, artık telgrafla gönderilebilirdi.

Seferi planlamakla görevlendirilen Korgeneral Sir Robert Napier, eski ekolden sert ve disiplinli bir adam olmakla birlikte bir istihkâm dehasıydı. Kraliçeden gelen emirde kamuoyunu yatıştırmak için kullanılan "Zincirleri Kır" ibaresini düsturu olarak benimsedi. Ama kişisel olarak, görevine meslekten bir askerin iç karartıcı gerçekçiliğiyle yaklaştı. Cambridge düküne 25 Temmuz 1867'de yazdığı mektupta şunu belirtti:

> [Keşke] tutsaklar para bakımından neye mal olursa olsun, diplomatlarca serbest bırakılabilse; zira sefer çok pahalı ve sıkıntılı olacaktır; düşman hiç ateş açmasa bile iklime ve kazalara bağlı kayıplar tutsakların on katını bulacaktır. Yine de bu zavallı insanlar öldürülürse ya da hapis tutulursa, sanırım bir şey yapmamız gerekecek.

dı. Gerekli olan kuvvetlere ilişkin tahminini 13 Ağustos'ta şöyle belirledi: "Yerli süvarilerden oluşacak dört alay, Britanyalı süvarilerden oluşacak bir bölük, yerli piyadelerden oluşacak on alay, ... dört sahra ve atlı topçu bataryası, bir dağ katarı, 5.5 inçlik altı (mümkünse ikisi 8 inçlik) havandan oluşan bir batarya, ... yükler ve iş ekipleri için 3.000 kişilik bir amele birliği." İki gün sonra ona seferin komutanlığı önerildi. Bu olaydan yararlanarak sandalye sayısını artırmayı uman Disraeli'nin seçime götürdüğü Parlamento gerekli kaynakla ilgili önergeyi Kasım ayında oyladı. Daha sonra Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanı Sir Stafford Northcote, Hindistan genel valisine "Sir Robert Napier'in talepleri doğrultusundaki takviyeleri düzenleme ve donatmayla bağlantılı bütün yeni işlemlerin Hindistan yönetimine düşeceğini" bildirdi. Ayrıca Napier'in kuvvetindeki "yerli kısmın" yine "kayıtlı" olmaya devam edeceğini, bir başka deyişle, maaşlarının her zamanki gibi Hindistan yönetimince ödeneceğini hatırlattı.

İstila kuvveti, birkaç ay içinde Bombay'dan Kızıldeniz kıyısındaki Massowah'a doğru denize açıldı. Küçük filonun gemilerinde 13.000 Britanyalı ve Hintli asker, 26.000 ordugâh takipçisi ve 13.000 katır ve midilli, aynı sayıda koyun, 7.000 deve, 7.000 öküz ve 1.000 eşek ve 44 filden oluşan muazzam bir hayvan sürüsü vardı. Napier, yanında deniz fenerleri ve demiryolu sistemi de olan prefabrik bir liman bile götürdü. Hint kas gücünün İngiliz teknolojisiyle kusursuzca birleştirildiği müthiş bir lojistik başarıydı bu.

Habeş imparatoru kıyıyla Magdala arasındaki 650 kilometreyi bulan kavruk ve dağlık araziyi hiçbir istila kuvvetinin aşamayacağını sanmıştı. Oysa Napier'in yavaş ama amansız bir ilerleyişle, geride susuzluktan ölen binlerce hayvanın leşini bırakarak adamlarını hedefe doğru yürütebileceğini hesaba katmamıştı. Birlikler üç uzun ayın sonunda kalenin eteklerine ulaştı ve yorucu yürüyüşün artık bitmesinin verdiği bir rahatlamayla kesin bir saldırıya hazırlandı. Patlayan sert bir sağanak altında ve bandonun çaldığı "Garry Owen" marşı eşliğinde, West Riding ve Black Watch alayları bayır yukarı hücuma öncülük etti. Sadece iki saat süren şiddetli çarpışmada Napier'in kuvveti Tewodros'un 700'den fazla askerini öldürdü, 1.200 tanesini de yaraladı. İmparator tutsak düşmektense intiharı tercih etti. Yalnızca 20 İngiliz askeri yaralanırken, tek bir ölü bile verilmedi. Sefere katılanlardan biri büyük bir coşkuyla durumu şöyle aktardı: "Alayın ipekten bayrağı dalgalanıyor, mığferler havada sallanıyor ve zafer dolu bağırışlar gürlüyordu. Zaferin sesleri tepeden aşağıya doğru çınladı ve plato boyunca üç kilometre kadar öteye ulaştı; ... karşı tepeler 'Tanrı Kraliçeyi Korusun' diye yankılandı."

rekâtlarının ilk örneğiydi. Lojistik, ateş gücü ve disiplin bakımından üstün olan Britanya, asgari kayıpla bir imparatoru devirmiştir. Muzaffer bir edayla dönen galip komutan, yanında kurtarılan rehinelerin yanı sıra askerlerinin bulabildiği savaş ganimetleriyle de döndü; bunların başında bin kadar kadim Habeş Hıristiyan yazması ve Disraeli'nin hoşuna gidecek bir hediye olan imparatora ait gerdanlık gelmekteydi. Sonuçtan memnun kalan kraliçe, Napier'e soyluluk unvanı vermekte hiç duraksamadı; kaçınılmaz bir başka armağan olan atlı heykeli şimdi Barrackpore'daki eski Valilik Konağı'nın bahçesinde dimdik duruyor.

Hintli askerlerin Etiyopya gibi uzak bir yere başarıyla sevk edilebilmesi, Hindistan'ın 1857 isyanından sonra geçirdiği değişim konusunda ciltler dolusu şeyi anlatır. Napier'in seferinden daha on yıl önce, Hindistan'daki İngiliz yönetimi isyanla temellerine kadar sarsılmıştı. Ama Britanyalılar acı tecrübelerden ders çıkarmaya kararlıydı. İsyandan sonra Hindistan'ı yönetme tarzında bir dönüşüm yaşandı. Doğu Hint Kumpanyası'nın sonunda tasfiye edilmesiyle, bir şirketin bir alt-kıtayı yönetmesi garipliği son buldu. Doğrusu, değişikliklerden bazıları sırf bir etiketten ibaretti. Genel vali unvan değişikliğiyle konumunu korurken, ona danışmanlık eden altı üyeli kabinenin yapısında sadece ufak değişiklikler yapıldı. Kâğıt üzerinde, en üst yetki artık Londra'daki Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanlığı'nın elindeydi; eski Yönetim Kurulu ve Denetleme Kurulu'nun bir bileşimi olan Hindistan Konseyi de onun danışma organıydı. Ama "Hindistan yönetiminin bir bütün olarak bizzat Hindistan'da yürütülmesi gerektiği" varsayılmaktaydı. Kraliçe, Kasım 1858'deki bildirisinde bu yönetimin nasıl yürütüleceği konusunda Hintli uyruklarına iki güvence verdi. İlkine daha önce değinmiştik: İsyanın başlıca sebeplerinden birinin örtük olarak kabul edilmesi anlamında, geleneksel Hint dinsel kültürüne artık karışılmayacaktı. Ama bildiri "bütün atamalarda Avrupalılar ile yerliler arasında tam eşitlik ilkesine uyulacağı"nı belirtmekteydi. Bunun gelecek açısından önemli bir teminat olduğu daha sonra anlaşıldı.

Kraliçenin milyonlarca Hintli uyruğunun temsili zerre kadar sağlanmayınca, Hindistan haliyle despotizmden kurtulmadı. Sonraki bir genel valinin ifadesiyle, Hindistan "aslında devlet bakanı ile genel vali arasındaki gizli yazışmalarla yönetilmekteydi". Dahası, bildirideki yatıştırıcı güvencelere, zıtlaşmaya yönelik pratik önlemler eşlik etti. Lucknow'da olup bitenler tabanda Britanya yönetiminin ne kadar köklü biçimde yeniden düzenlendiğini ortaya koyar. İsyandan sonra toz duman dağılırken, en azından bir adam, Bengal İstihkâm Birliği'ndeki

ceği açıktı. Hazırladığı "Lucknow Kentindeki Askerî İşgal Üzerine Tezkere"de şu gözlemde bulundu: "Geniş bir alana yayılması ve çok belirgin arazi özelliklerinden yoksun olması nedeniyle, Lucknow kentinin denetimi büyük bir asker kitlesi olmaksızın zor olacaktır." Bu istihkâm subayı Robert Napier'di, yani daha sonra İngilizleri Magdala'da zafere götürecek olan aynı adamdı ve Lucknow sorunu için öngördüğü çözüm, yöntem bakımından aşağı yukarı aynı anlayışa dayalıydı:

> Bu güçlük yeterli sayıda askerî karakolların kurulmasıyla ... askerlerin her yöne hızla hareket etmesini sağlamak üzere ... kent içinde geniş sokakların açılmasıyla büyük ölçüde azaltılabilir; ... askerlerin serbestçe hareket etmesini aksatan ... bütün dış mahalleler ve kapalı alanlar ... temizlenmelidir. ... [Yeni] sokaklara gelince, ... bunlar kesinlikle gereklidir. ... Mülkleri yıkılabilecek bireylere hiç kuşkusuz zorluk çıkarılacaktır ama toplum genel olarak bundan yarar görecektir ve bireysel zarara uğrayanlara tazminat ödenebilir.

Böylece ilk iş olarak ahali kentten çıkarıldı; ardından yıkımlar başladı. Napier projesini tamamladığında, eski kentin beşte ikisini yıkmış, ana camiyi geçici bir kışlaya dönüştürerek verdiği hasar yetmiyormuş gibi bir de hakaret etmişti. Üstelik masrafların hepsi vergi borçlarını temizleyinceye kadar dönmelerine izin verilmeyen kent sakinlerine ödetildi.

Her büyük Hint kentinde olduğu gibi, ana garnizon artık imar edilmiş alanın dışında, askerlerin Britanya yönetimine karşı her türlü kalkışmayı hemen sindirmek üzere rahatça çıkabileceği bir "konak yeri" içindeydi. Konak yerinde her subayın – rütbeye göre değişen büyüklükte – bahçeli bir bungalovu, bir hizmetçi müştemilatı ve bir atlı arabası vardı. Britanyalı askerler yakındaki bir tuğlalı kışlada kalırken, yerli askerler daha uzakta bizzat inşa ettikleri saz damlı kulübelerde kalmaktaydı. Yeni Lucknow demiryolu istasyonu bile asayişi sağlama amacı gözetilerek tasarlanmıştı; binanın kendisi bir kale düzenindeydi ve uzun platformları gerek duyulduğunda gelecek takviye birliklerin indirilmesine uygundu. İstasyonun dışında Napier'in açtırdığı geniş bulvarlar Britanya askerlerine açık bir ateş alanı sağlayacak şekildeydi. Victoria dönemi Britanyası'nın Paris'te III. Napoléon için Haussmann'ın giriştiği yeniden imarı projesine eşdeğer bir şey yapmadığı sıklıkla söylenir. Oysa Lucknow'da ona yakın bir noktaya varılmıştı.

Napier'in Lucknow'u yeniden düzenleyişi Hindistan'daki Britanya yönetimi konusunda temel ve kaçınılmaz bir gerçeği yansıtır. Yönetimin dayanağı askerî

neliğindeki iç istikrarın güvencesiydi.

Ancak İngiliz Hindistanı yalnız askerî güçle yönetilmedi. Napier gibi sert komutanların yanı sıra mandarinler de vardı: Adalet dağıtarak ve yıkık köprülerle ilgili ufak tefek uyuşmazlıklardan ağır kıtlıklara kadar sayısız yerel krizle uğraşarak Hindistan'ı fiilen çekip çeviren sivil idareydi bu. Bunun nankör ve bazen cehennem azabı çektiren bir iş olmasına karşın, böylesi seçkinler kendilerine takılan "cennetlik" lakabından gurur duyarlardı.

Tepelerden Bakış

Her yıl Mart sonuna doğru Hint ovaları dayanılmaz ölçüde ısınır ve Eylül sonlarındaki muson yağmurlarına kadar da öyle kalır:

> Bütün kapı ve pencereler kapatılırdı, çünkü dışarıdaki hava fırın gibiydi. İçerideki ortam termometreye göre ancak 40 dereceye inerdi ve fitili iyi kırpılmamış gaz lambalarının pis kokusuyla ağırlaşırdı; bu koku yerli tütün, kızgın kerpiç ve kurumuş toprak kokusuyla birleştiğinde birçok güçlü adamı pes ettirir; Büyük Hint İmparatorluğu altı ay boyunca kendisini bir işkencehaneye kapatınca işte böyle kokar.

Havalandırma sisteminin bulunmasından önce, Hindistan yazları Avrupalılar için gerçekten "bir işkencehane" haline gelirdi; hizmetçilerin salladığı yelpazelerin yetersiz hava akımının pek hafifletemediği bir işkenceydi bu. İngilizler terleyip küfürler savururken, ovaların sinir bozucu sıcaklığından kaçmanın özlemiyle yanıp tutuşurlardı. Peki, her yıl sıcaklığın verdiği bitkinliğe yenik düşmeden bir alt-kıtayı yönetmeyi nasıl başardılar? Çözüm, yaz ortasındaki hava koşullarının "eski vatan"daki iklimin az çok bir benzerini sunduğu Himalayalar'ın eteklerinde bulundu.

Kronik olarak güneşte pişen Britanyalılar için doğuda Darciling, güneyde Ootacamund gibi birkaç havadar sığınak vardı; ama belirli bir tepe durağı apayrı bir yere sahipti. Delhi'den kuzeye doğru giden ve dolambaçlı bir hatla şimdiki Himachal Pradeş'in dağlarına çıkan bir trene bindiğinizde, kuşaklar boyunca Britanyalı askerlerin ve idarecilerin, ayrıca eşlerinin ve sevgililerinin geçtiği yolu izlemiş olursunuz. Bazıları oraya gezinmek, eğlenmek ve evlenmek için izinli olarak giderdi. Ama çoğunun yılın yedi ayı orada bulunmasının sebebi Hindistan yönetiminin merkezi olmasıydı.

metre uzaktadır. Kalka çıkışlı demiryolunun 1903'te kurulmasından önce, oraya ancak at sırtında yolculuk ederek ya da bir tür tahtırevanla taşınarak gidilebilirdi. Nehirler taştığında fillere gerek duyulurdu. Günümüzde oraya giden birine, Simla bu anlatımın çağrıştığından daha da ücra görünür. Nefes kesici dağ manzaralarıyla, yüksek çam ağaçlarıyla ve çok hoş serin havasıyla – ayrıca arada bir toplanan yağmur bulutlarıyla – Himalayalar'dan çok İskoçya'nın Highlands bölgesini andırır. Hatta İskoç tarzında bir Gotik kilisesi ve tiyatrosu vardır. Kurucusunun 1822'de kendisi için bir dağ evi inşa eden Charles Pratt Kennedy adlı bir İskoç olması hiç şaşırtıcı değildir. Romantizmin Kaledonya dağlarını idealleştirmeyi öğrettiği Victoria dönemi insanlarının gözünde Simla bir cennet gibiydi. İlk ziyaretçilerden biri, dağ havasına hayranlığını şöyle dile getirmekteydi: "Sanki damarlarıma eter akıtmıştı; en derin vadilere sakınmadan dalabileceğimi ya da dik yamaçlarına cüretli bir rahatlıkla çevikçe fırlayabileceğimi hissettim..." Hindistan'ı yöneten insanlar bu zindeleştirici havanın kokusunu çok geçmeden aldı. Lord Amherst'in daha 1827'de genel valiyken ziyaret ettiği Simla, 1864'te genel valinin resmî yazlık ikameti haline geldi. Böylece Rasathane Tepesi'nin üstündeki Genel Valilik Konağı yazlık iktidar merkezine dönüştü.

Zirveye tünemiş olan Simla garip ve küçük bir melez dünyaydı – kısmen Highlands, kısmen Himalayalar; kısmen güç merkezi, kısmen oyun alanıydı.* Kimsenin Rudyard Kipling'den daha iyi anlayamayacağı bir dünyaydı bu. Bombay'da 1865'te doğan Kipling ömrünün ilk beş yılını anne babasından çok Hintli *ayah*'ıyla [dadısıyla] geçirmiş, İngilizceden önce Hintçe konuşmuş ve beş yaşında eğitim görmek üzere İngiltere'ye gönderilmekten hoşlanmamıştı. On bir yıl sonra Lahor merkezli *Civil and Military Gazette*'in editör yardımcılığını yapmak üzere geri döndü; kısa sürede bu gazeteyi İngiliz-Hint yaşamını (kendi ifadesiyle) "hiçbir ara ton" olmaksızın tasvir eden neşeli şiirleri ve hikâyeleriyle canlandırdı. Kipling meraklı bir acemi muhabirken, hoş konular bulmak için Lahor çarşılarını ("o harikulade, kirli ve gizemli karınca tepelerini") dolaşarak, Hindu dükkân sahipleriyle ve Müslüman at tacirleriyle şakalaşmaktan ve pazarlık yapmaktan hoşlanırdı. Bu gerçek Hindistan'dı ve duyularında yarattığı etkiyi sarhoş edici bulmaktaydı: "Yağ ve baharatın sıcaklığı ve kokuları, tapınak tütsülerinin esintileri, ter, karanlık ve toz, şehvet ve gaddarlık, hepsinden önemlisi, sa-

* Genel Valilik Konutu'nun ve Peterhof adlı Başkomutanlık Konutu'nun bulunduğu ortama hâkim tepelerin aşağısındaki yamaçlar, kısa sürede Tudor tatil evlerinin benzerleriyle gelişigüzel bir biçimde dolduruldu. Lutyens, Simla için şöyle demişti: "Eğer buranın baştan aşağı maymunlarca inşa edildiği söylenirse, onlara cevap olarak ancak 'Ne harika maymunlar – bir daha aynı şeyi yaparlarsa vurulmaları gerekir' denilebilir."

batakhanelerine dadandı. Hafif de olsa müstehcenliğe can atan kuralcı bir adam olarak, uyuşturucunun "başlı başına mükemmel bir şey" olduğu kanısındaydı.

Buna karşılık Kipling'in Simla'ya ilişkin duyguları çelişikti. Oraya giden herkes gibi, dağların "şampanya havası"ndan hoşlandı ve "bir kadının memeleri gibi kabaran şebnem damlalarından, ... otları yalayan rüzgârdan ve sedir ağaçları arasında 'hiş-hiş-hiş' diye mırıldanan yağmurdan" keyif aldı. Sosyal yaşamı ise "gardenpartilerin, tenis turnuvalarının, pikniklerin, Annandale'de öğle yemeklerinin, tüfek atma yarışlarının, ziyafetlerin ve baloların, ayrıca atlı gezintilerin ve yürüyüşlerin" oyalayıcı bir girdabı olarak gördü. Kimi zaman Simla'daki yaşam ona "bu perişan diyarda yaşamaya değer tek varoluş biçimi" olarak göründü. "İki Şehrin Hikâyesi" (Kalküta ve Simla) şiirinde yarı ciddi bir tavırla şunu teslim eder:

> Tüccar, ovanın tehlikelerini göze alıyorsa
> Kazanç içindir.
> İnsanların mutfağından zenginleştiği bir evde
> Sözü geçmez yöneticilerin.

Ona göre bu durumun sebebi gayet anlaşılır bir şeydi:

> ... Kıyı kentindeki yöneticiler
> Firara yatkındı –
> Her ilkbahar dönümünde oranın illetlerinden
> Kaçarak sığınırdı tepelere.

Simla'da güzel havanın yanı sıra ovalarda terleyerek çalışan güvenli kocalarınca sağlığa yararlı olsun diye tepelere gönderilen yalnız eşlerle cilveleşme gibi bir eğlence de vardı.

Bununla birlikte Kipling genel valinin ve danışmanlarının her yılın yarısını "güvenilmez bir nehrin yanlış tarafında", yönettikleri insanlardan sanki "bir aylık deniz yolculuğuyla" kopmuş halde geçirmelerinin tam anlamıyla akıllıca olup olmadığını merak etmekten kendini alamıyordu. Simla'nın şen dullarına düşkün olmasına karşın, onun sempatisi ovalara çakılıp kalan vatandaşlarına, Britanyalı bir askerin Büyük Anayol boyunca "yerli yaşamına" mahkûm olan öksüz oğlu Kim'e; yarı İrlanda dili yarı Hintçe sayılacak garip bir lehçeyle konuşan, acılara dayanıklı ve bodur Onbaşı Terence Mulvaney'e; hepsinden de önemlisi, Hint

idarecilerine yönelikti her zaman. Bu insanlar, bir yazısında belirttiği gibi, "alaycı, hırpani ve can sıkıcı" olabilirdi. Zavallı Jack Barrett gibi, tepelerdeki alçak eşlerinin ihanetine uğruyor olabilirlerdi.* Ama "mülkiye memurları" Raj'ı bir arada tutan adamlardı.

İngiliz Hindistanı'yla ilgili belki de en şaşırtıcı istatistik Hint Mülki İdaresi'nin (HMİ) personel sayısıdır. İngiliz yönetiminin sonuna doğru 400 milyonu aşan toplam nüfusa karşılık, 1858–1947 arasında sözleşmeli memurlar** sayıca bin kişiyi nadiren geçti. Kipling şunu belirtmişti: "Hindistan'ın İngiltere karşısındaki az sayıdaki avantajlarından biri büyük çaptaki tanınırlığıdır. ... Yirmi [yaşına giren bir kimse] imparatorluktaki her İngiliz'i tanır ya da hakkında bir şeyler bilir." Peki bu yapı, tarihteki en verimli bürokrasi miydi? Bazı bölge idarecilerinden beklendiği gibi, Britanyalı tek bir memuru 44.000 kilometrekareye dağılmış üç milyon Hintlinin yaşamını gerçekten çekip çevirebiliyor muydu? Kipling'in vardığı sonuca göre, bu ancak efendilerin birer köle gibi çalışmasıyla mümkün olabilirdi:

> İngiltere resmen her yıl Hint Mülki İdaresi denen ilk cephe hattına dinç askerler sürüyor. Bunlar ülkenin ölüm ve hastalıktan, kıtlık ve savaştan korunması ve zamanla kendi ayakları üstünde durabilir hale gelmesi uğruna can veriyor ya da aşırı çalışmayla helak oluyor, büyük sıkıntılara giriyor ya da sağlıkları bozuluyor ve umutları yıkılıyor. Bu ülke asla kendi ayakları üstünde duramayacak; ama fikrin kendisi güzel bir şey ve insanlar uğruna ölüyor, bu arada yıllardan beri ülkeyi ite-

* "Jack Barrett gitti Quetta'ya,
Çünkü ona böyle emir verildi.
Karısını bıraktı Simla'da
Maaşının dörtte üçüyle birlikte:
...

'Jack Barrett gitti Quetta'ya
Ve orada son nefesini verdi,
İki adamın işini üstlenirken
O çok sağlıklı karakolda;
Bayan Barrett yasını tuttu
Ancak fıkırdak beş ay boyunca."

** Böyle anılmalarının sebebi göreve başlarken Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanlığı'yla bir sözleşme yapmalarıydı. 19. yüzyılın büyük bölümünde 900 dolayında kalan HMİ memurlarının sayısı ancak 20. yüzyılda binin üstüne çıktı ve 1939'da 1.384'e ulaştı. Bu cılız personel kadrosu sırf Hindistan'a özgü değildi. Afrika sömürge idaresinin – yaklaşık 43 milyon nüfusu barındıran bir düzineyi aşkın sömürgeye yayılmış – elit kadrosunun tamamı, 1.200 kişinin biraz üzerindeydi. Malaya sömürgesinde 3,2 milyon kişiyi yöneten 220 idareci vardı ve bu durum Hint standartlarına göre personel sayısında kronik bir şişkinlik sayılırdı.

şı ileriye gidiyor. Bir ilerleme sağlandığında paye yerlilere verilirken, İngilizler arkada durup alınlarındaki teri siliyor. Bir başarısızlıkta ise İngilizler öne çıkıp suçu üstleniyor.

Kipling "Otis Yeere'nin Eğitimi" adlı hikâyesinde, "imparatorlukta işlerin yürütülüşünde kol işgücünün yerini buhar gücünün almasına dek" her zaman "sırf mekanik rutin içinde kullanılan ve harcanan insanlar" olacağını yazar. Böyle insanlar "devletin dayandığı kaide olma onurunu Hint köylüsüyle ve saban öküzüyle paylaşan alt kademe memurları, yani hummaya yem olarak atılan gençlerdi düpedüz". Otis Yeere "resmî ironiye göre, kendini idare etmekten aciz, ama zarar verme, engelleme ve kızdırma gücüne sahip, kaynaşmaya ve sızlanmaya yatkın zayıf kalabalık bakımından 'sorumlu' olduğu söylenen çökük gözlü adam"ın arketipiydi.

Kipling'in anlattığı haliyle, HMİ pek de çekici bir kariyer seçeneği gibi görünmez. Ama makamlar için rekabet amansızdı; hem de seçimi tarihin belki de en zorlu sınavlarına dayandırmayı gerektirecek kadar. Bunu anlamak için adaylara 1859'da yöneltilen sorulardan bazılarına bakmak yeterlidir. Tarih sınavının modern standartlara göre tam inek bir öğrenciye uygun olduğu söylenebilir. İşte size olağandışı olmayan iki soru:

> 14. İngiltere'nin başlıca sömürgelerini sayın, her birinin ne zaman ve nasıl alındığını belirtin.
> 15. İngiliz Hindistanı'nda 1830'a kadar görev yapan bütün genel valilerin adlarını yönetim tarihleriyle ve dönemlerindeki başlıca işlerin kısa bir özetiyle birlikte verin.

Bununla karşılaştırıldığında, Mantık ve Zihin Felsefesi sınavı daha çetindir – ve ifade tarzı açısından daha inceliklidir:

> 3. Nedensel çokluğun söz konusu olabildiği olgularda gerçek öncülün saptanmasında hangi deneysel yöntemler geçerlidir?
> 5. Yanıltmacaları sınıflandırın.

Ama HMİ sınav sorularının en kazık ve aydınlatıcı örnekleri, Zihin ve Ahlak Felsefesi sınavında karşımıza çıkar:

Eğer bir tuzak soru tasarlanmışsa, herhalde bu olmalıdır. (İktidarın *gerçekten de* hoşa giden bir duygu olduğunu doğru kabul eden bir aday herhalde bu sınavı geçemezdi.) Sonraki sorunun da çok kolay olduğu söylenemez:

> 2. Adalet genel başlığı altında kişiye yüklenen özel görevleri bilebildiğiniz kadarıyla açıklayın.

Son olarak, sırf Balliol* kaymak tabakasını ötekilerden ayırmaya yönelik şu soru sorulur:

> 7. Yararı ahlakın (1) gerçek ve (2) doğru temeli sayma anlayışının lehindeki ve aleyhindeki savları belirtin.

Thomas Pitt ve Warren Hastings döneminden beri durum kesinlikle değişmişti. O dönemde Doğu Hint Kumpanyası'nda işler karmaşık bir aristokratik kayırma sistemi çerçevesinde alınıp satılırdı. Müstakbel Hint memurları için 1805'te Haileybury College adıyla bir okul kurulmasına ve 1827'de yeterlilik sınavı uygulamasına geçilmesine karşın, kumpanyanın yöneticileri HMİ kadrolarını ellerindeki bir armağan saymayı sürdürdüler. Kayırmanın yerine liyakat sistemi ancak 1853'te yerleşti. O yıl çıkarılan Hindistan Yönetimi Yasası, Haileybury'nin HMİ makamları üzerindeki fiili tekeline sın verdi ve sınava dayalı açık rekabet ilkesini getirdi. Victoria dönemi insanları Hindistan'ın üst düzey bir akademik tabaka tarafından, yani tarafsız, dürüst ve her konuda bilgili kişilerce yönetilmesinden yanaydı.

Tasarı başarılı üniversite öğrencilerini ideal olarak Oxfordya da Cambridge'den ilk diplomalarını almalarından hemen sonra emperyal idareye çekmek ve ardından bir iki yıl hukuk, dil, Hint tarihi ve binicilik eğitiminden geçirmekti. HMİ pratikte Oxbridge seçkinlerini, yani burslu, çift anadal yapan ödüllü öğrencileri çekmek gibi bir eğilim içinde değildi. Alt-kıtanın zorluklarını katlanmayı seçenler genelde ülkede istikbal şansları sınırlı olanlardı: Taşradaki serbest meslek sahiplerinin saygın bir denizaşırı görev uğruna sınavlara sıkıca hazırlanmaya istekli parlak genç oğullarıydı. Bunlardan biri de Devon doğumlu Evan

* Özellikle emperyal zihniyetli Benjamin Jowett'in yönetiminde Balliol, vali olmaya heveslenenlerin tercih ettiği okul haline geldi. 1874–1914 arasında Balliol mezunlarının en az yüzde 27'si imparatorluk idaresinde görev aldı.

nin gönderdiği mektuplar sonucunda "mutluluğa giden yolun doğuda olduğu" kanısına vamıştı. İki yıllık yoğun bir çalışmanın ardından 1887'de HMİ giriş sınavını kazandı ve Oxford'da iki yıl daha sıkı çalışarak Hint tarihi, hukuk ve dil alanlarında başka sınavları geçtikten sonra Bengal'e doğru yola çıktı. Eleme süreci henüz bitmiş değildi; çünkü Hindistan'daki ilk birkaç ayını yeni sınavlara hazırlanarak geçirdi. Hintçe bilgisinin ölçüldüğü bir ön sınavdan sonra resmen üçüncü sınıf memur olarak atandı. Gucerat dili, Hint hukuku, maliye işlemleri ve gelir hesapları alanlarında girdiği ilk sınavlarda "çuvallama" beceriksizliğini gösterip mahcup oldu. (Çünkü o sırada kafası "çok daha ilginç konularla, ilk atlarıyla, tilki teriyeri cinsi köpek yavrusuyla [ve] bir bıldırcın vurmak için nişan almayı öğrenmekle meşgul"dü.) Ama ikinci girişiminde ucu ucuna başarılı oldu.

Machonochie (artık ikinci sınıf) bir memur ve daha sonra bir bölge tahsildarı olarak geçirdiği yeni yaşamını şaşırtıcı ölçüde keyifli buldu:

> Eğer özel bir iş yoksa, sabahın ilk saatleri bahçede at talimi, çadır dikme gibi uğraşlarla ya da fotoğraf çekerek geçirilirdi. Günün mesaisi saat on birden beşe kadar olan süreyi doldururdu; daha sonra bir tenis maçı ve tahsildar evinin verandasında bir sohbet bizi akşam yemeği vaktine ulaştırırdı. ... Güzel bir muson yağmurunun ardından soğuk bir Kasım sabahı at sırtında yola çıkan genç asistanı gözünüzde bir canlandırın. ... Çok az tasası vardır, gönlü ferahtır ve ancak içi kararmış biriyse hayallerin peşine takılmaz. Yolda teftiş edilmesi gereken köyler olacaktır, belki zaman elverirse asude ortamda bir av partisine çıkacaktır; ... atışlar arasında sohbet ederken ya da bir kişinin sakin gölcüğün yanında süzülüşünü seyrederken köylülerin ne düşündüğüne dair birçok ipucu elde edilir...

Ama yurdundan uzak mandarinin sürdürdüğü yaşamın başka bir yüzü de vardı. Vergi tarhlarına itirazları dinlemenin sıkıntısı hiç eksik olmazdı; "(kamplarda) uzun bir sabah turunun ve sağlam bir kahvaltının ardından sıcak bir öğle sonrasında, kayıtları işlerken ya da yerli dildeki belgelerin okunuşuna kulak verirken uyanık kalma çabası neredeyse bedensel bir eziyet halini alırdı." Bir de yüzlerce kilometrelik bir alandaki tek beyaz adam olmanın getirdiği yalnızlık vardı:

> Göreve ilk başladığımda birkaç *memletdar* dışında personelimden hiç kimse *taluka* sakinlerinden hiçbiri İngilizce konuşmuyordu ve başka bir bölge memuruyla nadiren karşılaşıyordum. Yedi ay boyunca çok az İngilizce konuştum ve büyük ölçüde kendi olanaklarımla idare etmek zorunda kaldım.

gibi krizler sırasında milyonlarca insanı yönetme sorumluluğuydu. Machonochie, daha sonra anılarında şunu yazacaktı: "Böylece mutluluk verici sorumsuz günler geride kaldı. İzleyen yıllarda kırana ve kıtlığa bağlı olarak başlarına musallat olan endişeden nadiren kurtuldular."* Nihayet 1897'de soluklanma fırsatı geldi: Machonochie, Gelirler ve Tarım Dairesi müsteşarı olarak Simla'ya atandı. Orada "önem taşımayan bir bireyden ibaret olmadığını, ... verimliliğine bir onur meselesi olarak katkıda bulunmasını gerektiren büyük bir makinenin parçası olduğunu" anlama fırsatını buldu.

Machonochie'nin yalnız taşra memurunun kendi sorumluluğu altındaki insanların gözünde taşıdığı önem konusunda hiçbir kuşkusu yoktu. "*Raiyet* [köylüler] için bir 'sahib'in ziyareti ya da onlardan biriyle tesadüfen karşılaşmak heyecan vericidir. (...) Bu olay köy ocağının başında günlerce konuşulur ve yıllarca hatırlanır. Beyaz adam kurnazca ve içtenlikle ölçülüp biçilir. Bu bakımdan hareket tarzınıza ve alışkanlıklarınıza dikkat ediniz!"

Ancak Machonochie'nin hatıralarında, satır aralarında örtük bir biçimde de olsa can alıcı bir gerçek sezilebilir. Onun ve diğer bölge idarecilerinin yaptığı her şey altlarında yer alan çok daha geniş başka bir bürokrasi katmanına bağımlıydı. Bu kesim Hintlilerden oluşan sözleşmesiz memurlardı ve her bölgedeki yerel *taluka*'ların ve *tahsil*'lerin günlük idaresi onların sorumluluğundaydı. 1868'de 4.000 kadar sözleşmesiz Hintli memur ve onların altında da adeta bir ordu oluşturan daha düşük konumlu çalışanları, birçoğu Avrasyalı ya da Hintli olan telgraf memurları ve kondüktörler vardı. 1867'de ayda 75 rupi ya da daha fazla ücret ödenen 13.000 dolayında kamu sektörü görevi vardı ve bunların yaklaşık yarısı Hintlilerin elindeydi. Bu yerli memurlardan oluşan yedek gücün yokluğunda, "cennetlikler" aciz durumda kalırdı. İngiliz Hindistanı böyle bir zımni gerçeğe dayalıydı; bizzat Machonochie'nin de belirttiği gibi, aslında "boyunduruk altına alınmış bir ülke" izlenimini vermemesinin sebebi de buydu. İngilizler sadece Hintli hükümdarların yerine geçmiş ya da onlara boyun eğdirmişti; çoğu Hintli yaşantılarını aşağı yukarı eskisi gibi sürdürmek-

* Britanyalı yetkililerin o dönemde kuraklığa bağlı kıtlıkların etkisini hafifletmek için hiçbir şey yapmadıklarını ileri sürmek bugünlerde çok moda. Ama işin gerçeği böyle değildir. İkinci sınıf bir HMİ memuru olan H. M. Kisch 1874'te yaklaşık 500 kilometrekarelik bir alanı kaplayan ve 100 bin civarında bir nüfusu barındıran Behar yöresindeki kıtlık yardımını düzenlemek üzere gönderildi. Bir mektubunda gururla şunları belirtmekteydi: "Buraya gelişimden beri 15 devlet tahıl ambarı yaptırdım, yaklaşık 22 tane yardım merkezi kurdum; her gün yaklaşık 15 bin erkeğe ve kadına iş veriyorum ve 3 bin kadarını da karşılıksız besliyorum. İstediğim şeyleri yapmaya yetkim var ve gerekeni yapıyorum." 1877 felaketi aynı yöntemleri benimsemekten geri kalmış olmanın bir sonucuydu.

konuma ulaşmak için bir fırsattı.

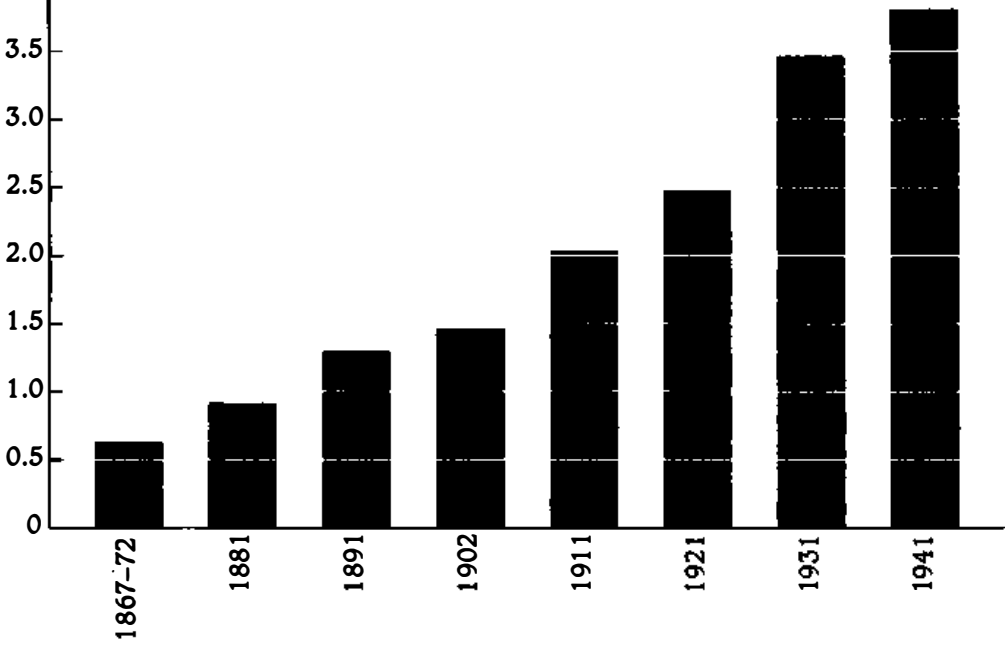
Britanya yanlısı bir Hint elit tabakasının ortaya çıkışının anahtarı, eğitimdi. Britanyalıların yerlilere Batı eğitimi sunmakta ilk başta kararsız olmalarına karşın, birçok Hintli – özellikle de yüksek kasta mensup Bengalliler – yeni efendilerinin dilini konuşmanın ve kültürünü anlamanın yararlarını çabuk sezdi. Daha 1817'de Kalküta'da Batı eğitimine hevesli Bengalliler tarafından bir Hindu Yüksekokulu kuruldu; Avrupa tarihi, edebiyat ve doğa bilimleri dersleri veren okul, aynı türden birçok kurumun öncüsü oldu. Daha önce gördüğümüz üzere, Hindistan'ı modernleştirmenin yanı sıra Hıristiyanlaştırmayı da savunanlar Hintlilere Batı eğitimi yolunu açma fikrine sarıldılar. 1835'te büyük Whig tarihçi ve Hint idarecisi Thomas Babington Macaulay – kölelik karşıtı Zachary'nin oğlu – ünlü Eğitim Raporu'nda bu yolla neler sağlanabileceğini açıkça dile getirdi:

> Sınırlı olanaklarımızla halk kitlesini eğitmeye kalkışmamız olanaksızdır. Şu anda bizimle yönettiğimiz milyonlarca insan arasında tercüman olabilecek bir sınıf oluşturmak için elimizden geleni yapmalıyız; kan ve ten rengi bakımından Hintli ama zevk, kanaat, ahlak ve anlayış bakımından İngiliz kişilerden oluşacak bir sınıf.

Kamusal Öğretim Genel Komitesi'nin denetimi altında İngilizce eğitim veren ruhban okullarının sayısı 1838'de 40'a ulaştı. Macaulay'ın hayali 1870'lere doğru büyük ölçüde gerçekleşti. Yükseköğrenim kurumlarına 6.000 ve İngilizce ders verilen "liselere" en az 200 bin Hint öğrenci girmişti. Kalküta'da her yıl binden fazla edebiyat ve bilim eseri sunan oldukça geniş bir İngilizce yayın sektörü ortaya çıkmıştı.

Anglikanlaşmış eğitimin yaygınlaşmasından faydalananlar arasında hırslı bir Bengalli genç olan Janakinath Bose de vardı. Kalküta'da eğitim gördükten sonra 1885'te Cuttack'ta avukat oldu ve Cuttack belediye başkanlığı yaptı. 1905'te başsavcılığa getirildi ve yedi yıl sonra Bengal Yasama Konseyi'ne girerek kariyerini taçlandırdı. Bose'nin avukatlıktaki başarısı Kalküta'nın gözde mahallesinde geniş bir konak satın almasını sağladı. Ona Britanyalıların verdiği şövalyeliğe denk *rai bahadur* unvanını da kazandırdı. Üstelik yalnız değildi: Üç kardeşinden ikisi kamu hizmetine girdi ve biri Simla'daki İmparatorluk Sekreterliği'nde görev aldı.

Bu yeni elit tabaka, sözleşmeli HMİ kadrosuna da sızdı. Satyendernath Tagore 1863'te – Kraliçe Victoria'nın söz verdiği gibi ten rengine bakılmaksızın herke-

Britanya yönetimi altında ilk ve orta öğrenim gören Hintlilerin sayısı Avrupa standartlarına göre düşük kalmakla birlikte, sürekli yükseldi. Avrupa toplumlarında okula giden nüfusun oranı 1911'de yüzde 8–18 arasındaydı.

sin başvurusuna açık olan – memurluk sınavını kazanan ilk Hintli oldu; 1871'de üç yerli daha "cennetlikler" safına kabul edildi.

Bose ve benzerleri, imparatorluğun Hindistan'da gerçekten de dayandığı insanlardı. Onların HMİ talimatlarını hayata geçirme becerisi olmasaydı, Hindistan'daki Britanya yönetimi işleyemezdi. Aslına bakılırsa, imparatorluk genelinde yönetimin gerçek anlamda işlemesini mümkün kılan şey, yönetilenler arasındaki kilit kesimlerin işbirliğiydi. Yerli toplulukların önemsiz azınlıklar konumuna düşürüldüğü Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi yerlerde bu nispeten kolaydı. Kilit sorun, beyaz topluluğun azınlıkta olduğu yerlerde hem göçmenlerin hem de yerli elitlerin bağlılığının nasıl sağlanacağıydı. Örneğin, Hindistan'da İngilizler toplam nüfusun ancak yüzde 0,05'ini oluşturmaktaydı.*

Hindistan koşullarında, Londra'dan gönderilen idareciler yerlilerden oluşan bir elit tabakayı bünyelerine almak dışında bir alternatif göremedi. Ama bu tam

* Hindistan'da 1805'te sadece 31.000 Britanyalı vardı; bunların 22.000'i orduya, 2.000'i mülki idareye ve 7.000'i özel sektöre mensup kişilerdi. Bu sayı 1881'de toplam 89.778'e, 1931'de de 60.000'i asker ve polis, 4.000'i memur ve 60.000'i özel sektör çalışanı olmak üzere 168.000'e ulaştı.

di. Sahadaki insanlar yerlileri aşağı konumda tutmayı tercih etmekteydi: Onları gerektiğinde zorlayabilirler ama asla içlerine alamazlardı. Victoria döneminin büyük emperyal ikilemiydi bu – ve de bu ikilem sadece Hindistan'ı değil, bütün Britanya İmparatorluğu'nu etkisi altına alacaktı.

Ayrı Irklar

Haziran 1865'te Jamaika'nın Hanover bölgesindeki Lucea kentinin bir rıhtım kapısında üzerinde gizemli bir kehanetin yer aldığı bir afiş belirdi:

> 1864 yılında kulağıma çalınan bir ses duydum. "Afrika'nın oğullarına ve kızlarına de ki, onları zulmün elinden alacak büyük bir kurtuluş gerçekleşecek." Sesin gerekçesi şuydu: "Onlar hükümetin, idarecilerin, mülk sahiplerinin, tüccarların baskısı altında." Ses şunu da belirtti: "Ağırbaşlı bir meclis toplamalarını ve kesinlikle gerçekleşecek kurtuluş günü için günahtan arınmalarını söyle onlara; eğer insanlar kulak asmazlarsa, itaatsizliklerinden ve işledikleri haksızlıklardan dolayı onları cezalandırmak üzere bu diyara kılıç getireceğim." ... Ülkenin üstüne çökmekte olduğunu gördüğüm felaket öylesine feci ve öylesine sıkıntılı olacak ki, birçok kimse canından olmayı isteyecektir. Ama Yüce Rabbimiz önünde Ninova'nın çocuklarının yaptığı gibi çuval bezlerine ve küllere bürünüp kibirlerini kırarlarsa, Afrika'nın oğulları ve kızları için kurtuluş muhteşem olacak; gönlümüzden gelen içtenlikle dua eder ve mütevazı olmayı bilirsek, korkmamıza gerek yoktur; aksi halde düşman acımasız olur, çünkü ortaya dövüşülecek Yecüc ve Mecüc çıkar. Bana inanın.

Afişin altında "Bir Afrika Evladı" şeklinde basit bir imza vardı.

Jamaika bir zamanlar sömürgeci baskının en uç biçiminin, yani köleliğin merkeziydi. Ama köleliğin kaldırılması ortalama Jamaikalı siyahın kaderini pek de düzeltmiş değildi. Eski kölelere kendileri tarafından işlenmek üzere işe yaramaz küçük tarlalar verilmişti. Yaşanan kuraklık yüzünden gıda fiyatları yüksekti. Bu arada köle işgücünün sağladığı destekten yoksun kalan eski plantasyon ekonomisi durgunluk içindeydi. Şeker fiyatları düşmekteydi ve bir ticari ürün olarak ortaya çıkan kahve ancak kısmi bir ikame sağlamaktaydı. Bir zamanlar gerçekten ölümüne çalıştırılan insanlar hızla yükselen işsizlikten dolayı aylak hale gelmişti. Buna karşılık siyasal ve daha da önemlisi yasal iktidar, adadaki meclise ve idari mekanizmaya egemen olan beyaz azınlığın elinde kaldı.

bir orta sınıfı oluşturdu; ama egemen "plantasyon aristokrasisi" onlara yoğun bir kuşkuyla bakmaktaydı. Siyah Jamaikalıların çoğunluğu kendilerini ancak kiliselerde serbestçe ifade edebilmekteydi.

İşte böyle bir ortamda, 1860'larda bir dinsel uyanış bütün adayı sardı; Baptizmi Afrika dini Myal'la harmanlayarak atak bir mutlu gelecek akımı doğuran bir uyanıştı bu. Lucea afişinde canlı bir dille öngörülen "Büyük Kurtuluş"un yaklaştığı duygusu, Baptist Misyoner Derneği'nin sekreteri Edward Underhill'in Jamaika'daki sefaletin soruşturulması çağrısında bulunan bir mektup yayımlanmasıyla güçlendi. Kraliçe Victoria'nın eski kölelere özgürlükle birlikte önceki efendilerinden arazi kiralama hakkı yerine toprak da verilmesini istediği yolunda söylentiler dolaşmaya başladı. Underhill'in mektubunun içeriğini tartışmak üzere toplantılar düzenlendi. Yükselen beklentilere bağlı klasik bir devrim oluşmaktaydı.

Devrim, adanın doğusundaki St. Thomas bölgesinin Morant Bay kasabasında, Cumartesi gününe denk gelen 7 Ekim 1865'te başladı. O gün küçük çapta bir arazi tecavüzü suçlamasıyla Lewis Miller adlı kişiye komşu bir plantasyon sahibinin açtığı davaya bakılacaktı. Paul Bogle'un kuzeni ve Stony Gut'ta küçük bir çiftlik sahibi olan Miller, yerel siyah Baptist kilisesinin Underhill mektubunun etkisiyle heyecana kapılıp doğrudan siyasal eyleme yönelen aktif bir üyesiydi. Bogle daha önce alternatif siyah "mahkeme"lerinin kurulmasını savunmuştu; artık kendi silahlı milisleri de vardı. Kuzeninin davasına bakılacak olan mahkeme binasına doğru yaklaşık 150 adamıyla birlikte yürüdü. Ardından bina dışında polisle çıkan çatışmalar yetkili makamlara Bogle ve adamlarını tutuklamak için iyi bir bahane verdi; ama ertesi Salı, Stony Gut'ta bu talimatı yerine getirmeye çalışan polis ölüm tehditleri savrularak geri püskürtüldü. Sonraki gün Bogle'a sempati duyan birkaç yüz kişi "deniz kabukları ya da boynuzlar üfleyerek ve davullar çalarak" Morant Bay üzerine yürüdü ve bölge idare heyetinin bir toplantısını korumak üzere gönderilmiş olan gönüllü milislerle karşı karşıya geldi. Bunu izleyen şiddet olaylarında kalabalık heyet üyelerinin de aralarında bulunduğu 18 kişiyi bıçaklayarak ya da döverek öldürdü; milislerin açtığı ateşle kalabalıktan ölenlerin sayısı ise yediydi. Ertesi gün şiddet bölgenin her yanına ve dışına yayılırken, iki plantasyon sahibi katledildi. Bogle 17 Ekim'de silaha sarılma çağrısı anlamına gelen bir genelge gönderdi:

> Hepiniz tüfeklerinizi alıp evlerinizden çıkmalısınız; tüfeği olmayanlar hemen palalarını kuşansınlar. ... Deniz kabuklarınızı üfleyin, davullarınızı çalın, evden eve

şim, bugünden yarına savaşın eli kulağında.

Bu sözlerin işaret ettiği gibi, artık açıkça ırksal çatışma söz konusuydu. Beyaz bir kadın, asileri şu tüyler ürpertici şarkıyı söylerken duyduğunu ileri sürmekteydi:

> Bukraların [beyazların] kanını istiyoruz,
> Bukraların kanını içeceğiz.
> Bukraların kanını almaya gidiyoruz,
> İçecek kan kalmayıncaya kadar.

Bir plantasyon sahibinin aldığı ölüm tehdidinde "Thomas Çoköldüren ve daha birçoğunu öldürmeye niyeti olanlar" imzası vardı.

Jamaika'da daha önce de beyaz yönetime başkaldırılar olmuştu. En son 1831'deki ayaklanma gaddarca bastırılmıştı. Baş valiliğe yeni atanan ve Avustralya taşrasında kendini eğitmiş bir adam olan Edward Eyre,* bu duruma tek bir karşılık verilebileceği kanısındaydı. Ona göre, siyahların yaşadığı sefaletin sebepleri "insanların aylaklığı, savurganlığı ve ahlaksızlığı"ydı. 13 Ekim'de bütün Surrey ilinde sıkıyönetim ilan etti ve oraya nizami askerleri gönderdi. Bir aylık azgınca misilleme sırasında yaklaşık 200 kişi idam edildi, 200 kişi ölesiye kırbaçlandı ve bin ev yerle bir edildi. Eyre'in uygun gördüğü taktikler sekiz yıl önce Hint İsyanı bastırılırken benimsenen yolu hatırlatan türdendi. En hafif ifadeyle, hukuk kurallarına pek uyulmadı; 1. Batı Hindistan Alayı'nın sevk edilmesi nedeniyle aslında birçoğu esmer tenli olan askerlerin çılgınca davranmasına fiilen izin verildi. Bir dizi tutuklu, yargısız infaz edildi. Sakat bir genç adam annesinin gözü önünde vuruldu. Bir kadına kendi evinde tecavüz edildi. Sayısız kırbaçlama olayları yaşandı.

İdam edilenler arasında Bogle'un yanı sıra George William Gordon da vardı. Bir toprak sahibi, eski bir yargıç ve adanın seçimle belirlenen meclisinin üyesi olan Gordon'ın siyah topluluğun önde gelen simalarından biri olarak devrimcilikle pek alakası yoktu; günümüze ulaşan tek fotoğrafında gözlüklü ve sakallı bir saygınlık timsali gibi görünür. Ayaklanmada hiçbir rol oynamadığı kesin gibiydi. O bölgeden seçilmesine ve bir süre önce idare heyetinden çıkarıl-

* Bir Whipsnade papaz yardımcısının üçüncü oğlu olan Eyre, Adelaide'den Moorundie'ye kadar Avustralya çölünü yürüyerek aşan ilk beyaz adamdı. Daha sonra Morant Bay'deki olaylar göz önünde tutulduğunda, bu keşif başarısının ve dayanıklılığının ödülü olarak bölgedeki Aborijinlerin idarecisi ve hamisi olarak atanması ironik bir durumdu. Günümüzde bir göl, bir yarımada ve Adelaide ile Perth arasındaki otoban onun adını taşımaktadır.

Ama eski kölelerin davasını açıkça savunmuş bir "melez" – bir plantasyon sahibi ile köle bir kızın oğlu – olması nedeniyle, Eyre tarafından bir baş belası olarak mimlenmişti; aslında üç yıl önce onu yargıçlık görevinden alan da Eyre'in ta kendisiydi. Eyre nihayet yok etme fırsatını bulduğu düşüncesiyle, onu tutuklatıp Kingston'dan sıkıyönetimin yürürlükte olduğu bölgeye gönderdi. Alelacele bir yargılama sonunda – kısmen de son derece kuşkulu olan yazılı tanık ifadelerine dayanılarak – ayaklanmayı kışkırtmaktan suçlu bulundu ve 23 Ekim'de asıldı.

Morant Bay ayaklanması kesin biçimde, acımasızca bastırılmıştı; ama Eyre'in krizi çözüşüne alkış tutan beyaz plantasyon sahiplerini ve tabii bizzat Eyre'i de bekleyen bir şok vardı. Gösterdiği "cesaret, gayret ve azim" nedeniyle ilk başta sömürgeler bakanınca övülmüşken, hareket tarzını soruşturmak üzere bir Kraliyet Komisyonu kurulduğunu ve geçici olarak valilikten alındığını duyunca afalladı. Vahşice taktiklerine karşı bu tepkinin doğmasını kölelikle mücadele ateşini hâlâ canlı tutan ve Eyre'in sıkıyönetime başvurmasını eski kölelik günlerine bir dönüş olarak gören İngiliz ve Yabancı Kölelikle Mücadele Derneği'nin üyeleri sağlamıştı. Çok uzaktaki Afrika'da David Livingstone bile olayı duyunca ateş püskürmüştü:

> İngiltere geriye düşüyor. Eskiden annelerince "siyah öcü"yle korkutulanlar bir kargaşa karşısında ödleri patlayarak dehşete düştüler ve teyzeleri ürküten "kötü çocuk" rolüne soyunmuş sansasyon yazarları köleleri özgürleştirmenin bir hata olduğunu söyleyerek yaygara kopardılar. "Jamaika zencileri Afrika'dan çıktıkları gün oldukları kadar vahşiydiler." Newgate'teki her idam infazında toplanan ... insan sürüsü kadar vahşiydiler deseler, sözlerine daha büyük bir güç katabilirlerdi.

Eyre aleyhindeki kampanya, savunucularından birinin "moruk Clapham hanımları" diye nitelendirdiği çevrenin dışına kısa sürede yayılarak, Victoria döneminin Charles Darwin ve John Stuart Mill gibi büyük liberal aydınlarını da içine aldı. Onun valilik görevinden alınışını yeterli bulmayan bu kişilerin oluşturduğu komite, cinayetlerde suç ortaklığı suçlamasından başlayarak ona karşı dört ayrı dava açtılar. Ne var ki, sabık valinin aralarında Thomas Carlyle, John Ruskin, Charles Dickens ve saray şairi Alfred Lord Tennyson'ın bulunduğu nüfuzlu destekçileri de vardı. Davalardan hiçbiri sonuç vermedi ve emekliye ayrılıp Devon'a çekilen Eyre 1901'de 86 yaşında ölene değin devletten aylık almayı sürdürdü.

Bununla birlikte Eyre'in Jamaika'dan ayrıldığı anda, plantasyon sahibi sınıfın egemenliğine dayalı eski rejim çöktü. Adayı artık vali aracılığıyla doğ-

rin ağırlıkta olduğu bir yasama konseyi alacaktı. Böylece siyasal gücün Britanyalı kolonicilere devredilmesini sağlamış olan "sorumlu hükümet" öncesindeki döneme doğru bir geri adım söz konusuydu; ama gerici değil, ilerici bir anlayışla plantasyon aristokrasisinin gücünü sınırlamak ve siyah Jamaikalıların haklarını korumak üzere atılmış bir adımdı bu.* Böyle bir çelişki daha sonraları Britanya İmparatorluğu'nun temel bir özelliği haline gelecekti. Whitehall ve Westminster'da liberal fikirler yükselişteydi ve bu da ten rengine bakılmaksızın hukukun üstünlüğüne öncelik verilmesi demekti. Gidişatın bu yönde görünmediği durumlarda, sömürge meclislerinin iradesini düpedüz geçersiz kılmak gerekecekti. Ama İngiliz koloniciler – sahadaki erkekler ve kadınlar– gittikçe kendilerini sadece hukuki değil, biyolojik bakımdan da diğer ırklardan üstün görmeye yöneldiler. Onlar açısından, Eyre'e saldıran kimseler sömürge koşullarını hiç yaşamamış olan ya da anlamayan iyi niyetli safdil insanlardı. Bu iki görüşün – merkezdeki liberalizmle çeperdeki ırkçılığın – er geç çatışması kaçınılmazdı.

Irk konusu 1860'lara doğru bütün Britanya sömürgelerinde, yani Jamaika'da olduğu kadar Hindistan'da da sorun olmaya başladı; bu sorunu İngiliz-Hint iş camiasından daha fazla ciddiye alan bir kesim yoktu.** Jamaika ekonomik bakımdan gerileyiş, Victoria dönemi Hindistanı ise hızlı bir yükseliş içindeydi. Hindistan'da muazzam tutarlara varan Britanya sermayesi bir dizi yeni sanayiye: pamuk ve jüt eğiriciliği, kömür madenciliği ve çelik üretimine yatırılmaktaydı. Bu gelişmenin en belirgin olduğu yer Ganj Nehri kıyısındaki Kanpur'du. Hint İsyanı'nın en sert çarpışmalarından bazılarının yaşandığı bu kent birkaç yıl içinde "Doğu'nun Manchesteri"na, canlı bir sanayi merkezine dönüştü. Bu dönüşüm büyük ölçüde Hugh Maxwell gibi arsız adamların eseriydi. Aberdeenshire kökenli Maxwell ailesi yöreye 1806'da yerleşerek, çivit ve pamuk ekimine öncülük etmişti. Hugh Maxwell ve ona benzer kişiler 1857'den sonra Britanya eğirme ve dokuma makinelerini ithal edip Britanya tarzında dokuma atölyeleri kurarak sanayi devrimini Hindistan'a taşıdılar. Buhar gücünün devreye girmesinden önce, Hindistan kol gücüyle eğirme, dokuma ve boyama alanında dünyaya öncülük eden bir ülkeydi. İngilizler ilk başta Hint ürünlerine karşı gümrük tari-

* Hiç kimse bir an bile bunu sağlamanın en iyi yolunun Meclis'te ve idarede uygun oranda temsil edilmelerine izin vermek olacağını düşünmedi.

** İngiliz-Hint terimi bazen kafa karıştırıcı bir biçimde, soy bakımından İngiliz ve Hintli melezi insanları belirtmek için kullanılır. Ben Victoria dönemi âdetlerine uymayı tercih ederek, Hindistan'da uzun süreli kalan İngilizler için "İngiliz-Hint" ve kökeni etnik bakımdan karma izdivaçlara dayanan kişiler içinde "Avrasyalı" terimini kullandım.

serbest ticaret istediler. Artık hedefleri İngiliz teknolojisini ve ucuz Hint işgücünü kullanarak Hindistan'ı imalat ekonomisi temelinde yeniden yapılandırmaktı.

Kafamızdaki İngiliz Hindistanı imajı genelde resmî kesimlerin, yani Kipling, E. M. Forster ve Paul Scott tarafından canlı bir dille anlatılan askerlerin ve memurların bakışına dayanır. Dolayısıyla onların aslında ne kadar az sayıda oldukları kolayca unutulabilir. Oysa işadamları, plantasyon sahipleri ve serbest meslek sahipleri onlardan birkaç kat fazlaydı. Kamu hizmetinde ve iş camiasında yer alanlar arasında köklü bir tutum farklılığı vardı. Hugh Maxwell gibi adamlar eğitimli bir Hint elit tabakasının gelişmesini tehdit olarak görüyordu; bu durumun onların gereksiz görülmesine yol açması endişesi, küçümsenmeyecek bir etkendi. Yeterince eğitim görmüş bir Hintli neden bir dokuma fabrikasını işletmede her bakımdan Maxwell ailesinin mensuplarından biri kadar başarılı olmasındı ki?

İnsanlar başka bir etnik grubu tehdit edici bulunca, genellikle üstünlüklerini dayatmak amacıyla, tepki olarak onu hor görürler. İngiliz-Hintlilerinin 1857'den sonraki davranışı böyleydi. Daha isyandan önce bile beyaz ve yerli toplulukları ayrı görme yönünde bir tutum belirmeye başlamış ve bir tür gayri resmî ırk ayrımıyla Kanpur gibi kentler ikiye bölünmüştü: "Sivil Hat"ın gerisindeki beyaz şehir ve öbür taraftaki "Blacktown" ["siyah şehir"]. İkisi arasında Kipling'in ifadesiyle "beyaz kanın son katresinin bittiği ve siyah dalganın yükseldiği sınır çizgisi" uzanmaktaydı. Londra'daki en ilerici liberaller Hintlilerin yönetime katılacağı uzak bir geleceği dört gözle beklerken, İngiliz-Hintliler gittikçe Amerikan Güney bölgesinin yerli "esmer"leri hor gören dilini kullanmaya yöneldiler. Hukuktan bekledikleri şey, üstün konumlarını sürdürmelerine izin vermesiydi.

Bu beklenti yeni kurulan Gladstone hükümetinin 1880'de Grey kontu ve Ripon markisi George Frederick Samuel Robinson'ı genel vali olarak atamasıyla darmadağın oldu. Kraliçe Victoria bile ilericiliğiyle tanınan ve Katolikliğe geçmiş bu kişinin atandığını duyunca "büyük bir hayret"e düştü. Başbakanı uyarmak üzere "çok iyi bir adam olmakla birlikte zayıf olmasından dolayı çok kuşkulu bir atama" düşüncesini iletmek üzere bir mektup yazdı. Ripon'un bu kuşkuları doğrulaması pek uzun sürmedi. Kalküta'ya varır varmaz, Hugh Maxwell gibi Hindistan'ın eski kurtlarının çok ciddiye aldığı konulara karışmaya başladı.

Britanyalı bölge yargıçları ve Hint kırsal kesimindeki *–Mofussil–* duruşma yargıçları ile yerli asıllı meslektaşları arasında yetki bakımından 1872'den 1883'e kadar can alıcı bir farklılık vardı.* Her iki kesimin de sözleşmeli memur statü-

* Bombay, Kalküta ve Madras kentlerinde böyle bir durum yoktu.

ma yetkisinden yoksundu. Yeni genel valinin gözünde, bu durum savunulamaz bir aykırılıktı; dolayısıyla ortadan kaldırılmasını sağlayacak bir yasa hazırlanmasını istedi. Bu görev, Yasama Konseyi'ne onun atadığı hukukçu üye Courtenay Peregrine Ilbert'e düştü. Genel vali gibi içten bir liberal olan Ilbert, birçok bakımdan Hugh Maxwell'in antiteziydi. Maxwell'in ailesi kuşaklar öncesinden bu yana Hindistan'da doğup büyümüştü; Ilbert ise ülkeye daha yeni gelmiş biriydi, Balliol College sınıflarının ve Adliye Sarayı salonlarının ötesindeki dünyayı çok az görmüş olan oldukça ürkek bir avukattı. Bununla birlikte, o ve Ripon tecrübeden çok ilkeleri önemsemekten çekinmedi. Ilbert'in hazırladığı yasa tasarısına göre, uygun ehliyete sahip Hintlilerin sanıkları ten renklerine bakmaksızın yargılamalarına izin verilecekti. Adalet, tıpkı Kalküta Yüksek Mahkemesi'nin bahçesinde kendisini temsil eden gözleri bağlı heykel gibi artık renk körü olacaktı.

Pratikte bu değişikliğin konumlarını değiştireceği en fazla yirmi Hintli yargıç vardı. Ancak İngiliz-Hint topluluğuna, Ilbert'in ayrıcalıklı statülerine karşı desteklenemez bir saldırıda bulunmayı önerdiğini düşünüyordu. Nitekim Ilbert Yasa Tasarısı'na tepki o kadar sertti ki, bazılarınca bir "Beyaz İsyan" olarak nitelendirildi. Tasarının yayımlanmasından sadece birkaç hafta sonra ve basına gönderilen öfkeli mektuplar biçimindeki hazırlık bombardımanının ardından 28 Şubat 1883'te, birkaç bin kişilik bir kalabalık Kalküta'nın heybetli neo-klasik Kent Meclisi Binası'nda toplandı. Eğitim görmüş Hint memurlara, aşağılanan "Bengalli babular"a yönelik bir dizi ateşli konuşma yapıldı. Suçlamalarda başı çeken J.J.J. "Kral" Keswick, Jardine Skinner & Co. adlı çay ve ticaret firmasının büyük ortaklarından biriydi. Dinleyicilere şu soruyu yöneltti: "Yerli yargıçların sırf üç dört yıl İngiltere'de kalmakla, Avrupalılara karşı mesnetsiz suçlamalarda sanki onlar arasından çıkmışçasına hüküm verebilecek kadar mizaç ve karakter bakımından Avrupalılaştıklarını mı sanıyorsunuz? Bir Etiyopyalı ten rengini ya da bir leopar beneklerini değiştirebilir mi?" Ona göre, Hintlileri eğitmek bir işe yaramamıştı:

> Yönetimin onlara verdiği eğitimi ... esas olarak hoşnutsuz bir tavırla sataşmak için kullanıyorlar. ... Ve de bu adamlar ... cesaretiyle ve kanıyla ülkelerini bugünkü hale getirmiş ve onları bugünkü konumlarına yükseltmiş olan aslan yürekli ırkı yargılayacak ve mahkûm edecek yetki için bağırıp çağırıyorlar şimdi[!]

Keswick'e bakılırsa, Hintlileri yargıçlık görevi için eğitmek düpedüz anlamsızdı; çünkü bir Hintli gerek doğası gerekse yetişme tarzı bakımından bir Avrupa-

du: "Bu koşullarda protestoda bulunmamızın, bu adamların hakkımızda hüküm vermeye uygun olmağını, onların bizi yargılayamayacağını ve onlar tarafından yargılanamayacağımızı söylememizin şaşılacak bir tarafı var mıdır?" Gecenin ikinci ana hatibi James Branson'ın sözleri kabalık için bu nutku bile bastıracak nitelikteydi:

> İşin doğrusu ve gerçeği şudur ki, ahmak herif aslana tekme atmıştır. (*Alkış tufanı.*) Özgürlüklerinize nasıl değer verdiğinizi ona gösterin; aslanın ölmediğini ona gösterin; aslan uyuyordu ve Tanrı adına, onu uyandıranlar korksun. (*Her taraftan sevinç çığlıkları ve bağırışlar.*)

Ilbert Yasa Tasarısı'na yönelik bu düşmanca tepki, sesleri kolayca işitilebildiği karşı taraftaki Hükümet Konağı'nda bulunan Ripon'u afallattı. Sömürgeler Bakanı Lord Kimberley'ye, "Hindistan'da böyle duygularla coşacak bu kadar İngiliz olduğunu hiç tahmin etmezdim" diye içini döktü.

> Hindistan'da iki buçuk yıl kalmama rağmen, ortalama İngiliz-Hintlinin birlikte yaşadığı yerlilere dönük gerçek hissiyatını öğrenememiş olmanın utancı içerisindeyim. Şimdi onları tanıyorum ve edindiğim bilgi, bende bu ülkenin geleceği konusunda ümitsizliğe benzer bir duygu uyandırıyor.

Ripon yine de "Soruna el attığımıza göre, bu işi sonuna kadar götürmemiz ve ardıllarımızın yaklaşımından farklı biçimde çözmemiz daha iyi olur" inancıyla yasa için bastırmaya devam etme kararı aldı. Onun görebildiği kadarıyla, soru açıktı: Hindistan "her ırk, sınıf ve inançtan Hint halkının yararı" mı, yoksa "küçük bir Avrupalı kitlenin çıkarı" mı gözetilerek yönetilecekti?

> İngiltere'nin görevi Hint halkını yükseltmeye, sosyal bakımdan geliştirmeye, siyasal bakımdan eğitmeye, maddi refah, eğitim ve ahlak bakımından daha ileri götürmeye çalışmak mıdır, yoksa yönetiminin en önemli amacı Bay Branson'ın ifadesiyle "kendisini boyun eğdirenlere köklü nefret besleyen ezilmiş durumdaki bir ırk" üzerinde istikrarsız bir iktidarı sürdürmek mi olmalıdır?

Ripon elbette haklıydı. Kalküta'daki iş camiasının muhalefeti sadece içten gelen ırkçı önyargılara değil, çıkarcılığa da dayanmaktaydı: Basitçe söylemek gerekirse, Keswick ve Branson gibi adamlar firmalarına ait jüt, ipek, çivit ve çay

ne alışkındı. Ama Ilbert Yasa Tasarısı'na muhalefet böyle açıkça ortaya konduğu için, genel vali ilkeler kadar pratik işleri de düşünmek zorundaydı. Ne yazık ki, taktiklerini uygularken teamüllere uydu. Beyaz topluluğun üzerine bombasını bıraktıktan hemen sonra Kalküta'dan ayrıldı. Çünkü yaz yaklaşmaktaydı ve hiçbir şey genel valinin kutsal rutinini bozamazdı. Yazlık konağa yıllık yolculuk zamanı geldiği için Simla'nın yolunu tuttu. Tepelere çekilmek Kalküta muhasebe bürolarındaki işadamları için asla geçerli bir seçenek değildi; sıcaklık ne olursa olsun, ovalarda iş hayatı alışılmış tarzda sürerdi. Ripon'un Simla'ya çekip gitmesinin yarattığı izlenim "Kral" Keswick gibilerini yatıştırmaya uygun değildi.

Tartışmalı tasarının mimarı da tepelerin, zarif Simla konağı Chapslee'nin yolunu tutmuştu. Ilbert'in stratejisi yazı orada geçirmek ve yaygaranın dinmesini beklemekti. Oxford'daki hocası Benjamin Jowett'e, "Tasarının uyandırması muhtemel duygunun niteliğine ve düzeyine gelince," diye yazdı endişeyle; "konu hakkında bilgim yoktu ... ve ... böyle bir fırtınayı kesinlikle tahmin etmiyordum." Başka bir arkadaşına, "Girişimin ırklar arası düşmanlıkları açığa çıkarıp şiddetlendirmesinden dolayı son derece üzgünüm" diye dert yandı. Ticaret Odası'ndan arkadaşı Sir Thomas Farrer, liberal kamuoyunun onun yanında olduğu yönünde içini rahatlatan bir mektup yazdı:

> Egemenlik tutkusu, ırk gururu [ve] ticari hırs ... ile gerçek özsaygı, insanlık, astlara adalet, sempati (Dağdaki Vaazcılık – ne berbat bir ibare) arasındaki mücadele, melek ile şeytan arasındaki ... insanın ruhunu kazanmaya yönelik kavga gibi sürüp gidiyor.

Bu sözlerin işaret ettiği gibi, Ilbert Yasa Tasarısı sadece Hindistan'da değil, İngiltere kamuoyunda da kutuplaşma yaratmaktaydı. Farrer gibi liberallere göre, bu bir ahlak çatışmasıydı. Ancak Dağdaki Vaaz'a bağlı olan aydınlar Clapham'a oranla Kalküta'da sayıca çok daha azdı. Aslına bakılırsa, Ilbert Yasa Tasarısı konusunda derinleşen kriz bir dağda *oturup* bir kıtayı yönetmenin tehlikelerini tam olarak yansıtan nitelikteydi.

Hint yazının yakıcı sıcağında, ortalığı kızıştırıcı hava bütün ülkeye yayıldı. Gayri resmî İngiliz Hindistanı'nın harekete geçmesiyle komiteler oluşturuldu ve paralar toplandı. Kipling tartışmaya katılarak, Ripon'u "Kendine yontucu bir adalet üzerine peri masallarıyla / Kara tenli bir Ütopya hazırlamak, Babu gururunu okşamak"la suçladı. Yakınan bir dille genel valinin politikasını "hengâme,

de muhalif koroya katıldı. Sert bir ifadeyle yönetimin "bu kadar yoğun biçimde ırksal husumetleri kışkırtma"ya kalkmasının "akıllıca" olmadığını bildirdi. Ripon ve Ilbert "yerli zihniyetinin bir ülkeyi ve halkı yönetmeye ilişkin Avrupa fikirlerini kavrayıp paylaşmaya hiç uygun olmadığını" niçin göremiyordu?

Bu "Beyaz İsyan" 25 yıl önceki Hint İsyanı'nın anılarıyla sıkı sıkıya bağlantılıydı. O zaman Kanpur'daki tüm beyaz kadınlar öldürülmüştü ve daha önce gördüğümüz üzere, sanki her Hintli erkek sadece sahibesinin ırzına geçme fırsatını kolluyormuşçasına, çok geçmeden cinayetlerin yanına tecavüzleri de ekleyen bir efsane ortaya çıkmıştı. Ilbert karşıtı kampanyanın sürekli işlenen bir teması da ilginç biçimde Hintli yargıçların İngiliz kadınlar için oluşturduğu tehditti. *Englishman* gazetesine gönderilen imzasız bir mektupta şunlar yazılıydı: "İnsanın karısı hayali bir suçlamayla alınıp götürülebilir. ... Bizimle aynı uyruktaki bu adamlar için, acınacak haldeki bir Avrupalı kadına zorbalık etmekten ve onu küçük düşürmekten daha keyif verici ne olabilir? ... Kocanın konumu ve itibarı ne kadar yüksek olursa, işkencecinin alacağı haz da o ölçüde artar." Aynı yaklaşımla *Madras Mail*'e mektup yazan bir okur şunu öğrenmek istiyordu: "Karılarımız uydurma gerekçeler ileri sürülerek, kadınlara saygı duymayan, bizi anlamayan ve birçok durumda bize nefret besleyen adamlarca yargılanmak üzere zorla evlerimizden çıkarılıp alınacak mı? ... Britanyalılar, sizden rica ediyorum, onun yarı giyinik bir yerlinin karşısına götürülüşünü, yargılanışını ve belki de mahkûm edilişini gözünüzde bir canlandırın..." Böyle bir dil Victoria dönemi imparatorluğunun tuhaf komplekslerinden birini açığa vurmaktaydı: Cinsel güvensizlik. Raj'ın en ünlü romanlarının – Forster'ın *Hindistan'a Bir Geçit* ve Scott'ın *The Jewel in the Crown* romanlarının – bir Hintli erkeğin bir İngiliz kadına sözde cinsel saldırısıyla ve ardından bir Hintli yargıcın baktığı davayla başlaması hiç de tesadüf değildir. Böyle vakalar gerçekten de oldu. Ilbert karşıtı kampanyanın doruğuna çıktığı sıralarda, Hume adında bir İngiliz kadın çöpçüsünü kendisine tecavüz etmekle suçladı; daha sonra suçlamanın düzmece (ve ikilinin aslında sevgili) olduğunun ortaya çıkmasına karşın, dönemin ateşli tartışma ortamında bu olay bir şekilde söz konusu savı kanıtlar gibi görüldü.

Asıl sorun Hintli yargıçların İngiliz kadınları yargılama tehdidinin Hintli erkeklerle İngiliz kadınlar arasında cinsel temas tehlikesiyle niçin bu kadar sıkça ilişkilendirildiğiydi. Ne de olsa, İngiliz erkeklerle Hintli kadınlar arasında böyle temaslar hiç de az değildi; 1888'e kadar İngiliz askerler için resmî kerhaneler bile vardı. Ama her nedense Ilbert Yasa Tasarısı sadece kışlanın değil, bungalov yatak odasının duvarlarını da yıkacak bir tehdit sayıldı. Yaklaşık 350 milyon es-

lar arası tecavüzü getirmenin bir yolu gibi gördü.*

Ripon nihayet Aralık ayında Simla'dan Kalküta'ya döndüğünde, karışık – daha doğrusu ırklara göre ayrışmış – bir tepkiyle karşılandı. Demiryolu istasyonundan çıkan köprüyü geçişi sırasında, sokakları tıka basa dolduran Hintlilerin "dost ve kurtarıcı" adama tezahüratlı alkışlarını aldı. Ama Hükümet Konağı önünde kendi vatandaşlarından oluşan bir kalabalıkça ıslıklandı, yuhalandı ve alaya alındı; hatta içlerinden biri heyecana kapılıp ona "lanet olası ihtiyar oğlancı" diye bağırdı. Açık ziyafetlerde sadece resmî görevliler genel valinin şerefine kadeh kaldırır oldu. Hatta onu kaçırıp paketleyerek İngiltere'ye postalama yönünde bir tertibe dair söylentiler çıktı. Bahtsız Ilbert'in bir kuklası ortalık yerde yakıldı.

Kraliçenin tahmin ettiği gibi zayıf çıkan – ve kötü zamana denk gelen ziyaretinde kraliçenin oğlu Connaught dükü tarafından "Asya'daki en büyük ahmak" diye baştan savılmasıyla daha da zor duruma düşen – genel vali teslim bayrağını çekti. Ilbert Yasa Tasarısı esnetilerek, bir Hintli yargıcın bakacağı herhangi bir ceza davasında beyaz sanıklara en az yarısı İngilizlerden ya da Amerikalılardan oluşacak bir jüri isteme hakkı tanındı. Bu çok esrarengiz bir taviz gibi gözükebilir. Ama böylece başlayan iniş Raj'ın geleceği açısından tehlikeyle yüklüydü. Eğitim görmüş Hintli yargıçlar ve yakın çevreleri açısından, İngiliz-Hintlilerin çoğunluğunun aşağılayıcı tavrı artık apaçık ortadaydı. Ilbert'in meslektaşlarından birinin tedirgin bir biçimde gözlemlediği gibi, tasarı aleyhindeki basın kampanyasının tonu pervasız bir taşkınlığa bürünmüştü. Okur mektupları "her demiryolu bekçisi ya da çivit plantasyonu ustabaşısının tıpkı serfler karşısındaki bir efendi gibi ceza görme korkusu olmaksızın ezmeye kalkıştığı yerlilere yönelik, küfürlü, hakaretamiz ve azgın saldırılarla doluydu" Böylece "yönetimin iki ırk arasındaki nazik ilişkiler üzerine her zaman örttüğü siyasal örtü" bu süreçte "bütün yerli topluluğa karşı yumruklarını sallayan bir güruh" tarafından "hoyratça yırtılarak iki parçaya ayrılmıştı". Aynı kişiye göre, korktuğu şeyin

* Cinsel kaygının olası kaynaklarından biri "beyaz ve siyah" arasındaki sözde açık ayrımın aslında gayet bulanık olduğunun bilinmesiydi. Avrupalılarla iki yüzyıllık temastan sonra, genellikle "Avrasyalı" olarak anılan ve çoğu kez başta demiryolu ve telgrafhane olmak üzere düşük kademeli kamu işlerinde çalıştırılan oldukça geniş bir melez nüfus vardı. "Melezleşme"ye tepki Victoria dönemi sonlarının önemli özelliklerinden biriydi. Kipling en az iki hikâyesinde bir kadının tırnak renk tonunun soyunun saflığı konusunda en iyi ipucu olması "olgu"sunu işler. (Tırnak kökündeki yarım daireye doğru koyulaşma toplumdan dışlanmışlığı ifade eder.) I. Dünya Savaşı'ndan sonra nam salan Hindistan doğumlu bir asker, babasının sigarasını bir Burmalı kızın purosundan yaktığını gören annesinin şöyle bağırdığını aktarır: "İşte bu gevşeklik yüzünden Simla'da 30 bin Avrasyalı barınıyor!" Böyle gizli ilişkilerin çoğunlukla beyaz erkekler ile Hintli kadınlar arasında yaşanması insanları cinsiyetlerin tersine olduğu ırklar arası seks fantezileri kurmaktan alıkoymadı.

değil, bunun Hintliler arasında kışkırttığı tepki olduğu artık apaçık ortadaydı. Ripon hiç istemeyerek sahici bir Hint ulusal bilincinin doğmasını sağlamıştı. *Indian Mirror* bunu şöyle belirtmekteydi:

> Modern tarihte ilk kez Hindular, Müslümanlar, Sihler, Racputlar, Bengalliler, Madraslılar, Bombaylılar, Pencablılar ve Purbiahlar yapısal bir bileşime katılmak üzere birleşmiş bulunuyor. Daha önce ülke meselelerine hiç ilgi duymayan bütün ırklar ve sınıflar şimdi bunlar üzerinde önceki kayıtsızlığı fazlasıyla telafi eden bir gayretle ve ciddiyetle duruyor.

Beyaz İsyan'dan iki yıl sonra Hint Ulusal Kongresi'nin ilk toplantısı düzenlendi. Kongrenin Britanyalı kurucusunun ilk başta Hintlilerin hoşnutsuzluğunu bir mecrada toplayarak dağıtacağını öngörmesine karşın, Kongre kısa sürede modern Hint milliyetçiliğinin cadı kazanı haline geldi.* Raj'a hizmet eden eğitimli kesimin cesur temsilcileri, Janakinath Bose ve Allahabad'lı avukat Motilal Nehru gibi kişiler başından itibaren kongrenin içinde yer aldı.

Bu kişilerden ilkinin oğlu Subhas Chandra, II. Dünya Savaşı sırasında Britanyalılara karşı bir ordunun başına geçerken, ikincisinin oğlu Jawaharlal bağımsız Hindistan'ın ilk başbakanı oldu. Beyaz İsyan'ı mensup oldukları ailelerin Britanya yönetiminden kopuşunun kaynağı ve kökeni olarak görmek pek de aşırı bir yorum olmaz.

Britanya İmparatorluğu'nun stratejik merkezi Hindistan'dı. Britanyalıların Anglikanlaşmış elit tabakayı soğutması halinde, bu temel çökmeye başlayacaktı. Acaba Hint toplumunda Raj'ı ayakta tutacak başka bir kesim bulunabilir miydi? Bir bakıma imkânsız bir girişimle, bazıları Asya'daki ırk ayrımı yapan sistemin alternatifini İngiliz sınıflı sisteminde aradı.

Tory-antalizm

Hindistan'daki birçok Britanyalı görevli için, uzak bir diyarda yıllarca aralıksız çalışmanın sonunda "memleket"e – Simla'daki taklidine değil, emekliye ayrılıp yaşanacak aslına – dönme düşüncesi, ovaların sıcaklığında insanı avutan

* Kongre'yi Ilbert karşıtı kampanyadan usanan Allan Octavian Hume adında liberal bir HMİ yetkilisi kurmuştu.

ilişkin anıları gittikçe gerçekliğe ters düşer hale geldi. Kafalarında, değişmeyen bir kırsal İngiltere'ye, köy eşrafına ve papazlara, saz damlı kulübelere ve perçemlerini çekiştiren köylülere ilişkin nostaljik ve romantik bir hayal vardı. Bu esas itibariyle sevecen bir paternalizm anlayışıyla toprak sahibi aristokratlarca yönetilen geleneksel ve hiyerarşik bir topluma yönelik olan bir Tory hayaliydi. Britanya'nın artık bir sanayi devi olduğu, daha 1870'te çoğu insanın 10 bini aşkın nüfuslu kent ve kasabalarda yaşadığı gerçeği bir bakıma unutulmuş gibiydi.

Britanya'daki insanlar Hindistan'ı hayal ederken de benzer bir süreç yaşandı. Kipling bir keresinde, Britanya Adaları'nın dışına adım atmaksızın küresel bir imparatorluğu yöneten vatandaşlarına serzenişte bulunarak, "Sadece İngiltere'yi tanıyanlar İngiltere'yi nasıl tanısın ki?" diye sormuştu. Aynı soruyu bizzat Kraliçe Victoria'ya da yöneltebilirdi. Kraliçe kendi önerisi doğrultusunda Parlamento'nun 1877'de kendisine Hindistan imparatoriçesi unvanını vermesinden hoşnuttu. Ama hiçbir zaman oranın yakınına bile uğramadı; tercih ettiği şey Hindistan'ın kendi ayağına gelmesiydi. 1880'lerde gözde uşağı "Öğretmen" anlamında "Munşi" olarak da bilinen Abdülkerim adlı bir Hintliydi. Kibar, saygılı, uysal ve sadık özellikleriyle hayal etmekten hoşlandığı Hindistan'ın timsali Osborne Konağı'na 1887'deki gidişinde onu da yanına aldı. Kraliçe-İmparatoriçe çok geçmeden Osborne Konağı'na odak noktası görkemli Durbar Odası olan yeni bir kanat ekledi. Buranın düzenlenişine yön veren Rudyard'ın babası Lockwood Kipling'in Babürlü saraylarının süslü oymalarla dolu iç mekânlarından ilham aldığı apaçıktı: Nitekim bazı bölümleri Delhi'deki Kırmızı Kale'nin beyaz bir versiyonunu andırmaktaydı. Durbar Odası da geçmişe dönük bir hayat idealinin başka bir örneğini sunar; çünkü Britanyalıların demiryolları, kömür madenleri ve pamuk atölyeleri götürdüğü yeni Hindistan'a dair hiçbir ipucu taşımaz. Bu anlamda Britanyalıların 1890'larda görmekten hoşlandığı haliyle Hindistan'ın tipik yansımasıydı. Yani, bir fanteziydi.

Derken, Salisbury markisinin Muhafazakâr hükümeti Hindistan'daki kariyeri boyunca bu fanteziyi gerçekliğe dönüştürmeye çalışacak birini 1898'de genel vali olarak atadı.

Çağdaşlarının birçoğuna göre, George Nathaniel Curzon son derece çekilmez bir kişiydi. Şeceresini Norman Fethi'ne kadar götürmekten hoşlanan aristokrat bir Derbyshire ailesinin çocuğuydu. Eton, Oxford, Avam Kamarası ve Hindistan Bakanlığı'ndan bir ok gibi hızla geçmişti. Doğrusu, üstünlük taslayan meşhur havasında zahmetsiz kazanılmış hiçbir yön yoktu.* Çocukken delibozuk bir mü-

* Onu veciz biçimde hicveden dizeler şunlardır: "George Nathaniel Curzon'dur adım, / Ben çok üstün bir insanım, / Yanaklarım pembe, saçlarım ipek gibi, / Haftada bir Blenheim'de yerim yemeğimi."

zılı kocaman bir konik şapka takarak köyün içinde düzenli aralıklarla resmigeçit yapmak zorunda kaldı. ("Sanırım, soylu ve uslu hiçbir çocuk o kadar çok ve o kadar haklı yere ağlamamıştır" diye derin bir yorum yapacaktı daha sonraları.) Okulda kendi ifadesine göre "giriştiği her işte birinci olmaya eğilimliydi ve ... hep bunu başkaları gibi değil, kendi tarzında yapmaya yöneldi." Oxford döneminde – alaylı bir nitelendirmeye göre "Eton ve kabine arasında geçilmesi zorunlu olan o kısa arada" – bu hırsı hiç eksilmedi. Sınav heyetinin kendisini birincilikten mahrum bırakması üzerine, "onlara bir hata yaptıklarını göstermeye" karar vererek, hemen birbiri ardı sıra Lothian Ödülü'nü, Arnold Ödülü'nü ve All Souls College bursunu kazandı. Margot Asquith onun "emaye kaplı özgüveni"ne hayran kalmaktan kendini alamadı. Başkaları onunla dalga geçmekte pek o kadar kibar davranmadı. Onu evrak sandığı başında Parlamento'ya hitap ederken gösteren bir karikatürün başlığı, "Hamamböceklerine Nutuk Çeken İlah"tı.

Curzon genel valiliğe atandığında henüz 40 yaşına girmemişti. Kaderinde yazılı olduğuna inandığı bir görevdi bu. Zaten genel valinin Kalküta'daki muhteşem konağı, ailesinin Kedleston'daki kır ikametgâhının tıpatıp bir kopyası olarak yapılmamış mıydı? Açıkça belirttiği gibi, genel valilik "çocukluğunun rüyası, delikanlılık çağının gerçekleşen arzusu ve devlete hizmet anlayışının en yüksek ifadesi"ydi. Özellikle de Ripon gibi liberallerin Hindistan'da zayıflattığı Britanya yönetimini eski konumuna getirmek üzere göreve çağrıldığı kanısındaydı. Liberaller bütün insanların ten rengine bakılmaksızın eşit haklara sahip olması gerektiğine inanmaktaydı; İngiliz-Hintliler ise, daha önce gördüğümüz üzere, küçük bir beyaz azınlığın "kara tenli" kitlelere efendilik yapabileceği tür bir ırk ayrımından yanaydı. Ama Curzon gibi Tory bir aristokrat için, Hint toplumu asla bu iki karşıt görüşün ima ettiği kadar basit olamazdı. Kendisini hükümdardan aşağıya doğru inen bir statü piramidinin tepesine çok yakın görecek şekilde yetiştirilmiş olan Curzon, her şeyden önce hiyerarşi özlemi içindeydi. Onun ve benzer görüştekilerin hedefi Britanya'nın feodal geçmişinde hayranlık duydukları yapıyı imparatorluk bünyesinde aynen yaratmaktı. Hindistan'daki Britanyalı yöneticilerin bir önceki kuşağı gerçek anlamda oryantalist olacak kadar Hint kültürüne dalmışlardı. Curzon ise "Tory-antalist" denebilecek bir mizaçtaydı.

Feodal bir Hindistan'ın ana hatları için çok uzağa bakmaya gerek yoktu. "Saltanat devletleri" denen birimler Hindistan topraklarının yaklaşık üçte birini oluşturmaktaydı. Bu birimlerin başında her zaman (Doğu imparatorluklarına özgü "baş vezir" makamına denk konumdaki) İngiliz bir özel sekreterin boncuk bakışlı gözetimine bağlı olmakla birlikte, resmen geleneksel mihraceler var-

çüde aristokrat Hint toprak sahiplerinin egemenliği altındaydı. Curzon'a göre, Hindistan'ın doğal önderleri bu kişilerdi. Kalküta Üniversitesi'nin davetlisi olarak 1905'te yaptığı bir konuşmada bunu şöyle ifade etmekteydi:

> Hindistan'da yerli devletlerin varlığını sürdürmesi gereğine her zaman sıkı biçimde inanmış ve yerli sultanlara hararetli bir yakınlık duymuş olan biriyim. Ama yadigârlar değil, hükümdarlar olarak, kuklalar değil, idaredeki canlı unsurlar olarak inanıyorum onlara. Britanya yönetiminin ihtişamı kadar sorumluluklarını da paylaşmalarını istiyorum.

Curzon'un aklındakiler 1902'de Evan Machonochie'yi yeni özel sekreter olarak yanına alan Mysore mihracesi türünden adamlardı. Bu mihrace bir zamanlar Doğu Hint Kumpanyası'nın en tehlikeli hasmı olan Tipu Sultan'a ait tahtın en azından kâğıt üzerindeki vârisiydi. O düşmanlık günleri çoktan geride kalmıştı. Mihraceyi kıdemli HMİ yetkililerinden Sir Stuart Fraser eğitmişti. Machonochie'nin anılarında aktardığı gibi, genel kanı "aynı idareden gelme ve gerekli tecrübeye sahip bir özel sekreterin majestelerini angaryadan kurtarabileceği, ona iş görme tarzımızı öğretebileceği ve kişiliğini öne çıkarmaksızın, arzu edilen istikamette belirli bir nüfuz kazanabileceği" yönündeydi. Machonochie'nin Mysore sarayında geçirdiği yedi yıla ilişkin anlatımı böyle sultanlardan beklenen kuklamsı rolü açık seçik ortaya koyar:

> Majestelerinin ... toy omuzları üstünde olağanüstü bir baş vardı ve üstelik erkeğe yakışır eğlencelerden çocukça ve içten bir keyif almasına engel değildi. ... Kendi müziği kadar Batı müziğine değer verecek zevke ve bilgiye sahipti. ...
>
> Biz [bu arada] işe koyulduk, kenar mahalleleri temizledik, yolları düzeltip genişlettik, foseptik çukurlara boşalan ana kanalizasyonlara bağlanacak bir yüzey drenaj sistemi kurduk, evlerinden çıkarılan halka yeni ikamet alanları sağladık ve genelde işleri toparladık.

Zengin, Batılaşmış ve siyasal iktidarsızlık derecesinde zayıflatılmış zampara mihrace tipi, Hindistan'ın her yanında bildik bir figür haline gelecekti.

Yönetim işlerini çekip çevirme ve onlara cömertçe bir ödenek bağlamak karşılığında İngilizlerin beklediği tek şey vardı: Uyuşukça bir bağlılık. Genellikle bunu elde ettiler. Nashipur'u genel vali sıfatıyla ziyaret eden Curzon'a bu vesileyle özel olarak yazılmış şu şiir okundu:

Binlerce göz merakla dikilmiş bekliyor seni temaşayı!
Hepimizin gönlü kabarıp taşıyor yüce bir neşeyle,
Günahtan arınmış gibiyiz arzularımıza erişince;
Nashipur mübarek oldu ayakların toprağına değince.

Hindistan'daki İngiliz yönetimi şanlı ve kudretlidir.
Böyle hamiyetli bir yönetici insanlar için nimettir.
Değişmez gayendir artırmak bendelerinin gönencini;
Seviyor ve koruyorsun onları müşfik bir baba gibi;
Ah! Nerden bulacağız senin gibi soylu bir yöneticiyi!

Sahiden de nereden bulacaktık?

Aslında, Curzon'un hiyerarşi takıntısı yeni bir şey değildi. Disraeli'nin romantik dostu Lord Lytton genel valiyken, "doğuya doğru gidildikçe, gösterişin önemi daha da artar" ilkesinden hareketle, Hint "feodal soylu sınıfı" umutlarını daha da aşırı boyutlara vardırmıştı. Hatta Hint Mülki İdaresi bünyesinde sırf bu Doğu aristokrasisinin oğullarına mahsus yeni bir bölüm yaratmaya çalışmıştı. Bir Pencab yetkilisinin 1860'ta belirttiği gibi, amaç "ülkenin her tarafına yayılmış bir kitleyi ... malvarlığını ve mertebeyi gözeten uygun ödünlerle devlete bağlamaktı". Tory-antalizm eğilimi Hindistan'la sınırlı değildi. Tanganika'da Sir Donald Cameron "köylüden ... bağlı olduğu muhtara, muhtardan klan şefine, klan şefinden kabile şefine ve kabile şefinden bölge idarecisine" uzanan halkaları pekiştirmek için uğraştı. Batı Afrika'da "bir bütün olarak 'eğitimli yerliler'le hiç ilişkiye girmeme"nin daha iyi olduğunu düşünen Lord Kimberley "sadece soylu kabile şefleriyle iş görmek"ten yanaydı. Fiji valisinin eşi Leydi Hamilton (çocuklarının İngiliz dadısının aksine) Fiji kabile şeflerini sosyal bakımdan kendisine eşit sayacak kadar ileri gitti. George Lloyd, Mısır'da yeni oluşturulan yüksek komiserlik görevini üstlenmeden önce, "Bütün Doğulular üstün konumlu birini daha çok takdir eder" gerekçesiyle bu unvan için diretmişti. Britanya'nın Batı Afrika imparatorluğunun mimarı Frederick Lugard'a göre, imparatorluğun bütün amacı "geleneksel iktidar yapılarını değişen bir dünyada toplumsal güvenliğin bir kalesi olarak ayakta tutmaktı. ... Asıl önemli kategori, statüydü". Jamaika plantasyon sahiplerine 1865'te dayatılan doğrudan yönetimin antitezi olarak, bütün yerel yetkileri mevcut elitlere bırakma ve sadece merkezî otoritenin temel esaslarını (en başta da kesenin ağzını) elde tutma yoluyla İngiliz egemenliğinin asgarî maliyetle korunabileceğini öngören "dolaylı yönetim" teorisinin yaratıcısı oydu.

nın tamamlayıcı bir unsuru imparatorluğun kendi idari hiyerarşisini inceklikli hale getirmekti. Hindistan'daki protokol 1881'de en az 77 ayrı kademeden oluşan "öncelik sırası"na göre sıkı sıkıya düzenlenmişti. İmparatorluk genelinde görevliler kraliyet nişanı almak için yanıp tutuşurdu; örneğin, St. Michael ve St. George nişanına özgü mertebelerin kısaltılmış biçimlerine "Bana Tanrı Deyin", "Lütfen Bana Tanrı Deyin" ve valilik makamı için geçerli "Tanrı Bana Tanrı Der" açılımları yakıştırılırdı. Lord Curzon'a göre, "bütün dünyada İngilizce konuşan toplum [arasında] unvana ve önceliğe dönük doymak bilmez bir iştah" vardı.

Curzon'un emin olduğu bir başka şey de, görkemli mimariye yönelik iştahtı. Onun döneminde Tac Mahal ve Fatehpur Sikri restore edildi ve Kalküta'da Victoria Anıtı dikildi. Asıl önemlisi, Hindistan'da Curzon'un en hoşlanmadığı yer bizzat Victoria dönemi insanlarının yoktan var ettikleri Simla olmuştu. Şikâyeti ise "tepe üstüne kondurulmuş bir orta sınıf banliyösünden başka bir şey" olmamasıydı; orada "sadece poloya ve dansa meraklı gençlerden oluşan bir takım"la öğle yemeği yemek zorundaydı. Curzon çiftine göre, Genel Valilik Konutu iğrenç denilebilecek kadar kaba sabaydı. (Leydi Curzon, "Canımın sıkılmaması için uğraşıyorum" diye itiraf etmişti. "Burası ancak bir Minneapolis milyonerinin zevkine uygun.") Sofradaki topluluk onlarda "her gün kâhyanın odasında uşak ve hizmetçiyle birlikte" yemek yedikleri izlenimini uyandırmaktaydı. Durum o kadar kötüleşti ki, Simla golf sahasına yakın bir yerde kamp kurmayı alışkanlık edindiler. Üzücü gerçek Hindistan'daki Britanyalıların katlanılamayacak derecede alelade insanlar olmasıydı.

Curzon'un Tory-antalizminin doruğunda ise 1903 yılında VII. Edward'ın tahta çıkışı vesilesiyle bizzat düzenlediği göz kamaştırıcı şatafat ve tören gösterisi, yani Delhi Durbarı vardı. Durbar – ya da olaya takılan adla "Curzonlaştırma" – genel valinin Hindistan'a yakıştırdığı feodal görüntünün kusursuz bir ifadesiydi. Gösterinin en ilginç kısmı Hintli hükümdarların ağırlıklı rol oynadığı son derece sembolik fil geçit alayıydı. Bir gözlemcinin anlatımıyla,

> görüntü muhteşemdi; herhalde hiçbir tasvir geçidin mahiyeti, renk cümbüşü ve sürekli değişen özellikleri, tenteli tahtların ve koşum takımlarının çeşitliliği, genel valinin peşinden ilerleyen devlet başlarının bedenlerini süsleyen kıyafetlerin harikuladeliği hakkında yeterli bir fikir veremez. ... Kalabalıktan yükselen hayranlık uğultusu bir anda patlayarak kısa süreli bir tezahürata dönüştü.

zat Büyük Panjandrum'un arkasında, hükmedici bir tavırla fillerinin üstüne kurulmuş bir vaziyette oradaydı. Durbar'da yaşananları aktaran bir gazeteciye göre "azman küheylânlarının her hareketiyle sağa sola sallanan siyah sakallı sultanların uyandırdığı izlenim coşturucuydu. ... Manzara, yaşadığımız 19. yüzyıl açısından inanılmazdı." Bu debdebeli gösterinin ortasında, törene katılmamış olan kral-imparatordan gelen mesaj, genel valinin görüşünü ancak Curzon tarafından kaleme alınmış olabilecek kadar açık bir biçimde ifade etmekteydi:

> Majestelerinin imparatorluğu güçlüdür, ... çünkü bütün vasallarının ve uyruklarının özgürlüklerine, onurlarına ve haklarına saygı göstermektedir. Hindistan'daki Britanya politikasının temelinde yerli toplumun dokusundaki en iyi özellikleri korumak vardı. Böyle bir politikayla olağanüstü başarılara ulaşmış durumdayız: Bunda gelecekteki zaferlerin sağlam bir aracını görmekteyiz.

Gelgelelim, bütün bu işte vahim bir aksaklık vardı.* Durbar hiç kuşkusuz görkemli bir gösteriydi; ama gerçek bir iktidarı değil, onun ancak dış cephesini gösteriyordu. Britanya gücünün Hint ordusundan sonra gelen asıl temeli, filler üstündeki mihraceler değil, Macaulay'ın ortaya çıkmasını sağladığı Anglikanlaşmış avukatlar ve memurlardı. Oysa Curzon tam da bu insanları bir tehdit kaynağı saymaktaydı. Gerçekten de "Bengalli babular" diye andığı bu kesimden uzak duruyordu. Onun döneminde niçin çok az sayıda yerlinin sözleşmeli memur kadrosuna alındığı sorulduğunda, baştan savar bir tavırla şu karşılığı vermişti: "Üst makama getirilen yerli, genelde [görevine] layık biri değildir, Avrupalı ve hatta yerli astlarından saygı görmez ve çekilmeye ya da kaytarmaya oldukça meyilli olur."

Durbar'dan tam iki yıl sonra, Curzon "babular"a karşı önceden tasarlanmış bir saldırı başlattı. Onların beşiği sayılan Bengal'in – görünüşte idari verimlilik amacıyla – ikiye ayrılacağını ilan etti. Hem Bengal'in hem de Hindistan'ın başkenti konumundaki Kalküta, yerli halkın hoşnutsuzluğu için (belki de hiç işlemeyen) güvenlik supabı rolünü görmekten artık çıkmış olan Hint Ulusal Kongresi'nin güç merkeziydi. Curzon bölme planının yeni gelişen milliyetçi hareketi çileden çıkaracağının tamamen farkındaydı. Ona göre, başkent "Kongre Partisi'nin yönlendirildiği merkezdi. ... Bengal dili konuşan topluluğu bölme ... ya da örgütün tamamına egemen olan avukatların etkisini zayıflatma sonucu-

* Bunun belirtisi (Machonochie'nin gözlemlediği gibi) birçok Hint mihracesinin özel konuşmalarda Curzon'un "öğretmence" davranış tarzına kızgınlığını dile getirmesiyle sınırlı değildi. Curzon onları Durbar'daki zirve anında bile ziyaretlerine karşılık vermeyerek üzmeyi başarmıştı.

tır." Önerge öylesine tepki topladı ki, Hint İsyanı'ndan sonra İngiliz yönetimine yönelik en büyük siyasi şiddet olaylarına yol açtı.

Milliyetçiler önce Hint ekonomisinin kendine yeterliliğini vurgulayan *swadesbi* idealini hatırlatarak Britanya mallarına yönelik bir boykot örgütledi. Yazar Rabindranath Tagore gibi ılımlıların da onayladığı bir stratejiydi bu.* Ayrıca yaygın grevler ve gösteriler düzenlendi. Ama bazı protestocular daha da ileriye gitti. Bengal'in her tarafında İngiliz idarecilere yönelik bir şiddet furyası ortaya çıktı; buna bizzat Bengal valisinin hayatına kasteden çeşitli girişimler de dahildi. İlk başta yetkili makamlar şiddet olaylarının yoksul ve eğitimsiz Hintlilerin işi olduğunu varsaydılar. Ama 30 Nisan 1908'de iki Mazafferpur bölge yargıcı J. D. Kingsford'u hedef alan bir bombayla iki İngiliz kadın ölünce, polis baskınları daha rahatsız edici gerçeği ortaya çıkardı: Asi sepoyların 1857'de teşkil ettiklerinden tamamen farklı bir tehditti bu. Onlar Britanya'nın müdahalesine karşı geleneksel dini kültürü savunan sıradan askerlerdi. Oysa şimdi söz konusu olan, aşırı milliyetçilik artı nitrogliserin, yani modern terörizmdi. Ve de bu hareketin elebaşları hiç de öyle yoksul ırgatlar değildi. Anushilan Samiti olarak bilinen bir terörist örgütün lideri Kalküta Yüksek Mahkemesi avukatlarından Pramathanath Mitra P. Mitra'ydı. Özel Şube polisleri Kalküta'nın gayet saygın muhitlerindeki beş farklı adresine baskın düzenleyince, bomba yapım malzemeleriyle dolu olduklarını saptadı. Tutuklanan 26 genç adam kuşkulanıldığı gibi ırgatlar değil, Bengal'in Brahman elit tabakasına mensup kişilerdi.

Daha sonra Alipore'da mahkemeye çıkarılanların geçmişleri de çok saygındı. Sanıklardan Aurobindo Ghose, Londra'daki St. Paul Okulu'nda öğrenci birliği başkanlığı yapmış ve Cambridge'e bağlı King's College'da burslu okumuş biriydi. Hatta davaya bakan yargıçlardan biriyle aynı dönemden olduğu anlaşıldı; Ghose HMİ sınavında Yunanca notuyla onu geçmiş ve sırf binicilik sınavını kaçırdığı için HMİ kadrosu elde edememişti. Davaya müdahil olan Britanyalı avukatlardan birinin savunması şöyleydi:

> Zihinsel açıdan Arabindo çapında bir adamın ata binemediği ya da binmek istemediği gerekçesiyle memurluktan men edilmiş olması, esef verici bir konudur. ... Hindistan'ın eğitim kadrosunda ona bir yer bulunmuş olsaydı, öyle inanıyorum ki kendisi sadece kişisel konumunu yükseltmede değil, onun vatandaşlarını bize bağlayan halkaları daha sıkı kaynaştırmada da çok daha ileriye giderdi.

* Tagore'un 1913'te Nobel Edebiyat Ödülü alması İngiliz edebiyat elitlerinin izzetinefsine ağır bir darbe indirdi. George Bernard Shaw'un ucuz bir kelime oyunuyla ismini çarpıtarak onunla alay etmesi, eğitimli Bengallilere karşı nefretin ne kadar yaygın hale geldiğini gösterir.

ler yarattıktan sonra, Anglikanlaşmış bu elit tabakayı uzaklaştırarak ortalığa Frankenstein'ın canavarına benzeyen mahluklar salmışlardı. Aurobindo Ghose bir süre sonra imparatorluğun her yanında baş gösterecek milliyetçiliğin timsaliydi; çünkü üst düzeydeki İngiliz eğitiminin ürünüydü.

Ancak Alipore davası kırk yılı aşkın bir süre önceki Morant Bay yargılamalarından belirgin biçimde farklı bir seyir izledi. O zamanki hızlı adli sürecin aksine, yaklaşık yedi ay sürdü ve sonuçta Aurobindo Ghose beraat etti. Grubun diğer elebaşısı olan kardeşi Barendra Kumar Ghose'ye verilen ölüm cezası bile, başsavcıya suikast emrini verdiğini duruşmalarda itiraf etmesine karşın, sonra hafifletildi. Küçük düşürücü olan son adım ise 1911'de Bengal'i bölme kararından vazgeçildiğinde atıldı. Tarihin garip cilvesiyle, böyle bir düzenleme Hindistan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonraya kaldı. Zayıflık gösterisi terörizmi durdurmak için yapılmamıştı. Durduramadı da.

Bu arada Britanyalılar Bengal'in serkeş başkentini cezalandırmanın daha iyi bir yolunu buldular. Yönetim merkezini Delhi'ye, Babürlü imparatorlarının eski başkentine taşımaya karar verdiler. Can sıkıcı babuların ortaya çıkışından önce, Kalküta kâr güdüsüne dayalı bir imparatorluğun doğal üssü olmuştu. Delhi Tory-antal döneme her bakımdan daha uygun bir merkez olacaktı; Yeni Delhi dönemin tarif edilemez züppeliğinin en uç ifadesi haline gelecekti.

Durbar için kurdurduğu büyük çadır kentin ışıltılı pembe taştan gerçek bir kente dönüşmesini görmeye yetecek süre boyunca görevde kalmamış olması, Curzon'un talihsizliğiydi. Yeni Delhi'nin mimarları Herbert Baker ve Edwin Lutyens'in hedefi, hiç kuşkusuz, İngiliz gücünün Babürlü eserleriyle boy ölçüşecek bir sembolünü yaratmaktı. Bu sembolün Tory-antal imparatorluğun silinmez mirası olacağını hemen anladılar. Lutyens, yalnızca Hindistan'da bulunmanın kendisinde "tam Tory ve Tory öncesi feodal" bir duygu uyandırdığını itiraf etti. (Hatta Lord Lytton'ın kızıyla evlendi.) Baker "siyasi bir başkentteki siyasal bakış açısı"nı çarçabuk kavradı; ona göre, amaç "onlara tıpkı yönetimden beklendiği şekilde yüce ilkelerle çatışmayacak bir Hint duyarlılığını sunmak"tı. İki adam günümüze de kalan parmak ısırtıcı bir eser, Britanya İmparatorluğu'nun en büyük mimari şaheserini yarattı. Yeni Delhi kesinlikle şatafatlıdır. Tek başına iki hektara yakın bir alanı kaplayan Genel Valilik Sarayı'nda 6.000 uşak ve 50'si sırf kuşları kovalamakla görevli 400 bahçıvan istihdam etmek gerekmişti. Ama Yeni Delhi'nin güzelliği de yadsınamaz. Şimdiki Cumhurbaşkanlığı Sarayı'nda yüksek kuleler ve kubbeler şafak güneşinin puslu ışınlarıyla parıldarken muhafızların nöbet değişimi gö-

gerekir. Bununla birlikte, Yeni Delhi'nin siyasi mesajı açıktır; o kadar açıktır ki, mimarinin sembolizminden anlam çıkarmaya gerek yoktur. Çünkü Baker ve Lutyens yarattıkları eseri Kalem Müdürlüğü'nün duvarına herhalde bütün imparatorluk tarihinin en küçümseyici ifadesi sayılacak bir yazıtla taçlandırmışlardı:

ÖZGÜRLÜK BİR HALKA TEPEDEN İNMEZ. BİR HALK KENDİ ÇABASIYLA ÖZGÜRLÜĞE KAVUŞMALIDIR. ÖZGÜRLÜK ANCAK KAZANILDIKTAN SONRA YARARLANILACAK BİR NİMETTİR.

Bu sözler elbette Curzon'a ait değildi ama kibirli havasıyla Curzon tarzında olduğu açıkça seçilebiliyordu.

Buradaki en büyük ironi ise, bu mimari savurganlığın bedelini Hint vergi mükellefinin ödemesiydi. Besbelli ki, Hintliler özgürlüklerine kavuşmadan önce Britanyalılar tarafından yönetilme ayrıcalığının bedeli ödemeye devam etmek zorunda kalacaklardı.

Peki, ödemeye değer bir ayrıcalık mıydı bu? Britanyalılara göre hiç tartışmasız öyleydi. Ancak Curzon bile bir keresinde şunu itiraf etmişti: "[Britanya yönetimi] bizler için iyi olabilir; ama onlar için ne aynı ölçüde, ne de her yönüyle iyidir." Buna içtenlikle katılan Hint milliyetçileri, Hindistan'a ait zenginliklerin yabancıların ceplerine akıtılmasından şikâyetçiydi. Aslında, şimdi bu akışın – sömürgenin ticaret fazlasına göre ölçülen sömürge yükünün – 1868–1930 arasında Hindistan'ın yıllık net yurtiçi hâsılasının yüzde 1'inden biraz fazlasını oluşturduğunu biliyoruz. Bu oran aynı dönemde Doğu Hint Adaları imparatorluğunda Hollanda'ya "akıtılan" ve Endonezya'nın net yurtiçi hâsılasının yüzde 7 ila 10'unu bulan zenginlikten çok daha düşüktü.

Ayrıca bilançonun öbür tarafında Hint altyapısına, sulama sistemine ve sanayisine yönelik muazzam Britanya yatırımları vardı. Britanyalılar 1880'lere kadar Hindistan'a 270 milyon sterlin yatırmışlardı; bu meblağ bütün dış yatırımların beşte birine çok yakındı. Rakam 1914'te 400 milyon sterline ulaştı. Britanyalılar sulama yapılan arazileri sekiz kat artırdı; öyle ki Raj'ın sonuna doğru bütün arazilerin dörtte birinde sulama yapılmaktaydı. Babürlü döneminde söz konusu oran ancak yüzde 5'ti. İngilizlerin sıfırdan yarattığı Hint kömür sanayisi 1914'te yılda yaklaşık 16 milyon tonluk üretim düzeyine çıktı. Jüt iğlerinin sayısı on misli arttı. Halk sağlığı açısından da Hintlilerin ortalama ömrünün 11 yıl ka-

ruyucu ilaç olarak getiren, çoğu kez yerel direnişe rağmen çiçeğe karşı genel aşı programlarını yürüten ve kentlerde çoğu kez kolera gibi hastalıkları bulaştırıcı içme suyu sistemlerini daha sağlıklı hale getirmeye çalışan da Britanyalılardı. Her ne kadar ölçülmesi düpedüz imkânsız olsa da, Hint Mülki İdaresi gibi dürüst bir bürokrasi tarafından yönetilmenin bazı avantajları olmadığına inanmak zordur. Nevi şahsına münhasır Britanya muhibbi Chaudhuri, bağımsızlıktan sonra *Meçhul Bir Hintlinin Otobiyografisi* isimli kitabını "içimizdeki bütün iyi ve canlı şeyleri sağlaması, biçimlendirmesi ve hızlandırması nedeniyle ... Hindistan'daki Britanya İmparatorluğu'nun anısına" ithaf edince Hindistan Radyo Kurumu'ndan atıldı. Sözleri kasıtlı olarak abartıya kaçmakla birlikte bir gerçeklik payı da içermekteydi ve Chaudhuri'yi eleştiren milliyetçi çevreleri kızdıran şey haliyle buydu.

Ortalama Hintlinin Britanya yönetimi altında çok zenginleşmediği doğrudur. Britanya toplumunda kişi başına gayrisafi yurtiçi hâsıla 1757–1947 arasında reel olarak yüzde 347 artarken, Hint toplumunda bu oran yüzde 14'te kaldı. İşbilir Hintli yatırımcılar ve girişimciler hiç eksik olmasa da, Hint ekonomisinin sanayileşmesiyle elde edilen kârların önemli bir kısmı İngiliz işletme kuruluşlarına, bankalarına ya da hissedarlarına gitti. Hindistan'a 19. yüzyılda dayatılan serbest ticaret, yerli imalatçıları bağımsız ABD'nin yeni gelişen sanayilerini yüksek gümrük tarifesi duvarları arkasında koruduğu bir dönemde öldürücü Avrupa rekabetine açtı. Hint atölyeleri 1896'da Hint bez tüketiminin ancak yüzde 8'ini sağlamaktaydı.** Ayrıca daha sonraları Britanya emperyal ekonomisinin dayandığı ucuz işgücünün büyük bir bölümünün hizmet sözleşmesi yapılan Hintli işçilerce sağlandığı unutulmamalıdır. 1820'lerden 1920'lere kadar 1.6 milyona yakın Hintli, Karayip, Afrika, Hint Okyanusu ve Pasifik sömürgelerinde, Malaya'nın kauçuk plantasyonlarından Fiji'nin şeker imalathanelerine kadar uzanan işletmelerde çalışmak üzere Hindistan'dan ayrıldı. Yolculuk ve çalışma koşulları çoğu kez önceki yüzyıllarda Afrikalı kölelere reva görülenden ancak biraz daha iyi sayılırdı. Öte yandan, Machonochie gibi memurların çabaları da 1876-78 ve 1899-1900'de yaşanan korkunç kıtlıkları önleyemedi. Aslına bakılırsa, Britanyalıların *laissez-faire* iktisadı tercih etmesi, gidişatı daha da kötüleştirdi.*** Peki, Babür-

* 21'den 32'ye çıktı. Buna karşılık, aynı dönemde (1820–1950 arasında) Britanya'da ortalama ömür 40 yıldan 69 yıla çıktı.

** Ancak bu durum savaş arası yıllarda değişti. 1945'te Hint atölyeleri yurtiçi tüketimin dörtte üçünü sağlamaktaydı.

*** Bununla birlikte, Britanyalıların 1877 kıtlığı sırasında serbest piyasaya bağlı kalmasını Yahudilere yönelik Nazi soykırım politikasıyla karşılaştırmak oldukça haksızdır. Genel Vali Lord Lytton'ın felakete yol açan 1876 kuraklığından sonra aç kalanları doyurmak için piyasa güçlerinin yeterli olacağını sanması kesinlikle hatalıydı. Ama *niyeti* canilik yapmak değildi. Hitler'inki öyleydi.

ların ya da Rusların yönetimi altında?

Hintli yöneticiler başta olsa durumun daha iyi olacağı aşikâr bir gerçek gibi görünebilir. İngilizlerin devirdiği ve daha sonra ulusal gelir içindeki yüzde 5'e yakın payına kendi tüketimi için el koyduğu yönetici elitler açısından, bu saptama kesinlikle doğrudur. Ama Hintlilerin çoğunluğu açısından bağımsızlık koşullarında kaderlerinin daha iyiye gitmiş olacağı o kadar da açık değildir. Britanya yönetimi altında köy ekonomisinin vergi sonrası toplam gelirdeki payı aslında yüzde 45'ten yüzde 54'e yükseldi. Bu kesimin toplam nüfusun yaklaşık dörtte üçünü oluşturması nedeniyle, Britanya yönetimiyle birlikte Hindistan'daki eşitsizliğin azaldığına kuşku yoktu. Britanyalılar Hint toplumunun gelir düzeyini büyük çapta yükseltmiş olmasa bile, Hint İsyanı'nın başarıya ulaşması halinde geri gelecek bir Babürlü rejimi altında durum muhtemelen daha kötüye gidebilirdi. Çin toplumu Çinli yöneticiler altında zenginleşmedi.

O halde işin gerçeği şu ki, Hint milliyetçiliğini körükleyen şey, çoğunluğun yoksulluğu değil, ayrıcalıklı azınlığa yönelik tepkiydi. Britanyalılar Macaulay döneminde İngiliz eğitimi gören ve İngilizce konuşan bir Hintli elit tabakayı, idare sisteminin dayandığı yardımcı memur kesimini kendi elleriyle yaratmışlardı. Tam da Macaulay'ın öngördüğü gibi, bu insanlar doğal olarak zamanla ülkenin yönetiminde pay sahibi olmak istediler.* Ne var ki, Curzon döneminde süslü ama büyük ölçüde işe yaramaz mihracelerin tercih edilmesiyle, geriye itildiler.

Sonuçta imparatoriçe-kraliçenin son yıllarına doğru, Hindistan'daki Britanya yönetimi Curzon'un taparcasına sevdiği saraylardan birini andırır hale geldi. Dış görünümüyle bayağı görkemliydi. Ama alt katta uşaklar döşeme tahtalarını yakacak oduna çevirmekle meşguldü.

> Açılan gemilerimiz kaybolurken gözden,
> Kumsalı ve burnu alevler sarıyor:
> Heyhat, eski ihtişamımızı hepten
> Ninova ve Sur'un yazgısı bekliyor!
> Halkların Hâkimi, esirge bizi yine de,
> Biz unutsak bile – biz unutsak bile!

* "Köleliğin ve batıl inançların dibine batmış büyük bir halkla karşılaştıktan sonra bu halkı bütün yurttaşlık ayrıcalıkları, arzulu ve ehliyetli bir konuma getirecek şekilde yönetmiş olmak, elbette hepimiz için bir gurur vesilesidir."

Jübilesi'ni kutlamakta olan vatandaşlarının iliklerine bir evham ürpertisi saldı. Tıpkı Ninova ve Sur'un mağrur hisarları gibi, Curzon'un eserlerinden çoğu da gerçekte ayakta kalamadı. Genel valiliği sırasında o özgüvenli coşkusuyla Hindistan'daki İngiliz yönetimini daha verimli hale getirmeye çalışmıştı. Hindistan olmaksızın Britanya'nın "en büyük dünya devleti" olmaktan çıkarak "üçüncü sınıf" bir konuma düşeceğine tutkuyla inanıyordu. Ama modernleştirmek istediği şey Hindistan değil, İngiliz yönetimiydi. Ülkenin kadim anıtları gibi Hint mihracelerini koruma altına almanın ve kaydı tutulan binaları "kayıtlı" insanlardan oluşan güvenilir bir aristokrasiyle doldurmanın peşindeydi. Bu asla gerçekçi bir girişim değildi.

Curzon daha sonra 1915'te ferman mührü emini olarak kabineye girdi ve 1919'da dışişleri bakanı oldu. Ancak çok arzu ettiği en yüksek makama hiçbir zaman erişemedi. Onu "demokratik çağda" artık yeri olmayan "ayrıcalıklı muhafazakâr kesimin temsilcisi" sayarak safdışı bırakan gizli bir tezkereden sonra Tory lideri olmasına geçit verilmedi. Bu saptamalar bütün Tory-antalist projenin mezar kitabesi için de geçerli olabilir.

Parlamenter Arthur Lee bir ara Madam Tussaud müzesinde karşılaştığı Lord Curzon'un balmumu heykeline "pürdikkat gözünü diktiğinde, bakışında bir düş kırıklığı izine rastladığını" aktarır. Hindistan'ın bağımsızlığından sonra kraliçe-imparatoriçenin ve çeşitli emperyal valilerin heykellerinin Lucknow Hayvanat Bahçesi'nin arka kısmında atıldıkları yerde nasıl durduklarını görseydi herhalde çok daha derin bir düş kırıklığına uğrardı. Emperyal başarının geçiciliğini bu küçük ve pespaye alana hükmeden mermer Victoria heykeli kadar iyi yansıtan çok az şey vardır. Böylesine büyük bir oyma taş yığınını Londra'dan Lucknow'a taşımak bile ancak Victoria dönemindeki gücün gerçek motorları olan vinçlerin, buharlı gemilerin ve trenlerin mümkün kıldığı dikkate değer bir maharetti. Oysa mahzun bakışlı bu yaşlı hanımın bir zamanlar Hindistan'a hükmettiği düşüncesi, bize günümüzde neredeyse inanılmaz görünür. Eskiden işgal ettiği kamusal alandaki kaidesinden sökülmüş haliyle, ihtişamlı beyaz kraliçe-imparatoriçe totem gücünü kaybetmiş durumdadır.*

Bu bakımdan yeni yüzyıla girilirken – Curzon'un hatırı kalmasın ama – İngiliz emperyal gücünün temel unsuru Hindistan'ın daha 1860'lardaki gibi vazgeçilmez bir mücevher olmaktan çıktığı ileri sürülebilir. Dünyanın başka yerlerinde,

* Yine de birilerinin burnunu koparmış olması kutsal şeylere karşı garip bir saygısızlık olarak görülebilir.

İmparatorluğun ayakta kalması ve yeni bir yüzyılın güçlüklerine ayak uydurması için yeni yollara çıkıp genişlemesi gerektiğine inanan insanların oluşturduğu yeni bir emperyalistler kuşağı yetişmekteydi.

Onlara göre, imparatorluk şatafatı bir yana bırakmalı ve Victoria dönemi öncesi köklerine dönmeliydi: Yeni pazarlara sızmalı, yeni sömürgeler edinmeli ve – gerektiğinde – yeni savaşlara girişmeliydi.

5

TÜFEK ZORU

İki bayrak var. En uzak adalara bunlardan hangisini dikeceğiz? Semavi bir heyecanla dalgalanan bayrağı mı, yoksa dünyevi altına bulanmış kirli beziyle havada asılı duran bayrağı mı? Fani canlardan oluşmuş hiçbir zavallı topluluğa şimdiye dek nasip olmamış türden bir hayırseverlik yolu var önümüzde. Ama şimdi izlenmesi gereken ve gücümüz dahilinde olan yol "Ya Hükmet Ya Öl" olmalıdır; ... [İngiltere'nin] yok olmamak için yapmak zorunda olduğu şey şudur: En diri ve en değerli insanlarıyla olabildiğince hızlı ve yaygın bir biçimde koloniler kurmalıdır – hem de ayak basabilecek her tür verimli boş toprak parçasını ele geçirerek.

John Ruskin'in Oxford'da Slade Kürsüsü profesörü olarak verdiği başlangıç dersindeki sözleri, 1870

Eğer bulabilirsen Cizvitlerin tüzüğünü al ve oradaki Roma Katolik Dini ibaresinin yerine İngiliz İmparatorluğu yaz.

Cecil Rhodes, sağladığı Rhodes Bursu'nun temelindeki anlayışı ana hatlarıyla Lord Rothschild'e anlatırken, 1888

Yumurtaları kırmadan omlet yapamazsınız; barbarlık, kölelik ve batıl inanç pratiklerini ... güç kullanmadan yok edemezsiniz.

Joseph Chamberlain

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçilirken, sadece birkaç yıllık zaman diliminde Britanya'da imparatorluğa ilişkin tutum kibirden tedirginliğe döndü. Krali-

Britanya'nın ateş ve finans gücüyle erişilebilecek şeylerin sınırı yok gibiydi. Britanya İmparatorluğu dünyanın hem polisi hem de bankeri olarak tarihte dengi olmayan bir coğrafi genişliğe ulaşmıştı. En yakın rakipleri Fransa ve Rusya bile ilk gerçek süper devlet olan Britanya Titanı'nın yanında cüce gibi kalmaktaydı. İntikam meleği, daha kraliçe-imparatoriçenin 1901'de Osborne Konağı'ndaki yatak odasında ruhunu teslim etmesinden önce belirdi. Britanyalıların sahip olmaya hakları varmış gibi davrandıkları Afrika, imparatorluğa beklenmedik ve sancılı bir darbe indirdi. Bazıları küstah bir şovenizm sergileyerek tepki verirken, bazıları da kuşkulara kapıldı. En sağlam generaller ve valiler bile en hafif deyişle çöküş olarak nitelendirilebilecek bir tutumun belirtilerini gösterdi. Britanya'nın en hırslı emperyal rakibi, bu tür kuşkuların sunduğu fırsatın kokusunu almakta gecikmedi.

Cape Town'dan Kahire'ye

Afrika, 19. yüzyıl ortalarında birkaç kıyı ileri karakolu dışında dünyanın emperyal atlasının son boş sayfasıydı. Cape Town'ın kuzeyinde Britanya sömürgeleri Batı Afrika'yla sınırlıydı: Sierra Leone, Gambiya, Altın Sahili ve Lagos; bunların çoğu kölelik için ve ardından köleliğe karşı verilen kavgaların artıklarıydı. Ama 1880'i izleyen 20 yıl gibi kısa bir süre içinde, on bine varan Afrika kabile krallığı, 36'sı doğrudan Avrupa denetimi altında olan 40 devlet altında toplandı. İnsanlık tarihinde daha önce bir kıtanın haritası hiç bu kadar köklü bir biçimde yeniden çizilmemişti. Böylece 1914'e gelindiğinde, Habeşistan ve (bir Amerikan yarı-sömürgesi olan) Liberya dışında bütün kıta bir şekilde Avrupa egemenliğine girdi. Kıtanın yaklaşık üçte birini Britanyalılar kaptı. Bu paylaşım daha sonraları "Afrika Kapışması" olarak anılmaya başladı – gerçi Afrika'nın Kapışılması olarak nitelendirilmesi daha gerçekçi olurdu.

İmparatorluğun Victoria döneminin sonlarında çarpıcı bir biçimde genişlemesi finans ve ateş gücünün bir araya gelmesinin sonucuydu. En üst ifadesini Cecil Rhodes'un kişiliğinde bulan bir bileşimdi bu. Bishop's Stortford'daki bir rahibin oğlu olan Rhodes, henüz 17 yaşındayken – daha sonraki ifadesiyle – "soğuk koyun etine artık dayanamadığı" için Güney Afrika'ya göç etmişti. Hem ticari dehaya hem de emperyal vizyona sahip biriydi; soyguncu bir baron olduğu kadar bir mistikti. Ortağı Barney Barnato'nun da dahil olduğu diğer "Rand Lordları"nın aksine, Kimberley'nin geniş De Beers elmas madenlerinden bir ser-

dı; bir imparatorluk kurucusu olmayı düşlüyordu.

Halk arasındaki imajının Afrika'ya hükmeden yalnız, dev bir adam olmasına karşın, Rhodes aslında Londra'nın finans merkezindeki dostlarının, özellikle o sırada dünyanın en yüksek finansal sermaye yoğunlaşmasını temsil eden Rothschild Bankası'nın yardımı olmaksızın Güney Afrika'nın elmas üretimi üzerinde tekele yakın bir konum elde edemezdi. Kimberley elmas sahalarına ulaştığında, dört ana "damar"ı işleyerek piyasayı elmasa boğan ve birbirlerini bertaraf etmeye çalışan yüzden fazla küçük kumpanya vardı. 1882'de Kimberley'i ziyaret eden bir Rothschild yetkilisi, büyük çaplı bir birleşme tavsiyesinde bulundu; dört yıl içinde kumpanyaların sayısı üçe indi. Banka bir yıl sonra Rhodes'a ait De Beers Kumpanyası'nın Compagnie Française'le birleşmesini finanse etti; bunu daha büyük olan Kimberley Merkez Kumpanyası'yla yapılan birleşme izledi. Böylece tek bir kumpanya kaldı: De Beers. Genellikle Rhodes'un tek başına De Beers'in sahibi olduğu sanılır; oysa işin gerçeği böyle değildi. Nathaniel de Rothschild ondan daha büyük bir hissedardı; Rothschild ailesinin elindeki hisseler 1899'da Rhodes'un hisselerinin iki katına ulaştı. Rhodes 1888'de Lord Rothschild'e şöyle yazmıştı:* "Sen arkamda olduğun sürece söylediğim her şeyi yapabileceğimi biliyorum. Ama sen farklı bir görüşteysen, benim de söyleyecek sözüm olmaz." Bu bakımdan Rhodes, Ekim 1888'de yeni bir Afrika tasarısı için finansal desteğe gerek duyduğunda, nereye başvurması gerektiği konusunda hiç tereddüt göstermedi.

Rothschild'in üzerinde düşünmesini istediği teklif, Limpopo Nehri'nin ötesinde bulunduğuna inandığı "sonsuz" altın yataklarını işlemek üzere bir süre önce Matabele kabile şefi Lobengula'dan aldığı imtiyazla ilgiliydi. Ona yazdığı mektuptaki ifadeler Lobengula'ya yönelik niyetinin hiç de dostça olmadığını açıkça göstermekteydi. "[Matabele kralı] Orta Afrika önündeki tek engeldir; onun topraklarını ele geçirdiğimizde gerisi kolay olacaktır. Zira oralarda hepsi birbirinden bağımsız ayrı şeflerin yönettiği bir köy sistemi var. ... İşin anahtarı Matabele Diyarı, sahip olduğu altınla ilgili duyumlar sırf kulaktan dolma bilgilere dayanmıyor. ... Bir düşün, iki yıl önce yaklaşık 150 bin sterline satın alınabilen bu altın sahasının fiyatı şimdi on milyon sterlini aşıyor." Rothschild olumlu cevap verdi. Rhodes'un gücünü mevcut Bechuanaland Kumpanyası'yla birleştirerek oluşturduğu Matabeleland Merkezî Arama Şirketi'nin ana hissedarlarından biri oldu; 1890'da Birleşik İmtiyazlar Kumpanyası adını almasından sonra işin içine daha fazla girdi. Ayrıca

* Nathaniel Rothschild, 1885'te soyluluk unvanı alarak Lordlar Kamarası'na giren ilk Yahudi oldu.

darları arasında yer aldı ve gönüllü finansal danışmanlığını üstlendi.

De Beers Kumpanyası kavgalarını Kimberley Kumpanyası'nın yönetim kurulu odalarında yürütmüştü. İngiliz Güney Afrika Kumpanyası ise gerçek muharebelere girdi. Lobengula kandırıldığını ve maden haklarından daha fazlasını kapsayan bir anlaşmaya imza attığının farkına varınca, Rhodes'la savaşmaya karar verdi. Lobengula'yı temelli devirmeyi zaten kafasına koymuş olan Rhodes, Beratlı Kumpanya Gönüllüleri adlı 700 kişilik bir istila kuvvetini onun üzerine gönderdi. Matabelelerin Afrika standartlarına göre güçlü ve düzenli bir ordusu vardı; Lobengula'ya bağlı bu *impis*'in bölgedeki asker sayısı 3.000 civarındaydı. Ama Rhodes'un adamları beraberlerinde korkutucu gizli bir silah getirmişlerdi. Dört kişilik bir ekipçe kullanılan 0.45 inçlik Maxim makineli tüfeği, dakikada 500 mermi atabiliyordu; ateş gücü dönemin en hızlı tüfeğinin elli katıydı. Bu ölüm saçan silahtan sadece beş tanesiyle donanmış bir kuvvet, bir muharebe alanını gerçekten de silip süpürebilirdi.

Shangani Nehri Muharebesi (1893) Maxim'in ilk kez kullanıldığı çarpışmalardan biriydi. Bir görgü tanığı olup bitenleri şöyle aktarmıştı:

> Kralın zebaniler gibi bağırarak öleceklerini bile bile koşturan muhafızlarının oluşturduğu Nubuzu alayı öncülüğündeki Matabele savaşçıları, 100 yardadan fazla yaklaşamadılar. Çünkü Maxim makineli tüfekleri bütün beklentilerin çok ötesinde bir iş görerek, onları birer ot gibi biçip yere seriyordu. Bu Maxim tüfeği gibisini hiç görmedim ve böyle bir şeyin olabileceği aklımın ucundan geçmezdi. Kovan şeritleri bir adamın mermi doldurup ateş açma hızıyla akıp geçiyordu. Mevzilerin ardındaki herkes, hayatını Maxim makineli tüfeğinin takdirine borçlu. Yerliler bizden ya da tüfeklerimizden korkmadıklarını ama – Maxim'i kastederek– "puh! puh!" diye ses çıkaran canavarı bir türlü yok edemediklerini krala bildirdiler.

Matabelelerin gözünde "beyaz adam ... kimi zaman gökten boşanan bir dolu gibi mermiler yağdıran tüfeklerle ... gelmişti ve çıplak Matabeleler kimdi ki bu tüfeklere karşı durabilsinler?" Yaklaşık 1.500 Matabele savaşçısı yok edilirken, 700 istilacıdan sadece dördü öldü. *The Times* konuya ilişkin haberinde kibirli bir dille şunu bildirdi: "[Matabeleler] zaferimizi büyücülüğe bağlayarak, Maxim'i tamamen kötü bir ruhun marifeti sayıyorlar. Ateş ederken çıkardığı kendine özgü gürültüden dolayı ona 'Skokakoka' gibi bir ad takmışlar."

Harekâtı tezgâhlayan kişinin kim olduğuna herhalde hiç kuşku kalmasın diye, ele geçirilen topraklara Rodezya adı verildi. Ama Rhodes'un arkasında

"Matabelelerle sert bir çarpışmaya girildiği" haberiyle Rhodes'un İngiliz Güney Afrika Kumpanyası'nın "hisselerindeki azıcık yükseliş" arasındaki bağlantıya memnuniyetle işaret etmesi önemliydi. Rothschild ailesinin – boşuna olmadığı birçok veriyle anlaşılan – yegâne endişesi, Rhodes'un kazançlı De Beers Kumpanyası'ndan tamamen spekülatif İngiliz Güney Afrika Kumpanyası'na para akıtmasıydı. Başına buyruk Muhafazakâr politikacı Lord Randolph Churchill'in 1891'de Güney Afrika ziyaretinden dönüşünde "[maden] arama çetelerine para yatırmaktan daha akılsızca, daha tehlikeli bir spekülasyon olmadığı"nı belirtmesi ve Rhodes'u "bir maden ocağı açmak için finans âleminden 51 bin sterlin toplayamayan ... bir dolandırıcı" olmakla suçlaması üzerine, Rothschild çileden çıktı. Bir *fin de siecle* (yüzyıl sonu) finansörünün gözünde bir yatırımı aşağılamaktan daha ağır bir suç yoktu.

Tek taraflı ufak bir çatışmadan ibaret olan Matabeleland harekâtının 40. yıldönümü vesilesiyle yayımlanan resmî andacı, Rhodes'un Matabele "vahşi"lerine boyun eğdirmiş olan adamlara "övgü"süyle başlar. Ama en ilginç kısmı fatihin gözde silahına ithaf edilen gülünç bir marştır. Aslında seferle ilgili liberal bir yergi olarak yazılmış olan bu şiiri Rhodes'un adamları pişkin bir tavırla marş olarak benimsemişti:

> Haydi, Beratlı Askerler saldırın kâfir topraklarına,
> Ellerinizde tüfekler, ceplerinizde dua kitaplarıyla.
> Getirin ticarete uygun yerlerin şanlı haberlerini,
> Maxim makineli tüfeğinizi ateşleyerek yayın barışçıl İncil'i.
>
> Sefil yerlilere yüreklerini karartan günahları anlatın,
> İmansız mabetlerine canlı bir çarşının ruhunu katın.
> Eğer boyun eğmezlerse verdiğiniz bütün öğütlere,
> Yeni baştan bir vaaz verin onlara Maxim makineli tüfeğinizle.
>
> Yüce rabbin on emrini iyice bellemişlerse eğer,
> Efendileri olarak topraklarını kapmanız için bu yeter;
> Eğer azıtıp vazgeçerlerse sizi artık dinlemekten,
> Yine vaaz verin onlara Maxim makineli tüfeğinizle tepeden.

Maxim makineli tüfeği aslında bir Amerikan icadıydı. Ama mucidi olan Hiram Maxim, gözü her zaman sıkı sıkıya İngiliz pazarında olan biriydi. Londra'nın

hale gelir gelmez, mühim ve muteber kişilere silahın test edilişini izlemeleri için davetiyeler göndermeye başladı. Çağrıyı kabul edenler arasında dönemin ordu başkomutanı Cambridge dükü, Galler prensi, Edinburgh dükü, Devonshire dükü, Sutherland dükü ve Kent dükü vardı. Cambridge dükü geldiği sınıfa özgü bir şevkle tepki vermiş, "Makineli tüfeklerin yararından son derece etkilendiğini" ve aslında "yakında bütün ordularda bunların kullanılacağına emin" olduğunu bildirmişti. Bununla birlikte "şimdilik satın alınmasını tavsiye etmeyeceğini" belirterek şunu ekledi: "Gerek duyduğumuzda en son modellerini satın alabiliriz ve nasıl kullanılacaklarını akıllı adamlarımız birkaç saatte öğrenebilir." Diğerleri Maxim'in icadının muazzam potansiyelini daha çabuk kavradı. Maxim Tüfek Şirketi Kasım 1884'te kurulduğunda Lord Rothschild de yönetim kurulunda yer aldı. Bankası 1888'de Maxim Şirketi'nin Nordenfelt Tüfek ve Cephane Şirketi'yle 1.9 milyon sterlin tutarındaki birleşmesini finanse etti.

Rhodes'un Rothschild ailesiyle o kadar yakın bir ilişkisi vardı ki, vasiyetinin yerine getirilişini Lord Rothschild'e bırakarak, malvarlığının Cizvit tarikatının dengi bir emperyalist girişime, yani Rhodes Bursu'nun ilk baştaki maksadına kaynak sağlamak için kullanılmasını şart koştu. Bu, "imparatorluğun iyiliği için çalışan seçkinlere dayalı bir topluluk" olacaktı. Rhodes çalakalem yazdığı mektupta şöyle demişti: "Önerilen konuyu düşünürken, bulabiliyorsan Cizvitlerin tüzüğünü al ve oradaki Roma Katolik Dini ibaresinin yerine İngiliz İmparatorluğu yaz." Rothschild ise ona şu teminatı verdi: "Güney Afrika meseleleriyle bağlantılı olarak en başta gelen dileğimiz, o sömürgedeki işlerin başında kalman ve en büyük düşümüz olan büyük emperyal politikayı yürütmendir."

Kendi şahsi ülkesini ve emperyalist kutsal tarikatını yaratmak, aslında çok daha büyük çaplı bir Rhodes "emperyal politikası"nın unsurlarıydı. Rhodes (bugün Kimberley'de hâlâ görülebilen) masa büyüklüğünde kocaman bir Afrika haritasının üstüne kurşunkalemle Cape Town'dan Kahire'ye uzanan bir hat çizmişti. Bu tasarlanan, nihai emperyal demiryolu olacaktı. Cape Town'dan başlayan hat bir tür devasa metal omurga gibi kuzeye doğru sırasıyla Bechuanaland, Rodezya ve Nyasaland'ı aşacak, ardından Büyük Göller'in yanından geçerek Hartum'a ulaşacak ve nihayet Nil Nehri boyunca ilerleyerek Mısır'daki son durağına varacaktı.

Rhodes bu yolla bütün Afrika kıtasını İngiliz egemenliği altına almayı tasarlamaktaydı. Gerekçesi basitti: "Biz dünyadaki en iyi ırkız ve dünyanın ne kadar geniş bir kesiminde barınırsak, bu insan soyu için o ölçüde iyi olur." Rhodes'un

ABD'yi sonunda geri alma" hedefinden tam bir ciddiyetle söz edebilen biriydi.

Rhodes'un Matabelelere karşı yürüttüğü tarzdan savaşlar bir bakıma özel girişimlerdi; kapitalist şamatanın kibirli kalesi olan ve Rhodes'un kurucuları arasında yer aldığı Kimberley Kulübü gibi özel kuruluşlarda planlanıyordu. Matabeleland İngiliz vergi yükümlüsüne hiçbir maliyet getirmeksizin imparatorluğa katılmıştı; çünkü bütün harekât Rhodes tarafından tutulan ve maaşları İngiliz Güney Afrika ve De Beers kumpanyalarının hissedarları tarafından ödenen paralı askerlerle yürütülmüştü. Matabeleland'da altın bulunmadığı ortaya çıktığında zarar görenler de bu hissedarlar olacaktı. Aslında, sömürgeleştirme sürecinin bu şekilde özelleştirilmesi imparatorluğun başlangıcına, yani tekelci ticaret kumpanyalarının Kanada'dan Kalküta'ya kadar Britanya egemenliğine öncülük ettiği döneme yapılan bir geri dönüştü. Rhodes hiç kuşkusuz tarihten bilinçli dersler çıkarmaktaydı. Hindistan'daki Britanya egemenliği Doğu Hint Kumpanyası'yla başlamıştı; Afrika'daki Britanya egemenliği de onun ticari çıkarları üzerinde kurulacaktı. Hatta Rothschild'e bir mektubunda De Beers'ten "yeni bir Doğu Hint Kumpanyası" diye söz etti.

Böyle düşünen yalnız o değildi. Man Adası'ndaki kaçakçı bir ailenin oğlu olan ve gençliğini uçarı bir paralı asker olarak geçiren George Goldie de daha çocukken "haritayı kırmızıya boyama" düşleri kuran biriydi; kafasındaki büyük tasarı, Nijer'den Nil'e kadar uzanan bölgenin her kilometrekaresini ilhak etmekti. Batı Afrika'ya ilk kez 1875'te yengesinin ailesine ait küçük bir ticari işletmeyi zor durumdan kurtarmak amacıyla gitti. İşletmenin 1879'da bir dizi başka palmiye yağı kumpanyasıyla birleşerek Ulusal Afrika Kumpanyası'nı oluşturmasını sağladı. Ama çok geçmeden "gerçek anlamda hukukun ve düzenin sağlanamadığı bir yerde iş yapmaya kalkışmanın beyhude olduğu" kanısına vardı. 1883'te Ulusal Afrika Kumpanyası'nın bir kraliyet beratına dayanarak Nijer bölgesinin bütün aşağı ve orta kesimlerini almayı önerdi. İstediği şeyi üç yıl sonra aldı: Tekrar canlandırılan Kraliyet Nijer Kumpanyası'na bir berat verildi. Bir kez daha riski vergi yükümlülerinden ziyade hissedarların üstlenmesine dayanan 17. yüzyılın taşeronlu sömürgeleştirme modeli uygulandı. Goldie "paralarıyla kumpanyanın kurulmasını sağlayan hissedarlara adil biçimde davranıldığını" görmekten gururluydu:

> Eskiden "öncü her zaman batar" derlerdi. Bu sefer öncünün batmaması gerektiğini söyledim ve öyle de oldu. Piyasaya çıkarak insanları ilk başta bana bir milyon vermeye razı ettim. Verdikleri paranın hakça bir karşılığını almalarını sağlamaya mecburdum. Eğer bunu başaramasaydım, güvenlerini kötüye kullanmış olurdum.

Nijer Beratı'nın süresi dolmadan başarılı bir sonuca ulaştığını size hatırlatmam gerekebilir. Öncelikle hissedarların çıkarlarını korumaya kesinkes mecbur olduğuma da katılırsınız sanırım...

Hükümet bu şekilde ilerlemekten haliyle memnundu. Goldie'nin 1892'de belirttiği gibi, Britanya "ticari girişimcilikle ilerleme politikasını benimsemişti". Emellerine ulaşmasını kolaylaştıracak "emperyal kaynaklardan yararlanmak için Parlamento'nun onayı beklenemezdi".

Gerek Goldie'nin gerekse de Rhodes'un bakış açısıyla, kumpanyanın yararına olan şeyin Britanya İmparatorluğu'nun da işine yarayacağı aşikârdı. Güney Afrikalı kafa dengi gibi, Goldie de Maxim makineli tüfeğini yayılmanın anahtarı olarak gördü. 1880'lerin sonuna doğru çeşitli Fulani emirliklerine boyun eğdirdi, Bida ve Ilorin adlı yerleşim merkezlerine karşı savaşlara girişti. Emrinde 500'den biraz fazla adam olmasına karşın, makineli tüfekler 30 misli büyüklükte orduları alt etmesini sağladı. Benzer bir gelişmenin yaşandığı Doğu Afrika'da, Emperyal İngiliz Doğu Afrika Kumpanyası'nın hizmetindeki Frederick Lugard da Buganda'da Britanya'nın üstünlüğünü kabul ettirdi.* Goldie performansından çok etkilendiği Lugard'ı Nijer Kumpanyası'nda birlikte çalışmak üzere yanına aldı. Kuzey Nijerya 1900'de bir İngiliz protektorası haline geldiğinde, Lugard ilk yüksek komiser olarak atandı; 12 yıl sonra da birleşik Nijerya'nın genel valisi oldu. Ticaret tekelinin protektoraya dönüşmesi Afrika Kapışması'nın ilerleyişinde izlenen tipik bir yöntemdi. Politikacılar işadamlarının atılımı yapmasına izin verdiler ama bir tür resmî sömürgeci yönetim oluşturmak için devreye girmekte gecikmediler. Yeni Afrika kumpanyaları başlangıçtaki tasarım açısından Doğu Hint Kumpanyası'na benzemekle birlikte, Hint öncellerinin Hindistan'daki yönetim dönemine oranla Afrika'yı çok daha kısa bir süre yönettiler. Öte yandan, İngiliz yönetimi "resmî" hale geldiğinde bile, yapı olarak cılız düzeyde kaldı. Lugard daha sonraları *The Dual Mandate in British Tropical Africa* (1922) kitabında, dolaylı yönetimi "halkın göreneksel kurumlarının yerel yönetimin aracıları olarak sistematik biçimde kullanımı" şeklinde tanımlayacaktı. Afrika'nın tıpkı Hindistan'ın saltanat devletleri gibi, kukla haline getirilmiş mevcut Afrika yöneticileriyle ve asgari düzeydeki İngiliz varlığıyla yönetileceğini söylemenin oldukça incelikli bir yoluydu bu.

* Lugard, Hint Mülki İdaresi sınavını kazanamayınca Hint ordusuna katılan bir misyonerin oğluydu. Afrika'ya karısını yatakta başka bir adamla yakalayınca gitmişti; bu olay Tanrı'ya (tabii bu arada karısına da) inancını kaybetmesine yol açmıştı.

Rhodes, Cape Town'dan kuzeye doğru ve Goldie Nijer'den doğuya doğru ilerlemeye çalışırken, İngiliz politikacılar da Kahire'den güneye doğru ilerlemeye çalışıyorlardı. Ve de bu çabalarının sebebi, kendileri uğraşmadığında başkalarının bunu yapacağı korkusuydu büyük ölçüde.

Kuzey Afrika'da asıl atılımı yapan ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun çeperlerinden İngilizlere oranla çok daha kolaylıkla toprak koparan, Fransızlar olmuştu. Mısır'da üstünlük kurma mücadelesine giren Napoléon, Kraliyet Donanması'nın 1798'de Ebukir Çarpışması'nda elde ettiği kesin zaferle püskürtülmüştü. Ama Fransızlar Napoléon'un düşüşünden sonra bölgedeki faaliyetlerine tekrar başlamak için pek beklemediler. Daha 1830'da bir Fransız ordusu Cezayir'i işgal etmişti; yedi yıl içinde ülkenin büyük bölümünü denetim altına aldı. Fransızlar ayrıca Osmanlı padişahının otoritesini yok saymaya ve belki de yıkmaya çalışan modernleşmeci Mısır lideri Kavalalı Mehmed Ali Paşa'ya hemen destek verdiler. Ne de olsa, Türkiye ve Mısır'ın ekonomik gelişmesinde başı çeken Fransız yatırımcılardı. Süveyş Kanalı'nı tasarlayıp inşa eden Fransız mühendis Ferdinand de Lesseps'ti; Kasım 1869'da tamamlanan bu büyük çaplı ve stratejik bakımdan olağanüstü girişim için gerekli sermayenin büyük bölümünü de Fransızlar yatırdı. Ama İngilizler her defasında Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin beş büyük devlet, yani Britanya ve Fransa'nın yanı sıra Rusya, Avusturya ve Prusya arasında karar verilmesi gereken bir konu olduğunda diretmeyi başardı.

Aslına bakılırsa, büyük devletlerin Avrupa'da ve Yakındoğu'da güç dengesini korumaya – ya da bozmaya – dönük uzun süreli mücadelesine dayanan geçmişini görmeksizin Afrika Kapışması'nı anlamak olanaksızdır. Yunanistan ve Belçika'nın geleceği konusunda 1829-30'da bir mutabakata varmışlardı. Kırım Savaşı'nın (1854-56) ardından Osmanlıların elinde kalan Avrupa topraklarının, özellikle Karadeniz'e açılan boğazların geleceği konusunda daha kırılgan bir mutabakat sağladılar. Afrika'da 1880'lerde olup bitenler birçok bakımdan başka yerlerdeki Avrupa diplomasisinin devamından ibaretti – tek önemli ayrılık gerek Avusturya'nın, gerekse Rusya'nın Akdeniz'in güneyiyle ilgili emellerinin olmamasıydı. Dolayısıyla 1878 Berlin Kongresi'nde Fransa'ya Tunus'un sunulması, Balkanlar'ın geleceği konusunda varılan çok daha karmaşık anlaşmaların alt maddelerinden biriydi yalnızca.

1874'te gerek Mısır gerekse Osmanlı devletlerinin iflas ettikleri açıkça ortaya çıktığında, ilk başta meselenin alışılmış tarzda büyük devletlerin baş başa vermeleriyle çözüleceği sanıldı. Ne var ki, önce Disraeli, ardından baş rakibi Gladstone, Britanya'ya bölgede avantaj sağlayacak tek taraflı bir girişimde bulunma-

nalı Kumpanyası'ndaki hisselerini 4 milyon sterline satmayı önermesi üzerine, Disraeli fırsatı kaçırmadı ve haliyle bu işi kotarmak için gereken yüklü miktardaki nakit avans için dostu olan Rothschild ailesine başvurdu (başka kime başvurabilirdi ki?). Kanal Kumpanyası'nın ilk hisse senetlerinin yüzde 44'üne sahip olmak elbette Britanya'nın kanalın kendisi üzerinde denetimini hemen sağlayamadı; çünkü bu hisseler 1895'e kadar oy hakkına sahip değildi ve o tarihten sonra elde edeceği oy sayısı da onla sınırlıydı. Bununla birlikte, hıdivin temettü karşılığı olarak her yıl hisselerin değerinin yüzde 5'ini vermeyi taahhüt etmesi, Britanya hükümetinin Mısır maliyesine yeni ve doğrudan bir ilgi duymasını sağladı. Disraeli aslında kumpanyanın kanalı gittikçe oradan daha fazla geçen Britanya gemilerine kapatacak konumda olduğunu varsayarken yanılıyordu. Ancak kumpanyanın kanalı her zaman açık tutmasını öngören hükme uyacağının hiçbir garantisi yoktu. Disraeli'nin haklı olarak belirttiği gibi, hisselere sahip olmak Britanya'ya ek bir kaldıraç gücü kazandırdı. Ayrıca bu işin kamu parası açısından olağanüstü iyi bir yatırım olduğu ortaya çıktı.*

Fransızların öfkesi Mısır maliyesinin daha sonra yeniden düzenlenmesiyle bir ölçüde yatıştırıldı; Fransız hükümetinin önerisi üzerine İngiltere, Fransa ve İtalya'nın eşit olarak temsil edildiği çokuluslu bir komisyon oluşturuldu. 1876'da Mısır devlet borçları için bir uluslararası banka (*Caisse de la dette publique*) kuruldu ve iki yıl sonra onun teklifi doğrultusunda Mısır bir İngilizin maliye bakanı ve bir Fransızın bayındırlık bakanı olarak yer alacağı biçimde uluslararası bir yönetim altına alındı. Bununla eşzamanlı olarak Rothschild ailesinin İngiltere ve Fransa'daki üyeleri, 8.5 milyon sterlinlik bir kredi açmayı kararlaştırdı. *Journal de Debats* bu hoş durumun "neredeyse Fransa ve İngiltere arasında bir ittifak kurulmasına denk olduğunu" söyleyecek kadar ileri gitti. Bir İngiliz devlet adamı uzlaşmanın gerekçesini şöyle özetledi: "Vazgeçilebilir, tekelleşilebilir veya paylaşılabilirdi. Vazgeçince Fransızları Hindistan'a giden yolumuzun önüne dikmiş olurduk. Tekelleşince savaş riskine çok yaklaşmış olurduk. Bu yüzden paylaşmaya karar verdik." Ama bu paylaşım politikası pek uzun sürmeyecekti. Hıdiv 1879'da uluslararası yönetimi tanımadığını açıkladı. Büyük devletler karşılık olarak onu indirip yerine uyuşuk oğlu Tevfik'i geçirdi. Ama Tevfik'in Avrupa karşıtı Arabi Paşa öncülüğündeki Mısır ordusunca devrilmesiyle, Mısır'ı ya-

* Ocak 1876'da hisse bedeli yüzde 50'lik bir artışla 22 sterlin 10 şilin 4 peniden 34 sterlin 12 şilin 6 peniye yükselmişti. Devletin elindeki hisselerin piyasa değeri 1898'de 24 milyon sterlin, I. Dünya Savaşı arifesinde 40 milyon sterlin ve 1935'te 93 milyon sterlin (hisse başına yaklaşık 518 sterlin) düzeyindeydi. Hükümet 1875–1895 arasında Kahire'den yılda 200 bin sterlin aldı; daha sonra ödenen asıl temettüler 1895'te 690 bin sterlinken, 1901'de 880 bin sterline çıktı.

nin söz konusu olduğu çarçabuk ortaya çıktı. İskenderiye takviye edildi ve kanal boyunca bir set kuruldu. Ülkenin dış borçlarının büyük ölçüde ödenmeden bırakılması ciddi bir olasılıktı. Mısır'da oturan 37 bin Avrupalının hayatı tehdit altında gibiydi.

Gladstone muhalefet lideriyken Disraeli'nin Yakındoğu'daki dış politikasına şiddetle karşı çıkmıştı. Süveyş Kanalı hisselerinin alınmasından içgüdüsel bir tavırla hoşnutsuz olmuştu; ayrıca Disraeli'yi Bulgaristan'daki Hıristiyan topluluklara karşı Türk zulmünü görmezlikten gelmekle suçlamaktaydı. Ama iktidara geldiğinde Victoria döneminin dış politikasında büyük çark edişlerden birini gerçekleştirdi. Aslında, içgüdüleri Mısır'daki ikili İngiliz-Fransız denetim sistemine bağlı kalmak yönündeydi. Ama kriz Üçüncü Cumhuriyet tarihinde sıklıkla yaşanan iç siyaset *bouleversement*'larından [kargaşalarından] birine denk geldi. Fransızlar kendi aralarında kavga ederken, Mısır borçlarının ödenmeme riski gittikçe büyüdü. İskenderiye'de Avrupa karşıtı büyük çaplı kitle gösterileri düzenlendi. Daha şahin kabine üyelerince dolduruşa getirilen ve Rothschild ailesinden Fransız üyelerin itiraz etmeyecekleri yönünde güvence alan Gladstone 31 Temmuz 1882'de "Arabi'yi bastırma"ya karar verdi. Britanya gemileri zaten İskenderiye tabyalarını bombalamıştı ve General Sir Garnet Wolseley komutasındaki istila kuvveti – Muhafız Süvari Alayı'ndan üç bölük, iki top ve yaklaşık 1.000 piyadeyle – 13 Eylül'de ani bir baskın yaptı, Arabi'nin çok daha büyük ordusunu Tel-el-Kebir'de yarım saat içinde yok etti. Ertesi gün Kahire işgal edildi; Arabi tutsak alındı ve Seylan'a sürgün edildi. Lord Rothschild'in ifadesiyle, Mısır'da artık "İngiltere'nin gelecekteki üstünlüğünü sağlaması gerektiği açık"tı. Bu üstünlük hiçbir zaman doğrudan sömürgeleştirmeyle resmileştirilmedi. Mısır'ın işgalinden hemen sonra, İngilizler oradaki varlıklarının sırf geçici bir önlem olduğu konusunda diğer devletlere güvence vermeye başladılar: Bu güvence 1882'den 1922'ye kadar en az 66 kez teyit edildi. Görünüşte Mısır resmi olarak bağımsız bir yapıda kalmaya devam etti. Ama pratikte Britanya tarafından "örtülü bir protektora" olarak yönetilmeye devam etti; hıdiv kukla bir hükümdar olarak dururken, gerçek iktidar Britanya temsilcisinin ve başkonsolosunun elinde kaldı.

Mısır'ın işgali emperyal tarihte yeni bir evre açtı. Nitekim birçok bakımdan Afrika Kapışması'nı tetikleyen asıl etken oldu. Zımni onayı pek uzun sürmeyen Fransa'yla birlikte diğer Avrupa devletlerinin bakış açısından, Britanyalıların bütün kıtayı ele geçirmesinden önce hızla harekete geçmek artık zorunluydu. İngilizler ise Cape Town ve Kahire'deki stratejik kavşak noktalarını denetim al-

poli oyunu başlamak üzereydi. Oyun tahtası ise Afrika'ydı.

Daha önce gördüğümüz üzere, böyle bölüşümler emperyalizm tarihinde hiç de yeni bir şey değildi. Ama o zamana kadar Afrika'nın geleceği sadece Britanya, Fransa ve – orada sömürgeler edinmiş ilk Avrupa devleti olan – Portekiz'i ilgilendiren bir konuydu. Oysa şimdi masada üç yeni oyuncu vardı: 1831'de kurulan Belçika Krallığı, 1861'de kurulan İtalya Krallığı ve 1871'de kurulan Alman İmparatorluğu. Belçika kralı II. Leopold 1876'da Uluslararası Birlik adlı bir kuruluş oluşturarak, toprak kazanımı ve ekonomik sömürü amacıyla Kongo'nun keşfine destek verdi. Akdeniz boyunca uzanacak yeni bir Roma İmparatorluğu hayaline dalan İtalyanlar ilk elde edilecek hedef olarak Trablus'u (şimdiki Libya) belirlediler; daha sonra işgal ettikleri Habeşistan'ı 1896'da Adova'da uğradıkları alçaltıcı yenilgiyle kaybettiler ve Somali'nin bir kısmıyla yetinmek zorunda kaldılar. Almanlar ilk başta, daha ince bir oyuna giriştiler.

Alman şansölyesi Otto von Bismarck 19. yüzyıl devlet adamları arasında gerçekten dâhi olan birkaç isimden biriydi. Afrika haritasının aslında Avrupa haritası olduğunu söylemesinin* ardında yatan amaç, Afrika'yı Britanya ile Fransa arasında ayrılık tohumları ekmek için bir fırsat olarak görmesiydi – ayrıca Alman seçmenlerini liberal ve sosyalist muhalefetten uzaklaştırmayı istemesiydi. Nisan 1884'te Bismarck bugünkü Namibya'da yer alan Angra Pequena Körfezi üzerinde bir protektora ilan etti. Ardından Alman hak taleplerini İngiliz Kap Kolonisi'nin kuzey sınırı ile Portekiz Angolası'nın güney sınırı arasındaki bütün toprakları kapsayacak şekilde genişletti; bunlara Batı Afrika kıyılarının daha yukarısındaki Kamerun ve Togo'nun epeyce bir bölümünü ve son olarak kıtanın öbür yanındaki Tanganika'yı kattı. Böylece Almanya'ya bir Afrika oyuncusu olarak itibar kazandırdıktan sonra, Afrika konusunu görüşmek üzere Berlin'de geniş çaplı bir uluslararası konferans çağrısında bulundu. 15 Kasım 1884'ten 26 Şubat 1885'e kadar süren Berlin Konferansı** görünüşte Afrika'da serbest ticareti, özellikle de Kongo ve Nijer nehirlerinde ulaşım serbestliğini sağlamaya yönelikti. Bunlar konferansın sonunda kabul edilen "Genel Akit"teki maddelerin çoğunda ele alınan konulardı. Ayrıca bütün imzacı dev-

* Bismarck'ın kâşif Eugen Wolff'a söylediği şey şuydu: "Senin Afrika haritan gayet güzel ama benim Afrika haritam Avrupa içinde kalıyor. Bak Rusya burada, [sol tarafı işaret ederek] Fransa orada ve biz de ikisinin ortasındayız; işte benim Afrika haritam bu."

** Konferansta temsil edilen ülkeler, Avusturya-Macaristan, Belçika, Danimarka, Fransa, Almanya, Büyük Britanya, İtalya, Hollanda, Portekiz, Rusya, İspanya, İsveç, Osmanlı Devleti ve ABD'ydi. O sırada kıtanın henüz beşte birinden azının Avrupa egemenliği altında olmasına karşın, tek bir Afrika temsilcisinin bulunmaması önemliydi.

letler için bağlayıcı olmak üzere, Livingstone döneminin özgürlükçü ideallerine bağlılık ifade edildi:

> [Devletler] yerli kabilelerin korunmasını gözetecek, manevi ve maddi refah koşullarını iyileştirmeye özen gösterecek ve köleliği, özellikle de köle ticaretini kaldırmaya yardımcı olacaktır. Bu amaçlarla yaratılmış ve kurulmuş olan ya da yerlileri eğitmeyi ve uygarlığın nimetleriyle tanıştırmayı amaç edinen bütün din, bilim ya da hayır kurumlarını ve teşebbüslerini din ya da millet ayrımı yapmaksızın koruyup kollayacaktır. Hıristiyan misyonerler, bilim adamları ve kâşifler yanlarındaki kişilerle, mallarla ve koleksiyonlarla birlikte aynı şekilde özel korumadan yararlanacaktır. Yerlilerin uyruklara ve yabancılara tanınandan aşağı kalmayacak düzeyde inanç özgürlüğü ve dinsel hoşgörüden yararlanmaları açıkça güvence altına alınmaktadır.

Fakat konferansın asıl amacı (açılış gündeminin de açıkça gösterdiği üzere) "Afrika'da gelecekteki toprak ilhaklarının tanınabileceği koşulları belirlemek"ti. Can alıcı nitelikteki 34. Madde şunu belirtmekteydi:

> Bundan böyle her devlet Afrika kıtasının kıyılarında mevcut sömürgeleri dışında kalan veya o zamana kadar böyle bir sömürge statüsü taşımayan bir toprak parçasını edindiğinde, bunların sahibi olacak ve bir himaye rolü üstlenecektir; ... her iki durumda da haklı bir gerekçeyle protestoda bulunmalarına fırsat vermek açısından, mevcut Akit'in diğer imzacı devletlerine konuya ilişkin bildirimde bulunacaktır.

Yani, işin özü itibariyle, 35. Madde muğlak biçimde imzacı devletlerin "Afrika kıtası kıyılarında işgal ettikleri bölgelerdeki otoritelerinin tanınmasını sağlama yükümlülüğünü mevcut hakları korumak için yeterli" saymaktaydı. Yerli yöneticilerin ve onlara bağlı halkların "mevcut hakları" besbelli ki Akit'i hazırlayanların aklından geçen bir şey değildi.

Burada gerçek bir hırsızlar şürekâsı söz konusuydu: Afrika'nın "nüfuz alanları"na ayrılmasına dönük bir sözleşme "fiili işgal" dışında hiçbir meşru temele dayanmamaktaydı. Ve de ganimet paylaşımı hemen başladı. Daha konferans sırasında Kamerun üzerindeki Alman hak iddiaları, aynı şekilde II. Leopold'un Kongo üzerindeki hükümranlığı tanındı. Ancak konferansın daha derinlere inen bir önemi vardı. Kıtayı tıpkı bir pasta gibi dilimlere ayırmanın yanı sıra, Bismarck'ın Britanya ile Fransa'yı birbirine düşürme yönündeki hedefine ustalıkla ulaşmasını sağladı. Sonraki on yılda iki devlet Mısır, Nijerya, Uganda ve

ve Marchand gibi Fransız kâşifler 1890'ların büyük baş belaları arasında yer aldı ve Sudan'ın ıssız bir köşesinde gerçeküstü bir kepazeliğe dönüşen 1898 Faşoda olayı gibi tuhaf güç gösterilerini gerekli kıldı. Britanyalılar gerçekte Alman şansölyesi tarafından iki yönlü olarak oyuna getirilmiş oldular; çünkü Berlin'deki zaferine gösterdikleri ilk tepki, ona Afrika'da istediği (ya da ister göründüğü) her şeyi ve daha da fazlasını sağladı.

Berlin Konferansı'nın bitişinden kısa bir süre sonra, Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'ndan Zengibar'daki Britanya konsolosuna bir telgraf gönderildi. Telgrafta Alman imparatorunun Victoria, Tanganika ve Nyasa gölleriyle çevrili olan ve önceki yıl kâşif Carl Peters'in Alman Kolonileşme Derneği'nce sahip çıkılan topraklar üzerinde bir protektora ilan ettiği bildirilerek, açıkça konsolosa "Almanya'yla her konuda işbirliği yapma" talimatı verilmekteydi. Ondan istenen şey "çok temkinli hareket etmesi" ve "Zengibar makamlarının Alman yetkililere ya da temsilcilere yönelik düşmanca bir tavır takınmalarına izin vermeme"siydi. Zengibar'daki Britanya konsolosu, David Livingstone'un talihsiz Zambezi seferine katılan botanikçi John Kirk'tü; Livingstone'un ölümünden sonra, Doğu Afrika köle ticaretini sona erdirme çabasını sürdürmeye yemin etmişti. Almanlarla işbirliği yapma talimatı onu şaşırttı. Çünkü köle ticaretine son vermesi halinde Doğu Afrika'daki topraklarını genişletip ve meşru ticaret yoluyla zenginleşmesine yardımcı olacağı yolundaki açık bir pazarlıkla Zengibar sultanı Bargaş'ın güvenini kazanmak için yıllarca uğraşmıştı. Sultan gerçekten de Zengibar'da köle ticaretini 1873'te yasaklamış ve bunun karşılığında Kirk de sözünü yerine getirmişti. 1885'e gelindiğinde sultanın anakaradaki imparatorluğu Doğu Afrika kıyıları boyunca 1.600 kilometre alana yayılmakta ve iç kesimde Büyük Göller'e kadar uzanmaktaydı. Şimdi Bismarck'ı yatıştırma derdindeki Britanya hükümeti sultanla ilişkiyi kesecekti.

Kirk'ün Londra'dan gelen talimata uyma dışında bir seçeneği yoktu. "Sultana Alman protektorasına karşı çıkmaktan vazgeçmesini ve onların hak iddialarını kabul etmesini tavsiye ettim" diye karşılık verdi görev duygusuyla. Ama kaygısını gizlemeye çalışmadı. "Öteden beri nazik ve zor bir konumdayım; sultan üzerinde daha fazla nüfuz kaybetmeksizin, onu boyun eğmeye ikna edebileceğimi pek beklemezdim." İngiltere'deki bir arkadaşına yazdığı mektupta öfkesini şöyle dile getirmekteydi:

> Bana kalırsa, Almanya'nın bütün Zengibar'ı yutmayı amaçladığına hiç kuşku olamaz. Eğer öyleyse, niçin bunu söylemiyor? Bu bölgedeki Alman tasarılarına kar-

bir şey bilmediğim bir anlaşmada uğursuz bir kasıt ... görüyorum. Bu konu karara bağlanırken, Alman tasarıları elbette belirlenmiş olmalıdır. Eğer öyleyse, bana niçin bildirilmedi? Bu tasarılar devlet tasarıları mı, yoksa özel Alman tasarıları mı? ... Bana gelen talimatlara göndermede bulunuluyor; oysa Almanya & Alman politikası hakkında çok yakın zamana kadar hiçbir talimat ulaşmadı bana. İngiltere'nin rızası olmaksızın hiçbir hakkından ya da toprağından vazgeçmeyeceği ve herhangi bir kişiye krallığının himayesini ya da herhangi bir kısmını vermeyeceği yolunda sultandan elde ettiğim ... Anlaşma Bildirgesi'nde özetlenen .... eski & tasdikli hareket tarzımı izlemek durumunda bırakılmıştım. ... Almanya'nın önünü açma yönünde hiçbir talimat almadım ama çok geçmeden gidişatın nasıl olduğunu gördüm & temkinli davrandım & ihtiyaten umudumu koruyorum. ... Peki, konferansa katılan devletler niçin hep birlikte sultanı Berlin'e çağırmadılar? Bir araya geldiklerinde tafralı bir tavırla onu görmezlikten geldiler & şimdiye kadar duyduklarıma bakılırsa, ne yaptıklarını hiç anlatmadılar ona.

Kirk kendisinden "geçmişteki hizmetlerinin sağladığı itibarı malûm hiçbir hatası olmaksızın tehlikeye atmasının" istendiği kanısındaydı. Londra'nın açıkça beklediği şekilde sultana Alman taleplerine boyun eğmesi için baskı yapacak olursa, sultan onunla "ilişkiyi kesecek" ve "önlemeye gücünün yetmediği bir şeyin suçu onun üstünde" kalacaktı.

Burada üstünlük mücadelesi nihai sonuca bağlanmadan önce meydana gelecek birçok değişiklikte, daha önce kaybedilmiş zemini küçük bir ölçekte de olsa telafi etme ya da günün birinde yararlı olabilecek bir kısmını kurtarma şansı olmadığı sürece son dayanağı tepip atmak hoşuma gitmiyor. Zira bu Alman sömürgeleştirme tasarısı bir maskaralıktır & uzun süremez. Ya ülke eskisinden daha kötü duruma düşecektir ya da Almanya kan & para dökmek zorunda kalacak ve böylece bizim Hindistan'da başardığımız şeyi yapacak, yani bir imparatorluk kuracaktır. Böyle bir şeyin bedelini ödeyecektir ama henüz bunu düşündüğüne dair hiçbir belirti yok. Bu yüzden bütün uğraşlarımı silip götürecek uzun süreli bir kargaşaya karşılık, sultanın yönetiminde elde edilmiş oldukça iyi himayeyi & özgürlüğü kaybedecekmişiz gibi görünüyor.

Ancak sultanın Berlin Konferansı'na davet edilmesi gerektiği düşüncesi bile Kirk'e geçmişte kalmış bir adam damgasının vurulmasına yetti. Emperyal Monopoli, reel politikanın ahlakdışı kurallarına göre oynanan bir oyundu ve Bri-

rak oynamaya hazırdı. Sultan ise bir Afrikalı hükümdardı ve masanın etrafında ona yer verilemezdi.

İriyarı, pejmürde, tepkici ve cingöz bir adam olan Salisbury'nin emperyalizm konusundaki tavrı neredeyse tamamen sinikti. İmparatorluğun değerine ilişkin tanımı basitti: "Zaferlerin yükünü vergiden çıkarmak." "Sığır"ın "yapay yardımseverliğe" ve Afrika'da yayılmayı başlı başına bir amaç olarak savunan "bağnaz"ların "maskaralığı"na hiç tahammülü yoktu. Bismarck gibi, Salisbury de sömürgeleri sadece büyük devlet siyaseti masasındaki varlıklar olarak görüyordu. Rhodes'un İngiliz gücünü Afrika kıtasında boydan boya egemen kılma hayalini açıkça hafife almaktaydı. Temmuz 1890'da Lordlar Kamarası'ndaki bir konuşmasında şunu belirtmişti:

> Cape Town'dan Nil'in kaynaklarına kadar kesintisiz uzanan bir toprak şeridine sahip olmanın özel bir avantaj sağlayacağı ... görüşünü çok garip [buluyorum]. Bakın, Tanganika Gölü'nün kuzeyinde kalan topraklar ancak çok dar bir şerit olabilir. ... O istikamete dönük bir ticaret olabileceği aklıma sığmıyor. ... Elverişsiz bir kırsal alanı kaplıyor ve sadece Portekiz sömürgelerine açılıyor; bilebildiğim kadarıyla da son 300 yılda oralara öyle çok hevesli ya da coşkulu bir ticaret sağanağı yok. Sanırım, sürekli haritaları incelemek insanların muhakeme gücünü bozucu bir etki yaratıyor. ... Oysa sırf ticari mülahazaların ötesinde stratejik bir mahiyet taşıyan konulara bakılacak olursa, Afrika'nın ta göbeğinde, kıyıya üç aylık mesafede dar bir toprak şeridine sahip olmaktan daha sıkışık bir konum düşünemiyorum; böyle bir mesafe Almanya gibi güçlü bir imparatorluğun ve ... başka bir Avrupa devletinin kuvvetlerini ayırır herhalde. Konumun getirdiği avantajlar olmadığında, onu savunmaya bağlı türlü tehlikelerle karşılaşırız.

Bir başka deyişle, yeni topraklar ancak Britanya'nın ekonomik ve stratejik konumunu güçlendirmesi halinde edinilmeliydi. Bir harita üstünde gayet hoş görünse de, Rhodes'un Cape Town'dan Kahire'ye giden "kırmızı hattını" tamamlayacak eksik halka bu ölçüye uymamaktaydı. Afrika'da yaşayanlara gelince, onların akıbeti Salisbury'nin zerre kadar umurunda değildi. Kabine arkadaşlarına 1878'de "Eğer atalarımız başka insanların haklarını gözetmiş olsalardı," diye hatırlattı, "Britanya İmparatorluğu diye bir şey ortaya çıkmazdı." Sultan Bargaş bu hükmün doğurduğu sonuçları çok geçmeden öğrenecekti.

Bismarck, Ağustos 1885'te dört savaş gemisini Zengibar'a gönderdi ve sultandan elindeki imparatorluğu Almanya'ya devretmesini istedi. Gemiler bir ay

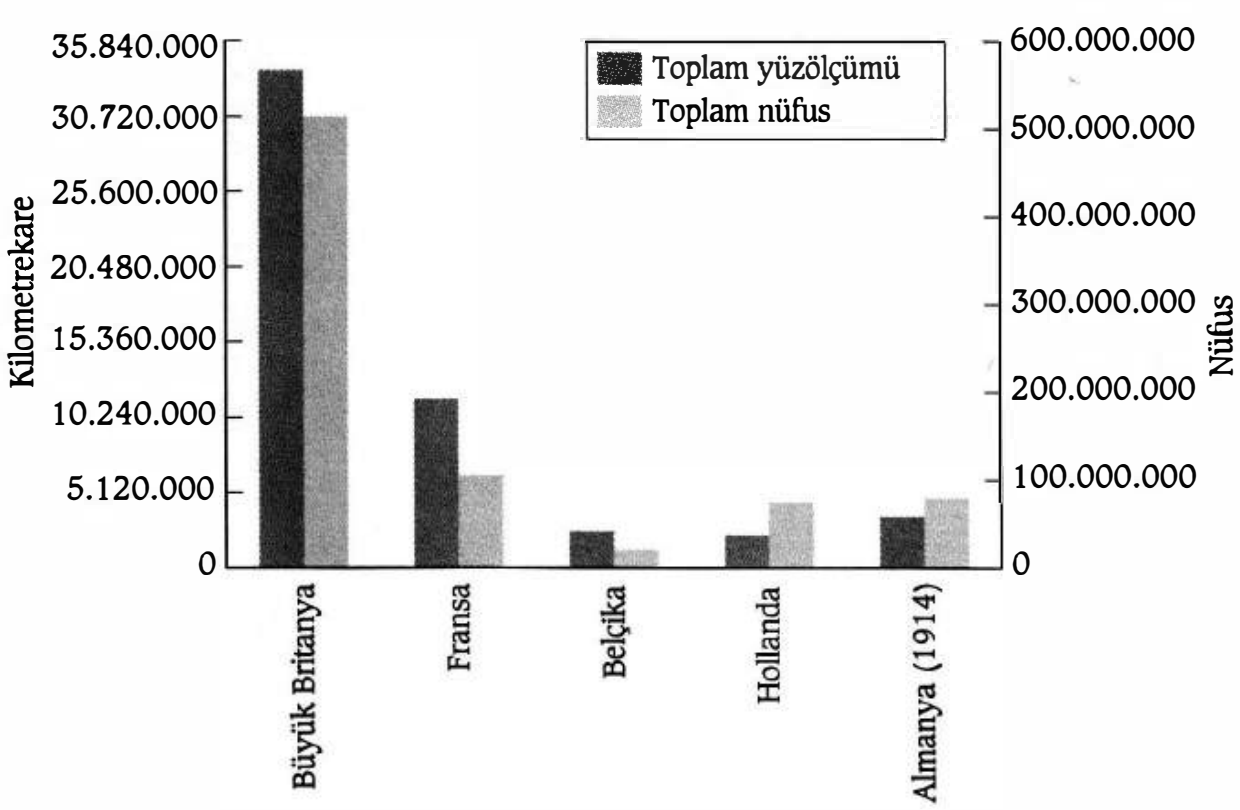
göre paylaşılmasıyla, sultana sadece bir kıyı şeridi bırakılmıştı. Zararlı çıkan sadece sultan değildi. John Kirk'ün Afrika'daki çalışmaları da sona erdi; çünkü Almanların talebi üzerine istifaya zorlandı. Almanlar için Zengibar'ın beş paralık değeri yoktu. Birkaç yıl sonra Temmuz 1890'da Bismarck'ın ardılı Almanya'nın Kuzey Denizi kıyıları açığındaki Heligoland Adası karşılığında bölge üzerindeki Britanya protektorasını tanıdı. Gerçekten de küresel ölçekte bir Monopoli oyunuydu bu.

Aynı olay Afrika genelinde defalarca yaşandı: Kabile şefleri kandırıldı, kabileler yurtlarından edildi, miraslar bir parmak damgasıyla ya da titrek bir çarpı işaretiyle insanların elinden alındı ve her türlü direniş Maxim makineli tüfeğiyle biçildi. Afrika toplumları birbiri ardı sıra boyunduruk altına alındı – Zulular, Matabeleler, Maşonalar, Nijer krallıkları, Kano'nun İslam emirliği, Dinkalar ve Masailer, Sudanlı Müslümanlar, Benin ve Bechuana. Yeni yüzyıla girilirken bölüşüm tamamlandı. Britanyalılar Rhodes'un Cape Town'dan Kahire'ye uzanan kesintisiz hat hayali dışında bütün istediklerini elde etmişlerdi: Afrika'daki imparatorlukları Kap Kolonisi'nden kuzeye doğru Natal, Bechuanaland (Botsvana), Güney Rodezya (şimdi Zimbabve), Kuzey Rodezya (Zambiya) ve Nyasaland'a (Malavi) kadar, Mısır'dan da güneye doğru Sudan, Uganda ve Doğu Afrika'ya (Kenya) kadar uzanmaktaydı. Rhodes'un öngördüğü zincirdeki tek eksik halka, Alman Doğu Afrikası'ydı; ayrıca daha önce gördüğümüz üzere, Güney Batı Afrika (Namibya), Kamerun ve Togo da Almanların eline geçti. Britanya'nın elde ettiği yerler arasında Batı Afrika'daki Gambiya, Sierra Leone, Altın Sahili (Gana) ve Nijerya'nın yanı sıra Somaliland'ın (Somali) kuzey kesimi de vardı. Ama Batı Afrika sömürgeleri bir Fransız denizindeki adalar gibiydi. Batı Afrika'nın kuzeydeki Tunus ve Cezayir'den başlayarak güneye doğru Moritanya, Senegal, Fransız Sudanı, Gine, Fildişi Sahili, Yukarı Volta, Dahomey, Nijer, Çad, Fransız Kongosu ve Gabon'u içine alan daha geniş kesimi Fransızların elindeydi; Doğu Afrika'daki tek Fransız sömürgesi ise Madagaskar Adası'ydı. Portekizliler Mozambik ve Angola'nın yanı sıra Gine'deki bir yerleşim bölgesini ellerinde tuttular. İtalyanlar Libya'yı, Eritre'yi ve Somali'nin büyük bölümünü ele geçirdiler. Belçika – daha doğru ifadeyle Belçika kralı – kıtanın orta kesimindeki geniş Kongo topraklarının, İspanya da Fas'ın güney kesiminde kalan Rio de Oro'nın sahibiydi. Afrika'nın neredeyse tamamı artık Avrupalıların eline geçmiş ve aslan payı Britanya'ya düşmüştü.

Elmas Jübile'nin kutlandığı 1897'de Kraliçe Victoria dünya tarihinin en geniş imparatorluğunun tepesinde hüküm sürmekteydi. Bunun sonucunda ortaya çıkan rakamlar şaşırtıcıdır. Britanya İmparatorluğu'nun kapladığı topraklar 1860'ta yaklaşık 24.5 milyon kilometrekareyken, 1909'da toplam 32.5 milyon kilometrekareye ulaştı. Britanya dünya kara yüzeyinin neredeyse dörtte birini bulan bu imparatorlukla Fransızların üç katı, Almanların on katı toprağa sahipti ve dünya nüfusunun aşağı yukarı aynı orandaki bir kesimini denetim altında tutmaktaydı: Bir şekilde Britanya yönetimi altında yaşayan toplam 444 milyon insan vardı. Britanya sadece Afrika Kapışması'na öncülük etmekle kalmadı; Uzakdoğu'daki başka bir kapışmanın da ön saflarında yer alarak Borneo'nun kuzey kesimini, Malaya'yı ve Yeni Gine'nin bir parçasını, ayrıca Pasifik'teki bir dizi adayı; Fiji (1874), Cook Adaları (1880), Yeni Hebrid Adaları (1887), Phoenix Adaları (1889), Gilbert ve Ellice Adaları (1892) ve Solomon Adaları'nı (1893) kaptı.* *St James's Gazette*'e göre, kraliçe-imparatoriçe "bir kıta, yüz yarımada, beş yüz burun, bin göl, iki bin nehir, on bin ada" üzerinde hüküm sürmekteydi. Dünya haritasının yer aldığı bir İngiliz posta pulunun lejantı şöyleydi: "Gelmiş geçmiş en geniş imparatorluğa sahibiz." Ülkenin her yanındaki okullarda Britanya topraklarının göz alıcı bir kırmızıya boyandığı haritalar asılıydı. Britanyalıların dünyaya hükmetmelerini Tanrı'nın bahşettiği bir hak saymaya başlamalarına pek şaşmamak gerekir. Gazeteci J. L. Garvin bunu 1905'te "doğallığın ötesinde bir hâkimiyetin şümulü ve ihtişamı" olarak ifade etmişti.

Bu imparatorluğun çapını dünya atlasları ve nüfus sayımları dışında da görmek mümkündü. Britanya aynı zamanda dünyanın bankeri olarak dünyanın her tarafına muazzam paralar yatırmaktaydı. Britanya'nın yurtdışına yatırdığı sermaye stokunun nominal değeri 1914'te 3.8 milyar sterline, yani yabancılara ait bütün varlıkların beşte ikisi ile yarısı arasında bir orana ulaştı. Fransız dış yatırımlarının iki, Alman dış yatırımlarının üç katından fazlaydı bu. Ondan önce ve bugüne kadar başka hiçbir büyük ekonomi, sahip olduğu varlıkların böyle büyük bir oranını dış ülkelerde tutmuş değildir. Sermaye akışları 1870–1913 arasında ortalama olarak gayrisafi yurtiçi hâsılanın yüzde 4.5'i düzeyinde seyrederken, 1872, 1890 ve 1913'teki döngüsel doruklarda yüzde 7'nin üzerine çıktı. Borsada toplanan Britanya sermayesinin daha büyük bir bölümü Britanya'dan çok Amerika'ya yatırıldı. Ayrıca, bu akışlar diğer Avrupa ekonomilerindeki duruma oranla coğrafi bakımdan çok daha yaygındı. Britanya dış yatırımlarının sadece

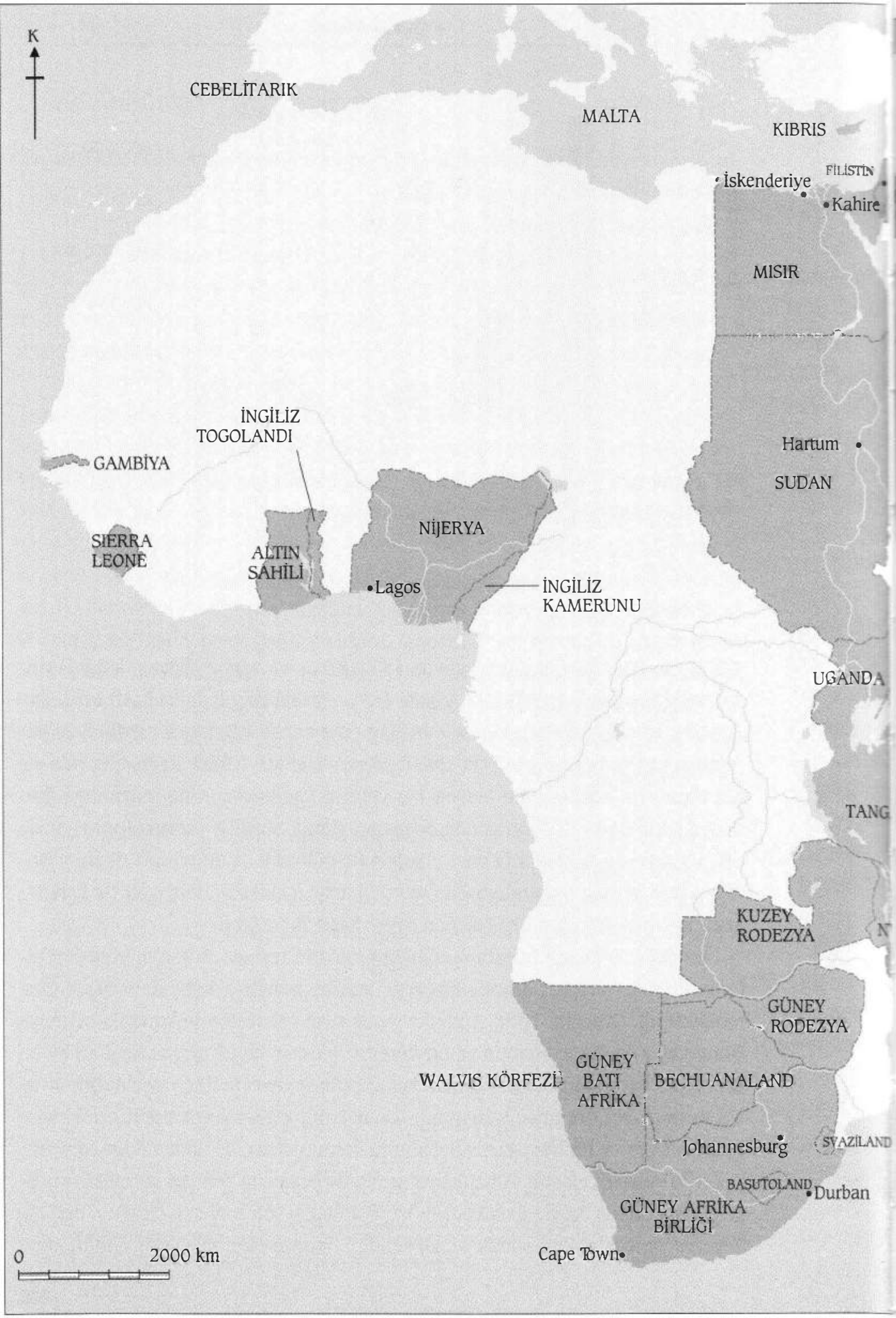
* Yeni Hebrid Adaları, Fransa'yla ortaklaşa yönetilmekteydi.

Avrupa imparatorlukları: Yüzölçümü ve nüfus, yak. 1939

yüzde 6'sı Batı Avrupa'daydı; yüzde 45'i ABD'de ve beyaz göçmen kolonilerinde, beşte biri Latin Amerika'da, yüzde 16'sı Asya'da ve yüzde 13'ü Afrika'daydı. Aslında, Britanya sömürgelerine yatırılan para ancak 1.8 milyar sterlindi ve bunun neredeyse hepsi daha eski sömürgelere yönelikti; Afrika Kapışması'nda ele geçirilen yeni sömürgelere hemen hiç yatırım yapılmadı. Ama imparatorluğun önemi arttı; 1865–1914 arasında ortalama olarak portföy yatırımlarının yüzde 38'ini çekerken, 1890'larda payı yüzde 44'e yükseldi. Aynı şekilde, toplam Britanya ihracatında imparatorluğun payı da artış içindeydi; dörtte bir ile üçte bir arasında olan orandan 1902'de neredeyse beşte ikiye çıktı.

Kaldı ki, Britanya İmparatorluğu'nun tamamı resmen Britanya yönetimi altında değildi; haritalar aslında emperyal erişim alanını olduğundan küçük göstermekteydi. Örneğin, Latin Amerika'ya akıtılan muazzam miktardaki sermaye Britanya'ya özellikle Arjantin ve Brezilya'da öylesine büyük güç kazandırdı ki, bu ülkelerde "gayri resmî emperyalizm"den söz etmek gayet yerinde sayılır. Britanyalı yatırımcıların Britanya Adaları'nın sanayilerini modernleştirmeleri gerekirken, Buenos Aires ve Rio'ya yatırımda bulunmalarının ticari bakımdan doğru olmadığı ileri sürülebilir elbette. Ama dış yatırımlarda beklenen getiriler genellikle yurtiçi imalata oranla daha yüksekti. Her halükârda, bu sıfır toplamlı bir oyun değildi. Yeni dış yatırımlar kısa sürede kendi kendini finanse eder hale geldi; çünkü mev-

K
CEBELİTARIK
MALTA
KIBRIS
İskenderiye
FİLİSTİN
Kahire
MISIR
İNGİLİZ
TOGOLANDI
GAMBİYA
Hartum
SUDAN
SİERRA
LEONE
ALTIN
SAHİLİ
NİJERYA
Lagos
İNGİLİZ
KAMERUNU
UGANDA
TANG
KUZEY
RODEZYA
GÜNEY
RODEZYA
WALVIS KÖRFEZİ
GÜNEY
BATI
AFRİKA
BECHUANALAND
Johannesburg
SVAZİLAND
BASUTOLAND
Durban
GÜNEY AFRİKA
BİRLİĞİ
Cape Town
0
2000 km

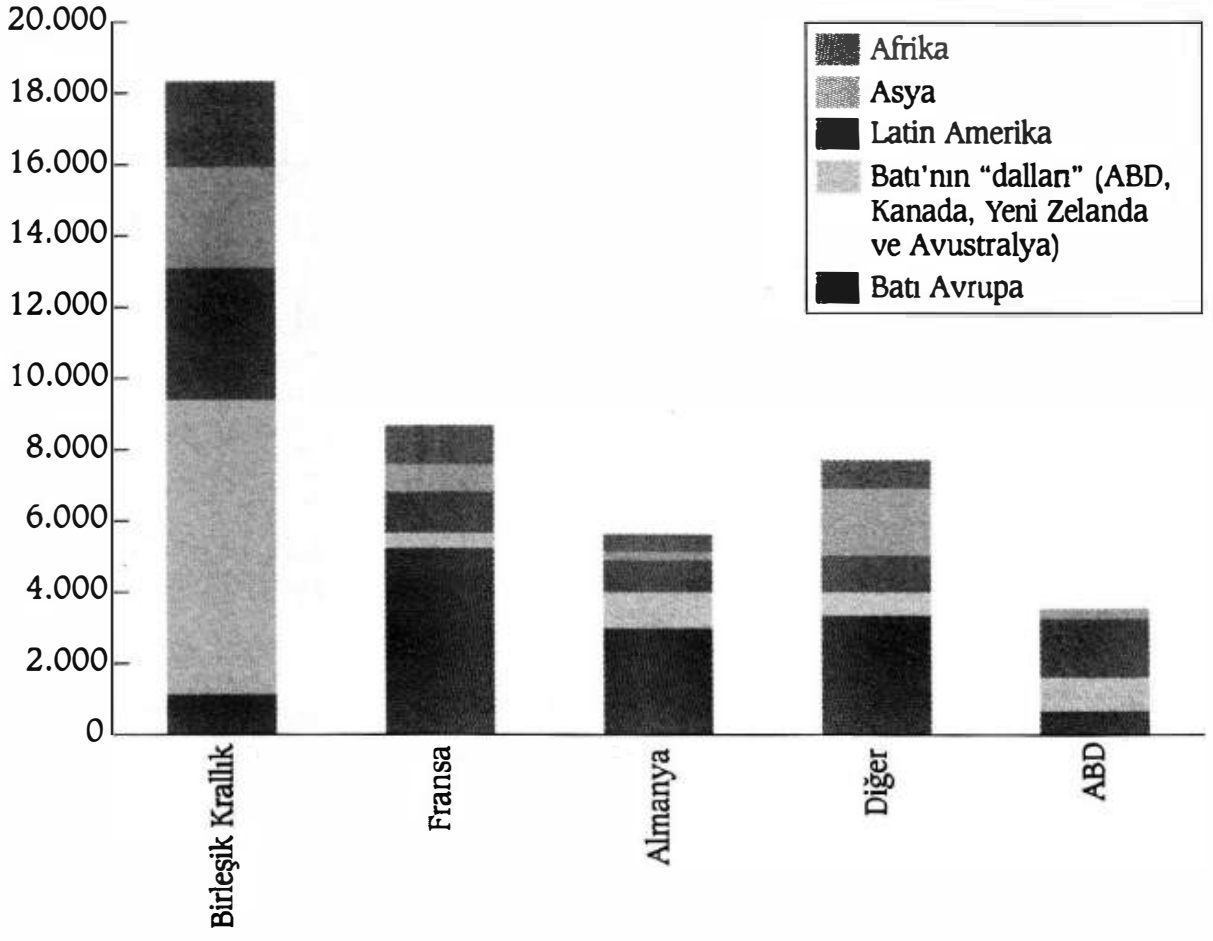
Britanya yönetimindeki
Afrika ve Ortadoğu, yak. 1939

nın değerini tutarlı biçimde aşan bir düzeydeydi: Toplam dış kazançlar 1870–1913 arasında yıllık GSYİH'nin yüzde 5,3'ünü bulmaktaydı. 1914'ten önce bir sermaye yetersizliğiyle zor durumda bırakıldığına dair inandırıcı bir bulgu da yoktur.

Britanyalılar gayri resmî imparatorluğu yalnızca yatırım yaparak genişletmediler. Ticari pazarlıklar da dünya ekonomisinin geniş kesimlerini serbest ticareti benimsemeye yöneltti; Latin Amerika ülkeleri, Türkiye, Fas, Siyam, Japonya ve Güney Denizi adalarıyla yapılan ticaret anlaşmaları bunun en iyi örnekleridir. 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, İngiliz ticaretinin yaklaşık yüzde 60'ı Avrupa dışı ortaklarla yapılıyordu. Gelişmekte olan ülkelerle serbest ticaret yapmak Britanya'nın çıkarlarına uygundu. Dış yatırımlardan elde edilen muazzam kazançlar, ayrıca sigortacılık ve gemicilik gibi diğer "görünmez işlemler" sayesinde, Britanya'nın gücü ihraç ettiğinden çok daha fazlasını ithal etmeye yetmekteydi. Nitekim ticaret hadleri – ihracat ve ithalat fiyatları arasındaki ilişki – 1870–1914 arasında yüzde 10 oranında Britanya'nın lehinde seyretti.

Britanya uluslararası para sisteminde geçerli standardı da belirledi. 1868'de sadece Britanya ve ekonomik bakımdan ona bağımlı bir dizi ülke (Portekiz, Mısır, Kanada, Şili ve Avustralya) altın standardına, yani bir ülkenin kâğıt paralarının değerini altın çerçevesinde sabitlemesini ve merkez bankasının talep üzerine banknotları altına çevirmesini öngören altın standardı sistemine bağlıydı. Fransa ve Latin Para Birliği'nin diğer üyeleri, ayrıca Rusya, İran ve bazı Latin Amerika devletleri iki metalli (altın ve gümüş) sistemi, dünyanın geri kalan bölümü gümüş standardını uygulamaktaydı. Oysa 1908'de sadece Çin, İran ve bir avuç Orta Amerika ülkesi hâlâ gümüşe bağlıydı. Altın standardı fiilen küresel para sistemi haline gelmişti. İsimler değişse bile, bu sonuçta bir sterlin standardıydı.

Bütün bu yapının belki de en ilginç tarafı, imparatorluğu savunmanın çok ucuza gelmesiydi. 1898'de Britanya'da 99 bin, Hindistan'da 75 bin ve imparatorluğun öbür kesimlerinde 41 bin düzenli asker vardı. Donanmanın personel ihtiyacı 100 bin dolayındaydı ve Hint yerli ordusu 148 bin kişilikti. Dünyanın her tarafına serpişmiş halde topu topu 33 tane kışla ve donanma kömür istasyonu vardı. Buna karşılık, aynı yılın toplam savunma bütçesi 40 milyon sterlinin biraz üzerindeydi, yani net ulusal hâsılanın yüzde 2.5'i düzeyindeydi. Britanya'nın şimdiki savunma bütçesinin göreceli olarak sahip olduğu yükten pek de yüksek olmayan ve Soğuk Savaş sırasındaki askerî harcamalarla kıyaslandığında epeyce geride kalan bir orandır bu. Britanya'nın cüretli bir adımla ilk dretnotu yaparak bütün filosunu modernleştirmeye yönelmesinden sonra bile savunma yükü önemli çapta bir yükseliş getirmedi. Dretnot 12 inçlik toplarıyla ve çığır açıcı türbinleriyle

1914'te toplam dış yatırımların kaynakları ve hedefleri (milyon dolar bazında)

öylesine gelişkin bir gemiydi ki, denize indirilmesiyle birlikte bütün mevcut savaş gemilerinin miadı doldu. Britanya 1906–1913 arasında 49 milyon sterlinlik maliyetle, yani ulusal borçların yıllık faiz ödemelerinden daha düşük bir parayla bu yüzen kalelerden 27 tane yapabildi. Bu, ucuza kapatılmış dünya hâkimiyetiydi.

Ne var ki, Britanyalılar hegemonyacı konumlarına bakıp gevşekliğe düşmeyecek kadar antik çağ tarihinden haberdardı. Güçlerinin doruğuna vardıklarında bile, Ninova ve Sur'un akıbetini unutmadılar, unuttuklarında da Kipling'in uyarılarıyla hatırladılar. Daha o zamandan, önceki bütün imparatorluklar gibi bu imparatorluğun da gerileyeceği ve yıkılacağı düşüncesiyle geleceğe tedirgin bakan birçok kişi vardı. Matthew Arnold'un çizdiği Britanya tablosu şöyleydi: "Bezgin Titan, sağır kulaklarıyla / Ve yorgun, kısık gözleriyle ... Yürürken hedefine doğru sendeliyor; / Sırtındaki muazzam ağırlık, / Atlas'ın yüküne denk, / Yakında taşıyamayacak artık / Bu kocaman kader çarkını." Peki, Titan bir şekilde dirilebilir miydi? Tökezleyip düşmesinden önce takatinin kaçınılmaz tükenişinin önüne geçilerek bu gidişat tersine çevrilebilir miydi? Bir adama göre bunlar mümkündü.

zenlediği evanjelik bir yayıncının oğluydu. Vasat bir klasik çağ uzmanıydı. İsa'nın hayatını doğaüstü yakıştırmalardan özenle kaçınarak anlattığı *Ecce Homo* kitabıyla 1865'te üne kavuştu. Dört yıl sonra Cambridge'de Modern Tarih Kürsüsü'nün başına getirildi; zamanını modern diplomasi tarihine ve 19. yüzyılın Prusyalı reformcularından Stein'ın bir biyografisini yazmaya hasretti. Derken 1883'te herkesi şaşırtarak büyük ilgi gören bir eser verdi. *The Expansion of England* adlı bu kitabı sadece iki yıl içinde 80 bin nüshadan fazla satıldı ve 1956'ya dek basılmaya devam etti.

Seeley'nin *Expansion*'ı Britanya İmparatorluğu'nun 1688'den 1815'e kadarki tarihini vermeyi amaçlar. Bugün bile 18. yüzyıldaki imparatorluğun tasarlanmamış niteliğine ilişkin unutulmaz tarifiyle hatırlanır: "Dünyanın yarısını sanki bir dalgınlık anında ele geçirip yerleşime açmışız ... sanki." Ama kitabı halkın hayal gücü açısından çekici kılan yönü o döneme dönük siyasal mesajıydı. Seeley, Britanya İmparatorluğu'nun ulaştığı büyük çapı teslim etmekle birlikte, emperyalizme karşı aldırışsız tutumunu sürdürmesi halinde yakında gerileyeceğini öngörmekteydi:

> Eğer ABD ve Rusya yarım yüzyıl daha sıkı dururlarsa, bu sürenin sonunda Fransa ve Almanya gibi eski Avrupa devletlerini tam anlamıyla gölgede bırakıp ikinci sınıf ülkeler konumuna düşüreceklerdir. Kendisini sırf bir Avrupa devleti olarak görmeyi sürdürmesi halinde, İngiltere'nin başına da aynı şey gelecektir.

Seeley geçmişin gelişigüzel, doğaçlama imparatorluk anlayışının ötesine geçme vaktinin geldiğinde ısrar ediyordu. Britanya iki kaçınılmaz gerçekten yararlanmalıydı: Birincisi, kolonilerdeki İngiliz uyrukları anavatandakileri yakında sayıca geçecekti; ikincisi, telgraf ve buharlı gemi teknolojisi onları daha önce görülmemiş düzeyde bütünleştirmeyi mümkün kılmaktaydı. İmparatorluk geleceğin süper devletleriyle ancak bu "Geniş Britanya"yı sıkı sıkıya kenetlediğinde yarışabilirdi.

Seeley'nin kendisi bir imparatorluk kurucusu değildi. Avrupa'nın dışına hiç çıkmamıştı; aslında böyle bir kitabı yazma fikri İsviçre'de tatil yaparken aklına gelmişti. Uykusuzluk ve dırdırcı karısı yüzünden rahat yüzü görmemiş, Cambridge'de bir çağdaşının ifadesiyle "adeta yerçekimi kadar ağır davranan biri" haline bürünen ukalaca tafrası yüzünden dillere düşmüş biriydi. Ama Britanya ile İngilizce konuşulan beyaz koloniler arasındaki bağları güçlendirme çağrısı, yeni emperyalist kuşağın çok hoşuna gitti. Böyle fikirler ortalıkta dolaşı-

ana, or England and her Colonies kitabını yayımladı. Dört yıl sonra da çirkin bir boşanma davasıyla kariyeri mahvolan Liberal politikacı Sir Charles Dilke, *Problems of Greater Britain* adlı bir kitapla ortaya çıktı. "Geniş Britanya" bütün bu yazarların aklından geçen şeyin belki de en veciz ifadesiydi. Dilke'in ifadesiyle, amaç "Kanada ve Avustralya'nın gözümüzde Kent ve Cornwall haline" gelmesiydi. Böyle anlayışlar yüksek makamlarda bir destekçi bulunca, sonuç imparatorluğa dönük devlet politikasında köklü bir değişim oldu.

Joseph Chamberlain, Britanya'nın ilk otantik ve bilinçli emperyalist politikacısıydı. Birmingham'lı bir fabrikatör olarak tahta vida imalatıyla zenginleşmişti. Ulusal Eğitim Birliği ve yerel yönetim yoluyla Liberal Parti saflarında yükseldi; ama İrlanda'nın özerkliği sorununda Gladstone'la kavga ettikten sonra bir "Liberal Birlikçi" olarak Muhafazakârlara yaklaştı. Tory'ler onu hiç anlayamadı doğrusu. "Sıkıca düğmelenmiş siyah redingotla ve silindir şapkayla" çim tenisi oynayan bir adam hakkında nasıl bir kanıya varılabilirdi ki? Ama özellikle Chamberlain'in Liberal Birlikçilik hareketinin çok geçmeden Liberal Emperyalizm çizgisine kaymasıyla, Liberallere karşı kullanabilecekleri daha iyi silahları pek fazla değildi. Seeley'nin *The Expansion of England* kitabını coşkuyla okuyanlar arasında Chamberlain de vardı; nitekim daha sonraları oğlu Austen'i bu sebeple Cambridge'e gönderdiğini ileri sürecekti. Froude'un Cape Town'ı ziyaret edeceğini duyunca şunu yazdı: "Benim adıma onlara Radikal Parti'nin çoğu bağnaz Tory'den daha sıkı emperyalistler olduğunu göreceklerini söyle."

Salisbury bu gösterişçi döneği sınamak amacıyla, Ağustos 1887'de Atlas Okyanusu'nu aşmaya ve St. Lawrence Körfezi'ndeki balıkçılık hakları için didişen ABD ile Kanada arasında bir anlaşma sağlamaya çağırdı. Bu yolculuk Chamberlain'in gözlerini açtı. Kanadalıların İngiliz ihraç ürünlerini Amerikalılara oranla kişi başına beş kat daha fazla tükettiklerini saptadı; ancak ABD'yle ticari birlik düşüncesini açıkça dile getiren birçok nüfuzlu Kanadalı vardı. Chamberlain daha Kanada'ya varışından önce, bu düşünceye yaylım ateş açtı. "ABD'yle ticari birlik kurmak Amerika ile Dominyon* arasında serbest ticaret ve anavatana karşı koruyucu bir gümrük tarifesi anlamına gelir. Kanada arzu ederse böyle bir yola gidebilir; ama buna ancak Büyük Britanya'dan siyasal olarak ayrılarak ulaşılabileceğini de bilmektedir." Toronto'daki bir konuşmada, Chamberlain "Anglosakson soyuna, hiçbir iklim ya da koşul değişikliğinin başkalaştıramayacağı o

* Kanada, Nova Scotia ve New Brunswick 1867'de "Kanada adı altında tek bir dominyon" oluşturmak üzere birleştirildi; diğer Kanada eyaletleri zamanla bu yapıya katıldı. Dominyon statüsü 1907'den itibaren özyönetime sahip bütün beyaz kolonilere tanındı.

ğüne ve önemine" atıfta bulunan coşkulu bir anlatımla Kanada'nın sürüklenişine karşı koymaya çalıştı.

Chamberlain'in yönelttiği soru "gerçek demokrasinin çıkarları" açısından "imparatorluğun dağılmasının" mı, yoksa "benzer gayelere sahip akraba soyların kenetlenmesinin" mi daha iyi olduğuydu. Ona göre, bu işin anahtarı "federal yönetimle ilgili büyük soruna çözüm bulmakta" yatmaktaydı – Kanadalıların kendi ülkelerinde başardığı, şimdi de bir bütün olarak imparatorluk için uygulanması gereken bir şeydi bu. Emperyal federasyonun, bir düş olsa bile "harika bir fikir" olduğunu belirterek sözlerini şöyle bağladı: "Bu, ülkesini seven herkesin yurtseverliğini ve devlet adamlığını harekete geçirecek bir fikirdir; kusursuzca gerçekleşmesi kısmet olsun ya da olmasın, en azından benimsenmesi için ... elimizden gelen her şeyi yapalım." Ülkeye dönüşünde de, "Britanya İmparatorluğu'nu oluşturan Anglosakson soyunun farklı kolları arasındaki bağlara" duyduğu yeni inancı hararetli bir şekilde açıkladı.

Chamberlain bir süreden beri "sömürgeler bakanı" olma özlemi içindeydi. Haziran 1895'te gerek içişleri, gerekse maliye bakanlığı tekliflerini geri çevirip sömürgeler bakanı koltuğunu tercih ederek Salisbury'yi şaşkınlığa uğrattı. Bu görevi sırasında "Geniş Britanya'nın tamamını içine alan ... daha geniş ufuklu yurtseverliğe olan inancı"nı defalarca teyit etti. Onun bakışıyla, imparatorluk ancak sağlam durursa aşılabilirdi; hem metropol hem de sömürgeler açısından ödünler gerektirse bile ufukta görünen yol emperyal federasyondu. Nitekim 1902'de şu açıklamayı yaptı: "Britanya İmparatorluğu bir fedakârlık dayanışması üzerine kuruludur. Bu bakış gözden kaçırıldığında, kesin görüşüm o ki, dünyaya kudretlerini ve güçlerini gösterdikten sonra hiç kimsede esef uyandırmayarak ve geride sadece bir bencillik sicili bırakarak yok olup giden ... eski imparatorluklar gibi maziye gömülmeyi bekleyebiliriz."

Chamberlain dönemin Geniş Britanya idealini benimseyen tek politikacısı değildi. Neredeyse onun kadar kararlı Alfred Milner'ın Güney Afrika'da genç yandaşlarından oluşturduğu – ve daha sonra Londra'da "Yuvarlak Masa" adıyla yeniden yapılanan – *Kindergarten* grubu, Rhodes'un bir emperyal Cizvit tarikatı düşünü gerçekleştirmeye yakın bir noktaya ulaşacaktı. "Eğer ben de bir emperyalistsem," diye belirtmişti Milner, "bunun sebebi İngiliz ırkının yazgısının adalı konumundan ve denizlerdeki köklü üstünlüğünden dolayı dünyanın uzak kesimlerine kök salmak olmasıdır. Benim yurtseverliğimin sınırları coğrafi değil, sadece ırksaldır. Ben bir emperyalistim ve bir Küçük İngiltere yanlısı değilim; çünkü İngiliz ırkının bir yurtseveriyim. Bende yurtseverlik duygusu uyan-

ri, manevi mirası, ilkeleri, özlemleridir..." Bu tarz bir belagat, bulaşıcıydı – özellikle de halinden memnun aristokrat çocuklarıyla hükümet koltuklarını paylaşma fırsatını her zaman kolay bulmayan Chamberlain ve Milner gibi sosyal dışlanmışlar için.*

Haliyle bütün bu yaklaşımlar dominyonların metropolle ilişkilerini yeniden tanımlamaya hazır olduğuklarını varsaymaktaydı – düşünce düzeyinde çoğunun Durham Raporu'ndan çıkan muğlak bir anlayışta bırakmayı tercih ettiği bir ilişkiydi bu. Beyaz kolonilerde Geniş Britanya tasarısına dönük coşku kuvvetliydi. Nitekim Meath kontunun her yıl kraliçenin yaş gününde (24 Mayıs) "İmparatorluk Günü"nü kutlama önerisini İngilizlerden daha çabuk benimsediler. Günün resmî tatil haline gelişi, Kanada'da 1901'de, Avustralya'da 1905'te, Yeni Zelanda ve Güney Afrika'da 1910'da, anavatanda ise çok gecikmiş olarak 1916'da yasalaştı. Ama sembolizm başka şey, emperyal federasyon tasarısının ima ettiği özerkliğin sınırlanışı başka bir şeydi. Bu açıdan Kanadalılara tanınan – ve 1879'dan itibaren uygulanan – İngiliz mallarına yönelik korumacı gümrük tarifeleri koyma hakkı, can alıcı bir noktaydı. Bu örneği çok geçmeden Avustralya ve Yeni Zelanda da izlemişti; federal bir imparatorlukta böyle bir haktan yararlanmak pek olası değildi. Federalist argümanda göze çarpan başka bir gedik ağırlıklı olarak beyazlardan oluşacak bir Geniş Britanya'daki yeri hiç de belli olmayan Hindistan'dı.** Ama gediklerin en büyüğü İrlanda'ydı.

İrlanda bütün kolonilerin ilki olmasına karşın, diğer beyaz kolonilerin 1880'lere doğru artık doğal hak olarak gördüğü "sorumlu hükümet"e en son kavuştu. Bunun üç sebebi vardı. Birincisi, İrlandalıların çoğunlukla kusursuzca açık tenli olmakla birlikte Katolik olmaları ve birçok İngiliz tarafından tenleri kömür rengiymişçesine ırksal bakımdan aşağı konumda görülmesiydi. İkincisi, bir azınlığın – özellikle adaya 17. yüzyılda yerleşenlerin soyundan gelenlerin – 1800 tarihli Birlik Yasası'nın öngördüğü düzenlemeyle İrlanda'nın Birleşik Krallık'ın ayrılmaz bir parçası olarak Westminster'dan yönetilmesini tercih etmesiydi. Üçüncü

* Radikal milliyetçilik çoğu kez en güçlü desteği Avrupa imparatorluklarının periferisinde buldu; bu açıdan Geniş Britanya akımının o dönemdeki Pan Alman Birliği'yle ortak bir yanı vardı. Milner'ın kendisi Almanya'da büyümüştü; en sadık yardımcısı Leo Amery de Hindistan doğumluydu ve (gizli tutmasına karşın) Macar asıllı bir Yahudi ailedendi. Aynı çevrenin nispeten taşralı sayılacak başka bir siması, İskoç romancı John Buchan'dı. Geniş Britanya fikrinin en cazip anlatımla ifade edildiği kitaplar onun romanlarıdır.

** Hindistan Chamberlain'ı şaşkınlığa uğrattı ve 1897'de yazdığı üzere, ona "bir yandan hazırlık yapılmadığı sürece dışarıdan saldırının ve içeride kargaşanın yol açacağı son derece ciddi tehlikelere, diğer yandan son derece ciddi finansal sıkıntılara açık iki arada bir derede kalmış" bir yer gibi göründü. Yabancı kentleri Birmingham'ı andırdıkları ölçüde seven bir adamın Kalküta karşısında büyülenmesi beklenemezdi.

önce olduğu gibi ve diğer beyaz kolonilerde artık geçerli uygulamayla – kendi parlamentosuna sahip olma hakkını tanımanın, imparatorluğun bütünlüğünü bir şekilde sarsacağı kanısına varmasıydı. Gladstone'un İrlanda'ya özerklik tanıma girişimlerinin boşa çıkmasında, diğer bütün sebeplerden çok bu etkili oldu.

Gladstone'un 1885 ve 1893 tarihli iki Özerklik Yasa Tasarısı'nın öngördüğü sınırlı yetki devriyle asla tatmin olmayacak radikal İrlanda milliyetçileri elbette vardı. Fenian Kardeşliği 1867'de bir ayaklanma girişiminde bulunmuştu; başarısızlığa uğramasına karşın, hâlâ bombalama eylemlerine girişebilecek güçteydiler. Fenian'dan kopan Invincibles ("Yenilmezler") adlı bir grup 1882'de İrlanda'dan Sorumlu Devlet Bakanı Lord Frederick Cavendish'e ve Müsteşar Thomas Henry Burke'e Phoenix Park'ta suikast düzenledi. İrlandalıların Britanya yönetimine karşı böyle şiddet eylemlerine başvurmaları şaşırtıcı değildi. Westminster merkezli doğrudan yönetim 1840'ların ortalarında bir milyonu aşkın insanın açlık ve hastalık yüzünden can verdiği feci kıtlığın ağırlaşmasına yol açmıştı. Patates ürününü *phytophthora infestans* (domates mildiyösü hastalığı)yok etmiş olabilirdi; ama hasat kesatlığını bir kıtlığa çeviren şey, İrlanda'daki Britanyalı yöneticilerin dogmatik *laissez-faire* politikalarıydı. Kaldı ki, şiddete başvuranlar her zaman küçük bir azınlıktı. Özerklik yanlılarının çoğu – Özerk Yönetim Birliği'nin kurucusu Isaac Butt gibi isimler – Kanadalıların ve Avustralyalıların yararlandığı düzeydeki yetki devrinden daha fazlasının peşinde değildi.* Butt ve hareketin en karizmatik lideri Charles Stewart Parnell, dil ve kültür bakımından Anglikanlaştıkları gibi aynı zamanda sağlam Protestanlardı. Kitty O'Shea'yle gönül ilişkisinin yol açtığı skandalla yıkılmaması halinde, Parnell gayet iyi bir koloni başbakanı olabilirdi: Hiç kuşkusuz Kanada başbakanlarından geri kalmayacak kadar İrlanda'nın çıkarlarını savunurdu; ama "Katolik Yönetim"in önünü açması mümkün değildi.**

Her iki Özerklik Yasa Tasarısı'nın da suya düşmesi Liberal Birlikçiler ve Muhafazakârlar açısından 1770'lerin at gözlüklü siyasetine dönüşün işaretiydi; o dönemde Parlamento'daki kafa denkleri de Amerika kolonicilerine yetki devrine inatla karşı çıkmıştı. Bu tavrın kaçındığı soru açıktı. İlk koloni olan İrlanda'ya bile parlamentosunu seçme konusunda güven duyulmazsa, Geniş Britanya'nın bir gerçekliğe dönüşmesi nasıl mümkün olabilirdi? Birlikçilik ve yeni "yapıcı"

* Bizzat Gladstone bu benzetmeyi yaptı: "Kanada sadık ve dostça davrandığı için özerklik elde etmedi; özerklik elde ettiği için sadık ve dostça bir tutuma girdi." Bu doğruydu ama Liberal Birlikçiler böyle bir mantığa kulak asacak anlayışta değildi.

** Ama paradoksal biçimde, Birlikçi duyarlılığın Kanada'dan daha güvenilir kaleleri çok azdı. Daha 1870'te Ontario'da "Britanya İmparatorluğu'nu parçalamaya ... yönelik bütün girişimlere karşı koymayı" amaç edinen 900 Orange locası vardı.

lişkiydi bu. Chamberlain'in Britanya Adaları'na Amerikan tarzı bir federal anayasa kazandırma, böylece İrlanda, İskoçya ve Galler'e ayrı yasama organları oluşturmalarına izin verirken, emperyal işleri Westminster'a bırakma fikrini aklından geçirdiği doğrudur; ama böyle tasarıları ciddi bir biçimde benimsediğine inanmak zordur. İrlanda konusundaki görece cehaleti göz önünde tutulunca, özerkliği "engelleme" arzusunu harekete geçiren şeyin en başta Gladstone'un bunu benimsemesi olduğunu düşünmekten insan kendini alamaz. Birlikçilerin temel inancı, başına buyruk Tory siyasetçi Lord Randolph Churchill'in ifadesiyle, özerkliğin "Britanya İmparatorluğu'nun kalbine bir bıçak saplayacağı" takıntısına dönüştü. Aslına bakılırsa, özerkliğin 1914'e kadar ertelenmesi İrlanda'nın kalbine bir bıçak sapladı; çünkü o sırada Ulster'deki Birlikçi muhalefet sertleşerek silahlı direniş noktasına varmıştı.

Ancak anlatılanların hiçbiri Büyük Britanya içinde "Geniş Britanya" fikrinin çekiciliğini azaltmadı. Kısmen seçmenlerin dar ekonomik çıkarlarını hedef alan bir konuydu bu. Eski sanayici Chamberlain'e göre, imparatorluk her şeyden önce ihracat pazarları ve iş olanakları demekti. Bu konuda bir ölçüde ona öncülük eden Salisbury, 1889'da Limehouse'ta bir dinleyici kitlesinden "imparatorluk olmadığında Londra'nın düşeceği durumu kafalarında canlandırmalarını" isteyerek, "istihdamdan ve sanayi yaşamından yoksun halde sefalete ve zevale batmış kalabalıkların bir yığını"ndan oluşan manzarasından bahsetmişti. Ama Chamberlain bu tarz ekonomik rasyonelleştirmeyi çok daha ileriye götürdü. Birmingham Ticaret Odası'nda 1896'da şunu belirtti:

> Dışişleri Bakanlığı ve Sömürgeler Bakanlığı esas olarak yeni pazarlar bulmakla ve eskilerini savunmakla uğraşıyor. Savaş Bakanlığı ve Denizcilik Bakanlığı çoğunlukla bu pazarları savunma ve ticaretimizi koruma hazırlıklarıyla meşgul. ... Dolayısıyla, ticaretin bütün siyasal çıkarların en mühimi olduğunu ve ticaretimizi artırmak ve sağlam bir temele oturtmak için en fazla çaba gösteren hükümetin halktan en büyük desteği göreceğini söylemek mübalağa sayılmaz.

Chamberlain için "nüfusun büyük bir bölümünün... sömürgelerdeki uyruklarla mal alışverişine bağımlı" olduğu aşikârdı. O halde hepsinin emperyalist anlayışta olması gerekirdi.

İmparatorluk Britanyalı seçmen kitlesi için ekonomik bakımdan gerçekten yararlı mıydı? Çok bariz biçimde yararlı olduğu söylenemezdi. Tasarrufları (tabii varsa) genellikle tasarruf bankaları ve başka finansal aracılar yoluyla İngiliz

memekteydi. Öte yandan, aşırı derecede yüksek olmasa bile emperyal savunmanın yükünü esas olarak taşıyan beyazların yerleştiği sömürgelerdeki vergi mükellefleri değil, Britanya'daki vergi mükellefleriydi. Aslına bakılırsa, o dönemde imparatorluktan asıl yararlanan kesimin dominyonlara göç eden – ve daha önce gördüğümüz üzere, sayıca epey çok olan – Britanya uyrukları olduğu ileri sürülebilir. 1900–1914 arasında İmparatorluk topraklarına dörtte üçü Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya olmak üzere iki buçuk milyon civarında İngiliz uyruğu göç etti. Göçlerin sonucu, çoğunlukla gelirin önemli ölçüde artması, vergi yükünün ise azalmasıydı.

Ne var ki, emperyalizmin rağbet görmesi için para kazandırması şart değildi. Birçok insan için *heyecan verici* olması yeterliydi.

Kraliçe Victoria döneminde Britanyalılar toplam 72 ayrı askerî harekât yürüttü; yani, *pax britannica* denen dönemde yıl başına düşen harekât sayısı birden fazlaydı. 20. yüzyıl savaşlarının aksine, bu çatışmalara katılan insan sayısı görece azdı. Victoria döneminde Britanya silahlı kuvvetlerinin personeli ortalama olarak nüfusun yüzde 0.8'i düzeyindeydi; üstelik askerler orantısız biçimde Kelt periferisinden ya da şehirli yoksul kesimlerden sağlanmaktaydı. Bununla birlikte emperyal cephe hattının çok uzağında yaşayan ve yabanördeği avı dışında hiç kurşun sesi duymamış kişilerin askerî kahramanlık öykülerine dönük doymak bilmez bir iştahı vardı. İmparatorluğun – sırf psikolojik tatmin sağlayan – bir eğlence kaynağı olarak taşıdığı önem konusunda söylenenlerde abartı yoktur.

Hiçbir mecra bunun dışında değildi. Westminster, Gonville ve Caius College, Kırım ve Magdala ürünü olan G. A. Henty'nin kaleminden "Mutlak Cesaret" ve "Nam ya da Şan Uğruna" gibi adlar taşıyan sayısız roman döküldü. Daha çok ısmarlama iş yapan bu tarihsel bilimkurgu yazarının emperyalizmi en açık savunan ürünlerinin ilham kaynağı, görece yakın askerî harekâtlardı: *With Clive In Hindistan* (1884), *With Buller in Natal* (1901) ve *With Kitchener in the Soudan* (1903) isimli bu kitaplar olağanüstü derecede popülerdi; Henty'nin romanlarının toplam satışı 1950'lerde 25 milyona kadar ulaşmıştı. İmparatorluktan esinlenen şiir sağanağı neredeyse aynı ölçüde mebzuldü. Tennyson'ın ustalıklı dizelerinden Alfred Austin ve W. E. Henley'nin dizelerine kadar "tumturaklı ifade"nin damgasını vurduğu bir çağdı bu: Neredeyse her iki kişiden biri "Victoria" için "Gloria"dan daha uygun olacak bir uyak bulmaya çalışan bir şair bozuntusuna dönüşmüştü.

İmparatorluğun ikonografisi de bundan daha aşağı kalmayan bir yaygınlıkla, Leydi Butler'ın tuvale aktardığı ve gösterişli yeni müzelerin sergilediği roman-

peryal edebiyata kadar uzanmaktaydı. Pears Sabunu'nun imalatçıları emperyal temaya özellikle düşkündü:

Beyaz Adamın Yükünü
hafifletmenin ilk adımı temizliğin erdemlerini öğrenmekten geçer.
PEARS SABUNU
uygarlık bütün ülkelerin kültürlerine sinerek ilerlerken,
yeryüzünün karanlık köşelerini parlatan güçlü bir etkendir;
en yüksek yerde durur –ideal tuvalet sabunudur.

Aynı reklamın halkı inandırmaya çalıştığı bir başka nokta bu takdire şayan ürünün "Britanya fetihlerinin formülü" olduğuydu; onun tropikal kuşağa varışı beraberinde "uygarlığın doğuşu"nu getirmişti. Başkaları da bu temaya sarıldı. Parkinson'ın Şeker Kaplı Tabletleri reklamlarda "Harika Bir Britanya Malı" olarak sunuldu. Lord Roberts'in Boer Savaşı sırasında Kimberley'den Bloemfontein'e giderken izlediği yol, bir tür kısaltma gibi dondurulmuş et ürünü "Bovril" ile ilişkilendirildi. 1914 öncesinde bir ağartıcıyla ilgili reklam kampanyası "Biz 'Chlorinol' Kullanacağız / Ve Beyaz Zenci Gibi Olacağız" sloganıyla yürütüldü.

İmparatorluk, çoğu kez Victoria döneminin "jingoizm" olarak bilinen popüler şovenliğini destekleyici en önemli kurum olarak görülen müzikhollere de malzeme sağladı. Aslında, terimin kökeni, sözlerini G. W. Hunt'ın yazdığı ve 1877-78 Doğu Krizi sırasında müzikhol şantörü G. H. Macdermott'un söylediği "By Jingo" şarkısından gelmekteydi. Kahraman "Tommy" teması üzerine sayısız çeşitlemelerin bir örneği olan şu dörtlük herhalde yeterli olacaktır:

İster Hindistan'ın mercan kıyısında nöbet tutsun,
İster Sudan'da bedeninden kan fışkırıyor olsun,
Bayrağımızı indirmemek için uğraşırken ölümüne,
Askerlik ve erkeklik akıyor onun her zerresinde.

Bu tür eğlence ve dönemin büyük emperyal fuarlarının sunduğu debdebe arasında gerçek bir bağ vardı. Prens Albert'in önayak olduğu 1851 Büyük Fuarı'yla başlayan fuar furyası önceleri uluslararası tanıtıma ve eğitime dönükken, 1880'lerde daha emperyal ve daha eğlenceli bir hale büründü. Özellikle emprezaryo Imre Kiralfy'nin fantezi gösterileri – "Hindistan İmparatorluğu" (1895), "Geniş Britanya" (1899) ve "Emperyal Enternasyonal" (1909) – halka egzotik şeyler sunarak

ilgi görmüştü. Sirk haline gelmiş bir imparatorluktu bu.

İmparatorluğun anavatanda geniş bir kitleye ulaşmasını sağlayan en önemli araç, popüler basındı. Halkın martavallara dönük iştahını tatmin etme yolunu Alfred Harmsworth'tan (1905'ten sonra Lord Northcliffe) daha iyi bilen kimse yoktu muhtemelen. Dublin doğumlu olan Harmsworth mesleğinin inceliklerini çığır açıcı *Illustrated London News*'la öğrendi ve servetini resimli dergi üslubunu gazete piyasasına aktararak kazandı. Resimler, büyük manşetler, hediyeler ve tefrikalar önce *Evening News*, ardından *Daily Mail* ve *Daily Mirror* gazetelerini yeni bir okur kesimi, alt orta sınıfa mensup kadınlar ve erkekler için dayanılmaz ölçüde çekici hale getirdi. Northcliffe gazete talebindeki fiyat esnekliğini de çabuk kavrayarak, 1908'de satın aldığı *The Times*'ın fiyatını hemen indirdi. Ama Northcliffe damgalı ürünlerin çok satılmasını sağlayan, her şeyden önce onun haber seçimiydi. Boer Savaşı sırasında *Mail*'in 1899'da bir milyon tirajı aşması bir tesadüf değildi. Editörlerinden biri gazete satışını neyin sağladığı sorusuna şöyle karşılık vermişti:

> Birinci cevap "savaş"tır. Savaş sadece haber arzı değil, haber talebi de yaratır. Savaşa ve onunla ilgili her şeye duyulan hayranlık öylesine köklüdür ki, ... bir gazetenin "Büyük Çatışma" manşetini atması satışının fırlaması için yeterlidir.

Başka bir Northcliffe çalışanı "halkın emperyal sorunlara ilgisinin derinliğini ve hacmini ... basının elindeki neredeyse hiç işlenmemiş en büyük kuvvetlerden biri" saymaktaydı. "Eğer Kipling İngiliz edebiyatında imparatorluğun sesiyse, biz [*Daily Mail*] de Londra gazeteciliğinde imparatorluğun sesi olduğumuzu haklı olarak ileri sürebiliriz" diye eklemekteydi. Northcliffe'in reçetesi basitti: "Britanya halkı iyi bir kahramandan ve iyi bir düşmanlıktan hoşlanır."

İlk günden itibaren Northcliffe gazeteleri siyasal açıdan sağa eğilim gösterdi; ama imparatorluğa soldan da destek vermek mümkündü. Gladstone'un ateşli taraftarı John Morley'den *Pall Mall Gazette*'i devralan ve daha sonra *Review of Reviews*'u kuran William Thomas Stead, kendisini "emperyalist, ayrıca on emre ve sağduyuya bağlı" biri olarak nitelendirmekteydi. Birçok tutkusu olan bir adamdı. 1899 Lahey Barış Konferansı'na, ortak bir Avrupa para birimi fikrine ve "beyaz köle ticareti"yle (Victoria döneminin diliyle fuhuş) mücadeleye destek verdi; ama yol gösterici ilkesi, "dünyanın ilerleyişi"ne bağlı olduğu varsayımıydı. Stead gibi adamların gözünde, imparatorluk parti siyasetini aşan bir şeydi.

sında öğrenciler, Din Yolu Derneği'nin 1879'da kurduğu *Boys' Own Paper*'la yetişen kuşaklar vardı. *BOP*, kardeş yayın organı *Girls' Own Paper*'la birlikte, genç okurlarına egzotik sömürge sınır bölgelerinde geçen maceraları düzenli biçimde ileterek yarım milyonu aşkın bir tiraja ulaştı. Ama bazılarına göre bu dergilerin amacı yeterince açık değildi. Böylece Ekim 1900'de sahneye çıkan *Boys of Empire* "Nasıl Güçlü Olunur", "İmparatorluğun Kahramanları" ve "Aslan Yavrularının Eğitildiği Yer: Avustralya ve Okulları" gibi makalelerle genç okurlarına daha sistematik olarak doktrin aşılamaya yöneldi. Son makale, üslubu ve temel varsayımlarıyla tipik bir örnek sayılabilir:

> Avustralya'da ... yerli sorunu hiçbir zaman vahim bir boyuta ulaşmadı. ... İç kesimlere sürülen Aborijinler hızla yok olup gidiyorlar. ... Avustralya okulları yarı siyah, yarı beyaz durumdadır; bir Avustralya okulunun yemek salonlarına köklü Oxford ve Cambridge üniversitelerinin en azından bir yüksekokulu için geçerli olan "satranç tahtası" terimi yakıştırılamaz.

Derginin aynı sayısında Erkek Çocukların İmparatorluk Birliği'nce* düzenlenen bir yarışmayla ilgili şu duyuru yer almaktaydı:

> Her yıl bir sınavda en yüksek puanı alacak iki çocuğa ... Ücretsiz olarak Batı'da çiftlik hayatıyla tanışma fırsatı.
>
> Ödüller arasında Kuzeybatı Kanada'da seçkin bir çiftçinin yanında kalmak üzere KARŞILIKSIZ ALET TAKIMI, KARŞILIKSIZ YOL BİLETİ ve KARŞILIKSIZ KONAKLAMA da vardır.

Bu popüler emperyalizmin – ve onun tüketicilerinden birçoğunun – kahramanlık arketipleri halktan insanlar değil, daha çok Britanya'nın seçkin özel okullarında eğitim görmüş bir elit tabakanın mensuplarıydı. Bu okulların bir yılda en fazla 20 bin dolayında öğrenciyi, yani 1901 itibariyle 15–19 yaş arasındaki erkek çocukların ancak yüzde 1'inden biraz fazlasını alma kapasitesi vardı. Bununla birlikte özel okul sisteminin dışında kalan erkek çocuklar onların maceralarıyla özdeşleşmekte pek güçlük çekmezlerdi. Böyle bir şeyin mümkün olmasının sebebi, para kazanmak için yazan pek çok kişinin de açık biçimde belirttiği gibi, özel okul öğrencilerinin sınıflarda değil, oyun sahasında öğrendikleri şeylerle imparatorluk kahramanlarına dönüşmesiydi.

* Sloganı "Çok Ülke, Tek İmparatorluk" olan bu kuruluşun 1900'de 7.000 üyesi vardı.

kompleksine benziyordu. Avlanma üst sınıfların gözde eğlencesi olmaya devam etti. Ama artık av hayvanlarını imha eden bir tür savaş olarak yürütülmekteydi ve av çantaları İskoçya kırlarından Hint cengellerine kadar katlanan bir artışla büyümekteydi.* Tek bir örnek vermek gerekirse, bir genel vali (Lord Minto) ve av arkadaşları 1906'da toplam 3.999 bağırtlak, 2.827 yabanördeği, 50 ayı, 14 domuz, 2 kaplan, 1 panter ve 1 sırtlan avlamışlardı. Avcılık aynı zamanda ticarileşerek, bazı sömürgelerde bir tür silahlı turizme dönüştü. Lord Delamere'e göre, kâr getirmeyişiyle dillere düşen Mombasa-Uganda demiryolundan para kazanmanın tek yolu, zengin turistleri Doğu Afrika'ya çekmekti.

Fakat Geniş Britanya idealini, gerçekleşmeye en çok yaklaştıran şey takım oyunlarıydı. Beyefendilere özgü olup ayaktakımınca oynanan futbol, hiç kuşkusuz ülkenin en başarılı spor ihracıydı. Herkesin yapabildiği bir spor olmasından dolayı, siyasal kuşkuculuğuyla bilinen işçi sınıfından tutun, ondan daha da kuşkucu Almanlara, kısacası Amerikalılar dışında herkese çekici geldi.** "Geniş Britanya"nın yeni ruhunu gerçek anlamda özetleyen bir spordan söz edilecekse, ayaktakımına özgü olup beyefendilerce oynanan ragbiydi. Sert bedensel temasa dayalı bir takım sporu olan ragbi Cape Town'dan Canberra'ya uzanan beyaz imparatorlukta hemen benimsendi. Yeni Zelanda'nın All Blacks takımı 1905 gibi erken bir tarihte ilk kez imparatorluk genelinde bir tura çıktı ve tek bir atış hakkıyla mağlup olduğu Galler dışında bütün ev sahibi takımları yendi. Eğer Güney Afrika'nın Maori oyuncuların sahaya çıkmasına koyduğu yasak olmasaydı, muhtemelen diğer beyaz kolonileri de alt edeceklerdi.

Kriket, incelikli ve uzatmalı ritimleriyle, sahaya yerleşmedeki takım ruhuyla ve topa vuran oyuncunun tek başına kahraman oluşuyla, ırk ayrımlarını aştı ve sadece beyazların yerleştiği sömürgelere değil, Hint alt-kıtasına ve İngiliz Karayip adalarına da yayıldı. İmparatorluk içinde 18. yüzyıl başlarından itibaren oynanmakla birlikte, 19. yüzyıl sonlarında en saf emperyal oyun olarak kurumlaştı. İngiliz kriketinin dev ismi W. G. Grace öncülüğünde amatörlerden ve profesyonellerden kurulmuş bir karma takım, 1873-74'te Avustralya'da çıktığı üçer

* Curzon, kaplan vurmayı genel vali olmanın sağladığı bütün avantajların en büyüğü sayardı ve kurbanlarının üstünde otururken fotoğrafının çekilmesinden son derece iğrenç bir keyif alırdı. Babasına bunu soluğu kesilircesine şöyle anlatmıştı: "Ayaklarının altında yaprakları çatırdatarak hiç görünmeden gelişi ve bazen yürüyerek, bazen koşturarak, bazen öfkeyle kükreyerek birdenbire ortaya çıkışı sırasında insan kendi kalp atışlarını duyabiliyor."

** Şimdiki Amerikan futbolu aslında bildiğimiz futbol ve ragbi gibi aynı ortak İngiliz ata sporundan doğmuştur. Bir ara Amerikan yüksekokulları İngiliz Futbol Birliği'nin kurallarını benimser gibi oldu; ama 1870'lerde bir melez oyunda karar kıldı ve 1880'lere doğru gerek futbolla, gerekse ragbiyle bağdaşmayan ileriye pas atma zorunluluğu, topu elle atma gibi oldukça farklı kuralları benimsedi.

nel bir 11'in sahada yer aldığı ve genellikle ilk uluslararası maç sayılan karşılaşmayı Avustralyalılar 45 sayıyla kazandı. Daha da kötüsü, Avustralyalıların 1882'de Oval'de elde ettiği zaferle yaşandı. Bu yenilgi *Sporting Times*'ta şu ünlü ölüm ilanının çıkmasına yol açtı: "Oval'de 29 Ağustos 1882'de yaşamını yitirerek, kederli dostlardan ve tanıdıklardan oluşan geniş bir çevreyi yasa boğan İngiliz kriketini derin bir sevgiyle anıyoruz. Huzur içinde yat. – Naaşı yakılacak, külleri Avustralya'ya götürülecektir."

Sonraki yıllarda İngilizlerin sömürge takımlarına yenilme alışkanlığı Geniş Britanya'nın kenetlenmesine yardımcı oldu. Oyunun kurallarında uyumu sağlamak üzere ilk kez 1909'da toplanan Emperyal Kriket Konferansı gibi kurumlar, ortak bir emperyal kimlik duygusunun oluşmasında Seeley'nin yazdığı ya da Chamberlain'in söylediği şeyler kadar can alıcı rol oynadı.

Oyun sahası emperyalizminin belki de ilk arketip ürünü, arkadaşlarının "Stephe" diye andığı Robert Stephenson Smyth Baden-Powell'dı. Charterhouse'da First XI adlı futbol takımının kaptanı olarak spordaki başarısıyla sivrilen Baden-Powell, amansız bir yükselişle Hindistan, Afganistan ve Afrika'da parlak bir askeri kariyere imza attı. İleride göreceğimiz üzere, dönemin en ünlü kuşatmasını bir kriket maçına benzeten oydu. Kurucusu olduğu Erkek İzci hareketinin ilkelerinde, geç dönem emperyal değerler sistemini kesin kurallara bağlayan oydu; son derece başarılı başka bir sportif ihracat ürünü olan izcilik, oyun sahasındaki takım ruhunu genelleştirerek bütün bir yaşam tarzına yaymayı amaçlamaktaydı:

> Hepimiz Britanyalı olduğumuza göre, üstümüze düşeni yapmak ve komşularımıza yardımcı olmak görevimizidir. Böylece güçlü ve bütünleşmiş oluruz; böylece bütün yapının – yani büyük imparatorluğumuzun – duvardaki çürük tuğlalar yüzünden yıkılmasından kimsenin korkusu kalmaz. ... "Önce vatan, sonra kişi", sloganımız olmalıdır.

Bunun pratikte ne anlama geldiği, Baden-Powell'ın da mezun olduğu okulun şehitler listesinden açıkça anlaşılır. Charterhouse'daki ana manastırın duvarları Afganistan'dan Omdurman'a dek şimdi artık çoğunlukla unutulmuş harekâtların savaş yadigârlarıyla doludur; bunlarda "oyunu gayretle oynayıp hakkını veren"* ve bunun bedelini canlarıyla ödeyen yüzlerce Charterhouse gencinin isimleri sıralanır.

* Henry Newbolt'un "Vitaï Lampada" (1897) şiirinin bu nakaratı, okul kriketini bir tür askerî staj gibi gösteren klasik tarifti. Newbolt, Clifton College'dan mezun olmuştu.

ner'ın inandığı gibi, İngilizler Tanrı'nın dünyaya hükmetme hakkını bahşettiği efendi ırk olduklarına göre, bunun mantıksal sonucu da dövüştükleri insanların doğuştan aşağı konumda olmalarıydı. Gittikçe böyle konularda nihai otorite sayılan bilimin de vardığı sonuç bu değil miydi?

Dr. James Hunt, 1863'te Britanya Bilimi İlerletme Derneği'nin Newcastle'daki bir toplantısında "zenci"nin maymun ile "Avrupa insanı" arasında kalan ayrı bir insan türü olduğunu ileri sürerek dinleyicilerini dehşete düşürmüştü. Onun bakışıyla "zenci" ancak "Avrupalıya doğal bağlılık halinde daha insani" hale gelecekti; ama esefle vardığı sonuç "Avrupa uygarlığının zencinin gereklerine ya da karakterine uygun olmadığı" yönündeydi. Olaya tanıklık eden Afrikalı gezgin Winwood Reade'e göre, Hunt'ın konuşması hiç de iyi karşılanmadı, dinleyicilerden bazılarının ıslıklamalarına yol açtı. Ancak bir kuşak içinde böyle görüşler yaygın bir inanışa dönüştü. Darwin'in eserinden etkilenen ama onu tanınmayacak ölçüde çarpıtan 19. yüzyılın bilim şarlatanları insanları fiziksel özellikler temelinde "ırk"lara ayırarak, sadece bedensel yapı değil, mizaç bakımından da kalıtımla geçen farklılıklara göre sıraladı. Haliyle en üste Anglosaksonlar, en alta ise Afrikalılar yerleştirildi. *A System of Phrenology* (1825) kitabının yazarı George Combe'un yaklaşımı iki bakımdan, yani ırk farklılıklarını sunuştaki aşağılayıcılığı ve bunlara açıklama getirmedeki düzenbazlığı bakımından tipikti:

> Yerkürenin farklı kesimlerine baktığımızda, buralarda barınan insan türlerinin kavrayış düzeyindeki aşırı ayrılıklar bizi şaşırtır. ... Afrika'nın tarihi, tabii olarak tarihi olduğu söylenebilirse, ... kesintisiz bir manevi ve fikirsel bir yalnızlık sergilemektedir. ... "Kolayca heyecana kapılan zenci, bütün tutkulara en üst derecede duyarlıdır. ... Zenci için acı ve açlık ortadan kalktığında geriye haz kalır. Sıkıntılarından bir an için kurtulduğunda, hemen şarkı söyler, tempo tutup dans eder."

Combe bu geriliğin açıklamasının "zenci kafatası"nın tuhaf biçiminde yattığı görüşündeydi: "Saygı, Merak ve Beklenti organları ... oldukça büyüktür. En büyük noksanları ise Vicdan, Sakınganlık, Yaratıcılık ve Düşünme alanlarında görülür." Böyle yaklaşımlar o dönemde etkiliydi. Kökü kazınamaz bir "ırk içgüdüsü" fikri 19. yüzyıl sonlarının ve 20. yüzyıl başlarının yazılarında temel bir unsur haline geldi. Buna örnek olarak Cornelia Sorabji'nin eğitim görmüş Hintli bir kadın doktorun bir pagan töreninde ateşe dayanıklılık sınavına gönüllü (ve kaçınılmaz) olarak katlanışına dair hikâyesi, Leydi Mary Anne Barker'ın yanındaki Zulu dadının köyüne dönüşünde yine vahşileşmesini anlatışı ya da W. So-

rısını beyhude bir çabayla Batılılaştırma uğraşını anlatan "Havuz" hikâyesi örnek verilebilir.

Frenoloji beyaz koloniciler arasında öteden beri yaygın olan ırksal farklılık varsayımlarını meşrulaştırmaya yönelik çeşitli düzmece bilim dallarından sadece biriydi. Daha sağlam bir düşünsel temele dayanmasından dolayı daha da sinsi bir dal ise "öjenik" olarak bilinen sözde bilimsel safsataydı. Bir "insanın doğal yeteneklerinin kalıtsal kökenli" olduğu, "herhangi bir hayvan soyunun başka bakımlardan eşit donanımlı iki türü içinde en zeki olanın yaşam kavgasında üstün çıkmasının kesin" olduğu ve 16 puanlı bir ırksal zekâ ölçeğinde bir "zenci"nin bir İngiliz'den iki kademe aşağıda olduğu fikirlerine *Hereditary Genius* (1869) kitabıyla öncülük eden kişi, matematikçi Francis Gaiton'du.* Cani ve yozlaşmış diğer yoz tipleri ayırt etmeye yönelik bileşik fotoğrafçılığı kullanarak teorilerini kanıtlamaya çalıştı. Cambridge mezunu bir başka matematikçi olan ve 1911'de London University College'da Gaiton Öjenik Kürsüsü'nün başına geçen Profesör Karl Pearson, daha sistematik bir yaklaşım geliştirmeye yöneldi. Bu parlak matematikçi, "biyometri" adını verdiği istatistiksel tekniklerinin ırksal yozlaşmanın imparatorluk için yarattığı tehlikeyi göstermede kullanılabileceği kanısına vardı. Ona göre sorun, ülkede gelişen refah düzeyinin ve sağlık hizmetlerinin doğal seçilim sürecini aksatarak, genetik bakımdan düşük bireylerin hayatta kalmalarına – ve "bu uygunsuzluğu çoğaltma"larına – fırsat vermesiydi. *Darwinism, Medical Progress and Parentage* (1912) adlı kitabında, "Yaşama hakkı her insanın kendi soyunu sürdürme hakkı anlamına gelmez" savını ileri sürdü. "Doğal seçilimin katılığını yumuşatmamızla ve gittikçe daha fazla sayıda zayıf, uygunsuz kişinin hayatta kalmasıyla birlikte, zihinsel ve bedensel ebeveynlik standardını yükseltmek zorundayız."

Ancak üreme tercihlerine yönelik devlet müdahalesinin bir alternatifi vardı: Savaş. Diğer birçok sosyal Darwinci gibi, Pearson'a göre de, hayat kavga demekti ve savaş bir oyun olmanın ötesinde doğal seçilimin bir biçimiydi. "Ulusal ilerleme ırksal zindeliğe bağlıdır ve bu zindeliğin en yüksek ölçüsü savaştır. Savaşlar bittiğinde insanoğlu artık ilerleyemez; çünkü düşük soydan gelenlerin doğurganlığını önleyecek hiçbir şey kalmaz."

Bu anlayışın barışseverliği özellikle kötücül bir öğreti durumuna düşürdüğünü söylemeye gerek yok. Neyse ki, imparatorluğun sürekli genişlemesiyle, ırksal bakımdan düşük direnişçilere karşı yürütülecek keyifli küçük savaşlar hiç eksik

* Bu ölçekte Lowland asıllı bir İskoç çok küçük bir farkla bir İngiliz'den üstün sayılırdı; antik çağ Atinalıları ise en tepede yer alırdı.

sanoğlunun ilerleyişine katkıda bulunduğunu düşünmek, memnuniyet vericiydi.

Son bir tuhaflığa da değinmek gerekir. Sosyal Darwinciler ırksal bakımdan düşük konumdaki alt sınıfların çok hızlı üremesinden endişe duyarken, evrim ölçeğinin tepesinde gördükleri insanların üreme çabalarının yetersizliğine çok daha az değinmekteydi. Antik Atina'dan artık kimse kalmadığına göre, insan türünün en seçkin kesimini o dönemde hem iyi bir soydan gelen hem de savaşlara katılan İngiliz subay sınıfında aramak gerekiyordu. Dönemin hikâye ve romanları bu tiple doludur. Henry Rider Haggard'ın *She* romanında "21 yaşındayken genç bir Apollo heykeli gibi duran" yakışıklı, cesur ve üstün derecede zeki sayılmayacak biri olan Leo Vincey buna bir örnektir. Arthur Conan Doyle, *Kayıp Dünya* romanının kahramanlarından Lord John Roxton'ın "garip, parıltılı, atılgan gözler – bir buzul gölü rengindeki soğuk açık maviye çalan gözler"le başlayan tasvirini şöyle sürdürür:

> ... sertçe kıvrılan burnuyla, göçük ve yıpranmış avurtlarıyla, üst kısmı seyrelmiş koyu kızıl saçlarıyla, kıvırcık ve erkeksi bıyıklarıyla, çıkıntılı çenesindeki küçük, atılgan tüy tutamıyla ... açık havada köpeklerle ve atlarla dolaşmayı seven, keskin bakışlı, atik İngiliz kır soylusunun özüydü. Teni, güneş ve rüzgâr yüzünden saksı gibi kıpkırmızıydı. Dolgun ve sarkık kaşları doğal haliyle soğuk gözlerine neredeyse vahşi bir görünüm vermekteydi; güçlü ve kırışık alnının daha da güçlendirdiği bir izlenimdi bu. Endamı sıskaydı ama bünyesi sağlamdı – İngiltere'de sürekli biçimde zahmetli olan böylesi bir işi kaldırabilecek çok az sayıda insan bulunduğunu kanıtlamıştı.

Böyle adamlar kesinlikle vardı. Ancak, dikkat çekici ölçüde yüksek bir oranın temsil ettikleri soyun çoğalmasına katkıları pek yoktu –çünkü onlar eşcinseldi.

Neredeyse yalnız erkeklere mahsus kurumlarda yetiştikleri ve yaşadıkları için eşcinsellik kültürüne eğilim duyan ve kızlarla ilişkilerinde güçlükler çekenlerle oğlancılığı alışkanlık edinenler arasında titiz bir ayrımın yapılması gerekir. Rhodes, Baden-Powell ve (daha ileride değinilecek olan) Kitchener, muhtemelen birinci kategoriye girer. Hector Macdonald'ın ise ikinci kategoriye girdiği kesindir.

Rhodes'un özel sekreteri Neville Pickering'le ilişkisinde olduğu gibi, Baden-Powell'ın 13. Hafif Süvari Alayı'ndan subay arkadaşı Kenneth "Oğlan" McLaren'e yoğun bağlılığı da bedensel ilişki düzeyine varmadı. Aynı şey Kitchener'ın dokuz yıl boyunca yanından hiç ayırmadığı emir subayı Oswald Fitzgerald'la dostluğu

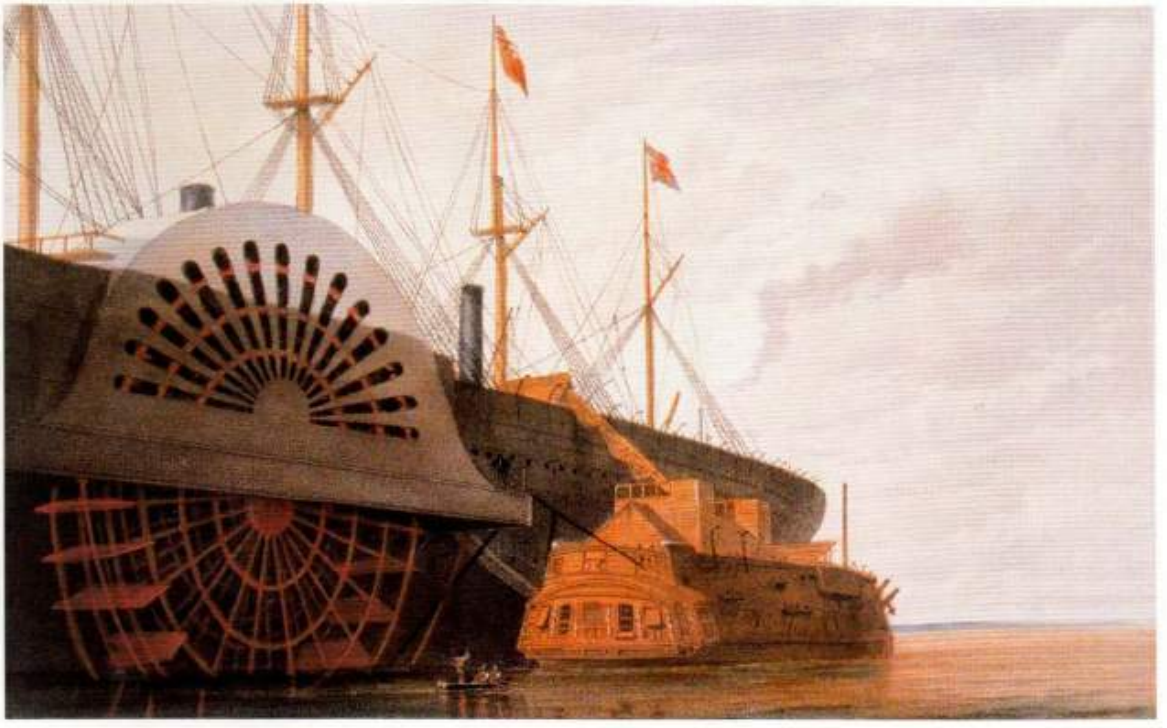
mekle birlikte, özel yaşamlarında olağanüstü efemine hale gelebilmekteydi. Örneğin, Kitchener kız kardeşi Millie gibi enfes kumaşlara, çiçek düzenlemelerine ve zarif porselenlere düşkündü; çöldeki harekâtlar sırasında ona iç mekân bezemesi üzerine mektuplar yazmaya zaman ayırırdı. Ama bar dedikodularıyla kesişen yanları olmakla birlikte bu durum ona "gay" yaftasını yapıştırmaya pek yetmez. Üçü de insanüstü bir bastırma mekanizmasının belirtilerini sergilemekteydi; 21. yüzyıl başlarının zihniyetiyle görünüşte anlaşılmaz olan bu olgu, Victoria döneminde üstün başarının vazgeçilmez bir unsuruydu. Kitchener'ın dadısı, hiç kuşkusuz müthiş bir Freudcu olmasa da, durumu erken saptamış ve yaralandığını annesinden gizlemesi üzerine, "Korkarım ki, Herbert bastırdığı şeyler yüzünden bir hayli sıkıntı çekecek" diye belirtmişti. Ned Cecil de Kitchener'ın "manevi ya da ruhsal bakımdan dışa açılmaktan çekindiğini" gözlemlediğinde aynı noktaya işaret edecekti.

Macdonald oldukça farklı bir vakaydı. Rossshire'lı bir çiftçinin oğluyken, İskoç Dağ Alayı'nda er olarak başladığı askerlik mesleğinde olağandışı bir yükselişle şövalye nişanlı tümgeneral rütbesine kadar çıktı. Daha başta pervasız cesaretiyle sivrilen Macdonald'ın özel yaşamı da farklı bir biçimde pervasız bir yaşamdı. Evlenmesine ve bir çocuk sahibi olmasına karşın, bunu gizledi ve evlendikten sonra karısını dört seferden fazla görmedi. Dış ülkelerde görevliyken eşcinsellik maceralarına düşkünlüğüyle nam saldı ve sonunda bir Seylan demiryolu kompartımanında dört oğlanla uygunsuz vaziyette basıldı. Geç Victoria dönemi Britanyası'nın gittikçe daha ahlakçı kesilmesiyle – ve oğlancılığa karşı yasaların gittikçe daha sıkı uygulanmasıyla – birlikte, imparatorluk "Dövüşken Mac" gibi eşcinsellere sınırsız erotik fırsatlar sundu. Kenneth Searight başka bir örnekti; 26 yaşında İngiltere'den ayrılmadan önce yalnızca üç seks partneri olmuştu ama Hindistan'da kendine çok geniş bir alan bularak yaşadığı çok sayıdaki seks macerasını ayrıntılı biçimde şiirlere döktü.

Aşırı Tepki

Sudan'da 2 Eylül 1898'de yaşanan olaylar geç Victoria dönemi emperyalizminin doruğu, dünya hâkimiyetini bir ırksal ayrıcalık sayan kuşağın vardığı uç noktaydı. Omdurman Çarpışması çöl kabile adamlarından oluşan bir orduyu ve dünya tarihinin en büyük imparatorluğunun askerî kudretini karşı karşıya getirdi; daha önce Güney ve Batı Afrika'da özel kaynaklara dayanarak yürütülen savaşların aksine orada resmî bir savaş söz konusuydu. Tek bir çarpışmada, karşı ta-

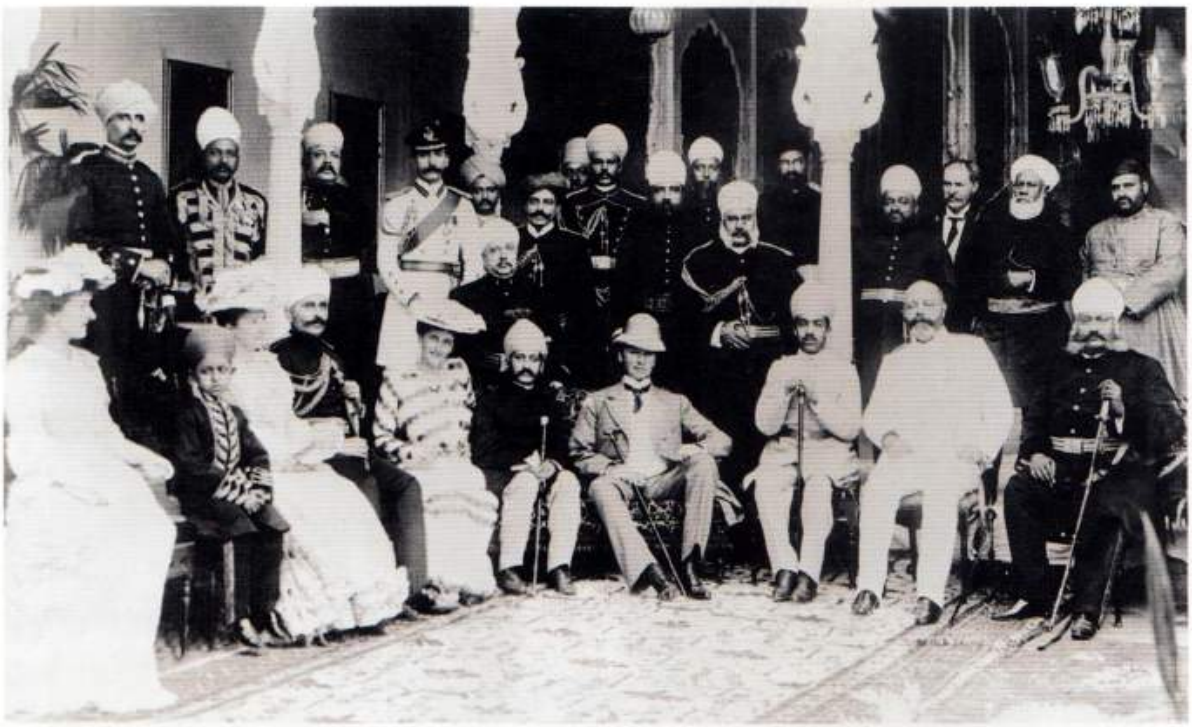
Victoria döneminin güç kaynakları: "*Great Eastern*'den Kabloların Denize İndirilişi", 1866; fillere binmiş Hintli askerler, bir topu çeken Britanyalı askerler, 1897; Hugli Nehri üzerinde buharlı gemiler, 1900

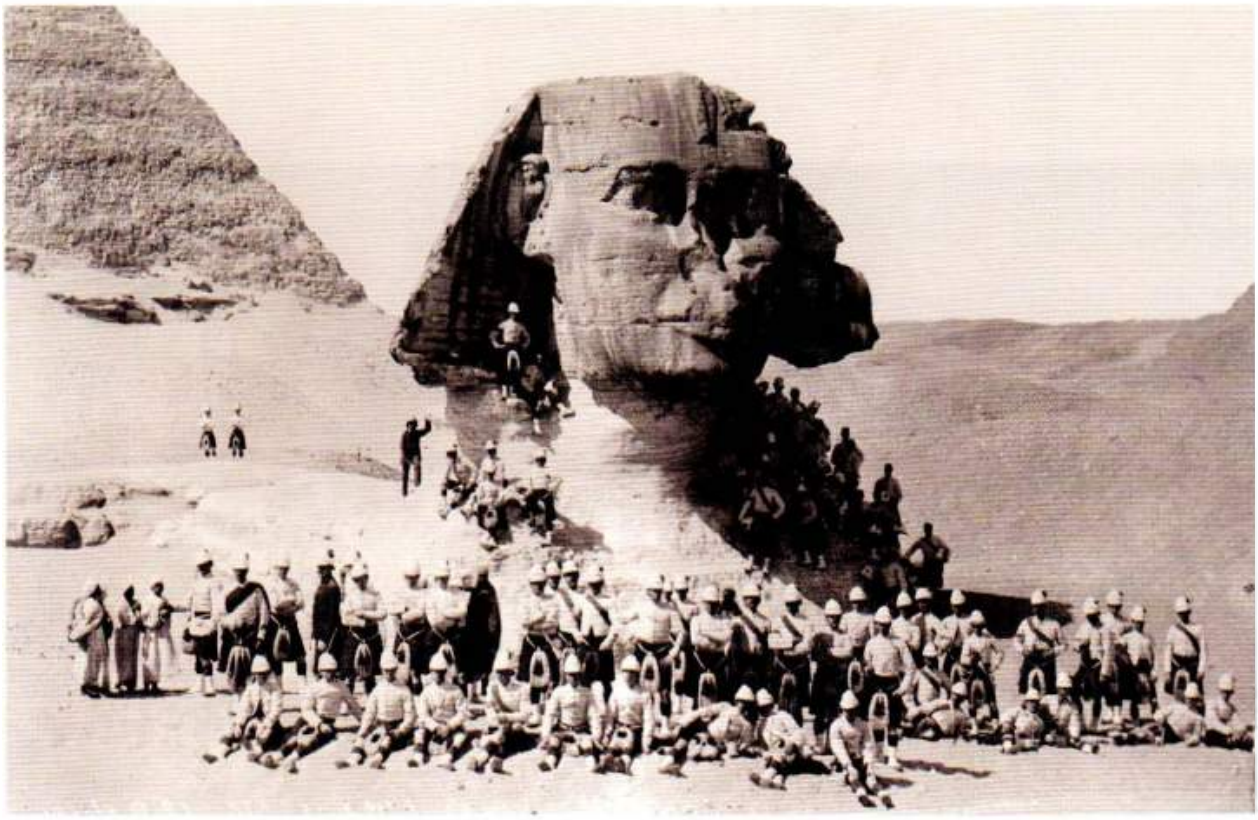

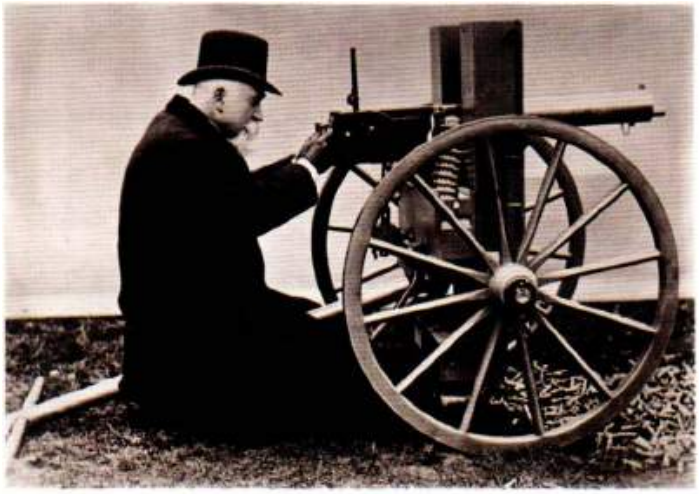
Tory-antalizm ve Terörizm: Curzon ve aristokrat arkadaşları Aina-Hana'da, Mihrace Peşkay'ın Sarayı, yak. 1900; Delhi Durbar'ı, 1903; Aurobindo Ghose – St Paul Okulu; King's College, Cambridge; Alipore Adliye Binası

Emperyal kibir: İskoç askerler Gize'deki Sfenks'in çevresinde, 1882;
Hiram Maxim makineli tüfeğiyle, yak. 1880; Omdurman'da ölü dervişler, 1898

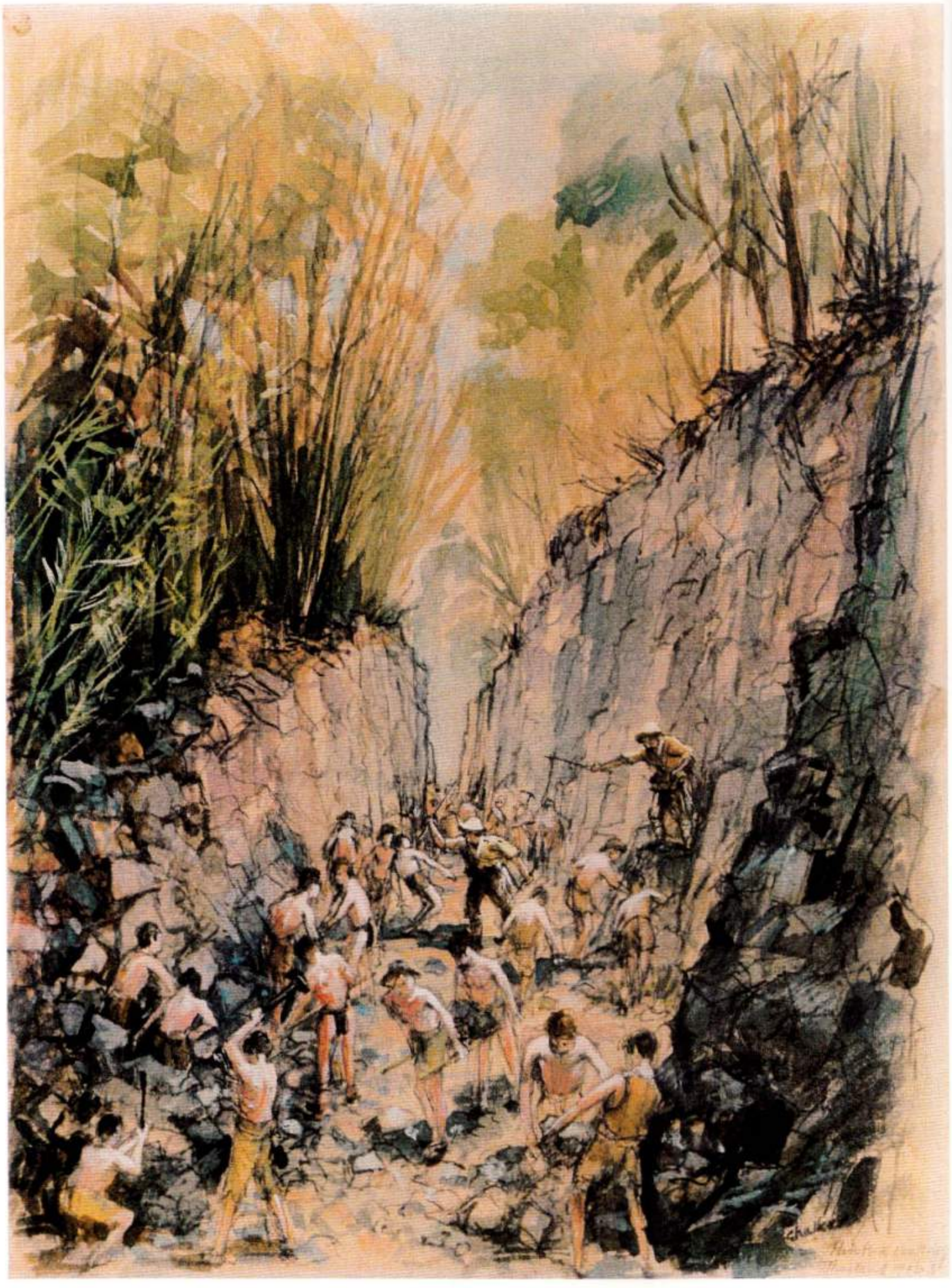
Emperyal intikam meleği: Winston Churchill, Britanya'ya dönüş yolculuğunda, 1899; Güney Afrika'daki Britanya toplama kamplarını kınayan Fransız karikatürü, 1901; Spion Kop, 1900

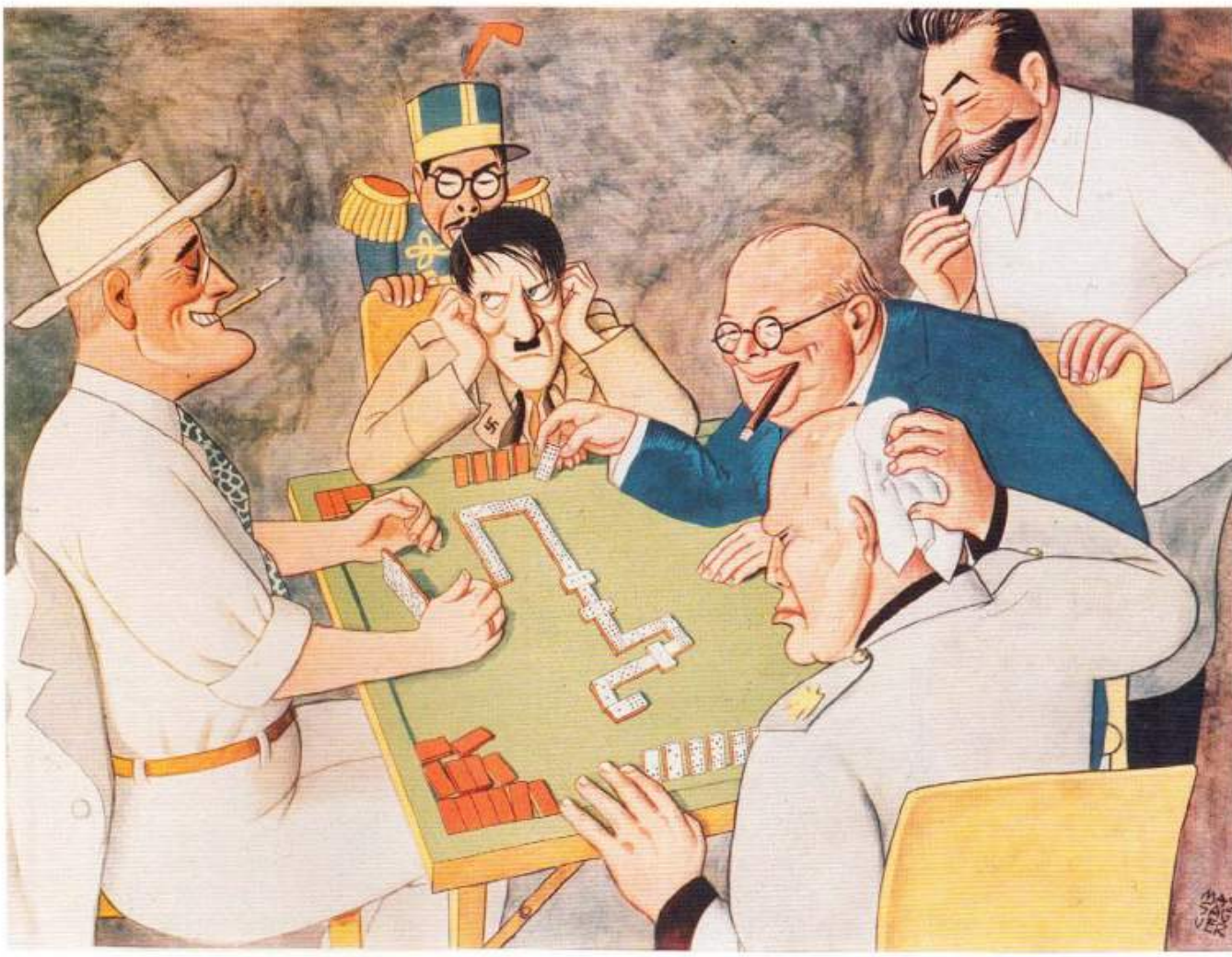

I. İmparatorluklar Savaşı: Fransa, İngiltere, Rusya, Japonya ve Almanya pençelerini Çin'e geçiriyor, Alman karikatürü, 1900; İngiliz ve Hintli askerlerin yer aldığı Fransız kartpostalı, Nantes, yak. 1916; T. E. Lawrence, 1917

II. İmparatorluklar Savaşı: Konyu-Hintok geçidinin açılışını gösteren eskiz, Tayland, Jack Chalker, 1942; Hintlileri Britanya yönetimini devirmeye kışkırtan Japon karikatürü, yak. 1942; "Ekip çalışması, oyunu kazandırır", Conrado Massaguer'in karikatürü

अ जा के सब उपनिवेश खड़े हो गये हैं॥ हम भारतवासियों को और
अ जों के पांव के नीचे बने रहने की जरूरत नहीं। आओ, हम भी
ड़ हो जाएं और इस सुयोग को हाथ से जाने न दें॥
इंग्ले सकल उपनिवेश जागिया उठियाछे। इंग्लेंडेर दासत्वे भारतवासीदेर
चिरब जीवन काटाइबार कि प्रयोजन। जागो, उठिया दांड़ाओ एई सुयोगा आर
हारायो ना।

İmparatorluğun batışı: Albay Cemal Abdülnâsır gösteri yapan Mısırlılar arasında, 29 Mart 1954; Süveyş Krizi sırasında Port Said ablukası, 19 Kasım 1956

manı imha edildi. Newbolt'un "Vitaï Lampada" şiirinde yazdığı gibi, çöl kumu "kanla sırılsıklam" oldu. Omdurman, emperyal aşırı tepkinin şahikasıydı.

Britanyalılar bir kez daha stratejik ve ekonomik hesapların bir araya gelmesiyle emperyal erişim alanlarını genişletmeye başladılar. Sudan'a giriş Nil'in yukarı çığırlarına göz diken diğer emperyal devletlerin, özellikle de Fransa'nın emellerine karşı bir tepkiydi. Ayrıca o sırada komşu Mısır'da hatırı sayılır yatırımları bulunan Rothschild ailesi gibi borsa bankerlerine de cazip geldi. Ama Britanya kamuoyunun olaya bakışı böyle değildi. Çünkü konuyu zevk alarak işleyen *Pall Mall Gazette*'nin okurları için Sudan'a boyun eğdirmek, saf ve yalın bir biçimde, bir intikam meselesiydi.

Sudan, 1880'lerin başlarından itibaren dört başı mamur dinsel bir devrime sahne olmuştu. Mehdi ("beklenen rehber", yani 12 imamın sonuncusu) olduğunu iddia eden karizmatik bir din adamı, dervişlerden oluşan büyük bir ordu toplamıştı. Saçlarını kazıtan ve basit cüppelere bürünen bu dervişler, İslam'ın katı Vehhabi mezhebi uğruna var güçleriyle dövüşmeye hazırdı. Çöl kabilelerinden destek alan Mehdi, Britanya işgali altındaki Mısır'ın yönetimine açıkça kafa tuttu. Hatta kuvvetleri 1883'te emekli bir Britanya subayı olan Albay William Hicks komutasındaki 10 bin kişilik bir Mısır ordusunu bütünüyle yok etti. W. T. Stead'in öncülük ettiği öfkeli bir basın kampanyasının ardından, Mısır hıdivinin "Ekvatorya" valisi olarak 1870'lerde altı yıl Hartum'da kalmış olan General Charles George Gordon'ı bölgeye gönderme kararı verildi. Gordon, nişan kazanmış bir Kırım Savaşı gazisi ve 1863-64 Taiping ayaklanmasını bastıran Çin ordusunun komutanı olmasına karşın Britanya siyaset erbabınca hep yarı meczup biri olarak görülmüştü ve bunun bazı sebepleri vardı.* Mazoşistliğe varacak ölçüde çileci ve bağnazlığa varacak ölçüde dindar biri olarak, kendisini Tanrı'nın ulağı gibi görmekteydi. Çok sevdiği kız kardeşine bunu şöyle açıklamıştı:

> Herkese düşen ayrı bir görev vardır, herkese biçilmiş bir kader vardır; bazılarına Kurtarıcının sağ ya da sol tarafına oturmak nasip edilmiştir. ... Beden için "Sen öldün, dünyayla bir alakan yok" sözlerini kabul etmek zordur. Dünyadan ruhen kopmak, onun zevklerine, üzüntülerine ve rahatlıklarına bir ceset kadar kayıtsız kalmak herkese ne kadar zor gelir! Dirilişi tanımaktır bu.

* Hindistan'a genel vali olarak atanan Lord Ripon'ın özel sekreteri olma teklifini kabul ettikten sadece üç gün sonra istifa etti. İşi çıkmaza süren şey genel valinin kendisine gelen bir mektubu ilgiyle okuduğu yolunda bir cevap yazmasının istenmesiydi. "Lord Ripon'ın bunu hiç okumadığını gayet iyi biliyorsunuz ve ben de böyle bir şey söyleyemem" diye bildirmişti Gordon. Ayrıca akşam ziyafetlerinden hoşlanmama gibi bir takıntısı vardı ve bu da genel valinin özel sekreterliğini yapmasının önünde ciddi bir engel oluşturacaktı.

"Kaderimde yazılı olanı izlemeye hazırım." Hartum'da konuşlanmış Mısırlı askerleri tahliye etmek üzere görevlendirildiğinde, tek başına yola çıktı ve kendisine verilen talimatın tam aksine kenti savunmaya karar verdi. Oraya 18 Şubat 1884'te vardığında, kararı artık "Mehdi'yi bozguna uğratmak"tı; ama etrafı sarıldı, kuşatma altına girdi ve – oraya ulaşmasından yaklaşık bir yıl sonra – cesedi paramparça edildi.

Hartum'da kapana kısılmış haldeyken, Londra'daki hükümetin kendisini yüzüstü bıraktığı yolunda gittikçe artan kuşkusunu güncesinde dile getirdi. Kuşatma devam ederken, kafasında Dışişleri Bakanı Lord Granville'in şöyle yakındığını kurdu:

> Yahu, diye *geçiriyordur* içinden, bu adam *ancak* altı ay direnebilirdi ve bu iş Mart'ta başladı. (İçinden ayları saymaya başlıyordur.) Ağustos! Eee, teslim olmalıydı artık! Ne olacak şimdi? Bir sefere girişelim diye ortalığı inletecekler. ... Bu işin şakası yok; *o iğrenç Mehdi*! Ne diye elindeki yolları daha iyi kollamaz? *Ne* yapacağız ŞİMDİ? ... O Mehdi neyin peşinde, anlayamıyorum. Niçin bütün toplarını nehir kıyısına yığıp geçiş yolunu kapatmıyor? E, ne olacak? "Hartum'a gitmek zorunda kalacağız!" Milyonlara mal olacak, ne berbat iş!

Gordon'ın görevlendirilmesine ta başından beri karşı çıkmış olan Mısır'daki Britanya temsilcisi ve başkonsolosu Sir Evelyn Baring, daha da sert biçimde sövüp saymaktaydı. Gordon'ın paranoyasında bir gerçekçilik payı vardı. Gladstone Mısır'ı işgal emrini vermiş olmaktan dolayı hâlâ rahatsızdı ve Sudan'ı işgal etmeye hiç niyeti yoktu. Gordon'ın kurtarılması yolundaki önerileri defalarca savuşturdu ve Sir Garnet Wolseley'nin kurtarma seferini kaçamak sözlerle aylarca oyaladıktan sonra hayata geçirdi. Birlikler oraya üç gün geç ulaştı. O sırada *Pall Mall Gazette* okurları Gordon'ın kuşkularını paylaşır hale gelmişti. Ölüm haberi Londra'ya ulaştığında ortalık karıştı. Kraliçe bile Gordon'ın kız kardeşine şunu yazdı:

> Ülkesine ve kraliçesine böyle sadakatle, böyle kahramanca, dünyaya örnek olan bir fedakârlıkla hizmet eden değerli, soylu ve yiğit kardeşinizin kurtarılmamış olması şaşırtıcı. Destek sözlerinin – ondan gitmesini isteyenleri sıklıkla ve sürekli sıkıştırmış olsam da – yerine getirilmemiş olması, bana tarif edilemez bir keder veriyor bana. Doğrusu, bu yüzden hasta düştüm. ... Acınızı samimiyetle paylaştığımı ve aziz kardeşinizin kahramanca ama acımasız akıbetinden dolayı İngiltere'ye sürülen lekeyi ne kadar kuvvetle hissettiğimi diğer kız kardeşlerinize ve ağabeyinize lütfen bildirin!

Ama Gordon'ın öcünü almak için on üç uzun yıl geçti.

Sudan'a 1898'de giren İngiliz-Mısır ordusunun başında General Herbert Horatio Kitchener vardı. Suratındaki Prusya askerî acımasızlığı maskesinin ardında, daha önce gördüğümüz üzere, karmaşık, bazı bakımlardan efemine bir karakter yatmaktaydı. Mizah duygusundan yoksun biri değildi: Bütün ömrü boyunca görme bozukluğu çektiği için öylesine kötü bir nişancıydı ki, av köpeklerine Dan, Iska ve Yuh adlarını vermişti. Ama genç ve mahcup bir Hıristiyan askerken, Mısır'daki kısa süreli görüşmesinde Gordon'ın çileciliğini son derece çekici bulmuştu. Onun öcünü alma düşüncesi Kitchener'in içindeki sert adamı ortaya çıkardı. Wolseley'nin daha önceki istila kuvvetinde küçük rütbeli bir subayken, şimdi arazi yapısını iyi bilen biri olarak Mısır ordusunun "serdar"ı (komutanı) konumundaydı. Sefer kuvvetinin başında güneye doğru kıraç çöle ilerlerken, aklında tek bir düşünce vardı: Gordon'a borcunu bileşik faiziyle ödemek, daha doğrusu onun katillerine ödetmek. Mehdi artık ölü olabilirdi; ama babanın işlediği günahların cezası, vârisi olan Halife'ye çektirilecekti.

İki uygarlık Nil kıyısındaki Omdurman'da çatıştı: Bir yanda çöl sakini İslamcı köktencilerin kalabalık ordusu, diğer yanda ise Mısırlı ve Sudanlı destek kuvvetleriyle birlikte Geniş Britanya'nın iyi talim görmüş Hıristiyan askerleri vardı. İki tarafın mevzilenişi bile aralarındaki farklılığı yansıtmaktaydı. Sayıca 52 bin dolayında olan dervişler ova boyunca parlak siyah, yeşil ve beyaz sancaklar altında yayılarak yaklaşık sekiz kilometrelik bir hat oluşturmuştu. Kitchener'ın ancak 20 bini bulan askerleri ise arkaları Nil'e dönük halde, bildik bitişik nizamla omuz omuzaydılar. Britanya mevzilerinden bakan kişilerden biri de Harrow Okulu mezunu bir karacı subay olarak Hindistan'da bulunması gerekirken, bir yolunu bulup *Morning Post* gazetesinin savaş muhabiri olarak, süvari yüzbaşılığına denk sayılan bir konumla Kitchener'in seferine katılmayı başaran 23 yaşındaki Winston Churchill'di. Şafak sökerken düşmanı ilk kez gördü:

> Bütün yığınların harekete geçtiğini ve hızla ilerlediğini birdenbire fark ettim. Başlarındaki emirler atlarını dörtnala sürerek safların önüne geçtiler. İzcilik ve devriye için öne çıkmış adamlar sağa sola saçıldılar. Ardından bağırmaya başladılar. Tepeden hâlâ bir buçuk kilometre kadar ötede, arazi kıvrımları nedeniyle serdarın ordusunun görüş alanı dışındaydılar. Bağırışların gürültüsü aşağıda nehir kıyısında bekleyen askerlerce cılız bile olsa duyulabiliyordu. Ama tepeden seyreden bizlere bu bağırışlar tıpkı bir fırtına öncesinde kabaran rüzgârın ve denizin patırtısı gibi yüksek ses dalgaları halindeki muazzam bir kükreme gibi ulaşıyordu. ... Kayalar ve kum tümsekleri birbiri ardı sıra insan seli altında kaldı. Gitme zamanıydı.

kıcı bir dinsel şevkti: Duyduğu bağırışlar "La ilahe illallah" tekbirleriydi. Çarpışma, karşılarındaki kuvvet için de riskliydi. Aslına bakılırsa, günün ilerleyen anlarından birinde Britanya'nın kayıplarının çok daha ağır bir düzeye çıkmasını Hector Macdonald'ın – serdarın komutlarına uymayarak – çabuk bir kararla giriştiği hamle önledi. Ancak Churchill'in ironi havasını aşan nitelendirmesiyle "dünyanın kibar milletlerinin canavarca bir mükemmelliğe ulaştırdığı mekanik ölüm saçıcı"nın karşısında sonuç itibariyle dervişlerin pek şansı yoktu. Britanyalıların Maxim makineli tüfekleri, Martini-Henry tüfekleri, helyografları ve arkadaki nehirde demirli halde bekleyen gambotları vardı. Dervişler ise birkaç Maxim edinmiş olsalar da, çoğunlukla antika tüfeklere, mızraklara ve kılıçlara dayanmaktaydı. Churchill bu savaşın kaçınılmaz sonucunu canlı bir dille şöyle anlatır:

> Maxim makineli tüfekler içlerindeki suyun tamamını tüketti ve çoğunun öldürmeye devam edebilmesi için Cameron Dağ Alayı'ndaki askerlerin mataralarıyla yeniden doldurulması gerekti. Tıngırdayarak yere düşen boş kovanlar her askerin yanı başında gittikçe yükselen küçük yığınlar oluşturuyordu. Bu arada mermiler ovanın öbür yanında etleri yırtarak bedenlere saplanıyor ve çarptıkları kemikleri paramparça ediyordu; korkunç yaralardan kanlar fışkırıyordu; yiğit adamlar ıslık çalan metalin, patlayan bombaların ve havaya kalkan tozun yarattığı bir cehennem içinde ilerlemek için didiniyordu – acı çekiyor, debeleniyor, can veriyordu. ... Saldıran dervişler girişik öbekler halinde yere çakılıp kalırken, arkadaki kitleler kararsız bir biçimde duraksadı.

Bütün bunlar beş saat içinde olup bitti.

Bir tahmine göre, derviş ordusu yüzde 95'e yakın kayıp verdi; bunların en az beşte biri hemen orada öldü. Buna karşılık, İngiliz-Mısır tarafının toplam kayıpları 400'ün altında kaldı ve sadece 48 İngiliz askeri yaşamını yitirdi. Daha sonra çarpışma alanını inceleyen Kitchener, veciz bir ifadeyle düşmana "iyi bir dayak" atıldığını belirtti. Ama bununla yetinmeyerek, Mehdi'nin mezarının yıkılmasını emretti ve Churchill'in sözleriyle "Mehdi'nin başını bir sefer hatırası gibi bir gazyağı kutusu içinde alıp götürdü." Ardından toplanan askerî bandoların bir açık hava konserine dönüşen gösterisinde sahte gözyaşları döktü. Konser programı Victoria dönemine ait gamlı duyguların sıkıştırılmış bir versiyonuydu:

Hıdiv marşı

Saul oratoryosundan Cenaze Marşı

Scipione operasından Handel Marşı ("Cesurlar İçin Çan Çalın") (hepsi El Bombası Muhafız Alayı bandosunun icrasıyla)

İskoç Cenaze Ağıtı (Cameron ve Seaforth Alayları'nın gayda bandosunun icrasıyla)

"Bana Bağlı Kal" ilahisi (11. Sudan Alayı bandosunun icrasıyla)

Churchill, özel konuşmalarında sadece Mehdi'nin naaşına yapılan saygısızlıktan değil, (yine Kitchener'i sorumlu tuttuğu) "yaralılara yönelik insanlık dışı kıyım"dan da acıyla yakındı. Churchill, İngiliz ateş gücünün coşkulu derviş savaşçıları ovaya saçılmış "kirli gazete parçaları" haline getirişi karşısında şaşkına dönmüştü. Ama halkın duygularını okşayıcı haberlerinde görev duygusuyla Omdurman'ı "barbarlar karşısında bilimin silahlarıyla kazanılan en üstün zafer" olarak duyurdu. Amerikalılar 50 yıl sonra Mariana Adaları'nda Japon donanmasını imha ederken bu tarz, tek yanlı bir savaşa "hindi avı" adını vereceklerdi.

Görünüşe bakılırsa Omdurman, İngiliz gücüne kafa tutmanın cezasız kalmayacağı yolundaki o eski dersi öğretiyor gibiydi. Ama çıkarılabilecek başka bir ders daha vardı. O gün çarpışmayı bilinçli olarak izleyen Alman askerî ataşesi Binbaşı von Tiedemann, bir gözlemcinin saptamasına göre derviş kayıplarının yaklaşık dörtte üçüne yol açan İngiliz Maxim makineli tüfeklerinin yıkıcı etkisini not etti. Tiedemann için buradan alınacak ders açıktı: İngilizleri alt etmenin tek yolu, onların ateş gücüne yetişmekti.

Almanlar Maxim'in savaş kazandırıcı potansiyelini kavramakta gecikmediler. II. Wilhelm daha 1888'de bu tüfekle yapılan bir gösteriye tanık olduğunda dosdoğru şu yorumu yapmıştı: "İşte tüfek bu – başkası yok." Lord Rothschild'in aracılığıyla 1892'de Berlinli takım tezgâhı ve silah imalatçısı Ludwig Loewe'ye Alman pazarı için Maxim makineli tüfekleri üretme lisansı verildi. Omdurman Çarpışması'nın hemen ardından, Alman ordusundaki her avcı taburunu dört makineli tüfekten oluşan bir bataryayla donatma kararı alındı. Maxim, 1908'e doğru her Alman piyade alayının standart levazımı haline geldi.

1898'in sonuna gelindiğinde Güney Afrika'da Britanya İmparatorluğu'nun gücüne hâlâ meydan okuyan tek kabile vardı. Daha önce Cape Town'daki Britanya nüfuzundan kurtulmak için yüzlerce kilometrelik bir yürüyüşle kuzeye doğru çekilmişlerdi; bağımsızlığa kavuşmak amacıyla bir ara Britanyalılarla kavgaya

lar Afrika'nın tek beyaz kabilesi, yani Boerler, yani Kap Kolonisi'nin ilk Hollandalı göçmenlerinin soyundan gelen çiftçilerdi.

Rhodes, Chamberlain ve Milner, Boerlerin bağımsızlığa düşkünlüğüne katlanamıyorlardı. Her zamanki gibi buradaki İngiliz hesapları hem stratejik hem de ekonomikti. Asya'yla yapılan ticaret açısından Süveyş Kanalı'nın artan önemine karşın, Cape Town "İngiltere için olağanüstü önemli" (Chamberlain) bir askerî üs olarak kaldı; bunun büyük çaplı bir Avrupa savaşında kanalın kapatılma ihtimali gibi basit bir sebebi vardır. Sömürgeler bakanına göre, bu üs "bütün İngiliz sömürgeci sisteminin köşe taşı"ydı. Öte yandan, Boer cumhuriyetlerinden birinin dünyadaki en büyük altın damarlarından birinin üstünde oturuyor olduğunun ortaya çıkması da önemliydi. Rand adlı bu dağlık bölge 1900 yılına gelindiğinde, dünyadaki altın üretiminin dörtte birini sağlamaktaydı ve esas olarak İngiliz sermayesinden oluşan 114 milyon sterlini aşkın bir parayı absorbe etmişti. Böylece eskiden yoksul olan Transvaal, bir anda Güney Afrika'nın ekonomik çekim merkezine dönüşme yoluna girdi. Ama Boerler altın için ülkelerine üşüşen ve *Uitlander* ("ecnebi") adını taktıkları on binlerce İngiliz göçmeniyle iktidarı paylaşmaya yanaşmadı. Britanyalıların Kap Kolonisi'ndeki siyah topluluğa (biraz) daha liberal davranmasını da uygun bulmadılar. Transvaal cumhurbaşkanı Paul Kruger'in bakış açısına göre, Boerlerin katı Kalvenci yaşam tarzı düpedüz İngiliz yönetimiyle bağdaşmayan bir şeydi. İngilizler açısından asıl sorun, bu Afrika kabilesinin diğerlerine hiç benzememesiydi – ancak bu farklılığın beyaz tenli olmalarından çok iyi silahlanmış olmalarında yattığı sonradan anlaşılacaktı.

Boerlerin korkutularak bağımsızlıktan vazgeçirilebileceği inancıyla, Chamberlain ve Milner'ın Boer Savaşı'nı kışkırttıklarını yadsımak kolay olmaz. *Uitlander*'lere beş yıllık ikametten sonra Transvaal'da oy hakkı verilmesi yönündeki talepleri – Chamberlain'in riyakâr ifadesiyle "Rand İçin Özerklik" – sırf bir bahaneydi. İngiliz politikasının asıl itkisi, Boerlerin Portekiz denetimindeki Delagoa Körfezi üzerinden denize ulaşmak üzere bir demiryolu hattı sağlama girişimini önlemek için gösterilen çabalarla açığa çıktı. Böyle bir hat onları ve altın madenlerini Cape Town'a giden İngiliz demiryoluna bağımlı olmaktan kurtaracaktı. Savaş da dahil her ne pahasına olursa olsun, Boerlere bağımsızlık fırsatı tanınmamalıydı.

Chamberlain zafer kazanacaklarından emindi: Victoria, Yeni Güney Galler, Queensland, Kanada, Batı Afrika ve Malay Eyaletleri'nden askerî yardım teklifleri almamış mıydı?* İrlandalı milletvekili John Dillon'ın iğneleyici sözleriy-

* Savaş sonuna doğru Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda gerçekten de 30 bin asker sağladı.

maydı bu. Ama Boerlere savaş hazırlığı için bolca zaman verildi. Rhodes'un ahbap çavuşu Dr. Leander Starr Jameson'ın 1895'te Transvaal'a karşı giriştiği başarısız "baskın"dan beri bir hesaplaşma vaktinin yakın olduğu açıktı. İki yıl sonra Milner'ın Güney Afrika yüksek komiseri olarak atanması da başka bir belirgin sinyaldi: Açıkça belirttiği görüşü, Güney Afrika'da "mutlak çatışma içindeki iki sosyal ve siyasal sistem"e yer olamayacağı yönündeydi. Boerler, bekleneceği gibi en gelişkin mühimmatla yığınak yapmaya girişti: Maxim makineli tüfeklerinin yanı sıra güçlerinin yettiği kadar Essen şirketi Krupp'un son model topları ve 2.000 metrelik hedefi vurabilen kasalar dolusu Mavzer tüfekleri aldılar. Benimsedikleri yaşam tarzı Boerleri keskin nişancı yapmıştı; artık silah bakımından da yeterince donanımlı sayılırlardı. Ayrıca arazi yapısını haliyle İngiliz *rooinek*'lere (tipik Tommy yanık teninden ötürü onlara takılan 'redneck' lakabının Afrikaner dilindeki karşılığı) çok daha iyi biliyorlardı. 1899 Noeli'ne gelindiğinde Boerler İngiliz topraklarının içlerine baskınlar düzenlemeye başladılar. Göründüğü kadarıyla bu sefer hindiler ava çıkmıştı. Ve ne kadar keskin nişancılar oldukları Spion Kop'ta yaşananlarla açık biçimde ortaya çıktı.

İngiliz bölgesi Natal'daki Ladysmith'te Boerlerce kuşatılan 12 bin İngiliz askerini kurtarmak üzere General Sir Redvers Buller – kısa sürede takılan adıyla "Sir Reverse" – gönderilmişti. Onun Spion Kop adlı tepenin çevresindeki Boer savunma mevzilerini yarmakla görevlendirdiği Korgeneral Sir Charles Warren, 24 Ocak 1900'de Lancaster Alayı askerlerinden ve *Uitlander* milislerinden oluşan bir karma kuvvete geceleyin ve sisin örtüsü altında tepenin sarp ve kayalık yamacına tırmanma emrini verdi. Karşılarına tek bir düşman gözcüsü çıktı ve o da kaçtı; görünüşe bakılırsa Boerler çatışmadan tepeyi teslim etmişlerdi. Kalın şafak sisi içinde Britanyalılar kolay bir zafer elde ettiklerine emin halde baştan savma bir siper kazdılar. Ama Warren arazinin görünümüne bakarak yanılmıştı. İngiliz mevzileri çevre tepelerdeki Boer top ve tüfek ateşine tamamen açıktı; aslına bakılırsa, Spion Kop'un en yüksek noktasına bile varılmış değildi. Sisin dağılmasıyla birlikte kıyım başladı. Bu sefer kıyımın mağdurları Britanyalılardı.

Çarpışmanın tanıkları arasında, yine savaş muhabiri olarak görevli olan Churchill de vardı. Daha 17 ay önce Omdurman'da gördüğü sahneler ile bu bozgun arasındaki tezat ancak bu kadar çarpıcı olabilirdi. Boer mermileri "dakikada yedi ya da sekizi bulan bir hızla" yağarken, dehşet içinde gözlerini diktiği manzara şöyleydi: "Arkası kesilmeyen yoğun bir yaralı konvoyu cephe gerisine akmaktaydı. Dağın eteğinde ambulans arabalarından bir köy oluştu. Mermilerin ezip parçaladığı ölülerin ve yaralıların etrafa saçılmasıyla, zirve pis kokan kanlı

"Spion Kop'taki sahneler şimdiye kadar gördüğüm en garip ve en korkunç sahneler arasındaydı" diye itiraf etti. Üstelik çelik fırtınasının tam göbeğinde de değildi. Sağ kurtulanlardan biri, silah arkadaşlarının gözü önünde yanıp kül oluşunu, ikiye biçilerek havaya uçuşunu ve kafaları kopmuş halde yatışını anlattı; kendisi de sol bacağını kaybetmişti. Böyle tüyler ürpertici ayrıntıların saklandığı anavatandaki gazete okurları için haberler hâlâ pek inanılır gibi değildi. Geniş Britanya hezimete uğramaktaydı – hem de 30 bin Hollandalı çiftçi karşısında.*

Mafeking

ABD için Vietnam ne ise Britanya İmparatorluğu için de Boer Savaşı, iki açıdan aşağı yukarı aynı şeydi: Çok büyük bir can ve para kaybı yaşanmış, 45 bin ölü** ve harcanan çeyrek milyar sterlinlik bir harcamayla ülkede derin görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Hiç kuşkusuz, İngilizler daha önce de Afrika'da felaketler yaşamış ve sadece Boerlere değil, 1879'da Isandhlwana'da Zulu *impis*'ine de yenilmişti. Ancak bu yenilgi her bakımdan daha büyük ölçekteydi. Ve savaş bittiğinde İngilizlerin ilk baştaki hedeflerine ulaşıp ulaşmadıkları belirgin olmaktan uzaktı. Basındaki şoven çevrelerin sıkıntısı, bozgun olduğu bu kadar açık olan bir şeyi yeni bir emperyal zafer görünümüne sokmaktı.

Şimdiki yazılış biçimiyle Mafikeng, oldukça tozlu ve dağınık bir küçük kenttir; kuzeybatıda kalan Kalahari Çölü'nün kokusunu neredeyse alabilirsiniz. Yüz yıl kadar önce daha da nahoş bir yerdi: Sadece bir demiryolu istasyonu, bir hastane, bir Mason binası, bir hapishane, bir kütüphane, bir adliye binası, birkaç ev bloğu ve Standard Bank'ın bir şubesi – kısacası, bildik derbeder emperyal ileri karakollardan biriydi. Birden fazla katı olan tek yapı, İngiliz mimarisi olmadığı apaçık görülen Kutsal Yürek Manastırı'ydı. Burası günümüzde uğruna savaşılmaya değer gibi görünmez. Ama 1899'da Mafeking önemliydi. Bir sınır kasabasıydı, Transvaal'a geçişten önce Kap Kolonisi'ndeki son kale gibiydi. Jameson Baskını oradan düzenlenmişti. Daha savaştan önce, Boer topraklarına daha büyük çaplı başka bir baskına girişmek üzere milislerden oluşan bir alay oraya konuşlandırılmıştı. Baskın gerçekleşmedi; aksine, askerler kuşatma altına girdi.

* 30 bin düşük bir tahmindi. Boerlerin verdiği rakama göre, 54.667 kişi silaha sarılmıştı; ama 1903'te Britanya makamlarının iddiası toplam 72.975 silahlı adamın olduğu yönündeydi.

** Ölen Britanyalıların yaklaşık üçte ikisinin düşmanla çarpışmadan değil, tifo, dizanteri ve başka hastalıklardan can verdiklerini belirtmek gerekir.

al ve Özgür Oranj Devleti'ndeki kuzenleriyle kader birliğine girebileceği korkuları artmaya başladı.

Mafeking kuşatması, Britanya'da savaşın en şanlı faslı, sahaya çıkan özel okul takımı ruhunun sonunda ağır bastığı bir an gibi sunuldu. Nitekim Britanya basını kuşatmayı bir tür büyük emperyal oyun, İngiltere ile Transvaal arasında yedi aylık bir uluslararası kriket maçı gibi işledi. Şansın yaver gitmesiyle, bu sefer İngilizler sahada ideal kaptanla, Birinci Bechuanaland Alayı'na albay rütbesiyle komuta eden eski Charterhouse mezunlarından "Stephe" Baden-Powell'la yer aldı. Onun gözünde kuşatma gerçekten de sonucu belirleyecek kriket müsabakasıydı. Hatta kendine mahsus gamsız tavrıyla Boer komutanlarından birine yazdığı mektupta şunu belirtti: "... Artık vuruş sırası bizde ve şimdiye kadar Cronje, Snijman ve Botha'nın top atışlarına karşı hiç sektirmeden 200 gün puan aldık. ... Çok keyifli bir oyun oynuyoruz." İşte savaşın – ya da en azından savaş muhabirlerinin – çok ihtiyaç duyduğu kahraman, "oyun"un nasıl oynanacağını içgüdüleriyle bilen adam buydu. Baden-Powell'ın çevresindeki kişileri etkileyen yönü soğukkanlılığından çok hiç uslanmayan çocuksuluğu, yani gözde kelimelerinden biriyle "atılganlığı"ydı. Her Pazar günü, ardından dans partilerinin yapıldığı gerçek kriket maçları düzenlerdi. Mafeking Şehir Muhafızları'na katılan George Tighe adlı bir sivil, Baden-Powell'ın "onlara özgü 'kurnazca' oyunda Boerleri güzelce alt edeceği"nden hiç kuşku duymadığını belirtmişti. Yetenekli bir taklitçi olarak, morallerini yükseltmek için sahnede komik kılıklara girerdi. Bir ara "bağımsız Mafeking cumhuriyeti" için kraliçe yerine Baden-Powell'ın başının yer aldığı mizahi pullar çıkarıldı. *Boy's Own Paper* bile böyle bir şeyi akıl edemezdi.

Mafeking, asker sayısı oldukça fazla ve öldürücü düzeyde üstün top ateşine sahip bir Boer kuvvetine 217 gün boyunca direndi. Cronje'nin dokuz sahra topuna ve öğrenci ağzıyla "Yaşlı Tepecik" adı takılan 94 librelik bir Creusot Long Tom'una karşı, savunmadaki kuvvetin ağızdan 7 librelik gülle doldurulan iki topu, mermileri "tıpkı bir kriket topu" gibi (daha ne olsun?) fırlatan bir antika topu vardı sadece. Başta *Daily Mail* için çalışan Leydi Sarah Wilson olmak üzere kasaba içindeki gazetecilerden gelen haberler, okurları sancılı bir merak içinde tuttu. Acaba B.-P. dayanacak mıydı? Boer tarafındaki hızlı atıcılar onu faka bastıracak mıydı? Mafeking, nihayet 17 Mayıs 1900'de kurtulduğunda Londra caddelerinde İngilizce *mafficking* kelimesine kaynaklık edecek ölçüde histerik sevinç gösterileri yaşandı – anti-emperyalist Wilfrid Scawen Blunt'ın sözleriyle, sanki "Napoléon yenilgiye uğratılmış" gibiydi. Baden-Powell ödül olarak yeni bir kuvvetin, Güney Afrika Polis Teşkilatı'nın başına getirildi ve hemen şevkle üniformasını tasarlamaya girişti.

başka yerlerde daha çok işe yarayacak 7.000'den fazla Boer askerinin bu kapışmaya çekilerek tutulduğu doğruydu. Ama insan yaşamı açısından hiç de bir kriket oyunu değildi bu. Başlangıçta 700 kişi olan savunma kuvvetinin yaklaşık yarısı ölü, yaralı ya da tutsak olarak kaybedildi. Gazetelerin haberlerinde bildirmediği bir gerçek, Mafeking'i savunmanın asıl yükünü siyah topluluğun çektiğiydi, hem de güya bir "beyaz adam savaşı" sayılmasına karşın. Baden-Powell (daha sonraları sayıyı yarıdan daha düşük verse de) sadece 700'den fazla siyahı silah altına almakla kalmadı; onları kasabanın beyaz kesimindeki koruyucu siperlerden ve barınaklardan yoksun bıraktı. Üstelik beyaz azınlığın karnını doyurmak amacıyla onların tayınlarını sistematik olarak azalttı. Her iki kesimden sivil kayıpların toplam sayısı 350'den fazlaydı. Ama açlıktan ölen siyah sakinlerin sayısı bunun iki katına varmış olabilir. Milner vurdumduymaz bir ifadeyle şunu belirtmişti: "Sırf 'zenci' unsurunu tamamen feda edin yeter; bu durumda oyun kolaylaşır."

Britanya kamuoyuna istediği sembolik zafer verilmişti; şair bozuntuları kaleme sarılıp şu dizeleri döktürebilirdi:

> Ne! Asayı çekip alarak elinden,
> Ona diz mi çöktüreceksiniz!
> Hizmetçileri bu ülkeyi korurken,
> Zırhlılarıyla doluyken deniz!
> (Austin, *To Arms!*)

> Âlem önünde gururun incinmiş ah;
> Göster onlara öfkeni tez elden;
> Eğer kafa tutarlarsa, alimallah,
> Vur, İngiltere, vur can evinden!
> (Henley, *For England's Sake*)

Oysa yalnız gazete sayfalarında kalan bir zaferdi bu. Kitchener'ın zekice belirttiği gibi, Baden-Powell "somut yarardan çok zevahir peşinde" biriydi. Aynı şeyi Mafeking'in kurtulması için de söyleyebilirdi.

Savaşın gidişatı 1900 yazında değişir gibi oldu. Hint ordusu gediklilerinden Lord Roberts'ın etkin önderliği altındaki İngiliz ordusu Ladysmith'i kurtardı ve Boer topraklarına girerek hem Özgür Oranj Devleti'nin başkenti Bloemfontein'i hem de Transvaal'ın başkenti Pretoria'yı ele geçirdi. Savaşı kazandığı kanısına varan

lilik Konağı'na yerleşti. Zemin kattaki geniş balo salonunda toplanan subayları dans etmeye başladı.

Bunun bir zafer dansı olacağı sanılmıştı. Ancak Boerler başlıca kentlerini kaybetmelerine karşın teslim olmayı inatla reddettiler. Bunun yerine gerilla taktiklerini uyguladılar. "Boerler hakça bir dövüşe yatkın olan Sudanlılar gibi değil; sıkışınca hep ufak midillilerine atlayıp kaçıyorlar" diye yakınır oldu Kitchener. Britanyalı makineli tüfeklerinin üzerine sportmence mızraklarla saldırsalardı sorun yoktu tabii! Böylece asabı bozulan Roberts, Boerleri en zayıf noktalarından vurmaya yönelik acımasız yeni bir stratejiyi benimsedi.

Çiftliklerin arada sırada yıkılması, bir süreden beri zaten başvurulan bir yöntemdi; genellikle gösterilen gerekçe de söz konusu çiftliklerin keskin nişancıları barındırması ya da gerillalara erzak ve istihbarat sağlamasıydı. Ama yeni stratejiyle İngiliz askerlerine Boerlerin evlerini sistematik biçimde yakma izni verildi. Toplam 30 bin civarında ev yerle bir edildi. Çözüm gerektiren tek sorun Boerlerin *veld* ["bozkır"] komandolarına katılırken geride bıraktıkları ve artık binlercesi evsiz kalan eşlerine ve çocuklarına ne yapılacağıydı. Barınaksız bırakma taktiğinin, kâğıt üzerinde Boerleri çok geçmeden sevdikleri insanları korumak için bile olsa teslim olmaya zorlaması gerekirdi. Ama bu oluncaya kadar, evsiz kalan insanların sorumluluğu artık İngilizlere ait sayılırdı. Onlara savaş tutsağı olarak mı, yoksa mülteci olarak mı davranılacaktı? Roberts'ın ilk baştaki görüşü "akrabaları bize karşı silaha sarılmış insanları beslemenin ancak direnişin sürdürülmesini teşvik edeceği ve ayrıca ağır bir yük getireceği" yönündeydi. Ama onları direnişçileri "gelip teslim olmalarına kadar mevzilerimizin ötesindeki akrabalarına katılmaya" zorlama yaklaşımı gerçekçi değildi. Biraz tereddüt ettikten sonra generaller bir çözüm buldu. Boerleri kamplara, daha kesin konuşmak gerekirse, toplama kamplarına sürdüler.

İspanyol kuvvetlerinin Küba'da 1896'da benzer taktiklere başvurması nedeniyle, bu uygulama tarihteki ilk toplama kampı örneği olmasa da, kepazeliğe yol açan ilk örnek oldu.* Britanya kamplarında çoğunluğu çocuk olmak üzere toplam 27.927 Boer can verdi. Bu rakam, bütün Boer nüfusunun yüzde 14.5'iydi ve ölümler esas olarak yetersiz beslenme ve kötü sağlık koşullarının sonucunda gerçekleşmişti. Bu yoldan ölen yetişkin Boerlerin sayısı, doğrudan askerî

* Berlin'de 1930'larda Britanya büyükelçisi olarak bulunan Sir Nevile Henderson, anılarında Nazi toplama kamplarının acımasızlığı konusunda Goering'e sitem ettiğinde, onun kitaplığının raflarından bir Alman ansiklopedisinin ciltlerinden birini çıkardığını aktarır: "*Konzentrationslager* maddesinin bulunduğu sayfayı açtı ve yüksek sesle okudu: ... 'Önce İngilizlerce Güney Afrika Savaşı sırasında kullanılmıştır.'"

siyahın yaklaşık 14.000'i öldü ve bunların yüzde 81'i çocuktu.

Bu arada Bloemfontein Valilik Konağı'nda, bando müzik yapmaya devam etti. Birkaç ay boyunca dansçıların tepinmeleri sonucunda balo salonunun döşemesi aşınmaya başladı. Subay eşlerinin başına bir kaza gelmesinden sakınmak için, eskimiş döşeme tahtalarının haliyle yenilenmesine gerek vardı ve öyle de yapıldı. Subay sofrası hesabına sevindirici bir kararla, eski tahtaların işe yarayacağı bir yol bulundu. Tahtalar, çocuklarına tabut yapmaları için Boer kadınlarına kalas başına bir buçuk şilinden satıldı.

Barınaksızlığın ve toplama kamplarının bir araya gelişi Boerlerin savaşma iradesini sarstı elbette. Ama müzakere masasına oturtulmaları ancak Roberts'ın yerine Kasım 1900'de geçen Kitchener'ın ülkeyi ölümcül bir dikenli tel ağıyla ve sığınaklarla sarmasından sonra sağlanabildi. Yine de varılan nihai sonuç koşulsuz teslimiyet değildi. Vereeniging Anlaşması'yla (31 Mayıs 1902) iki Boer cumhuriyeti bağımsızlığını kaybetti ve imparatorluk bünyesine katıldı. Buna karşılık Britanyalılar yaratmış oldukları tahribatı giderek yeniden inşa masraflarını üstlenmek zorunda kaldı. Öte yandan, anlaşma siyahların ve melezlerin oy hakkı sorununun çözümünü özyönetime geçişin sonrasına bıraktı ve böylece Güney Afrika halkının büyük çoğunluğunun üç kuşak boyunca yurttaşlıktan yoksun kalmasına yol açtı. Her şeyden önce, barış Boerlerin sınırlı oy hakkından yararlanmasını önleyemedi. Anlaşmadan tam sekiz yıl sonra, yani 1910'da özyönetim hakkına sahip Güney Afrika Birliği oluşturuldu; Boer başkomutanı Louis Botha başbakanlığı üstlenirken, diğer bazı savaş kahramanları da kabinesine girdi. Üç yıl içinde çıkarılan Yerli Arazi Yasası'yla Güney Afrika siyahlarının toprak mülkiyeti, fiilen ülkenin en düşük verime sahip olan onda birlik kesimiyle sınırlandırıldı.* Sonuçta Boerler kurdukları ilk devletlerin yanı sıra Britanya bölgeleri Natal ve Kap Kolonisi'ni de yönetir hale geldiler ve Güney Afrika genelinde *apartheid* denen ırk ayrımını uygulama yönünde ilk adımı attılar. Milner, geleceğin "beşte iki Boer ve beşte üç Britanya bileşimiyle barış, ilerleme ve kaynaşma" getireceğini ummuştu. Oysa bunu sağlamaya yetecek düzeyde İngiliz göçmeni Güney Afrika'ya yerleşmişti.

Boer Savaşı birçok bakımdan Güney Afrika'ya oranla Britanya'da daha köklü sonuçlar doğurdu; çünkü savaşın yürütülüş biçimine karşı tepkiler İngiliz siyasetini 1900'lerde kesin biçimde sola kaydırdı. İmparatorluğun geleceği açısından hesaplanamayacak sonuçlar getirecek bir kayıştı bu.

Bloemfontein'in bir dış mahallesinde, toplama kamplarında yaşamını yitiren Boer kadınları ve çocukları için dikilmiş hüzün verici ve heybetli bir anıt yer alır.

* Yasanın yol açtığı sonuçlar, Solomon Plaatje'nin *Native Life in South Africa* (1916) kitabında acı bir dille anlatılır.

şında, Cornwall'lı bir rahibin kızı ve 20. yüzyılın ilk savaş karşıtı eylemcilerinden olan Emily Hobhouse'un naaşı gömülüdür. Hobhouse 1900'de "güçlükler içinde süründürülen zavallı [Boer] kadınlar"a dair haberlerin kulağına çalınması üzerine, onlara yardım etmek amacıyla Güney Afrika'ya gitti. "Askerî harekâtlardan kaynaklanan mülk tahribatının, aileleri tahliyenin ya da başka olayların bir sonucu olarak muhtaç ve perişan duruma düşen – Boer, İngiliz ve diğer – kadınları ve çocukları doyurmaya, giydirmeye, barındırmaya ve kurtarmaya" yönelik Güney Afrikalı Kadınlar ve Çocuklar İçin Yardım Fonu'nu oluşturdu. Aralık 1900'de Cape Town'a gitmesinden kısa bir süre sonra, toplama kamplarını ziyaret etmek için Milner'dan izin kopardı; ama Kitchener ziyaretini Bloemfontein'de bulunan ve o sırada 1.800 kişiyi barındıran kampla sınırlı tutmaya çalıştı. Sabunun bile askerî makamlarca "lüks eşya" sayılmasına varacak kadar fena halde yetersiz barınma ve sağlık koşulları onu derinden sarstı. Kitchener'ın engelleme çabalarına karşın, gezisini sürdürerek Norvalspont, Aliwal North, Springfontein, Kimberley, Oranj Nehri ve Mafeking'deki diğer kampları gördü. Durum her yerde aynıydı. Bloemfontein'e döndüğünde koşullar daha da kötüleşmişti.

Toplama kampı politikasını durdurmaya yönelik bir girişimde bulunmak üzere İngiltere'ye dönen Hobhouse, Savaş Bakanlığı'nın konuya oldukça kayıtsız olduğunu gördü. Hükümet onun iddialarını araştırmak üzere Millicent Fawcett başkanlığında kadınlardan oluşacak bir komite atamayı gönülsüzce kabul etti ve anlamlı bir tavırla ona bu komitede yer vermedi. Hobhouse öfkeye kapılarak yeniden Güney Afrika'ya gitmek isteyince çıkışına bile izin verilmedi. Artık elinde kalan tek silah, kamuoyuna seslenmekti.

Kamplarda koşullar 1901'de daha da beter bir hal aldı. Ekim ayında toplam 3.000 kamp sakini öldü; böylece kamplarda ölüm oranı üçte birin üzerine çıktı. Bu kasıtlı bir soykırım politikası değildi; daha çok askerî makamların korkunç bir öngörü yoksunluğunun ve komuta yetersizliğinin bir sonucuydu. Fawcett Komisyonu da Hobhouse'un korktuğu ölçüde işe yaramaz çıkmadı; bayağı sert bir rapor hazırladı ve kamplardaki sağlık hizmetlerinin hızla düzeltilmesini sağladı. Chamberlain açıkça Savaş Bakanlığı'nı eleştirmekten kaçınmakla birlikte, Hobhouse'un açığa vurduğu gerçekler karşısında şaşkına döndü ve kampların Güney Afrika'daki sivil makamlara devri için hemen harekete geçti. Koşullar çarpıcı bir hızla iyileşti: Ekim 1901'de yüzde 34 olan ölüm oranı Şubat 1902'de yüzde 7'ye ve Mayıs'ta yüzde 2'ye indi.*

* Siyahların tutulduğu kamplar çok daha uzun sürede düzeldi; ölüm oranının Aralık 1902'de yüzde 38'le doruk düzeye çıkması, bunun önemli bir göstergesiydi.

luluğu ölçüsünde doğrusu berbat bir iş" olduğunu itiraf etti. "Yaptığımız ve yapmadığımız her şey için bize rahatça yöneltilen suçlamaların pek de asılsız olmadığı kanısındayım." Ama ne kadar samimi olsa da, onun pişmanlık duyması, yaratılan hasarı gidermezdi. Hobhouse'un kamplara ilişkin açıklamaları kamuoyunda hükümete karşı sert bir tepkiyi tetikledi. Parlamento'da Liberaller bundan yararlanma şansını kaçırmadı. Tory'lerin ve Chamberlain yanlılarının eline, İngiliz siyasetine yaklaşık yirmi yıldan beri egemen olan koalisyonuna yüklenmek için mükemmel bir fırsat geçmişti. Daha Haziran 1901'de Liberal Parti lideri Sir Henry Campbell-Bannerman, Boerlere karşı başvurulan "barbarlık yöntemleri"ni kınadı. Partinin radikal kanadının gözdesi olan David Lloyd George, Avam Kamarası'ndaki konuşmasında şunu belirtti:

> Mağrur bir halka karşı girişilen bir ilhak savaşı ... ister istemez bir imha savaşına dönüşür ve şu anda içine düştüğümüz durumda maalesef böyle görünüyor – çiftlikleri yakmak, kadınları ve çocukları evlerinden çıkarmak, ... bunları izlemesi kaçınılmaz olan vahşet, bu ülkenin adını lekeleyecektir.

Gerçekten de lekeledi.

Onu eleştirenlere göre emperyalizm, sadece ahlakdışı olmakla kalmıyordu. Radikaller emperyalizmin, bedelini İngiliz vergi mükelleflerinin ödediği, uğruna İngiliz askerlerinin savaştığı ama sadece Rhodes ve Rothschild gibi kalantor milyonerlerden oluşan küçük bir elit tabakanın yararlandığı bir yağma olduğunu öne sürüyorlardı. J. A. Hobson'un 1902'de yayımlanan ve derin bir etki yaratan *Imperialism: A Study*, kitabı bu tepkinin bir ifadesiydi. Hobson, "Her büyük siyasal girişim finans krallarından oluşan bu küçük grubun onayını ve pratik yardımını almak zorundadır" diyordu:

> Spekülatörler ya da finansal aracılar olarak ... emperyalizm ekonomisinin en ağırlıklı faktörünü oluşturuyorlar. ... Kazançlı işlerinin ... koşulları ... onları emperyalizmin yanında yer almaya yöneltiyor. ... Bu adamların kazançlı çıkmadığı bir savaş ... ya da başka bir kamusal şok yoktur; onlar genel itibardaki her sarsıntıdan kazançlarını emerek çıkaran vampirlerdir. ... Bu ailelerin serveti, faaliyetlerinin ölçeği ve kozmopolit örgütlenmesi onları ekonomik politikanın başta gelen belirleyicileri haline getiriyor. Emperyalizm işinden en çok çıkarı olan da, ülkelerin politikasına iradelerini dayatmada en geniş araçlara sahip olanlar da onlardır. ... Finans ... emperyal motorun enerjiye yön veren, işleyişi belirleyen düzenleyicisidir.

ce (yazılışı 1910, yayımlanışı 1914) kitabında Hobson'ın savını daha da ileriye götürdü: "Kahramanlık çağında Helen'in yüzü, bin gemiyi harekete geçiriyordu. Yaşadığımız altın çağda ise bu yüz daha çok bir Yahudi finansörün kurnazca hatlarını taşıyor. Lord Rothschild'in ve diğer tahvil sahiplerinin çıkarlarını savunmak uğruna, Mısır önce Büyük Britanya tarafından işgal, ardından da fiilen ilhak edildi. ... Hepsi içinde belki de en uç örnek, Güney Afrika'da yürüttüğümüz savaştır." Boer Savaşı'na sırf Transvaal altın madenlerinin kapitalist sahiplerinin elinde kalmasını sağlamak amacıyla girişildiği apaçık değil miydi? Radikal milletvekili Henry Labouchere'in sözleriyle, Rhodes "hep yurtseverlik maskesi takmış kaba bir çığırtkan ve kârları paylaştığı açıkgöz bir Yahudi finansörler çetesinin kuklası olan derme çatma bir imparatorluk kurucusu" değil miydi?

Her savaşı petrol rezervlerinin denetimi çerçevesinde açıklayan günümüzün komplo teorileri gibi, emperyalizme yönelik eleştiriler de aşırı bir basitleştirmeye dayanmaktaydı. (Hobson ve Brailsford aslında Kimberley kuşatmasında Rhodes'un nasıl bir rol oynadığından pek de haberdar değildi.) Belli finansal kurumlara kötücül bir güç atfeden diğer modern teoriler gibi, bazı anti-emperyalizm anlayışları da azımsanmayacak oranda bir anti-Semitizm taşımaktaydı. Bununla birlikte Brailsford, emperyalizmi "devletin varlık temeli olan amaçların saptırılması, hepimizin bedelini ödediği iktidar ve itibarın şahsi maceraperestlere kâr kazandırmak için kullanılması" olarak nitelendirirken hedefi bütünüyle ıskalıyor da değildi. "Bayrağı vazgeçilmez varlığı haline getirerek emperyal ticaretle uğraşmaktayız" diye yazmıştı, "ama kârlar sırf şahısların ceplerine giriyor." Bu, özünde doğruydu.

Britanya'nın geniş dış yatırım stokundan gelen muazzam para akışlarının büyük bölümü en fazla birkaç yüz bin kişiyi bulan küçük bir elit tabakanın eline geçmekteydi. Bu tabakanın tepesinde Londra, Paris ve Viyana'daki toplam sermayesi 41 milyon sterlin gibi baş döndürücü meblağlara varan ve böylece uzak ara dünyanın en büyük finansal kurumu haline gelen Rothschild Bankası yer almaktaydı hiç kuşkusuz. Firmaya ait varlıkların büyük kısmı devlet tahvillerine ayrılmıştı; bunlar içinde Mısır ve Güney Afrika gibi sömürge ekonomilerine dönük olanlar yüksek bir orandaydı. İngiliz nüfuzunun bu ekonomilere uzanmasının Rothschild ailesi için yeni işlere dayalı bir servet yarattığı tartışma götürmez bir gerçekti. Tek bir örnek vermek gerekirse, 1885–1893 arasında firmanın Londra, Paris ve Frankfurt kolları yaklaşık 50 milyon sterlin değerindeki büyük çaplı dört Mısır tahvil ihracat işini birlikte üstlendi. Daha da bariz bir husus, Rothschild ailesinin o dönemin önde gelen politikacılarıyla kurduğu yakın ilişkilerdi. Disra-

hem de finansal bakımdan bağlantılıydı. Gladstone döneminde dışişleri bakanı olan ve 1894'te başbakan olarak Gladstone'un yerini alan Rosebery örneği özellikle çarpıcıydı; çünkü 1878'de Lord Rothschild'in kuzeni Hannah'yla evlenmişti.

Rosebery siyasal kariyeri boyunca Rothschild ailesinin erkek mensuplarıyla düzenli iletişim içindeydi. Aralarındaki yazışmalar geç Victoria dönemi imparatorluğunda para ile iktidar arasındaki bağlantıların yakınlığını gözler önüne serer. Örneğin, Kasım 1878'de Ferdinand de Rothschild ona şunu önermekteydi: "Kenara ayrılmış birkaç bin sterlinin (şöyle 9-10 bin kadar) varsa, Firmanın önümüzdeki hafta piyasaya sunacağı .... yeni Mısır kredisine yatırabilirsin." Gordon'ın 'da öldüğü haberinin gelişinden sonra Rosebery hükümete girdiğinde, Lord Rothschild kendini ele verici ifadelerle bir mektup yazdı: "Senin berrak görüşlerin ve yurtseverce bağlılığın hükümete yardımcı olacak ve ülkeyi kurtaracaktır. Umarım, Nil'in oraya büyük çapta takviye gönderilmesi için gayret gösterirsin. Sudan'daki harekât muhakkak parlak bir başarıya ulaşmalıdır." Rosebery bakan olmasının hemen ardından, ikisiyle akşam yemeğinde olmak üzere en az dört sefer Rotschild ailesinin mensuplarıyla görüştü. Ağustos 1885'te, yani Gladstone'un istifasıyla geçici olarak bakanlık görevinden alınmasından sadece iki ay sonra Rosebery'ye Londra firmasınca çıkarılan yeni Mısır ikrazından 50 bin sterlin ayrıldı. Dışişleri bakanı olduğunda, Lord Rothschild'in kardeşi Alfred, "dışişleri bakanlığına yapılan yeni atamanın büyük bir memnuniyet yarattığının her taraftan ve hatta uzak yerlerde bile duyulduğu" konusunda onu temin etti.

Rosebery'nin görevdeyken izlediği politikadan Rothschild ailesinin maddi çıkar sağladığı yönünde kesin bir kanıt bulmak zor olsa da, önemli bir diplomatik karardan önce onları uyardığı kesin olan en az bir olay vardı. Ocak 1893'te hükümetin Mısır garnizonunu takviye niyetini New Court'a bildirmek için Reginald Brett'i aracı olarak kullandı. "Natty [Lord Rothschild] ve Alfred'i gördüğü"nü belirten Brett'in olayı aktarışı şöyledir:

> [İkisine] bütün bilgileri sunmalarından dolayı onlara minnettar kaldığını anlattım ve dolayısıyla [takviyeden] bunu gazetelerde okumadan önce haberdar olmalarını istedim. ... Haliyle çok sevindiler ve son derece minnettar kaldılar. Natty her tür bilgi ve yardımın her zaman emrine amade olduğunu sana bildirmemi istedi.

Şahsi ve kamusal çıkarlarını tam olarak birbirinden ayıramayan tek politikacı Rosebery değildi. Mısır işgalinden en çok yararlananlar arasında bizzat Gladstone'un kendisi vardı. 1875 sonlarında – büyük olasılıkla rakibi Disraeli'nin Sü-

zına sadece 38'lik bir fiyat üzerinden 45 bin sterlin yatırmıştı.* Buna 1878'e doğru 5 bin sterlin daha ekledi ve bir yıl sonra da 1854 Osmanlı ikrazına yine Mısır barış ikrazından elde edilmiş 15 bin sterlinlik yatırım yaptı. Böylece edindiği tahviller 1882'de bütün portföyünün üçte birinden fazlasını oluşturmaktaydı. Bunun iyi bir yatırım olduğu Mısır'ın askerî işgalinden önce anlaşıldı: 1871 tahvillerinin fiyatı 1882 yazında 38'den 57'ye çıktı. İngiliz yönetimi başbakana daha da büyük kârlar getirdi: 1871 tahvillerinin fiyatı Aralık 1882'de 82'ye yükseldi ve 1891'de 97 düzeyine vardı – 1875'teki yatırıma göre yüzde 130'un üzerinde bir sermaye kazancı demekti bu. Gladstone'un bir ara Türk devletinin iflasını "bütün *siyasal* suçların en büyüğü" diye nitelendirmesine pek şaşmamak gerekir. Ve de 1883'ten yaklaşık çeyrek yüzyıl sonra Mısır'daki İngiliz temsilcisinin ve başkonsolosu olan kişinin, finans hanedanları arasında Rothschild ailesinin ardından ikinci sırada yer alan Baring ailesinin mensubu olması da önemli değil miydi?

Hükümetin savaşı yürütme yöntemlerine duyulan tepki, çatışmanın maliyetindeki yükselişle birlikte artan kaygılarla ve bu işten kimlerin yararlanıyor olabileceğine yönelik karanlık kuşkularla iç içe geçti. Böylece büyük bir siyasal değişim yaşandı. Başında Salisbury'nin zeki ama esasen uçarı yeğeni Arthur Balfour'un bulunduğu hükümet, savaş giderlerini karşılamanın en iyi yolunun ne olduğu konusunda derin görüş ayrılıklarına düştü. Kaçınılmaz bir gelişmeyle, Chamberlain bu fırsattan yararlanarak korumacı gümrük tarifelerine yeniden dönüşü savundu. Ortaya attığı tasarı, imparatorluğun Britanya toprakları dışından gelen ithalata ortak vergilerin uygulanacağı bir gümrük birliğine dönüştürülmesiydi: Chamberlain'in sloganıyla "emperyal tercih hakkı" demekti bu. Boer Savaşı sırasında Kanada'nın ithal buğday ve mısırdan alınan küçük ve geçici bir vergiden muaf tutulmasıyla böyle bir politika zaten uygulanmıştı. Geniş Britanya teorisini siyasal pratiğe geçirmeyi sağlayacak yeni bir hamleydi bu. Ama bu seçmenlerin çoğunluğu için daha çok eski tahıl yasalarını geri getirmek ve gıda fiyatlarını yükseltmek için bir girişimdi. Liberallerin – artık yaygın olarak bir hakaret sayılan – emperyalizm aleyhindeki kampanyası Ocak 1906'da Britanya tarihindeki büyük seçim zaferlerinden biriyle sonuçlandı. Liberaller 243 sandalyelik bir çoğunlukla iktidara geldi. Chamberlain'in bir halk imparatorluğu oluşturma vizyonu, Britanya iç siyasetinin temelleri, yani ucuz ekmek artı ahlaki öfke karşısında darmadağın olmuş gibiydi.

Ne var ki, seçmenlere anti-emperyal bir barış temettüsü ödeyebilme umudu açısından Liberaller çabucak hayal kırıklığına uğradı; çünkü imparatorluğun

* 19. yüzyıl tahvil fiyatları nominal değerlerinin yüzdesi olarak ifade edilirdi. Bu ikrazlar Mısır'ın her yıl Osmanlılara ödediği "barış" vergisi üzerinden sağlanan Osmanlı tahvilleriydi.

lanan fırtına bir süre daha ürkütücü görünse de, tehdit hoşnutsuz halktan değil, Kuzey Denizi'nin hemen öbür yakasındaki rakip bir imparatorluktan kaynaklanıyordu. Üstelik barışsever Liberallerin bile görmezden gelemeyeceği düzeydeydi. Garip bir ironiyle, tehdidin kaynağı, hem Cecil Rhodes'un, hem de Joseph Chamberlain'in (ayrıca Karl Pearson'ın) İngilizce konuşan ırka eşit saydığı bir halk, yani Almanlardı.

Dışişleri Bakanlığı'nın aslen Leipzig doğumlu olan üst düzey görevlisi Eyre Crowe, 1907'de "Fransa ve Almanya'yla Britanya ilişkilerinin mevcut durumu üzerine bir tezkere" hazırladı. Buradaki ana mesaj Almanya'nın "dünya sahnesinde mevcut maddi güç dağılımında kendisine biçilenden çok daha büyük ve baskın bir rol" oynama arzusunun onu "rakiplerinin gücünü küçültme, egemenlik alanını genişleterek kendi gücünü artırma, öbür devletlerle işbirliğini köstekleme ve sonuçta Britanya İmparatorluğu'nu parçalayıp onun yerine geçme" çabasına yöneltebileceğiydi.

Fransa ve Rusya'nın hâlâ Britanya'nın asıl emperyal rakipleri gibi göründüğü 1880'lerde, Britanya Almanya'yı yatıştırma siyaseti izliyordu. Ama 1900'lerin başlarında imparatorluk için en büyük tehdit kaynağı artık Almanya olmuş gibi görünüyordu. Crowe'un argümanını anlamak güç değildi. Alman ekonomisi çoktan İngiliz ekonomisine yetişmişti. 1870'te Almanya'nın nüfusu 39 milyon, Britanya'nın nüfusu ise 31 milyondu. Bu rakamlar 1913'te 65 milyona karşı 46 milyondu. 1870'te Britanya'nın GSYİH tutarı Almanya'nınkinden yüzde 40 yüksekti. Almanya'nın 1913'te Britanya'nınkinden yüzde 6 yüksek bir GSYİH düzeyine ulaşmasının anlamı, söz konusu zaman diliminde Almanya'da kişi başına GSYİH'nin ortalama yıllık artış hızının yüzde 0.5'i aşan bir oranda daha yüksek olduğuydu. 1880'de dünya imalat üretiminde Britanya'nın payı yüzde 13, Almanya'nın payı ise yüzde 8'di. 1913'te oranlar sırasıyla yüzde 14 ve yüzde 15'ti. Bu arada Amiral Tirpitz'in 1898'de çıkarılan denizcilik yasası doğrultusunda bir Kuzey Denizi savaş filosu kurma planının sonucu olarak, Alman donanması hızla Kraliyet Donanması'nın en tehlikeli rakibi haline gelme yolundaydı. Savaş gemisi tonajı bakımından Britanya'nın Almanya'ya olan üstünlüğü 1880'de yediye birken, 1914'te bu oran ikiye birin altına indi.* Hepsinden önemlisi, her piyade alayı MG08 Maxim makineli tüfekleriyle donatılmış olan Alman ordusunun yanında İngiliz ordusunun 124 tümene karşı sadece on tümenle cüce

* Almanların hedefinin kısmen savunmaya dönük olduğunu ve Britanya'nın Almanya'yla bir savaş halinde deniz ablukasına başvurmayı tasarladığı göz önünde tutulduğunda bunun pek de irrasyonel sayılmayacağını belirtmek gerekir.

meninin katılması bile bu devasa uçurumu pek kapatmamaktaydı. İnsan gücü bakımından Britanya savaş halinde 733 bin kişiyi seferber edebilecek durumdayken, Almanların silah altına alabileceği insan sayısı 4.5 milyondu.

Muhafazakârların ve Birlikçilerin Alman sorunu için önerdiği çözümler, Alman ordusuyla adam adama boy ölçüşebilmek için zorunlu askerlik hizmeti ve bunun maliyetini karşılamaya katkıda bulunacak Alman tarzı gümrük tarifeleriydi. Ama yeni Liberal hükümet ilkesel olarak her ikisine de karşı çıktı. Önceki hükümetin politikalarından sadece ikisini, Alman gemi yapımı hızına yetişme ve mümkünse geçme taahhüdünü ve Fransa'yla *yakınlaşma* politikasını sürdürdü.

Fransızlarla 1904'te sömürgelere ilişkin birçok konuyu kapsayan "Entente Cordiale" denen bir dostluk anlaşmasına varılmıştı. Sonunda Fransızlar Mısır'daki İngiliz hâkimiyetini kabul ederken, buna karşılık İngilizler de Fransızlara Fas'ta hareket serbestliği tanıdı. Newfoundland açıklarında geçmişten kalma Fransız balıkçılık haklarından vazgeçilmesi karşılığında, Batı Afrika'da birkaç önemsiz İngiliz bölgesi bırakıldı. Dönüp geriye bakıldığında Almanya'yla böyle bir uzlaşmaya gitmenin belki de daha makul olmasına – ve aslında bizzat Chamberlain'in 1899'da bu düşünceyi aklından geçirmesine* – karşın, o sırada İngiliz-Fransız antantı epeyce makul gibiydi. Sadece Doğu Afrika'da değil, Çin ve Pasifik bölgesinde, ayrıca Latin Amerika ve Ortadoğu'da İngiliz-Alman denizaşırı işbirliğinin sağlanabileceği bir dizi potansiyel alan bulunduğu gerçekten söylenebilirdi. Finansal bakımdan da İngiliz ve Alman bankaları arasında Çin'deki Yangtse Vadisi'nden Mozambik Delagoa Körfezi'ne kadar varmak üzere demiryolu projelerine dönük sıkı bir işbirliği vardı. Churchill daha sonraları bunu, "Alman sömürgeci yayılmasına hiçbir düşmanlığımız yoktu" diye ifade edecekti. Bizzat Alman şansölye Ocak 1913'te "Geleceğin sömürgecilik sorunları İngiltere'yle işbirliğine işaret ediyor" dedi.

Ne var ki, stratejik bakımdan Britanya'nın başlıca denizaşırı rakipleri hâlâ Fransa ve müttefiki Rusya'ydı ve çeperdeki eski uyuşmazlıkları halletmek kıtada artan Alman tehdidine karşı koymak üzere İngiliz kaynaklarını serbest bırakmanın bir yoluydu. Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Francis Bertie'nin Kasım 1901'de belirttiği gibi, İngiliz-Alman ittifakından kaçınma yönündeki en sağlam sav böyle bir durumda "Avrupa'da ve dünyanın birçok yerinde komşu olan Fransa'yla veya Asya'nın büyük bir kesiminde sınırdaş ya da sınır bakımından yakın olan Rusya'yla asla düzgün ilişkiler kurulamayacağı" düşüncesiydi. Almanların

* Bir ara tumturaklı bir dille "Töton ırkı ile Anglosakson ırkının iki kolu arasındaki yeni Üçlü İttifak"tan söz etmişti.

Fas konusunda Almanya yerine Fransa'ya arka çıkmasının sebebi buydu.

Bununla birlikte, Liberallerin kısa sürede bir sömürgecilik anlayışından örtük bir askerî ittifaka dönüşen Fransız hayranlığı tek başına ele alındığında kökllü biçimde tehlikeliydi. Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'in Fransa'ya verdiği "kıtasal taahhüt" bir Avrupa savaşı ihtimaline karşı yeterli askerî hazırlık olmadığında savunulamayacak ölçüde tehlikeli sayılırdı. Almanya'yı savaşa girmekten muhtemelen caydırabilirdi. Ama böyle olmadığında ve Britanya, Grey'in Fransızlara taahhüdüne uymaya mecbur kaldığında, tam olarak nasıl bir durumla karşılaşılacaktı? Britanya sonuçta Almanya'ya karşı deniz üstünlüğünü korudu; bu silahlanma yarışında Liberaller zaaf göstermemişti. Hatta Churchill Ekim 1911'de Denizcilik Bakanlığı'na getirilmesinden sonra, "sadece Almanya'yla değil, dünyanın geri kalan kesimiyle mukayese açısından ... yüzde 60 standardı"nı yeni bir hedef seçerek çıtayı yükseltti. Ekim 1913'te Grey'e "Üçlü İttifak karşısında Üçlü Antant daha sağlam bir yapıyla kuruluyor" diye böbürlendi. Ertesi ay da açık sözlü bir tavırla şunu sordu: "[Almanya'yı] yenemeyeceğimiz niçin varsayılsın ki? Savaş hattı açısından karşılaştırmalı donanma gücünün incelenmesi güven verici olacaktır." Yüzeysel olarak öyleydi. Savaşın arifesinde Almanya'nın 29 büyük gemisine karşı Britanya'nın 47 büyük gemisi (zırhlı savaş gemisi ve ağır kruvazörü) vardı; diğer her gemi kategorisinde de hemen hemen benzer bir sayısal üstünlük söz konusuydu. Dahası, rakip donanmaların toplam ateş gücüne ilişkin hesaplamalar aradaki farklılığı daha da büyütmekteydi. Ama Tirpitz asla Britanya'nınkinden daha büyük bir donanma kurma gayesini gütmemişti; hedefi "en büyük deniz gücüyle husumet halinde bile, bir savaşa tutuşmasının dünyadaki konumu açısından tehlikeler doğuracağını görmesini" sağlamaya yetecek bir donanma sahibi olmaktı. Tirpitz daha 1899'da kayserle görüşmesinde, Britanya'nın "Majestelerine büyük çapta bir denizaşırı politikası yürütmesini mümkün kılacak düzeyde denizlere nüfuz etme tavizini vermesi" için İngiliz donanmasının üçte ikisi ila dörtte üçü arasında büyüklüğe sahip bir donanmanın yeterli olacağını açıklamıştı. Bu hedefe 1914'te varıldığı söylenebilirdi.* Üstelik o sırada Almanlar artık teknik bakımdan üstün savaş gemileri yapmaktaydı.

Ayrıca denizlerdeki üstünlüğünün kıtadaki bir kara savaşının sonucunu etkileyeceği de kesin olmaktan uzaktı; Britanya ablukasının Alman ekonomisini sıkıştırmasından aylar önce Alman ordusu Paris'e girmeyi başarabilirdi. İmparatorluk Savunma Komitesi bile bir savaş halinde Fransa'ya sunulabilecek tek anlamlı

* Daha kesin biçimde söylemek gerekirse, o sırada Alman savaş filosu Britanya donanmasının üçte ikisi büyüklüğündeydi.

meti olmadığı için, daha önce gördüğümüz üzere, Britanya ordusu Alman ordusunun yanında cüce sayılırdı; meselenin can alıcı noktası da buydu. Politikacılar bir avuç Britanya tümeninin bir Alman-Fransız kapışmasında zaferi kazanacak tarafı belirleyeceğini ileri sürebilirdi; ama Londra, Paris ve Berlin'de askerler bunun bir yalan olduğunu bilmekteydi. Liberaller makul bir çerçevede ya Fransa'yı savunma taahhüdü ve zorunlu askerlik yolunu, ya da bir tarafsızlık ve zorunlu askerlikten kaçınma politikasını izleyebilirdi. Tercih edilen bileşimin, yani Fransızlar'a taahhütte bulunulurken zorunlu askerliğe geçmemenin vahim sonuçlar doğurması kaçınılmazdı. Kitchener, 1914'te iğneleyici bir dille şu saptamada bulundu: "Hiç kimse kabinedeki arkadaşlarımın cesur olmadıklarını söyleyemez. Ellerinde bir ordu yokken, askerî bakımdan dünyanın en kudretli ülkesine savaş açtılar."

1905'te *The Decline and Fall of British Empire* gibi ilginç bir ad taşıyan bir kitap yayımlandı. Sanki 2005'te Tokyo'da yayımlanmış gibi sunulan kitapta Hindistan'ın Rus, Güney Afrika'nın Alman, Mısır'ın Türk, Kanada'nın Amerikan, Avustralya'nın Japon yönetiminde olacağı bir dünya öngörülmekteydi. I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda yayımlanan ve okuyanları endişelendiren kurmaca eserlerle dolu külliyatın örneklerinden sadece biriydi bu. Zaman ilerledikçe *Daily Mail* gazetesinde böyle eserleri bolca tefrika eden Lord Northcliffe'in de teşvikiyle, gittikçe artan sayıda yazar imparatorluğa yönelik bir Alman askerî tehdidinin olası sonuçlarını işledi.

Bunlar arasında Headon Hill'in *The Spies of Wight* (1899), Erskine Childers'ın *The Riddle of the Sands* (1903), L. James'in *The Boy Galloper* (1903), E. Phillips Oppenheim'ın *A Maker of History* (1905), William Le Queux'ün *The Invasion of 1910*, Walter Wood'un *The Enemy in our Midst* (1906), A. J. Dawson'ın *The Message* (1907), Le Queux'ün *Spies of the Kaiser* (1909) ve Yüzbaşı Curties'in *When England Slept* (1909) kitapları vardı. Hepsinin hareket noktası Almanların İngiltere'yi istila etmeye ya da bir biçimde Britanya İmparatorluğu'nu yıkmaya dönük hain bir planının olduğuydu. Korku *Boys' Own Paper*'ın okur kitlesine yayılacak kadar genişledi. 1909'da Aldeburgh Lodge okul dergisi İngiltere'nin artık "Tötonya'nın batı kıyısı açıklarında küçük bir ada"dan ibaret hale düşeceği varsayımından hareketle, 1930'da çocuklara nasıl eğitim verileceğini oldukça nükteli bir dille hayal etti. Saki (Hector Hugh Munro) bile *When William Came: A Story of London under the Hohenzollerns* (1913) kitabıyla bu tarzda ürün verdi.

ve aniden yıkılmaktan duyulan yoğun bir korkuya bırakmıştı. Rhodes ölmüştü, Chamberlain ölüm döşeğindeydi. Afrika için kapışma, Matabelelere karşı makineli tüfeklerin kullanıldığı altın çağ, birden uzak bir hatıra gibi görünmeye başladı. Hızla yaklaşmakta olan şey, Avrupa kapışmasıydı ve bu da imparatorluğun akıbetini belirleyecekti. Baden-Powell'ın tepkisi daha önceki Çocuk Tugayı'nı örnek alan bir yaklaşımla Erkek İzciler teşkilatını kurmak oldu. Böylece o dönemde gençliği imparatorluğa destek için seferber etmeye yönelik bütün girişimlerin en başarılısını yarattı. İzcilik hareketi, sömürgeci donanıma ve Kipling tarzı jargona dayanan garip karışımıyla, kentlerden bezmiş kuşaklara kır yaşamının süzme ve steril bir versiyonunu sundu. Hiç kuşkusuz hoş ve eğlenceli olmasına – ve aslında çekiciliğinin kısa sürede imparatorluk sınırlarının ötesine yayılmasına – karşın, izciliğin siyasal amacı Baden-Powell'ın çok satan *Scouting for Boys* (1908) kitabında gayet açık bir biçimde ortaya konmaktaydı:

> Para tasarrufu için orduyu ve donanmayı daha da küçültmeye çalışan Parlamento üyeleri hep olmuştur. Bunlar sırf kendileri ve bağlı oldukları parti iktidara gelebilsin diye, İngiltere seçmenlerinin gözüne girmek isterler sadece. Bu adamlara "politikacılar" denir. Ülkenin yararına bakmazlar. Çoğunlukla sömürgelerimizi pek tanımazlar ve umursamazlar. Eğer geçmişte onların istediği gibi hareket edilseydi, şimdi Fransızca konuşuyor olurduk. Eğer gelecekte onların istediği gibi hareket edilmesine izin verirsek, pekâlâ Almanca ya da Japonca öğrenmek durumunda kalabiliriz; çünkü onların boyunduruğu altına girmiş oluruz.

Gelgelelim, izciler Prusya genelkurmayıyla boy ölçüşebilecek bir güç değildi. P. G. Wodehouse'un *The Swoop! or, How Clarence Saved England* (1909) romanında bu noktaya hoş bir şekilde işaret edilir: *Daily Mail* okuyan bir erkek izci, Britanya'nın – Almanlar, Ruslar, İsviçreliler, Çinliler, Monakolular, Faslılar ve "Çılgın Molla" tarafından – istila edildiği haberinin, kriket puan durumu ve son at yarışı sonuçları arasında, tek bir paragrafa sıkıştırıldığını görür.

Uluslararası finansal kapitalizmin liderleri – Londra, Paris ve Viyana'daki Rothschild ailesi, Hamburg ve Berlin'deki Warburg ailesi – ekonomik geleceğin İngiliz-Alman kapışmasında değil, işbirliğinde yattığı konusunda ısrar ettiler. Britanya'nın üstünlüğünün teorisyenleri de dünyanın geleceğinin Anglosakson ırkının elinde olduğu noktasında aynı ölçüde kararlıydı. Ancak terimin "Anglo" ve "Sakson" parçaları arasındaki çizgi, Geniş Britanya ile Ren ve Oder nehirlerinin çevrelediği yeni imparatorluk arasında kararlı bir ilişkiyi önlemeye yetecek kadar uzundu. 1900'den sonraki diğer birçok şey gibi, emperyal can düşmanı da Alman malıydı.

6

SATILIK İMPARATORLUK

Bu sefer yenilirsek, belki bir dahaki sefer şansımız yaver gider. Bana göre, şimdiki savaş uzun bir tarihsel gelişimin başlangıcıdır sadece; bu yolun sonunda, İngiltere'nin dünyadaki konumunun yenilgiye uğrayışı ... [ve] Avrupa'nın sömürgeci emperyalizmine karşı renkli ırkların devrimi var.

Mareşal Colmar von der Goltz, 1915

Her yerde karşıma çıkan gençlerin sırıtkan sarı yüzleri ve güvenli bir uzaklığa vardığımda arkamdan bağırarak yağdırılan hakaretler, sonunda sinirlerimi fena halde bozdu. ... Kafa karıştırıcı ve altüst edici bir durumdu bu. Zira o sırada emperyalizmin kötü bir şey olduğu ve işimi çabuk bitirip oradan bir an önce ayrılmamın daha iyi olacağı kararına çoktan varmıştım. Teorik olarak – ve tabii gizlice – Burmalıları candan destekliyordum ve onları baskı altında tutan İngilizlere bütünüyle karşı çıkıyordum. Yaptığım işe gelince, işimden belki açık bir biçimde ifade edemeyeceğim kadar çok nefret ediyordum. ... Ama hiçbir şeyi yerli yerine oturtamıyordum. ... Britanya İmparatorluğu'nun can çekiştiğinden bile haberim yoktu; yerini alacak olan ondan daha genç imparatorluklardan çok daha iyi olduğundan habersizdim.

George Orwell, "Bir Fili Vurmak"

Victoria döneminin son on yılında, sıradan bir özel okul öğrencisi, Britanya İmparatorluğu'nun gelecek yüzyıldaki akıbetine ilişkin bir kehanette bulundu:

> Şu anda barış içindeki dünyanın başına büyük çaplı değişiklikler geleceğini görebiliyorum; büyük çalkantılar, korkunç kavgalar; akla hayale gelmeyecek savaşlar; bak sana söylüyorum, Londra tehlike altında olacak – Londra saldırıya uğrayacak

günden daha ilerisini görüyorum. Geleceği okuyorum. Ülke bir şekilde muazzam bir istilaya maruz kalacak; ... ama bak sana söylüyorum, Londra'yı savunan kuvvetlerin başında olacağım, Londra'yı ve imparatorluğu felaketten kurtaracağım.

Winston Churchill, bu sözleri Harrow Okulu'ndan arkadaşı Murland Evans'a söylediğinde henüz 17 yaşındaydı. Şaşırtıcı derecede gerçekçi bir öngörüde bulunmuştu. Churchill gerçekten de Londra'yı ve haliyle Britanya'yı kurtardı. Ama en sonunda, o bile Britanya İmparatorluğu'nu kurtaramadı.

Tek bir ömür içinde bu imparatorluk – hem de Churchill'in kehanette bulunduğu yıl olan 1892'de henüz en geniş sınırlarına ulaşmamışken – çözülüp dağıldı. Churchill'in öldüğü 1965'te imparatorluğun en önemli kısımlarının hepsi elden çıkmıştı. Peki, neden böyle olmuştu? "Sömürgeciliğin tasfiyesi"ne ilişkin geleneksel anlatımlar genelde payeyi (ya da kusuru) İrlanda'daki Sinn Fein'den Hindistan'daki Kongre'ye dek sömürgelerdeki milliyetçi hareketlere verir. İmparatorluğun sona erişi halklarını sömürgeci yönetimin boyunduruğundan kurtarmak üzere Dublin'den Delhi'ye kadar silaha sarılan "özgürlük savaşçıları" açısından bir zafer olarak sunulur. Bu yanıltıcıdır. 20. yüzyıl boyunca Britanya egemenliğinin başta gelen tehdit kaynakları – ve en akla yakın alternatifleri – ulusal bağımsızlık hareketleri değil, diğer imparatorluklardı.

Bu alternatif imparatorluklar bağımlı halklara davranışları açısından Britanya'ya oranla çok daha sertti. Daha I. Dünya Savaşı'ndan önce, sözde "bağımsız" Kongo'da Belçika yönetimi, insan haklarını ihlalle eşanlamlı hale gelmişti. Kongo Uluslararası Birliği'ne ait kauçuk plantasyonları ve demiryolları köle işgücü temelinde kurulup işletilmekte ve kârlar doğrudan Kral II. Leopold'un cebine akmaktaydı.* Kurduğu rejimin yırtıcılığı öylesine aşırı boyuttaydı ki, kıyıma, açlığa, hastalığa ve azalan doğurganlığa bağlı kayıplar tahminen on milyon, yani mevcut nüfusun yarısı düzeyindeydi. Joseph Conrad'ın *Karanlığın Yüreği*'nde bu "dehşet"e ilişkin tasvirinde hiçbir abartı yoktu. Kongo'da olup bitenleri teşhir eden aslında iki Britanyalı, İngiliz konsolosu Roger Casement ve Belçika'dan muazzam miktarda kauçuk ihraç edildiğini, ama ülkeye neredeyse silahtan başka bir şey ithal edilmediğini saptayan Edmund Morel adında sıradan bir Liverpool'lu kâtipti. Morel'in Belçika rejimine karşı yürüttüğü kampanya kendi ifadesiyle "dört ilkeye dönük bir çağrıydı: Dünya genelinde insan merhameti; Britanya'nın onuru; Britanya'nın Afrika'daki emperyal sorumlulukları;

* Ostend'deki gezinti yeri ve yakındaki Klemskerke'de bulunan golf sahası, oradaki II. Leopold rejiminin meyvelerinden sadece ikisidir.

bir nitelik taşıyan uluslararası ticari haklar." Doğru, Britanya İmparatorluğu 18. yüzyılda Jamaika'daki Afrikalı kölelere iyi davranmamıştı. Ama doğru karşılaştırma 20. yüzyıldaki durumlarıyla diğer imparatorluklar ve Britanya İmparatorluğu arasında yapılmalıdır. Bu temelden bakıldığında, farklılıklar daha I. Dünya Savaşı öncesinde belirgindi ve sadece Belçika yönetimiyle karşılaştırma açısından geçerli değildi.

Alman mizah dergisi *Simplicissimus,* 1904'te farklı sömürgeci devletleri karşılaştıran bir karikatürle bu konuyu eğlenceli bir yaklaşımla ortaya koydu. Karikatürde Alman sömürgesinde zürafalara ve timsahlara bile kaz adımlarıyla yürüyüş öğretilir. Fransız sömürgesinde ırklar arasındaki ilişkiler uygunsuzluk noktasına varacak ölçüde içli dışlıdır. Kongo'da yerliler açıkta yakılmış bir ateş üstünde Kral Leopold tarafından kızartılıp yenilir. Ama Britanya sömürgelerindeki durum diğerlerinden daha karmaşıktır. Yerli adam bir işadamınca viski içmeye zorlanır, son kuruşunu almak üzere bir askerce cendereden geçirilip sıkıştırılır ve bir misyonerce vaaz dinlemeye mecbur bırakılır. Gerçek hayatta farklılıklar daha köklüydü ve gittikçe derinleşmekteydi. Fransızların Kongo'nun kendilerine ait kısmındaki davranış biçimi, Belçikalılarınkinden çok daha iyi değildi; nüfusta yaşanan azalma neredeyse aynı düzeyde vahimdi. Cezayir, Yeni Kaledonya ve Çinhindi'nde de evrensel yurttaşlığa dair Fransız retoriğini alaya alırcasına yerli halka ait arazilere sistematik biçimde el koyma yönünde bir politikası vardı. Alman denizaşırı idaresi daha liberal sayılmazdı. Hererolar 1904'te Alman kolonicilerin toprak gaspına direnmeye çalışınca, Korgeneral Lothar von Trotha "tüfekli olsun ya da olmasın, yanında sığır bulunsun ya da bulunmasın, rastlanan her Herero'nun vurulacağı"nı duyuran bir bildiri yayımladı. Her ne kadar bu "imha emri" (*Vernichtungsbefehl*) daha sonra geri çekildiyse de 1903'te 80 bin olan Herero nüfusu 1906'da 20 bine indi. Bu marifetinden dolayı Trotha'ya en yüksek Alman askerî nişanı, *Pour le Merite* verildi. Doğu Afrika'daki Maji Maji ayaklanması 1907'de aynı sertlikle bastırıldı.

Karşılaştırmayı Batı Avrupa devletleriyle sınırlı tutmamak gerekir. 1905'te himaye altına alınan ve 1910'dan itibaren bir sömürge olarak Tokyo'dan yönetilen Kore'deki Japon sömürgeci yönetimi oldukça hoşgörüsüzdü. Yüz binlerce kişinin sokaklara dökülerek Yi Kwang-su'nun Bağımsızlık Bildirgesi lehinde gösteriler yaptığı 1 Mart Hareketi'ne Japon yetkililer vahşice karşılık verdi. Gösteri yapan Korelilerin 6 bini öldürüldü, 14 bini yaralandı ve 50 bini hapis cezalarına çarptırıldı. Rusların Orta Avrupa'nın İrlandası sayılan Polonya'da, Karadeniz kıyısındaki Batum'a ve Hazar Denizi kıyısındaki Astara'ya kadar

Trans-Sibirya Demiryolu'nun çarlık fermanlarını ta Vladivostok'a ve sonunda Mançurya'ya kadar taşıdığı Uzakdoğu'da nasıl bir yönetim kurduklarını da unutmamak gerekir. Bozkırlardaki Rus kolonileşmesi ve aşağı yukarı aynı zamana denk gelen Amerikan kırlarındaki kolonileşme arasında elbette benzerlikler vardı. Ama farklılıklar da vardı. Ruslar, Avrupa sömürgelerinde "Ruslaştırma" yönünde saldırgan politikalar izlediler; İngilizlerin İrlanda'ya özerklik vermeyi tartıştıkları sırada Polonyalılar üzerindeki baskı artmaktaydı. Orta Asya'da Rus kolonileşmesine direniş tavizsiz biçimde bastırıldı; Semerkant ve Semireçi'deki Müslümanların 1916'daki başkaldırısı kanlı bir biçimde bastırıldı ve öldürülen isyancıların sayısı belki de yüz binlere ulaştı.

Ancak bütün bunlar Rus, Japon, Alman ve İtalyan imparatorluklarının 1930'larda ve 1940'larda işledikleri suçların yanında önemsiz sayılacak kadar sönük kalır. Churchill'in başbakan olduğu 1940'ta İngiliz egemenliğinin en olası alternatifleri, Hirohito'nun Büyük Doğu Asya Ortak Refah Alanı, Hitler'in Bin Yıllık *Reich*'ı ve Mussolini'nin Yeni Roma'sıydı. Her ne kadar II. Dünya Savaşı'nın sonrasına kadar enerjisinin büyük bölümünü kendi halkı üzerinde terör estirmeye harcasa da, Stalin yönetimindeki Sovyetler Birliği'nin yarattığı tehdit de küçümsenemez. Britanya İmparatorluğu'nu sonuçta mahveden, bu emperyal rakiplerle dövüşmenin sarsıcı maliyetiydi. Bir başka deyişle, imparatorluk bağımlı halkları yüzyıllar boyunca baskı altında tuttuğu için değil, çok daha baskıcı imparatorluklara karşı sadece birkaç yıl boyunca silaha sarıldığı için dağıldı. Bedeli ne olursa olsun, doğru şeyi yaptı. Britanya'nın küresel gücünün gönülsüz de olsa nihai vârisinin Doğu'nun kötücül imparatorluklarından biri değil, Britanya'nın en başarılı eski kolonisi olmasının sebebi de buydu.

Weltkrieg

Winston Churchill 1914'te dünyanın en büyük donanmasının bağlı olduğu Denizcilik Bakanlığı'nın başındaydı. Omdurman zaferini ve Boer Savaşı'nın beceriksizliklerini yerinden bildirerek şöhrete ulaşan bu cesur ve ukala savaş muhabiri 1901'de Parlamento'ya girmiş ve kısa bir süre boyunca Muhafazakâr sıralarında oturduktan sonra, öbür tarafa geçerek Liberal Parti saflarında hızla yükselmişti.

Britanya'nın bir dünya devleti olarak sahip olduğu konuma Almanya'dan gelen tehdit konusunda hiç kimse Churchill'den daha keskin bir duyarlılığa sahip

deniz üstünlüğünü koruma konusunda hiç kimse Churchill'den daha kararlı değildi. Yine de 1914'te, daha önce gördüğümüz üzere, kendinden emindi: Ona göre "denizlerde rekabet ... [Almanya'yla] bir sürtüşme sebebi olmaktan çıkmıştı" çünkü Britanya'ya "yetişmenin mümkün olmadığı artık kesindi." Sömürgecilik sorunlarında da İngiliz-Alman uzlaşması ve hatta işbirliği için uygun bir zemin var gibiydi. 1911 gibi geç bir tarihte bile İngiliz askerî planlamacıları arasında geçerli varsayım, bir Avrupa savaşı gerçekleşirse Orta Asya'ya bir Britanya Sefer Kuvveti'ni sevk etmenin gerekeceği yönündeydi; bir başka deyişle, böyle bir savaşta düşmanın Rusya olacağı tartışma götürmez bir olgu sayılmaktaydı. Derken, 1914 yazında başka bir imparatorlukta olan, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek eyaletindeki bir kriz, İngiliz ve Alman imparatorluklarını oldukça ani bir gelişmeyle vahim bir çatışmaya sürükledi.

Dönemin diğer birçok devlet adamı gibi, Churchill de savaşı bir tür doğal afet gibi açıkladı:

> O günlerde ülkeler olağanüstü güç örgütlenmeleriydi; ... tıpkı gezegenler gibi, köklü manyetik tepkiler .... olmaksızın uzayda birbirlerine yaklaşmaları mümkün olamıyordu. Çok yaklaştıklarında şimşekler çakmaya başlardı ve belli bir noktanın ötesinde yörüngelerinden büsbütün çıkabilirlerdi; ... ortalıkta gezinir ve birbirlerini çatışmaya çekerlerdi.

Aslında, I. Dünya Savaşı her iki taraftaki politikacıların ve komutanların yanlış hesapları yüzünden çıktı. Almanlar (pek de mantıksız sayılmayacak bir yaklaşımla) Rusların askerî bakımdan kendilerine yetiştiği kanısında oldukları için, stratejik uçurumun daha da açılmasına fırsat vermeden önleyici bir darbe indirme riskine girdi.* Avusturyalılar Balkan terörizmine karşı savaşta yararlı olsa bile, Sırbistan'a çullanmanın kendilerini Avrupa genelinde bir yangının içine çekeceğini göremediler. Ruslar da kendi askerî kapasitelerini gözlerinde neredeyse Almanlar kadar büyüttüler; 1905'te Japonya yenilgisi fiyaskosundan bu kadar kısa bir süre sonra yeni bir savaşın baskısı altında siyasal sistemlerinin çatırdayacağı gerçeğini de inatla görmezden geldiler. Sadece Fransızların ve Bel-

* Almanlar güçlülük duygusundan ziyade zayıflık duygusuyla harekete geçtiler. Genelkurmay Başkanı Helmuth von Moltke, Mayıs 1914'te Dışişleri Bakanı Gottlieb von Jagow'a şunu söylemişti: "Bu kavgada hâlâ makul bir şansımız olduğu sürece, hasımlarımıza boyun eğdirmek için önleyici bir savaş yürütmeliyiz." Sıkıntıyı ifade eden "makul bir şans" ibaresi dikkat çekicidir. Moltke "gerek Fransa'nın gerekse Rusya'nın ordu örgütlenmesini genişletmeyi henüz tamamlamadığı mevcut ortam kadar elverişli bir durumun bir daha asla yakalanamayacağı" kanısındaydı.

da kaldılar.

Britanyalıların da hata yapma özgürlüğü vardı. O sırada hükümet, müdahalenin hukuki bir yükümlülük meselesi olduğunu, çünkü Almanların bütün büyük devletlerce imzalanmış olan ve Belçika'nın tarafsızlığını güvence altına alan 1839 Anlaşması'nın hükümlerine aykırı davrandığını ileri sürdü. Aslında, Belçika işe yarayacak bir bahaneydi. Liberaller iki sebeple savaşa girdi: Birincisi, Alman kayserini kıtayı ayakları altına alacak ve Manş kıyılarını tehdit edecek yeni bir Napoléon gibi hayal ettikleri için, Fransa karşısındaki bir Alman zaferinin sonuçlarından korktular. Bu korku haklı olabilir ya da olmayabilir; ama Liberaller böyle bir şeyi önlemek üzere Almanları caydırma yönünde yeterli çaba göstermemişti ve Muhafazakârların zorunlu askerlik için bastırmakta haklı olduklarını ortaya çıkmıştı. Savaşa girmenin ikinci sebebi büyük stratejiyle değil, iç siyasetle ilgiliydi. 1906'daki zaferden beri seçmenlerin Liberallere yönelik desteği erimekteydi. 1914'te Herbert Asquith'in hükümeti çökmenin eşiğindeydi. Dış politikada bir Avrupa savaşını önlemeye yönelik başarısızlık göz önünde tutulunca, onun ve kabine arkadaşlarının istifa etmesi gerekirdi. Ama muhalefete dönmekten ürktüler. Muhafazakârların tekrar iktidara gelişi onlar için daha da ürkütücüydü. Savaşa girmeleri kısmen Tory'lerin önünü kesmek içindi.

I. Dünya Savaşı'nın bildik görüntüleri Somme'daki "çelik fırtınası" ve Passchendaele'nin çamur cehennemidir. Saraybosna'da başladığı ve Versailles'da sona erdiği için, bu savaşı hâlâ esas olarak bir Avrupa çatışması olarak görmeye eğilimliyiz. Almanların ana savaş hedefleri elbette "Avrupa merkezli"ydi. Asıl hedef Rusya'yı yenilgiye uğratmaktı; Alman ordusunun olağanüstü bir ilerleyişle Belçika üzerinden Fransa'nın kuzey kesimine girmesi tamamen bu amacın bir aracıydı ve çarlığın başlıca müttefikini devre dışı bırakarak ya da en azından fena halde hırpalayarak Almanya'nın cephe gerisini sağlama almaya yönelikti. Ancak daha yakından incelendiğinde, savaş gerçek anlamda küresel bir imparatorluklar çatışmasıydı ve coğrafi alan bakımından Britanya'nın Fransa'ya karşı yürüttüğü ve yaklaşık bir yüzyıl önce sona eren 18. yüzyıl savaşlarına yakın bir kapsamı vardı.

Savaştan *"der Weltkrieg"*, yani dünya savaşı olarak ilk söz eden Almanlardı; İngiliz "Avrupa Savaşı" ya da daha sonraları "Büyük Savaş" demeyi tercih ettiler. Avrupa'da iki cephede birden savaşmanın zaaf yaratacağının bilincinde olan Almanlar çatışmayı küreselleştirmeye ve Hindistan'daki Britanya egemenliğini sarsarak Britanya kaynaklarının Avrupa dışına kaydırılmasını sağlamaya çalış-

geçit kapısı olan Ortadoğu olarak öngörülmüştü.

John Buchan'ın savaş dönemini konu alan gerilim romanı *Doğudaki Sır* (*Greenmantle*), İslami bir kutsal savaşı kışkırtarak Britanya İmparatorluğu'nu yıkmaya yönelik Alman tertibine ilişkin zorlama bir masaldır. İlk bakışta hikâye Buchan'ın en fantastik kurgularından biriymiş gibi durur:

> "Doğu'nun her yanında esen kuru bir rüzgâr var ve kavrulmuş otlar kıvılcımı bekliyor. O rüzgâr şu anda Hint sınırına doğru esiyor. Sence buraya ne zaman ulaşır? ... Bir açıklaman var mı, Hannay?"
>
> ... "Öyle görünüyor ki bu işte İslam'ın sandığımızdan daha fazla etkisi var," dedi.
>
> "Haklısın. ... Bir cihad hazırlanıyor. Soru şu: Nasıl olacak?"
>
> "Keşke bilsem," dedi, "ama çivili mığferler takmış irikıyım Alman subaylarından oluşan bir güruhla yapılmayacağına bahse girerim..."
>
> "Katılıyorum. ... Peki, ya en ücra yerdeki Müslüman köylüsünü cennet rüyalarıyla deliye çevirecek son derece mübarek bir onay, bir tür kutsal şey ele geçirirlerse? O zaman ne olacak, dostum?"
>
> "O zaman çok yakında oralarda kızılca kıyamet kopacak."
>
> "Bu kıyamet etrafa da yayılabilir. Unutma, İran'ın ötesinde Hindistan uzanıyor."

Hannay'ın kafadarı Sandy Arbuthnot'ın saptadığı gibi, "Almanya istediği anda Fransızları ve Rusları silip süpürebilirdi; ama fiilen dünyanın yarısını denetim altına almış bir fatih konumuna kavuşmak için öncelikle bütün Ortadoğu'yu ele geçirmeyi amaçlamaktaydı." Bu sav saçma görünür; daha sonra olayın içine gülünç biçimde karikatürleştirilen iki Alman alçağının, sadist von Stumm ve *femme fatale* [baştan çıkarıcı kadın] von Einem'in girmesi komiklik etkisini daha da güçlendirmeye yarar. Ancak Buchan olay örgüsünü özel ilişkileriyle ulaşabildiği sahici istihbarat raporlarına dayandırmaktaydı.* Sonraki araştırmalar Almanların İngiliz emperyalizmine karşı İslami cihadı desteklemeyi gerçekten de amaçladığını doğrulamış bulunuyor.

Almanların küresel stratejisinde Türkiye'nin kilit bir yer tutmasında başkenti İstanbul'un Boğaziçi'ne, yani Akdeniz'i Karadeniz'den ve Avrupa'yı Asya'dan

* Savaş başladığında bir savaş muhabiri olan Buchan, daha sonra orduya katıldı. Fransa'daki İngiliz ordusunun karargâh kurmay heyetinde geçici yarbay rütbesiyle görev yaptı ve Lloyd George'un başbakan olmasından sonra Muhaberat Dairesi'nin başına (1917-18) atandı. Kısa bir süre de İstihbarat Dairesi'nin başında bulundu; ama savaş boyunca gayri resmî kanallarla istihbarat bilgilerine ulaşma olanağı vardı.

dı. Deniz gücü çağında burası dünyanın stratejik dar geçitlerinden biriydi; bunda Rusya'nın ticaretinin büyük bir bölümünü Karadeniz Boğazları üzerinden yürütmesi önemli bir etkendi. Savaş zamanında düşmanca bir tavır içindeki Türkiye sadece Rusya'ya mal akışını değil, Britanya'nın Hindistan'a giden emperyal ulaşım hatlarını da tehdit edebilirdi. Bu yüzden Almanlar 1914'ten önceki yıllarda Türkiye'yi bir müttefik olarak kazanmak için çok uğraşmışlardı. Kayser II. Wilhelm 1889 ve 1898'de olmak üzere iki defa İstanbul'u ziyaret etmişti. Deutsche Bank 1888'den itibaren Berlin-Bağdat Demiryolu'nun finansmanında öncü bir rol oynamıştı.* Almanlar ayrıca askerî uzmanlıklarını da Türkiye'ye sundu. Alman generali Colmar von der Goltz, 1883–1896 arasında padişah tarafından Osmanlı ordusuna çekidüzen vermekle görevlendirildi. Başka bir Alman generali Otto Liman von Sanders, 1913'te ordu genel müfettişliğine atandı.

Türklerin henüz Almanya'nın yanında savaşma kararı vermediği 30 Temmuz 1914'te Alman kayseri kendine özgü taşkın ifadelerle sonraki hamlenin planını yapmaktaydı:

> Türkiye'deki, Hindistan'daki konsoloslarımız, casuslar ... bütün İslam dünyasını bu menfur, yalancı, vicdansız esnaf milletine karşı şiddetli bir ayaklanmaya kışkırtmalıdır; zira biz kan kaybından ölsek bile, İngiltere en azından Hindistan'ı kaybetmiş olacaktır.

Kasım 1914'te bütün Sünni Müslümanların halifesi konumundaki Osmanlı padişahı Britanya'ya ve müttefiklerine cihad ilan ederek Alman telkinine uydu. Dünyadaki 270 milyon Müslüman'ın yarıya yakın kısmının İngiliz, Fransız ya da Rus yönetimi altında olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu adım Alman stratejisinin ustaca bir hamlesi sayılabilirdi. Tam Almanların umduğu gibi, Britanyalılar Türk tehdidine Batı Cephesi'nden Mezopotamya (bugünkü Irak) ve Çanakkale Boğazı'na asker ve malzeme kaydırarak karşılık verdi.

Alman genelkurmayı Britanya'yı pek umursamadan savaşa girmişti. Büyük Alman ordusuyla karşılaştırıldığında, Fransa'ya gönderilen İngiliz Sefer Kuvve-

* Berlin ile İstanbul arasında (Viyana yoluyla) bir demiryolu bağlantısı zaten vardı ancak padişahın hedefi bu hattı Anadolu'dan geçirip Ankara üzerinden Bağdat'a kadar uzatmaktı. Alman bankerler aslında hattı sadece Ankara'ya kadar götürmekten yanaydı; ama 1899'da kayser tarafından hat inşasını Bağdat'a kadar sürdürmeye zorlandılar. Ardından hattı Basra'ya kadar uzatarak kazançlı hale getirmeye çalıştılar. Britanyalılar projeyle ilgili oldukça büyük kuşkular beslemesine karşın, bu durum savaşın sebeplerinden biri sayılamaz. Aslına bakılırsa, tam da savaş arifesinde İngilizlerin Mezopotamya petrol yataklarını işlemesine izin verilmesi karşılığında Almanlara hattı Basra'ya kadar uzatma hakkı tanınmıştı.

baren Askerî Harekâtlar Dairesi'nin başında bulunan Henry Wilson altı tümenin "normalde olması gerekenden 50 tane eksik" olduğunu samimiyetle itiraf etti. Ne var ki, Almanya sadece Britanya ordusuyla değil, dünyanın dörtte birine hükmeden "Geniş Britanya"yla savaşmaktaydı. Almanların dünya savaşı ilanına Britanya'nın tepkisi emperyal kuvvetlerini emsali görülmemiş bir ölçekte seferber etmek oldu.

Sembolik olarak, Britanyalı askerlerin 12 Ağustos 1914'te karada sıktığı ilk kurşunların hedefi Togoland'daki Kamina'da bulunan Alman telsiz istasyonuydu. Çok geçmeden çatışmalar Almanya'nın bütün Afrika sömürgelerine (Togoland, Kamerun, Güneybatı Afrika ve Doğu Afrika) yayıldı. Çoğu kez unutulan bir gerçek, I. Dünya Savaşı'nın Afrika'da kaynakların elverdiği ölçüde "topyekûn" bir düzeye vardığıydı. Geniş demiryolu ağlarının ve sağlam çeki hayvanlarının yokluğunda, lojistik sorunu insanlarla çözüldü. I. Dünya Savaşı'nda hemen hepsi malzeme, silah ve yaralı taşıyıcısı olmak üzere 2 milyonu aşkın Afrikalı hizmet verdi; Flandre tarlalarından çok uzak olmalarına karşın, bu unutulan yedek güçler Avrupa'da kurşunlara en açık durumdaki cephe hattı askerleri kadar berbat bir dönem yaşadılar. Sadece yetersiz beslenmekle ve aşırı çalıştırılmakla kalmadılar; alıştıkları ortamlardan çıkınca, beyaz efendileri gibi hastalıklardan kırıldılar. Taşıyıcı olarak çalıştırılan bütün Afrikalıların yaklaşık beşte biri öldü; bunların birçoğu tropikal kuşaktaki bütün sömürgeci orduları perişan eden dizanteriye kurban oldu. Doğu Afrika'da Britanya'nın hizmetindeki 3.156 beyaz görev başında öldü; bunların ancak üçte bire yakın kesimi düşmanla çarpışırken can verdi. Ama siyah askerler ve taşıyıcılar katıldığında, toplam kayıp 100 bini aşmaktaydı.

Afrika'daki beyaz egemenliğinin mantığı tanıdıktı, güya Afrikalılara uygarlığın nimetleri bahşediliyordu. Savaş bu savı gülünç hale getirdi. Almanların Doğu Afrika ordusunda görevli bir doktor olan Ludwig Deppe, "Geride mahvolmuş tarlalar, yağmalanmış ambarlar ve yakın gelecekte yaşanacak bir açlık bırakıyoruz," diye yazmıştı. "Artık kültürün aracıları değiliz; geçtiğimiz yerlerde ölüm, talan ve boşaltılmış köylerle iz bırakıyoruz, tıpkı Otuz Yıl Savaşı'nda bize ve düşmanlara ait orduların ilerleyişinde olduğu gibi."

Britanya'nın dünya gücünün kilit unsuru sayılan Kraliyet Donanması'nın savaştaki performansı hayal kırıklığı yarattı. Kuzey Denizi'ndeki Alman donanmasını yok etmeyi başaramadı; yüzey filolarının Jutland'daki tek büyük çaplı kapışması, askerlik tarihinin tarafların birbirini yenemedikleri en büyük savaşlarından biri oldu. Bu kısmen teknik gerilik yüzündendi. Churchill savaştan önce donanmanın kömürden mazota geçişini sağlasa da, İngilizler topçu isabeti bakımın-

bağlı hata payını gideren ve "Argos saati" olarak bilinen menzil ayarlama sistemini benimsemekten kaçınmasının azımsanmayacak payı vardı. Almanlar genelde "açık" ya da kolayca çözülebilir kodlarla yayın yapmalarına karşın, telsiz iletişiminde de üstünlüğe sahipti. Buna karşılık Kraliyet Donanması düşmanın uzaktan anlamasını olanaksız kılan ama alıcı tarafından deşifre edilmesi de çok daha kolay olmayan Nelson döneminin semafor sinyallerine bağlı kaldı.

Ne var ki, Kraliyet Donanması Baltık dışındaki Alman deniz ticaretini büyük çapta sekteye uğratmayı başardı. Alman ticaret filosu, savaşın patlak vermesini izleyen birkaç ay içinde acımasızca yok edildi; Mart 1915 tarihli Konsey Talimatları uyarınca Almanya'ya araç gereç taşıdığından kuşku duyulan tarafsız devlet bandıralı gemileri bile durdurma, arama ve buralarda bulunan kaçak mallara el koyma yoluna gidildi. Bu taktiklerin başka ülkelerde kızgınlık uyandırmasına karşın, sınırsız denizaltı savaşı biçimindeki Alman misillemesi, özellikle de yüzden fazla Amerikalı yolcunun bulunduğu İngiliz yolcu gemisi *Lusitania* uyarı yapılmadan batırıldığında çok daha büyük tepkiye yol açtı. Doğrusu, 1917 ilkbaharında bir ara sınırsız denizaltı saldırıları Britanya'nın gıda ithalatını vahim ölçüde aksatacak gibi göründü; nisan ayında Britanya limanlarından ayrılan her dört gemiden biri batırıldı. Ama Denizcilik Bakanlığı'nın Nelson döneminden beri bildiği konvoy sistemine dönüş, deniz savaşındaki gidişatı Britanya'nın lehine çevirdi.

Britanya İmparatorluğu'nun karadaki askerî kapasitesi çok daha çarpıcıydı. Britanya'nın I. Dünya Savaşı sırasında askere aldığı insanların tam üçte biri kolonilerdendi. En büyük katkı en uzak kolonilerden geldi. Yeni Zelanda toplam nüfusunun onda birini oluşturan 100 bin erkeği ve kadını (hemşire olarak) denizaşırı ülkelere gönderdi. Daha savaşın başında, Avustralya İşçi Partisi'nin İskoçya doğumlu lideri Andrew Fisher "anavatanı son insanımıza ve son şilinimize kadar savunma" sözü verdi. Gönüllülerin ilk baştaki akını etkileyiciydi; bununla birlikte Avustralya gönüllülerinin (aynı şekilde Kanada gönüllülerinin) çok yüksek oranda Britanya doğumlu olması ve zorunlu askerliğin daha sonra iki referandumda da reddedilmesi anlamlıydı. Melbournelü J. D. Burns bu ilk kuşak göçmenleri saran görkemli bağlılık duygusunu güzel yansıtır:

> İngiltere'nin borazanları çınlıyor denizleri aşarak,
> Yılların ötesinden sesleniyor kulağıma çalınarak.
> Uyandırdı beni düşlerden tam şafak söktüğünde,
> Çalınınca İngiltere'nin borazanları nasıl durabilirdim ki yerimde?

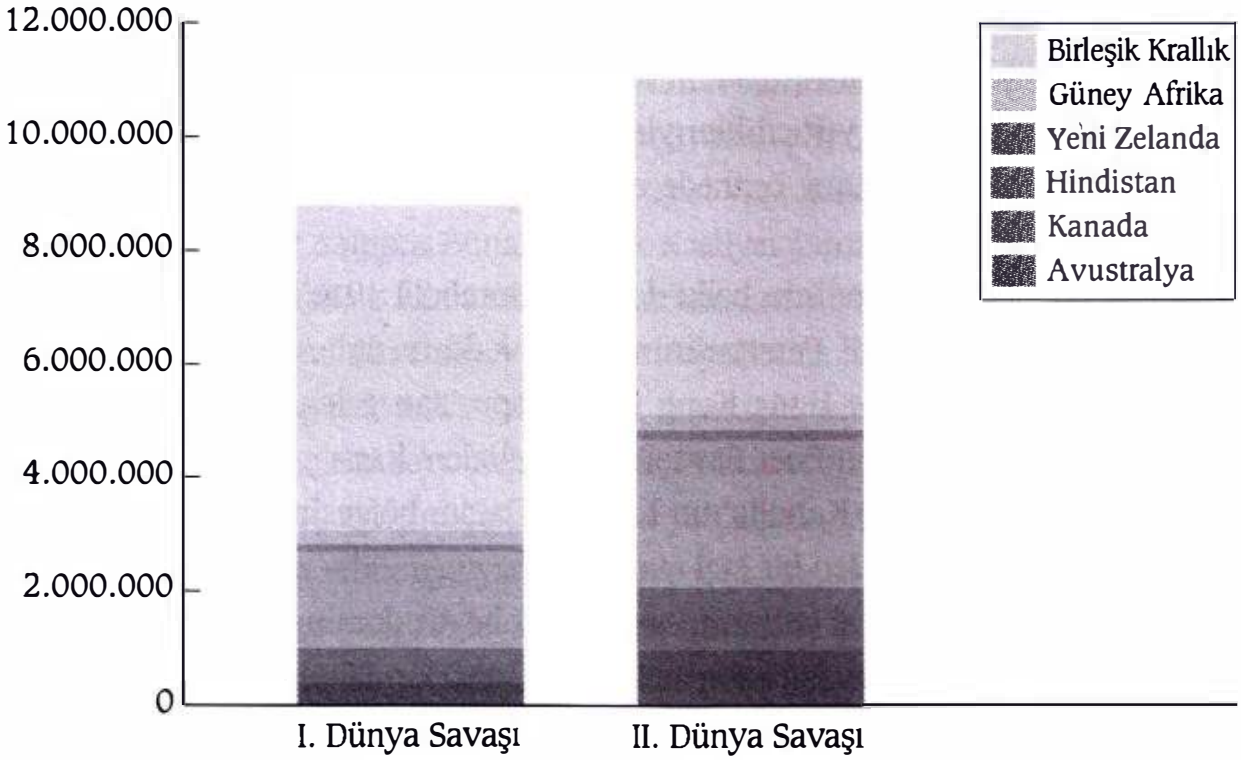
da, nasıl nitelikli olduklarını kısa bir sürede kavradılar. Özellikle Avustralyalılar çarpışma sırasındaki yırtıcılıklarıyla İskoçya Dağ Alayı askerlerinin düzeyine eriştiler: "Kazıcılar" karşı cephede en az "etekli iblisler" kadar korku uyandırdılar.

Emperyal savaş gayretinin belki de en uç sembolü 1916'da oluşturulan İmparatorluk Deve Birliği'ydi. Personelinin yaklaşık dörtte üçü Avustralyalı ve Yeni Zelandalı olan bu birlikte Hong Kong ve Singapur'dan gelen askerler, Rodezya Atlı Polisi'nden gönüllüler, Boer Savaşı'nda İngilizlere karşı çarpışmış bir Güney Afrikalı maden arayıcısı, Kanada'nın Kayalık Dağlar bölgesinden bir meyve yetiştiricisi ve Queensland'den bir inci avcısı vardı.

Fakat savaşa emperyal katkının esas olarak beyaz dominyonlardan geldiğini düşünmek yanlış olur. Savaş başlayınca, daha sonraları Hindistan'ın en ünlü siyasal ve manevi önderi konumuna yükselecek adam, vatandaşlarına şunu söyledi: "Biz her şeyden önce Büyük Britanya İmparatorluğu'nun İngiliz yurttaşlarıyız. İngilizler şu anda haklı bir dava uğruna, insan onurunun ve uygarlığının iyiliği ve şanı için dövüştüklerine göre, ... bize düşen görev açıktır: İngilizleri desteklemek için elimizden geleni yapmak, canımızla ve malımızla savaşmak." Gandi'nin bu duygularını binlerce Hintli paylaşmaktaydı. 1914 sonbaharında Fransa'daki İngiliz kuvvetlerinin yaklaşık üçte biri Hindistan'dan gelmeydi; savaşın sonuna varıldığında denizaşırı cephelerde askerlik yapan Hintlilerin sayısı bir milyondan fazlaydı, yani neredeyse dört beyaz dominyondan gelen toplam asker sayısı kadardı. Batı Cephesi'nde muhabere subayı olan Kartar Singh, "Bu savaş bir garip" diye yazmıştı kardeşine. "Karada, yeraltında, gökyüzünde ve denizde, yani her yerde savaşılıyor. Buna kralların savaşı denmesi doğru. Büyük zekâya sahip insanların yapacağı bir iş." Bu sözlerin işaret ettiği gibi, Hintliler isteksiz savaşan zorunlu askerler değildi; aslında hepsi gönüllüydü, hem de içten gelen bir coşkuyla gönüllü olmuşlardı. Kartar Singh bunu şöyle açıklamaktaydı:

> Soyun, vatanın, ataların, ebeveynlerin, köyün ve kardeşlerin adını yüceltmek ve devlete bağlılığımızı kanıtlamak için başka bir fırsatımız olmayacak. ... Böyle amansız bir kavga bir daha yaşanmayacak. ... Yiyecek ve giyecek, hepsi en iyi cinsten; hiçbir sıkıntı yok. Motorlar tayınları tâ siperlere kadar getiriyor. ... Yürüyüş sırasında marşlar söylüyoruz ve ölüme doğru gitmemizi hiç umursamıyoruz.

Dulce et decorum est pro patria mori" ["Vatan uğruna ölmek güzel ve doğrudur"] şiarına inanan sadece Horatius ve Moore şiirlerinin etkisiyle askere alın-

Her iki dünya savaşında Britanya İmparatorluğu'nca seferber edilen toplam asker sayısı

mış özel okul öğrencileri değildi. Doğru, Irak'ta dindaşlarıyla dövüşmeyi reddeden Müslüman askerler üç isyan çıkarmıştı. (*Doğudaki Sır*'ın olay örgüsünün somut temele dayandığının başka bir kanıtıydı bu.) Ama böyle olaylar, gösterilen bağlılığa ve dikkat çekici cesarete istisna oluşturan durumlardı sadece.*

Sömürge askerleri ancak kötü davranışlarla karşılaşınca imparatorluktan gelen taleplerin meşruluğunu sorguladılar. Örneğin, İngiliz Antiller Alayı'nın askerleri esas olarak cephane taşıma gibi tehlikeli ama silik bir işte kullanılmalarına kızgındılar. Açıkçası, Britanyalı subaylar onlara çok az itibar etmekteydi; Trinidadlı bir çavuş 1918'de şöyle yakınmıştı: "Bize birer Hıristiyan ya da İngiliz yurttaşı gibi değil, Karayip 'zencisi' gibi davranılıyor; kimse bizimle ilgilenmiyor ya da bizi kollamıyor. Kiliseye ve imparatorluğa daha yaklaştırılmak yerine onlardan uzaklaşmaya doğru itiliyoruz." Ancak bundan pek farklı olmayan şikâyetleri İngiliz Sefer Kuvveti'nin hemen her kesiminde duymak mümkündü**– Habsburg ve Rus ordularının aksine tamamen çokuluslu olan böyle bir yapı, derin etnik bölünmelere ve sıklıkla görülen kötü bir önderliğe rağmen, bir şekilde ayakta kalabildi.

* Somme'daki en başarılı harekâtlardan biri, Sekunderabad Tugayı'nın Morlancourt'a yönelik saldırısıydı.

** Avustralyalı Frederic Manning'in yarı otobiyografik romanı *Middle Tarts of Fortune* Somme'daki sıradan İngiliz askerleri arasında aynı ölçüde bezgin bir ruh hali olduğunu yansıtır.

fındaki en iyi savaşçıları sağladıkları (özellikle de onların soyundan gelenlerce) sıkça söylenir. Sınavdan geçtikleri ilk yer Gelibolu'ydu.

Aslında iki farklı Gelibolu harekâtından söz etmek gerekir: Çanakkale Boğazı'ndaki Türk savunma mevzilerini yarmaya yönelik deniz harekâtı ve bizzat Gelibolu Yarımadası'na asker çıkarmaya yönelik askerî harekât. Bunlar gereğince birleştirilebilseydi başarılı olabilirdi; ama birleştirilmedi. İşin deniz kısmından sorumlu kişi Churchill'den başkası değildi; boğaz boyunca sıralanan Türk tabyalarının "iki ya da üç günlük sıkı muharebe"den sonra bertaraf edilebileceğine emindi. Uzun kariyerindeki son örnek sayılamayacak bir tutumla, bir Avrupa savaşını kolaylıkla kazanmanın yolunu bulmanın peşindeydi. Ancak düşmanın "yumuşak karnı" beklediğinden daha sert çıktı. Aslında, Çanakkale Boğazı'nı hedef alan deniz saldırısı neredeyse işe yarıyordu. Türk tabyalarına iki sefer – 3 Kasım 1914'te ve 19 Şubat 1915'te – İtilaf bombardımanlarıyla büyük hasar verildi. İkinci seferde denizcilerden oluşan bir kuvvet başarıyla karaya çıkarıldı. Ama ardından gelen gereksiz gecikmeyi 18 Mart'ta üç geminin dikkatsiz bir mayın temizleme operasyonu sonucunda batmasının yol açtığı felaket izledi.

Bunun üzerine Kitchener görevi ordunun üstlenmesi gerektiğine karar verdi. Beş hafta sonra, II. Dünya Savaşı'ndaki D-Günü'nün bir provasını andıran ve hem kara hem de denizde gerçekleştirilen bir harekâtla 129 bin asker yarımada çevresindeki kumsallara çıkarıldı. Avustralya ve Yeni Zelanda Kolordusu'nun askerleri – kısaltılmış biçimiyle Anzaklar – Britanya'nın düzenli askerlerini ve acemi gönüllü askerleri, Gurkaları ve hatta Senegal'den gelme Fransız sömürge askerlerini kapsayan devasa bir İtilaf kuvvetinin bir parçasıydı sadece. Tasarı basitti: Kıyıda köprübaşları oluşturmak ve ardından 160 kilometre kadar kuzeydoğuda kalan İstanbul'a yürümek. Kumara düşkünlüğüyle tanınan Churchill, özel konuşmalarında bunun o zamana kadar oynadığı "en büyük bahis" olduğunu itiraf edecekti. Sonuçta İtilaf kuvvetlerinde çeyrek milyonu aşkın kayba mal olan bir bahisti bu.

Avustralyalılar ve Yeni Zelandalılar 25 Nisan şafağında yarımadanın batı tarafında yer alan ve daha sonraları "Anzak Koyu" adı verilen hilal biçimli kumsala zorlukla çıktılar. Muhtemelen akıntılardan dolayı, asıl hedefin bir buçuk kilometre kadar kuzeyinde gemilerden indirilmişlerdi. Ne var ki, aralarında geleceğin cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'in de bulunduğu Türk komutanlar durumu çabuk kavradılar ve karaya çıkan askerler çok geçmeden ölümcül bir tüfek ateşi ve şarapnel sağanağı altında kaldılar. Sadece ilk günde 500 Anzak öldü, 2.500'ü de yaralandı. İlk ateşle birlikte bazı askerlerin paniğe kapıldıkları yolun-

per almak için yalnız çalıların bulunduğu yumuşak kahverengi taştan doğal bir duvarla çevrilidir. Kumsaldaki askerler Türk keskin nişancıları için kolay hedeflerdi. Günümüzde tepeyi tırmandığınızda, Anzakların Alman talimatnamesine göre Türklerce özenle hazırlanmış güneş kavruğu topraktan alelacele kurdukları siper hatlarını hâlâ görebilirsiniz.

Avustralyalı piyadeler arasında Alex ve Sam Weingott adlı iki kardeş vardı. Sydney'in bir dış mahallesi olan Annandale'den gelen bu kardeşler, Rus Polonyası'ndaki baskılardan kaçarak Britanya İmparatorluğu'nda yeni bir hayat kuran başarılı bir Yahudi kumaş imalatçısının oğullarıydı. Büyük kardeş Alex bir hafta içinde öldürüldü. Sam ise ilk kıyımdan sağ kurtuldu. Tuttuğu günce savaş edebiyatının büyük bir eseri değildir ama Anzak Koyu'ndaki çarpışmaların şiddetini, düşmanın yakınlığını, şarapnelin öldürücü etkisini ve cephe hattındaki hayatın dehşet verici kısalığını canlı bir dille aktarır.

25 Nisan Pazar

Savaş gemilerinin düşmana yoğun ateş açtığı sabah saat beşte Gelibolu Yarımadası'na vardık. Türklerle güneşin tepeye vardığı saat on ikiden başlayarak Pazartesi gün ağarıncaya kadar çatıştık. Bir şarapnel dirseğimi sıyırdı. Arkadaşlarımız ağır kayıplar veriyor.

26 Nisan Pazartesi

... Düşmanla bütün gün çatıştık. Topları korkunç hasar yaratıyor. Adamlarımızın büyük çoğunluğu öldürülmüş gibi görünüyor.

30 Nisan Cuma

... Yoğun ateş gün boyunca sürdü. Keskin nişancılar hâlâ vurmaya devam ediyor ve yığınla adam kumsalda yatıyor. Bir Hintliye şarapnel çarptı ve başını uçurdu.

5 Mayıs Çarşamba

Sabah saat yedide ateş hattına gittik ve öğlen birde döndük. Düşmana yakından 250 kurşun sıktım. Düşman şarapnelle ağır hasar veriyor, bir mermi başının bana çarpmasından ucu ucuna kurtuldum. Ağır şarapnel ateşi gün boyunca sürdü. Türklerin iyi bir atış menzili var. Gece yarısı saat ikide siperlere gittik. Hep orada kaldık. Siper dışındaki cesetler kokmaya başladı.

Düşman yoğun top ateşini sürdürüyor ve atışları çok isabetli. Yanımdaki arkadaş uykudayken kalbinden vuruldu. ... Mermi siperimizin içinde patladı, Yüzbaşı Hill'i öldürmüş ya da ciddi biçimde yaralamış olmalı.

18 Mayıs Salı

Türkler bizi mahvetti. Tonlarca toprak üstümüze yıkıldı. Korkunç görüntüler. Yanı başımdaki adamlar parçalanarak havaya uçtu. 50'den fazla mermi patladı. Askerlerin morali üzerinde büyük etki yaratıyor. Birçoğunun asabı bozuluyor. Siperler darmadağın oldu. Bütün gece onarmakla uğraştık.

29 Mayıs Cumartesi

Düşmanın muazzam bombardımanı sabaha doğru saat üçte başladı. Dosdoğru üstümüze ateş açarak siperlere büyük hasar verdiler. Bir mermi yüzüme doğru patladı ve yara almadıysam da devrildim ve birkaç dakika yerde kaldım. Tüfeğim tanınmayacak ölçüde yamuldu. Günün geri kalan kısmında kaytardım.

1 Haziran Salı

Toplar hiç susmadı. İstihkâmcılar düşman siperlerinin bir kısmını havaya uçurdu. ... Havan topları gece boyunca büyük hasara yol açtı. Bir kesitin sorumlusu olarak onbaşılığa atandım, çok gurur duydum.

2 Haziran Çarşamba

Teğmen Lloyd'un benden iyi bir erbaş çıkacağı yönündeki sözlerine kulak misafiri oldum, çünkü hiç korkmuyormuşum. Düşman topları epeyce ateş açtı.

Sam Weingott'ın güncesindeki son not buydu. Üç gün sonra karnından vuruldu. Siperlerden alınışını izleyen birkaç saat içinde bir hastane gemisinde öldü.

Ağustos ayındaki bir firar girişimine karşın, Anzaklar avantajlı konumdaki inatçı Türk savunmasını bir türlü aşamadı. İtilaf kuvvetlerinin saldırıya geçtiği her yerde aşağı yukarı aynı durum yaşandı. Donanma topçuları Türk makineli tüfeklerini ve toplarını bertaraf edemediği sürece, cepheden piyade hücumları düpedüz intihar demekti. Kilitlenme çok geçemeden Batı Cephesi'ni – talihsiz Britanya başkomutanı Sir Ian Hamilton'ın deyişiyle "iğrenç siper savaşı"nı – aratmayacak ölçüde belirginleşirken, ikmal ve sağlık sorunları, daha da berbat bir hal aldı. Karşılıklı sert suçlamalar ve sorumluluğu başkasına yıkma çabaları arasında, Churchill biraz daha zaman istedi. Asquith'e 21 Mayıs'ta şunu yaz-

elimden alma." Asquith dobra bir karşılık verdi: "Denizcilik Bakanlığı'nda kalamayacağın artık kararlaştırılmış durumda." Lancaster dükü unvanı verilerek bir kenara atılan Churchill'in siyasal kariyeri bitmiş gibiydi. Eşi Clementine, onun "Çanakkale Boğazı'nı asla unutmayacağı" görüşündeydi; hatta bir ara "kederden ölecekmiş" gibi bir havaya girmişti.*

Gelibolu halkın belleğine cesur "kazıcılar"ın çıtkırıldım ve beceriksiz "İngiliz" subaylarınca ölüme sürüklenişi olarak geçmiştir. Gerçeklik payı taşımakla birlikte bir karikatürdür bu. Gerçekte yaşanan, Britanya İmparatorluğu'nun bitkin bir Doğu despotizmi sandığı bir devlete sataşması ve bu savaştan yenik çıkmasıydı. Alman müttefiklerince eğitilen Türkler siper savaşının yeni tekniklerini daha çabuk öğrenmişlerdi. Ve "Jöntürk" milliyetçiliğinin ve İslami şevkin birleşmesi sayesinde moralleri çok yüksekti. Mustafa Kemal'in 19. Tümen'ine bağlı 57. Alay'da asker olan Hasan Ethem, 17 Nisan 1915'te annesine şunu yazmıştı:

> Allah'ım, bütün bu yiğit askerlerin istediği şey senin ismini Fransızlara ve İngilizlere belletmektir. Ne olur, bu şerefli arzumuzu kabul eyleyip süngülerimizi keskin kıl ki, düşmanımızı yok edelim. Şimdiye kadar zaten birçoğunu yok ettin, birazını daha helak et. Böyle dua ettikten sonra, ayağa kalktım. O andan itibaren kimse benden daha talihli ve mesut olamazdı.
>
> İnşallah, düşman bir çıkarma yapar da cephe hattına götürülürüz. O zaman şahadet mertebesine varırız, öyle değil mi?

Irak'taki Hintli askerlerin isyanlarında olduğu gibi, Gelibolu'daki Türk askerlerinin şevki de kutsal savaş üzerine kurulu Alman stratejisinin gerçekten de işe yarıyor olabileceğine işaret etmekteydi.

Türk kuvvetlerine karşı cepheden saldırı denendiği her yerde başarısızlığa uğradı. Basra'yı alan ve Dicle boyunca Bağdat'a doğru ilerleyen Hint ordusunun Mezopotamya'yı istila harekâtı ilk başta başarılı gibiydi. Ama General Charles Townshend'in – üçte ikisi Hintli askerlerden oluşan – 9.000 kişilik ordusunun Kutü'l-Amara'da beş ay kuşatılmış halde kalmasıyla felaketle sonuçlandı. Kurtarma girişimlerine karşın, Townshend teslim olmak zorunda kaldı.** Ancak Britanyalılar bu bozgunların ardından yeni bir Ortadoğu stratejisi geliştirmekte gecikmedi. Bu strateji, Britanya İmparatorluğu'na karşı cihadı esas alan Al-

* Aslında sadece iki yıl sonra, tedarik bakanı olarak tekrar hükümete girdi.

** Townshend komutasındaki kuvvetin daha sonra ihmal edilmesi ve yüksek kayıp vermesi, her ne kadar asıl kusur yanındaki idarecilerin yanlışa yöneltici pintiliğinden kaynaklanıyor olsa da, Austen Chamberlain'in Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanlığı'ndan istifasına yol açan bir skandaldı.

kabilelerini Mekke şerifi Hüseyin bin Ali önderliğinde Osmanlı yönetimine karşı bir ayaklanmaya kışkırtmak planlanıyordu. Yeni stratejiyle adı en yoğun biçimde özdeşleştirilen adam ise casusluğa soyunan eksantrik bir Oxford tarihçisiydi – bir arkeolog, bir dilbilimci, becerikli haritacı, içgüdüsel gerilla savaşçısı, aynı zamanda yanıp tutuştuğu şöhreti yakaladığında elinin tersiyle iten mazoşist eşcinsel T. E. Lawrence'tı. İrlandalı bir baronun hizmetçisinden olan gayrimeşru oğluydu; Arap elbiseleri giymekten hoşlanan gösterişli bir Oryantalist, Dera'daki kısa süreli tutsaklığı sırasında Türk gardiyanların ırzına geçtiğini gizlemeyen (kim bilir, belki de sadece düşleyen) bir adamdı. Araplarla yakınlığı paha biçilmez biçimde yararlı olacaktı.

Lawrence'ın amacı Arap milliyetçiliğini ateşleyerek ve böylece Alman destekli kutsal bir savaşa baskın çıkacağına inandığı yeni bir güce dönüştürerek, Osmanlı İmparatorluğu'nu içeriden parçalamaktı. Arabistan'ın kumlu çöllerinde yüzyıllar boyunca süren Türk egemenliği öfke yaratmış ve belli dönemlerde bölgedeki göçebe kabilelerin isyanlarına sebep olmuştu. Onların dilini ve giyimini benimseyen Lawrence, hoşnutsuzluklarını Britanya'nın lehine çevirmeye koyuldu. Temmuz 1916'dan itibaren Hüseyin'in oğlu Faysal'ın irtibat subayı olarak, Hicaz'a Britanyalı askerlerin sevk edilmesine şiddetle karşı çıktı. Ona göre, Araplar Türkler yerine Britanyalılar tarafından yönetilme ayrıcalığı için değil, kendi özgürlükleri için savaştıklarını düşünmeliydiler. Kendi ifadesiyle amacı şuydu:

> Araplar son esmer sömürgemiz değil, ilk esmer dominyonumuz olmalıdır. Onları gütmeye kalkarsanız size tepki gösterirler ve Yahudiler kadar inatçıdırlar; ama görünüşte kol kola girerek, onları zora başvurmadan her yere yönlendirebilirsiniz. Mezopotamya'nın geleceği öylesine muazzam ki, bizim elimizde olursa, onunla bütün Ortadoğu'yu çekip çevirebiliriz.

Bu yaklaşım işe yaradı. Lawrence'ın desteğiyle Araplar Medine'den Akabe'ye kadar Hicaz demiryolu boyunca Osmanlı ulaşım hatlarına karşı son derece etkili bir gerilla savaşı yürüttüler. General Edmund Allenby komutasındaki ordunun Sina'dan Kudüs'e doğru yürüyüşe geçmesiyle birlikte, 1917 sonbaharında Suriye'deki Türk savunma mevzilerinde gedikler açılmaya başladı. Allenby 9 Aralık'ta bir tevazu belirtisi olarak Lawrence'ı kadim Yafa Kapısı'ndan yaya halde geçerek kutsal kente girerken kendisine katılmaya çağırdı. ("*Daha önce O'nun yürüdüğü yerde*, aksi nasıl olabilirdi?") Görkemli bir andı bu. Üç uzun yıl boyunca yaşanan askerî tersliklerden sonra, nihayet arzu edilen bütün süsleriyle doğ-

önde atılgan genç bir kahraman vardı. Romantik eğilimliler için, Kudüs'ün Hıristiyanların eline geçişi Haçlı seferlerini çağrıştırır nitelikteydi – gerçi subaylar arasında anlatılan hikâyeye göre, kenti ilk teslim alan kişi kahvaltıya biraz yumurta bulmak amacıyla erken kalkan Doğu Londralı bir aşçıydı.*

1918 yazının sonlarına gelindiğinde, Alman kayserinin küresel savaş stratejisinin çıkmaza girdiği artık açıktı. Bu sonuç *Doğudaki Sır*'ın kurmaca olmasıyla ilgili değildi pek; asıl sorun Alman stratejisinin gerçekçilikten yoksun olmasıydı. Galiçya metropolitinin kardeşi olan Avusturyalı bir subayın komutasında Kuban Kazaklarını harekete geçirmek üzere 50 bin Türk askerini gönderme planı ya da etnograf Leo Frobenius'un Habeşistan imparatoru Lij Yasu'yu Alman tarafına çekmeye yönelik aynı ölçüde çılgınca girişimi gibi, *Weltkrieg* de düpedüz uygulanabilir olmaktan uzaktı. Gerçekte Almanların ihtiyaç duyduğu Lawrence gibi adamlar, yani Avrupa dışı kültürlere sızma becerisine sahip bukalemun insanlardı. Ama böyle adamları yaratmak, Doğu'yla yüzyıllar boyunca ilişkide olmayı gerektirir. Başka ülkelere sızmaya çalışan Almanların amatörlüğünün tipik bir örneği, Afganistan emirine gönderilen heyetti; 15 kişilik bu heyet, yanlarında Victoria döneminden kalma bir dünya atlasının nüshalarıyla gezgin bir sirk kisvesine bürünerek İstanbul üzerinden yolculuk etmişti. İngiliz karşıtı cihadın Türk kararlılığını geçici olarak pekiştirmekten başka bir şeye yaramamasına ve Arap milliyetçiliğinin daha etkili bir güç olarak ortaya çıkmasına pek şaşmamak gerekir.

I. Dünya Savaşı gerçek anlamda küresel bir yangındı. Ama sonucu Batı Avrupa'da belirlendi. Avusturyalılar Sırbistan'la tutuştukları savaşı kazandılar. Almanlar Rusya'yla tutuştukları savaşı kazandılar, ayrıca Romanya'yı yendiler. Öte yandan, İngilizler ve Fransızlar Osmanlı İmparatorluğu'nu ve bu arada Bulgaristan'ı alt ettiler. İtalyanlar bile sonunda Avusturya'yı yenilgiye uğrattılar. Bu zaferlerin hiçbiri belirleyici değildi. Savaşı sona erdirmenin tek yolu Flandre ve Fransa'da dengenin değişmesiydi. Almanlar zafer için 1918 ilkbaharında son bir girişimde bulundular; ama bu saldırıların boşa çıkmasıyla yenilgi kaçınılmaz hale geldi ve Alman ordusunun – o aşamaya kadar dirençli olan – morali bozulmaya başladı. Aynı sıralarda dört kanlı yılı kitlesel kara savaşını kavramaya çalışmakla geçirmiş olan İngiliz Sefer Kuvveti, nihayet bir şeyler öğrenmeye başladı. Batı Cephesi'nin tekrar hareketlenmesiyle birlikte, piyade, topçu ve hava gücünde eş-

* Kentin anahtarları teslim edildiğinde, "Kentinizi istemiyorum, bana komutanlarım için biraz yumurta verin yeter!" dediği söylenir.

cak 3 bine yakın Alman tutsak ele geçirilirken, bu sayı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında hızla artarak 90 bini aştı. Bir bozgundan çekinen Alman Yüksek Komuta Heyeti 29 Eylül'de ateşkes isteyerek, teslim koşullarının müzakeresi gibi pis bir işi o zamana kadar aciz kalan Alman parlamenterlere bıraktı.

Kısmen bunun da etkisiyle birçok Alman savaşın niçin kaybedildiğini anlayamadı. Böylece Almanlar sorumluluğu ülke içinde arayarak, kusuru birbirlerine (konuma göre kifayetsiz militaristlere ya da Kasım canilerine) yıkmaya yöneldi. İşin doğrusu Alman yenilgisi iç kaynaklı değil, dış kaynaklıydı: Küresel bir güç olmadan küresel bir çatışmaya kalkışmanın kaçınılmaz sonucuydu. İki imparatorluğun kaynakları arasındaki büyük fark göz önünde tutulunca, buradaki asıl muamma Britanya İmparatorluğu'nun kazanmasının niçin bu kadar uzun zaman aldığıydı.

Barış konferansının düzenlendiği Versailles'da, Amerikan başkanı Woodrow Wilson'ın verdiği ilhamla kendi kaderini tayin etmeye ve kolektif güvenliğe dayalı yeni bir uluslararası düzen üzerine epeyce konuşuldu. Ne var ki, bütün metinler hazırlanıp imzalandığında, ortaya bildik eski hikâyenin yeni bir versiyonu çıktı sadece: Ganimetler galiplerindir. Tarihçi H. A. L. Fisher'ın ifadesiyle, barış anlaşmaları "fetihlerin kabalığı"nı "ahlaki bir örtü"yle sarmaladı.

Lawrence'ın savaş döneminde Araplara verdiği sözlere rağmen, Irak, Ürdün ve Filistin'e ('sömürge'nin yumuşatılmış bir söyleyişi olan) İngiliz "manda statüsü" verilirken, Fransızlar da Suriye ve Lübnan'ı kaptı.* Eski Alman sömürgeleri Togoland, Kamerun ve Doğu Afrika, kıtadaki İngiliz topraklarına katıldı. Ayrıca, Güneybatı Afrika'nın Güney Afrika'ya, Batı Samoa'nın Yeni Zelanda'ya ve Yeni Gine'nin kuzey kesimiyle birlikte Bismarck Takımadaları'nın ve Kuzey Solomon Adfaları'nın Avustralya'ya verilmesi kararlaştırıldı. Fosfat bakımından zengin Nauru, iki Avustralezya dominyonu ile Britanya arasında paylaşıldı. Böylece eski Britanya kolonileri bile sömürge sahibi oldu. İmparatorluğa toplamda yaklaşık 4,6 milyon kilometrekare toprak ve 13 milyon dolayında yeni uyruk katıldı; Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'un memnun bir tavırla belirttiği gibi, dünya haritası "daha da kırmızıya" boyandı. Hindistan'dan Sorumlu Devlet Bakanı Edwin Montagu, soğuk bir alaycılıkla Britanya'nın bütün dünyayı ilhak etmesine karşı bazı savlar duymak istediği yorumunda bulundu. Bir yıl sonra sanki bu

* Düzenlemenin dayanağı, savaş sırasında Lawrence'ın öfkeyle karşı çıktığı Sykes-Picot anlaşmasıydı. Bunun üzerine Faysal'a, "Suriye'yi geri almak için Fransızlarla dövüşmek gerekse bile, iyi ve kötü günde onların yanında yer alma niyetinde" olduğunu bildirdi.

tika üzerinde hak iddia etti.

Almanların Türklerle ittifaka girmesi Ortadoğu'yu bir savaş alanına çevirdi. Bu da Ortadoğu'nun Britanya'ya sunulmasını getirdi. Daha savaştan önce Aden, Mısır, Sudan, Kıbrıs, Kuzey Somali ve Körfez Emirlikleri'nin yanı sıra Muskat, Umman, ve Katar doğrudan ya da dolaylı olarak Britanya nüfuzu altına girmişti. Savaşın sonunda bunlara, bir yetkilinin ifadesiyle, "artık 'protektora ilanı' olarak bilinen resmî pantomim"e gerek kalmaksızın mandalar eklendi. Ayrıca, (daha sonra British Petroleum adını alacak olan) İngiliz-İran Petrol Şirketi'ndeki Britanya hisselerinin çoğunluğu sayesinde, İran'ın Pehlevi monarşisi üzerindeki İngiliz nüfuzu da arttı. Denizcilik Bakanlığı'nın 1922 tarihli bir tezkeresi şu saptamada bulunmaktaydı: "Stratejik açıdan temel nokta Büyük Britanya'nın petrol bulunan toprakları denetim altında tutmasıdır." O sırada Ortadoğu'nun dünya üretimindeki payının ancak yüzde 5 olmasına karşın, İngilizlerin imparatorluk kuruculuğu geleceği gözeten bir anlayışa dayalıydı.

Bu toprak kazanımları yeterli görülmedi. Almanya 1914'te Britanya'nın denizlerdeki başlıca rakibiydi. Savaş, ateşkes ve barış anlaşması hep birlikte Almanya'yı bir deniz gücü olmaktan çıkardı. İngilizler gerek Alman donanmasından, gerekse Alman ticaret filosundan kapabildikleri her şeyi aldılar. Almanların kalan donanma gemilerini teslim etmek yerine Scapa Flow'da batırmalarına karşın, sonuçta ortaya şaşırtıcı bir deniz üstünlüğü çıktı. Sadece dretnotlar ve sonraki modeller sayıldığında, Britanya'nın yüzer durumdaki 42 savaş gemisine karşı dünyanın geri kalan ülkelerinin toplam 44 gemisi vardı. Yalnızca 16 gemisi olan ABD, ikinci sıradaydı.

Versailles'da Almanya'yı yalnız savaş hasarının değil, savaş dönemi asker aylıklarının ve terhis yolluklarının da maliyetinden yükümlü kılma kararının alındığı bilinir; büyük çapta bir tazminat faturasının sunulması bu yüzdendir. Britanyalıların daha sonra Fransızları suçlamaya çalışması nedeniyle daha az bilinen bir durum ise, bunun büyük ölçüde dar bir tazminat tanımı yapılması halinde ülkesinin hiçbir şey elde edemeyeceğinin farkına varan Avustralya başbakanı William M. Hughes'un ısrarından kaynaklandığıdır. Avustralya'ya yirmili yaşlarının başında göç etmiş ve tumturaklı konuşmalara düşkün bir Galli olan Hughes, barış sürecine bir sendikacıyken siyasal dürtülerini kazandığı Sydney rıhtımının bütün ince numaralarını kattı. Ona göre, kayser tarafından yönlendirilmiş olsa bile, Almanya

bütün kesimlerin omuzlarındadır. Hayvani bir hırsla, dünyayı fethetme umuduyla sarhoş olmuşlardı – aristokratlar, tüccarlar ve işçiler, bu kesimlerin hepsi yağmadan pay alma peşindeydi. O halde savaşın sorumluluğu Alman ulusuna düşmektedir ve suçunun cezasını çekmelidir.

Savaş sonrasının zafer sarhoşluğu havasının belki de en canlı ifadesi, Dışişleri Bakanlığı'nın siparişi üzerine Sigismund Goetze'nin 1921'de tamamladığı "Britannia Pacifatrix" adlı göz alıcı alegorik duvar resmidir. Roma miğferiyle ve kırmızı sabahlığıyla ihtişam içinde dikilen Britanya'nın sol yanında beyaz dominyonları temsilen Adonis gibi endamlı dört figüre, sağ yanında ise daha egzotik görünüşlü müttefikleri Fransa, ABD ve (bir zamanlar tuhaf cumhuriyetçi yönetim biçimlerinin kaynağı olan) Yunanistan yer alır. Britanya'nın ayaklarının dibinde bozguna uğramış düşmanın çocukları pişman halde yere kapaklanmış olarak durur. Büyük beyaz tanrıların diz hizasının aşağısında bir meyve sepeti taşıyan küçük bir siyah oğlan zar zor seçilir – kendisi herhalde Afrika'nın zafere katkısını temsil etmektedir.

Ancak Britanya'nın zafer dolu barışının yanıltıcı bir niteliği vardı. İmparatorluğun hiç bu kadar büyümediği doğruydu. Ancak bu yeni toprakların ekonomik değeriyle zafer için gerekli masraflar karşılaştırıldığında, sonuç sıfıra yakın, hatta eksi değerlerdeydi. Savaşan devletlerin hepsine oranla daha fazla para harcayan Britanya'nın toplam harcamaları 10 milyar sterline yakındı. İki buçuk milyon kilometrekare için bile aşırı bir bedeldi bu, özellikle de yeni toprakları yönetme giderinin genelde sağlanan gelirden daha yüksek olduğu düşünüldüğünde. Sadece bir örnek vermek gerekirse, Irak'ı yönetmenin maliyeti 1921'de 23 milyon sterlindi, bu da Britanya'nın toplam sağlık bütçesinden fazlaydı.

İmparatorluğun getirdiği kazanç 1914'ten önce, her yönüyle bakıldığında çoğu kimseye göre maliyeti aşan bir düzeydeydi. Savaştan sonra imparatorluğun maliyeti bir anda kaçınılmaz biçimde getirdiği kazancı aştı.

Kuşkular

20. yüzyılın büyük bir bölümünde, her yıl Futbol Birliği Kupa Finali'ne ev sahipliği yapan Wembley Stadyumu'nun ikiz beton kuleleri İngiliz futbolunun en üst mimari sembolü sayıldı. Oysa bunlar Britanya emperyalizminin bir sembolü olarak inşa edilmişti.

açıldı. Bu girişim Britanya'nın küresel başarısının halk tarafından kutlamasını ve imparatorluğun sadece şanlı bir geçmişe değil, parlak bir geleceğe, özellikle de ekonomik geleceğe sahip olduğunun bir daha görülmesini sağlamaya yönelikti. Resmî rehber kitapçığında fuarın amacı gayet açık bir biçimde yazılıydı:

> İmparatorluğun hammaddelerini geliştirme ve değerlendirme açısından yeni emperyal zenginlik kaynaklarını bulmak; İmparatorluk içinde ticareti teşvik etmek, dominyon ve anavatan ürünlerine yeni dünya pazarlarını açmak; Britanya İmparatorluğu bünyesindeki farklı ırkların birbirlerini daha iyi tanımalarını sağlamak ve Britanya halkına dominyonların, sömürgelerin ve bağımlı toprakların birlikte taşıdığı neredeyse sınırsız olanaklarını göstermek.

Bu vesilesiyle Rudyard Kipling kasvetli banliyö caddelerine Drake gibi emperyal kahramanların adlarını verdi. Ama olaya asıl damgasını vuran bizzat stadyumdu. Betonarme yapısı ve gudubet görüntüsü başlı başına modernliğin cüretli bir ifadesiydi. Fuarın açılışı ilk kraliyet radyo yayınının yapılmasını da sağladı.

Bu bir bakıma büyük bir başarıydı. Toplam 80 hektarlık alana 27 milyondan fazla insan akın etti; aslında fuar o kadar rağbet gördü ki 1925'te yeniden açıldı. İmparatorluk Günü'nde bir şükran ayini için 90 bini aşkın insan stadyuma doluştu – önceki yıl 127 bin kişinin izlediği Bolton Wanderers–West Ham United final maçının gerisinde kalmakla birlikte, bu da büyük bir katılım sayılırdı. Stadyuma gidenler Galler prensinin tamamen Kanada tereyağından yapılmış atlı heykelini hayranlıkla seyredebiliyordu. Zulularla yapılan savaşların sahada gösterişli bir şekilde canlandırılışına tanık olabiliyordu. "Durmayan Tren" gibi umut dolu bir ad verilmiş araçla pavyondan pavyona dolaşabiliyordu. Nereye baksalar, imparatorluğun süren canlılığının, en başta da ekonomik canlılığının örneklerini görebiliyorlardı.

İşin ironik tarafı, 2.2 milyon sterlinlik devlet desteğine rağmen bu fuarın 1914 öncesinin kazançlı fuarlarıyla açık bir tezat içinde 1,5 milyon sterlin zarar etmesiydi. Nitekim bu açıdan imparatorluk fuarı ile bizzat imparatorluğu arasında sinir bozucu paralellikler görenler çıktı. Belki daha da kaygı verici olan şey, fuarın ülke çapında alay konusu haline gelmesiydi. P. G. Wodehouse *Saturday Evening Post* için yazdığı bir hikâyede, en ünlü kurmaca kahramanı Bertie Wooster'ı arkadaşı Biffy'yle birlikte Wembley'yi gezmeye gönderir. Biffy'nin bir kızla yaşadığı güçlüklere kafayı takmış durumdaki ikili, değerli ama donuk sergi alanlarından kısa sürede sıkılır:

ilerlediğimiz sırada sıvıştım ve Antiller kesiminde oldukça hoş bir yer olan Plantasyon Sahibinin Barı istikametinde sessizce yürüdüm. ... Antiller'e hiç gitmemiş olsam da, hayatın bazı esasları bakımından Avrupa uygarlığımızdan kat kat iyi olduğunu belirtebilecek bir konumdayım. Tezgâhın arkasındaki adam, hep karşıma çıkmasını, dilediğim birinden beklenecek kibarlıkla, görüş alanına girdiğimiz anda neye ihtiyacımız olduğunu kestirmiş gibiydi. Dirseklerimiz onun önündeki tahtaya değer değmez, ileri geri sıçramaya başlayarak, her sıçrayışında yeni bir şişe indirdi. Görünüşe bakılırsa, bir plantasyon sahibi en az yedi çeşit içermediği sürece kendisini içki içmiş saymıyor; haklı olmadığını söylemeye çalıştığımı sanmayın sakın.

Barın arkasındaki adam bize böyle karışımlara Green Swizzle dendiğini anlattı; eğer günün birinde evlenirsem ve bir oğlum olursa, Wembley'de babasının hayatının kurtulduğu o günün hatırasına ismi nüfus kütüğüne Green Swizzle Wooster olarak geçecek.

Bir başka ziyaretçi, *Magnet* dergisinin kurmaca karakteri Billy Bunter'dı; Noël Coward da "Seni buraya imparatorluğun harikalarını görmen için getirdim; oysa çarpışan arabalara bineyim diye tutturuyorsun" sözleriyle fuara göndermede bulunmuştu. *Punch* dergisinde H. M. Bateman'in "Ne Wembliyorsun bakayım?" diye sormakla yetinen bir karikatürü vardı.

Britanyalılar 1920'lerden önce böyle "Wemblemez", yani imparatorluğu ciddiye alırlardı. Bu başlı başına emperyal gücün önemli bir kaynağıydı. Pek çok kahramanca işi sırf makam sahibi bir beyaz adamdan bu kahramanlık beklendiği için gerçekleştirmişti. George Orwell 1920'lerde Burma'da müfettiş yardımcısıyken, "sırf bir şapşal gibi görünmemek" için azgın bir fili vurmak zorunda kalmıştı:

Canımı falan düşündüğüm yoktu pek, derdim sadece arkada tetikte bekleyen sarı yüzlerdi. Çünkü o sırada, kalabalık beni öyle izlerken, bildik anlamda, yani tek başımayken olacak kadar korkmuyordum. Bir beyaz adam "yerliler" önünde korkmamak zorundadır; bu yüzden genelde korkmaz. Aklımdaki tek düşünce şuydu: Bir aksilik olduğunda o iki bin Burmalı kovalandığımı, yakalandığımı, yere devrildiğimi ve tepedeki Hintli gibi sırıtkan bir ceset haline geldiğimi görecekti. Ve böyle bir şey olduğunda içlerinden bazılarının gülmesi oldukça muhtemeldi. Böyle bir şeyi kaldıramazdım.

yon İdaresi'nde görevli bir memurun oğlu olarak dünyaya gelmiş ve Eton'da öğrenim görmüştü. Bununla birlikte o bile asık bir yüzle dünya polisi rolü oynamakta artık güçlük çekmekteydi.

Orwell yegâne örnek olmaktan uzaktı. İmparatorluğun her yanında bir kuşak sessizce çatırdamaktaydı. Romancı Virginia Woolf'un kocası Leonard Woolf 1904'te Seylan'da memur olduktan sonra yaklaşık 2.500 kilometrekarelik bir taşra bölgesini yönetmeye gönderildi. "Belli bir uygarlıktan ve yaşam tarzından gelen bir insanın tamamen farklı bir uygarlığa ve yaşam tarzına hükmetmeye çalışmasının saçma olduğu" kanaatine vararak, daha savaştan önce istifa etti. Ona göre, bir emperyal idarecinin yapmayı umabileceği şey en fazla şuydu:

> İnsanların birbirlerini öldürmelerini ya da soymalarını, kampı yakmalarını, kolera, veba ya da çiçeğe yakalanmalarını önlemek [yeterli]; bir kimse üç gecenin birinde rahatça uyuyabilirse, oldukça memnun olur. ... Orada ... işler yavaş yürür, acımasızca kadere boyun eğilir ve siz de bir şey yapmayıp sadece üç yüz milyon kişiyle birlikte olanları seyredersiniz.

Francis Younghusband gençliğinde Gobi Çölü'nü aşmış, Jameson Baskını'na tanıklık etmiş ve 1904'te Dalay Lama'nın Lhasa'daki sarayına ilk Britanya seferine öncülük etmişti. Ama 1923'te artık nikâhsız birlikte yaşama fikrini benimseyen ve kendisini Svabhava, yani "bir Işık müridi" olarak nitelendirmekten hoşlanan biriydi; dört yıl sonra "yıldızlardaki yaşamın dünyaya yön verdiği" savını işleyen bir kitapla gündeme geldi. Erskine Childers günümüzde felaket tellallığı yapan *The Riddle of the Sands* adlı gerilim romanıyla tanınır. Oysa bu Boer Savaşı gazisi, 1914'te Almanya'da İrlanda Gönüllüleri'ne kaçak silah taşıdı, 1921'deki anlaşmanın müzakerelerinde İrlanda heyetinin sekreterliğini yaptı ve sonunda İrlanda İç Savaşı'nda aşırı cumhuriyetçilerin safında yer alınca kendisini bir idam mangasının önünde buldu.

Fazlasıyla garip bir örnek de Harry St. John Bridger Philby'nin yaşamıdır. Seylan'daki bir kahve plantasyonu sahibinin oğlu olan Philby, bir *Boys' Own Paper* emperyal kahramanının bütün niteliklerini taşıyordu: Westminster Okulu'nda burslu okumuş, Cambridge Trinity College'ı birincilik derecesiyle bitirmiş ve Hint Mülki İdaresi'nde görev yapmıştı. Ortadoğu'da I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında sadece Lawrence'ın gölgede bırakabildiği önemli işler başardı. Ancak Osmanlı sonrası Arabistanı'nda İbn Suud'un üstünlük iddiasına takıntılı bir şekilde arka çıkmakla, Lawrence'ın adayı Kral Hüseyin'i destekleme yönündeki resmî

disi istifa etti. 1930'a doğru İslam dinine döndü ve o sırada Hüseyin'i devre dışı bırakmış olan İbn Suud'un çıkarlarına büyük gayretle hizmet etti. Philby'nin saf değiştirmesinin en uç sonucu, Suudiler ile Standard Oil arasında 1933'teki hayati bir anlaşmaya başarıyla aracılık etmesi ve böylece Amerika'nın Arap petrol yataklarına dönük çekişmede Britanya'ya ağır basması oldu. Oğlu olan Sovyet casusu Kim Philby, daha sonraları anılarında babasının etkisiyle daha ergenlik çağına varmadan "tanrıtanımaz küçük bir anti-emperyalist" olduğunu aktaracaktı. İmparatorluğa inancın kaybı çoğu kez Tanrı'ya inancın kaybıyla el ele gitti.

Çöl Savaşı'nın kahramanı Lawrence bile bir asap bozukluğu yaşadı. Amerikalı emprezaryo Lowell Thomas'ın ilk gösterimi Ağustos 1919'da Covent Garden'da yapılan *Filistin'de Allenby'nin Yanında* filmiyle şöhrete ulaştıktan sonra, ilgi odağı olmaktan kurtulmak için önce All Souls College'a, ardından anlaşılmaz biçimde Ross takma adıyla Uxbridge'deki bir RAF üssüne sığındı. Hava kuvvetlerinden terhis olunca, pek beklenmeyecek yeni akıl hocası ve uçarı oyun yazarı George Bernard Shaw anısına Shaw adını kullanarak Tank Kolordusu'na yazıldı. *Bilgeliğin Yedi Sütunu* kitabının kısaltılmış haliyle yayımlanmasının yarattığı çalkantıdan uzak durmak için yeniden katıldığı RAF tarafından Karaçi'ye postalandı. Döndüğünde emekliye ayrılarak Dorset'e çekildi ve 1935'te anlamsız bir motosiklet kazasında öldü.

Böyle kahramanlar kuşkuya kapıldığına göre, imparatorluğa ilişkin daha az tecrübesi olanların kuşkuya düşmesine pek şaşmamak gerekir. E. M. Forster 1921'de Dewas mihracesinin özel sekreterliği görevini kabul edince kısa bir süreliğine Hindistan'ı gezmişti. Başından geçen olaylar ona *Hindistan'a Bir Geçit*'i (1924) yazma ilhamını verdi. Hindistan'daki İngilizleri belki de en etkili biçimde itham eden bu edebiyat eserinde, ukala genç erkekler "Buralara insanlara iyi davranmak amacıyla gelmedik" gibi şeyler söyler ve aşırı kuralcı genç hanımlar "her zaman göz önünde olmaktan" yakınır. Somerset Maugham turistik gezilerinde elde ettiği bilgilerle, İngilizlerin efendilik konumundaki çatlakları açığa vurmaktan keyif aldı. Örneğin, "Fırsat Kapısı" hikâyesinde, taşradaki tek bir korkakça hareket bir adamın hem kariyerini hem de karısını kaybetmesine mal olur. Kilit soru şudur: "Böylece... yönetimi alay konusu haline getirdiğini ... [ve] bütün sömürgede kendini bir maskara konumuna düşürdüğünü kavradın [mı?]" Başka bir edebiyat turisti olan Evelyn Waugh, *Black Mischief* (1932) romanıyla Afrika'daki İngilizler için daha da zarar verici bir şey yaptı: Ahlaksız maceraperest Basil Seal'den Oxford eğitimli İmparator Seth'e uzanan karakterler yaratarak onları alaya aldı. Sömürgecilik konularına karışması Waugh'un daha sonraki *Scoop*

çu" takma adıyla yazdığı köşe yazıları, daha da gülünç emperyal karakterlerin bir geçit törenini sundu: "Big White Carstairs", Jaboola Valisi ve M'Gonkawiwi'li M'babwa. Ama imparatorluğun yeni itibarsız imajını belki de en iyi yansıtan şey, David Low'un karikatür karakteri Albay Blimp'ti. Eski kafalı bir sömürge albayının klişe örneği olan şişman, dazlak, huysuz ve dünyadan kopuk – Blimp, iki savaş arası kuşağın imparatorlukta sevimsiz bulduğu her şeyin kişileşmiş haliydi. Low yarattığı kişiliği daha sonraları şu aydınlatıcı sözlerle özetledi:

> Blimp demokrasiye hayran değildi. Sıradan insanlara ve şikâyetlerine tahammülü yoktu. Sosyal karışıklıklar için öngördüğü çare daha az eğitim verilmesi ve böylece insanların okuyamamasıydı. Aşırı dışa kapanmacı olduğu için yabancılardan (Yahudiler, İrlandalılar, İskoçlar, Galliler, sömürgelerden ve dominyonlardan gelen insanlar vb.) hoşlanmazdı; şiddete yatkın bir adam olarak savaştan yanaydı. Ona göre, Milletler Cemiyeti'nin ya da savaşları önlemeye yönelik uluslararası çabaların hiçbir yararı yoktu. Özellikle de ekonomik alanda dünya kaynaklarında statüko değişikliklerine yol açacak her türlü ekonomik yeniden düzenlemeye karşıydı.

Belli belirsiz bir şekilde, emperyalistlerin şahı bile bir başkalaşım geçirerek bir Küçük İngiltere yanlısı haline gelmekteydi.

Bu toplu kuşku nöbetinin garip tarafı, en çok da geleneksel emperyal elit tabakayı etkilermiş gibi görünmesiydi. Avamın imparatorluğa ilişkin görüşleri ise, kısa sürede her tarafa yayılan yeni kitle iletişim aracı sinemanın azımsanmayacak katkısıyla hâlâ olumluydu. İmparatorluk gişe filmlerinin doğal malzemesiydi – zaten çok sayıda sinema salonunun adı da "İmparatorluk"tu. Aksiyon ve egzotik mekânları anlatan filmlerdi; biraz hayal gücüyle heteroseksüel aşk maceralarını da anlatabilirdi. Britanyalı film yapımcılarının *The Drum* (1938) ve *New York Times*'ın bile "emperyalist bir senfoni" olarak nitelendirdiği *The Four Feathers* (1939) gibi emperyal konulu filmler çekmeleri hiç de şaşırtıcı değildi. Asıl şaşırtıcı olan 1930'larda Hollywood'u saran emperyal temalara dönük coşkuydu. Amerikan sineması dört yıl gibi kısa bir sürede klasik *Lives of the Bengal Lancers*'ın (1935) yanı sıra *Clive of Hindistan* (1935) ile hepsi 1939 yapımı olan *The Sun Never Sets*, *Gunga Din* ve *Stanley and Livingstone* filmlerini yaptı. Ancak sunulan şey entelektüel olmayanlar için imparatorluk gibi bir şeydi. Bir yıl sonra John Buchan hüzünlü bir şekilde şunu yazabilecekti: "Günümüzde bu kelime [imparatorluk] maalesef kirletiliyor; ... oluklu demir çatılar ve derme çatma kasabalar gibi çirkinliklerle, daha da kötüsü katı ırksal küstahlıkla [özdeşleşti-

yemek sonrası nutuklarda kullanılarak bozulmuş bulunuyor."

İmparatorluğa karşı yavaş yavaş gelişen güven krizinin kökleri Britanya'nın I. Dünya Savaşı'nda Almanya'ya karşı kazandığı zafer için ödemek zorunda kaldığı ve felç etkisi yapan bedelde yatmaktaydı. Tek başına Britanya Adaları'nın can kaybı 750 bin civarındaydı; 15–50 yaş arasındaki her 16 erkekten biri ölmüştü. Ekonomik maliyeti hesaplamak daha zordu. John Maynard Keynes 1919'da yazdığı bir makalede, "insanoğlunun ekonomik ilerleyişinde ... Ağustos 1914'te sona eren olağanüstü evre"ye sevecen duygularla bakmaktaydı:

> Hayat ... orta ve üst sınıflara ... diğer çağların en zengin ve en güçlü hükümdarlarının erişebildiği seviyenin ötesinde rahatlıkları, konforları ve kolaylıkları düşük bir maliyetle ve en az zahmetle sunuyordu. Bir Londralı yatağında sabah çayını yudumlarken, bütün dünyanın çeşitli ürünlerini uygun gördüğü miktarda telefonla sipariş edebiliyor ve kapısının önüne kadar getirilerek teslim edilmesini bekleyebiliyordu; aynı anda ve aynı araçlarla servetini dünyanın herhangi bir köşesindeki doğal kaynaklara ve yeni teşebbüslere yatırabiliyor, bunların gelecekte getirdiği kâr ve avantajlarından zorlanmaksızın ve hatta uğraşmaksızın payını alabiliyordu...

Çöküşten sonra artık savaş öncesi dönemin küreselleşmeye yönelik temellerini yeniden oturtmak son derece güçleşti. İşgücünün uluslararası dolaşım serbestliğini kısmaya dönük ilk adımlar daha savaştan önce atılmıştı; ama savaşla birlikte kısıtlamalar çoğaldı ve daha da sıkılaştı. Öyle ki, ABD'ye yeni göçmenlerin akışı 1930'lara doğru neredeyse durma noktasına vardı. Savaş öncesinde gümrük tarifeleri dünya genelinde yükselmeye yüz tutmuştu ama bu eğilim çoğunlukla gelir elde etmeye yönelikti; 1920'lerde ve 1930'larda ise serbest ticarete getirilen engellerin kaynağında kendi kendine yetme hayalleri vardı.

Savaşın yol açtığı en büyük ekonomik değişim uluslararası sermaye piyasasında yaşandı. Bu durum 1920'lerde görünüşte normale döndü. Altın standardı genellikle eski konumunu kazandı ve savaş döneminde sermaye hareketleri üzerinde uygulanan denetimler kaldırıldı. Artık ABD'nin neredeyse aynı ölçüde dış yatırımlar yapmasına karşın, Britanya dünyanın bankeri rolüne yeniden kavuştu.* Ama bir zamanlar pürüzsüzce çalışan harika mekanizmada ar-

* Birleşik Krallık'ın 1930'daki toplam dış sermaye stoku 18.2 milyar dolarken, ABD'ninki 14.7 milyar dolardı.

nucu olarak devasa yeni borçların, sadece Alman tazminat borçlarının değil, galip İtilaf devletlerinin birbirlerine olan borçlar karmaşasının da ortaya çıkmasıydı. Başka bir etken, Amerikan ve Fransız merkez bankalarının, rezervlerindeki altın stoğunun kıtlığından dolayı, altın standardına dayalı "oyun kuralları"na uymaktaki başarısızlığıydı. Ama asıl sorun – bir zamanlar bütçelerin dengeli ve banknotların altına çevrilebilir olması yönündeki klasik liberal ilkelere dayanan – ekonomi politikasının demokratik siyasetin baskılarına maruz kalmasıydı. Yatırımcılar zaten borçlu durumdaki devletlerin harcamaları kısma ve vergileri yükseltme iradesini göstereceğine artık emin olamıyorlardı ve dışarıya altın akışı yaşanması halinde bunun içeride getireceği sıkışmaya bakmaksızın, konvertibiliteyi korumak üzere faiz oranlarının yükseltileceğine de kesin olarak güvenemiyorlardı.

İlk küreselleşme çağından faydalanan ülkelerin başında gelen Britanya'nın bu çağın bitişinden kazançlı çıkması pek olası değildi. Eski ve denenmiş politikalar 1920'lerde artık işler olmaktan çıkmış gibiydi. Savaşın maliyeti ulusal borçları on kat artırmıştı. Sadece borç faizlerinin ödenmesi 1920'lerin ortalarında merkezî devletin toplam harcamalarının yarısına yakın kısmını çekip almaktaydı. Bütçenin her şeye rağmen dengeli olması ve ideal durumda artı değer vermesi gerektiği varsayımının anlamı, kamu maliyesinde gelir vergisi mükelleflerinden tahvil sahiplerine aktarımların ağır basmasıydı. Aşırı değerlenmiş 1914 döviz kuru üzerinden altın standardına dönüş kararı Britanya'yı on yılı aşkın bir süre deflasyona dönük politikalara mahkûm etti. Savaş sırasında ve sonrasında sendikaların artan gücü sadece işçi-işveren ilişkilerinde – en belirgin ifadesini 1926 Genel Grevi'nde bulan – çekişmeyi yoğunlaştırmakla kalmadı; ücret düşüşlerinin fiyatlardaki düşüşlerin gerisinde kalmasını da getirdi. Reel ücretlerin yükselmesi işsizliğe yol açtı: Büyük Bunalım'ın doruk noktasına vardığı Ocak 1932'de yaklaşık üç milyon insan, yani bütün sigortalı işçilerin dörtte bire yakın bir kesimi işsizdi.

Fakat Britanya'da Büyük Bunalım açısından asıl önemli nokta, ABD ve Almanya üzerindeki etkisiyle karşılaştırıldığında çok ağır olması değil, tersine çok yumuşak olmasıydı. Bunun iktisat teorisindeki Keynesçi devrimle hiçbir alakası yoktu: Keynes'in *Genel Teori* (1936) kitabında devletin talebi yönlendirmesini, bir başka deyişle darboğazdaki ekonomiyi canlandırmak için bütçe açıklarının kullanılmasını savunmasına karşın, bu yaklaşım çok sonraları hayata geçirildi. Toparlanmayı sağlayan şey imparatorluğun ekonomik yapısının yeniden tanımlanmasıydı. Britanya kısmen sterlinin değer kaybetmesi halinde domin-

dına dönmüştü. 1931'de sterlinin değerinin rahatça düşürülebileceği ve dominyonların da memnuniyetle buna uyacağı anlaşıldı. Sterlin bloğu bir anda dünyanın sabit döviz kurlarına dayalı ama altın palamarından kurtulmuş en büyük sistemi haline geldi. Ayrıca ticaret politikasında radikal bir değişim ortaya çıktı. Britanyalı seçmenler korumacılığı daha önce sandık başında iki defa reddetmişti. Ama huzurlu günlerde düşünülemez sanılan şey genel krizde kaçınılmaz bir şart gibi görülmeye başladı. Aynen Joseph Chamberlain'in umduğu gibi, 1932'de benimsenen "emperyal tercih hakkı" – yani sömürge ürünleri için tercihli gümrük tarifeleri – imparatorluk içindeki ticareti canlandırdı. 1930'da Britanya'nın ihracatında imparatorluğun payı yüzde 44'ten yüzde 48'e, ithalatında da yüzde 30'dan yüzde 39'a yükseldi. Böylece Britanya ile dominyonlar arasındaki siyasal bağların Westminster Yasası'yla (1931) gevşemesine karşın, ekonomik bağlar daha da sıkılaştı.*

Wembley Fuarı'nın mesajı pek de yanıltıcı sayılmazdı: İmparatorlukta gerçekten hâlâ para vardı. Leo Amery'nin emperyal tercih hakkını bilinçaltına işlemek için oluşturduğu İmparatorluk Pazarlama Kurulu gibi organlarca hiç durmaksızın duyurulan bir mesajdı bu. Sadece 1930'da Britanya'nın 65 farklı kentinde 200'ü aşkın "İmparatorluk Alışveriş Haftası" düzenlendi. Kurulun önerisi üzerine, kralın baş aşçısı bir "İmparatorluk Noel Pudingi" için özenle hazırlanmış şu tarifi sundu:

1 libre çekirdeksiz kuru üzüm (Avustralya)
1 libre kuşüzümü (Avustralya)
1 libre çekirdeği çıkarılmış kuru üzüm (Güney Afrika)
6 ons kıyılmış elma (Kanada)
1 libre ekmek kırıntısı (Birleşik Krallık)
1 libre sığır içyağı (Yeni Zelanda)
6 ons şekerlenmiş meyve kabuğu (Güney Afrika)
8 ons un (Birleşik Krallık)

* 1926 tarihli Emperyal İlişkiler Üzerine Balfour Raporu, dominyonları "Britanya İmparatorluğu içinde statü bakımından eşit olan, iç ya da dış işleri bakımından birbirine bağımlı olmayan... [ve] tahta ortak bağlılıkta bütünleşmiş olan özerk topluluklar" olarak yeniden tanımlamayı önermişti; bu ifade biçimi 1931 Westminster Yasası'nda benimsendi. Dominyonlar hâlâ Westminster'a aykırı yasalar çıkarma hakkından yoksundu; ama Westminster da artık dominyonlar için sadece onların isteği üzerine yasalar çıkarabilecekti ve dominyonlar yeni verilen adla "İngiliz Uluslar Topluluğu"ndan istedikleri zaman çekilmekte özgür olacaklardı. İşin ilginç tarafı, bu Ademimerkeziyetçiliğin pek coşkuyla karşılanmadığı Avustralya ve Yeni Zelanda yasayı ancak 1940'larda kabul etti.

4 yumurta (Serbest İrlanda Devleti)

$^1/_2$ ons öğütülmüş tarçın (Seylan)

$^1/_2$ ons öğütülmüş karanfil (Zengibar)

$^1/_2$ ons öğütülmüş küçük hindistancevizi (Güneydoğu Asya Sömürgeleri)

1 tutam puding baharatı (Hindistan)

1 sofra kaşığı konyak (Kıbrıs)

2 sofra kaşığı rom (Jamaika)

1 bardak eski bira (İngiltere)

Bu leziz tertibin bileşimi açık seçik bir mesaj vermekteydi. İmparatorluk varsa Noel pudingi de vardı. İmparatorluk olmadığında ancak ekmek kırıntıları, un ve eski bira vardı. Yahut Orwell'in deyişiyle, imparatorluktan yoksun kalan bir Britanya ancak "hepimizin çok fazla çalışmamız gereken, esas olarak ringa ve patates yiyerek yaşayacağımız soğuk ve önemsiz küçük bir ada" olurdu.

Asıl ironi imparatorluğun ekonomik önemi artarken, onu savunmanın siyasal öncelikler listesinde önüne geçilmez biçimde aşağılara inmesiydi. Seçmenlerin savaş döneminde verilen "kahramanlara yaraşır evler", ayrıca hastaneler ve liseler inşa etme sözlerinin yerine getirilmesi yönündeki baskısı karşısında, İngiliz politikacılar emperyal savunmayı önce ihmal ettiler, ardından basbayağı unuttular. 1932'den önceki on yılda, hem de İtalyan ve Fransız askerî harcamaları sırasıyla yüzde 60 ve yüzde 55 oranında artarken savunma bütçesi üçte biri aşan oranda kısıldı. Ağustos 1919'da savaş kabinesinin bir toplantısında bu konuda rahatlatıcı bir kural benimsenmişti:

> Gözden geçirilmiş tahminleri belli bir çerçeveye oturtmak için, Britanya İmparatorluğu'nun sonraki on yılda herhangi bir büyük savaşa girmeyeceği ve bu bağlamda bir sefer kuvvetine de gerek duymayacağı varsayılmalıdır. ... Ordunun ve hava kuvvetlerinin birinci işlevi Hindistan, Mısır, manda altına alınan yeni bölgeler ve (özyönetime sahip olanlar hariç) İngiliz denetimi altındaki bütün topraklar için garnizonlar sağlamak, ayrıca anavatandaki sivil iktidara gerekli desteği vermektir.

"On Yıl Kuralı" 1932'ye kadar her yıl yenilendi ve her yıl yeni harcamalar ertelendi. Gerekçe çok açıktı. Joseph Chamberlain'in maliye bakanı olan oğlu Neville*, 1934'te şu itirafta bulundu: "Japonya ve Almanya'ya karşı aynı anda bir

* Chamberlain babasının imparatorluğa dönük tutkusunu hiçbir zaman paylaşmadı; bunun sebebi belki de gençliğinde babası tarafından Bahamalar'da 20 bin dönümlük bir sisal çiftliğini idare etmeye zorlanmasıydı. Girişim tam bir başarısızlıkla sonuçlandı.

ramayız." Emperyal kuvvetlerin genelkurmay başkanı General Sir Archibald Montgomery-Massingberd'in 1928–1940 arasındaki "tek düşünce"si "bir savaşı geciktirmek – ileriye bakmamak"tı.

Britanya 1918'de Batı Cephesi'ndeki savaşı askerî modernleşmenin muazzam biçimde ilerleyişiyle kazanmıştı. Öğrenilen hemen her şey 1920'lerde ekonomi uğruna unutuldu. Çıplak gerçek şuydu ki, I. Dünya Savaşı getirdiği zafere ve kazandırdığı topraklara rağmen, imparatorluğu saldırılara eskisinden daha açık hale getirmişti. Savaş pek çok yeni askerî teknoloji – tank, denizaltı, silahlı uçak – için bir tür sera işlevini görmüştü. İmparatorluğun savaş sonrasındaki geleceğini güvenceye almak için bunların hepsine yatırım yapması gerekirdi. Bu yönde hiçbir adım atılmadı. İngilizler Cebelitarık'ı Bahreyn'e ve oradan Karaçi'ye bağlayan sivil hava hizmetlerinin "kırmızı hattı"yla gurur duydular; ama imparatorluğun hava savunmasını güçlendirmek için neredeyse hiçbir şey yapılmadı. 1920'lerde Hendon Hava Gösterileri'nde en çok ilgi çeken olaylardan biri "yerli" köylerinin temsili bombalanışıydı; ama Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin kapasitesi bununla sınırlıydı. General Sir R. G. Egerton 1927'de "atın askerler üzerindeki insanileştirici etkisi" gibi ilginç bir gerekçeyle, süvari birliklerinde atların yerine zırhlı araçların geçirilişine hararetle karşı çıktı. Churchill'in tankları ve zırhlı arabaları desteklemesine karşın (ya da belki bundan dolayı), süvari alayları motorize hale getirme kararı ancak 1937'de alındı. Süvarilerin silahlarını hazırlayanlar için, Hindistan'da domuz avı için kullanılan türden kısa bir mızrak tasarlamak daha önemli görünmüştü. Britanya 1939'da tekrar savaşa girdiğinde, sahra toplarının çoğu hâlâ 1905 modeliydi ve Alman muadillerinin ancak yarısı kadar menzile sahipti.

Politikacıların bir süre boyunca böyle idare etmelerinin sebebi imparatorluğun istikrarına yönelik asıl tehditlerin dışarıdan değil, içeriden geliyormuş gibi görünmesiydi.

1916'nın Paskalya Pazartesisi'nde öğle vakti bin kadar İrlandalı, aşırı milliyetçi şair Patrick Pearse ve sosyalist James Connolly öncülüğünde Dublin'e yürüdü ve önceden belirledikleri kamu binalarını işgal etti. Bu binaların başında gelen Umumi Postane'de Pearse artık bağımsız bir cumhuriyet olduklarını ilan etti. Britanya toplarının kent merkezine büyük hasar verdiği üç günlük sert ama beyhude çatışmaların ardından asiler teslim oldu. Bu, açıkçası ülkeye ihanetti – asilere resmen yardım istemeleri üzerine Alman tüfekleri gönderilmiş ve bu tüfekleri kullanmışlardı. İlk baştaki İngiliz tepkisi haşin oldu; ayaklanmayı tertipleyen-

lerin önde gelenleri çarçabuk kuşuna dizildi. (Can çekişmekte olan Connolly vurulmadan önce bir destekle iskemleye oturtulmuştu.) Savaş sonrasında İngiliz hükümeti artık Sinn Fein bayrağı altında ve onun askerî kanadı İrlanda Cumhuriyet Ordusu'nun (IRA) öncülüğünde bir kitlesel harekete dönüşmüş olan militan cumhuriyetçiliğin kökünü kazımak amacıyla kötü bir üne sahip "siyah ve taba üniformalı" eski askerleri kullanmaya kalkıştı. Ama o dönemde sıklıkla görüldüğü gibi, Britanyalılar baskı kurmaya hevesli değildi. Siyah ve taba üniformalılar Croke Park'taki bir Gael futbol maçında kalabalığa ateş açınca, İngiltere'de neredeyse İrlanda'daki kadar büyük bir tepki gösterildi. İngiliz kayıplarının 1.400'e yaklaştığı 1921'de, çarpışma iradesi söndü ve alelacele bir barış anlaşmasına varıldı. İrlanda zaten önceki yıl ağırlıklı olarak Protestan kuzey (altı il) ile Katolik güney (geriye kalan 26 il) şeklinde bölünmüştü. Lloyd George'un tek başarısı her iki kesimi imparatorluk bünyesinde tutmak oldu. Ama tahta bağlılık yemini ve dominyon statüsü konusunda kopan bütün yaygaraya rağmen, güneydeki "serbest devlet" bir cumhuriyet olarak bağımsızlık yoluna girdi (ve sonunda bu hedefe 1948'de ulaştı). İki savaş arası dönemde defalarca tekrarlanacak bir kalıptı bu. Baş gösteren ufak bir ayrılığa karşı sert askerî tepkiyi İngiliz özgüveninde bir çöküş, sıkıntıya düşüş, duraksama, önce savruk bir ödün, ardından başka bir ödün izledi. Ama eğer İrlanda örnek bir davayı temsil ediyorsa, İngilizler bizzat ilk kolonilerinin ikiye ayrılmasına izin vermekle, genelde imparatorluğa bir sinyal göndermiş sayılırdı.

Her ne kadar pek sözü edilmezse de, Hindistan hem finans hem de insan gücü açısından emperyal savaşta Avustralya'ya oranla daha büyük bir katkıda bulunmuştu. Filistin'den Passchendaele'ye kadar yabancı diyarlarda can veren 60 bini aşkın Hintli askerin isimleri Yeni Delhi'deki Hindistan Kapısı'nın geniş kemerine kazılıdır. Bu fedakârlığın karşılığını vermek ve belki Hintlilerin Almanların sözlerine kulak asmamalarını da sağlamak için, Montagu 1917'de Hindistan'da "sorumlu hükümete kademeli geçiş" sözünü vermişti. Çok şey vaat eden ama yerine getiriliş tarihini belirsiz – ve muhtemelen çok öteye – bırakan bildik ifadelerden biriydi bu. Bengal'deki aşırılıkçı terörist grupların yanı sıra Hint Ulusal Kongresi'nin daha radikal üyelerine göre de bu reformun temposu katlanılamayacak ölçüde yavaştı. Doğru, Hintliler en azından bir ölçüde temsil hakkına sahipti artık. Hatta Delhi'deki Merkezî Yasama Meclisi yeşil deri kaplı koltuklara varıncaya dek minyatür bir Avam Kamarası görünümündeydi. Ama burada temsil vardı, güç yoktu. Britanya hükümetinin siyasal özgürlük alanındaki (izinsiz arama yapmaya, suç ithamı olmadan gözaltına almaya ve jürisiz yargılamaya olanak veren) savaş dönemi kısıtlamalarını üç yıl daha uzatma

di. Hintliler İrlanda'ya baktı ve gereken dersi çıkardı. Özerklik verilmesini öylece beklemenin bir yararı yoktu.

Britanyalılar Hindistan'da şiddete dayalı protestoyla başa çıkmakta tecrübeliydi. Ama ufak tefek Mohandas Karamchand Gandi – yandaşlarının gözünde Mahatma ["Ermiş"], Churchill'e göre ise bir "fitneci fakir" – yeni bir şeydi: İngiliz eğitimi görmüş bir avukat, nişan sahibi bir Boer Savaşı gazisi,* en çok Kipling'in "Eğer" şiirini seven bir kişi, ama sıska endamına ve üstündeki peştamala bakıldığında, geleneklere bağlı mübarek bir adamdı bu. Gandi savaş dönemindeki kontrollerin sürdürülmesini protesto etmek amacıyla, Hintlileri kabaca "nefis gücü" diye çevrilebilecek *satyagraha*'ya başvurma çağrısında bulundu. Böyle bir dinsel kavramı kullanması direnişin şiddete kaymadan pasif düzeyde kalmasını sağlamaya yönelikti. Bununla birlikte Britanyalılar kuşkuluydu. Gandi'nin *hartal*, yani ulusal "arınma" günü fikri onlara genel grev anlamına gelen şatafatlı bir söz gibi geldi. "Nefis gücü"nü Pencab vali yardımcısı Sir Michael O'Dwyer'ın "yumruk gücü" dediği şeyle karşılamaya karar verildi.

Gandi'nin (çoğu kez aracılarca dile getirilen) ricalarına rağmen, Hint direnişi 1919 ilkbaharında pasiflikten çıkarak aktif hale geldi. Bir kalabalığın 30 Mart'ta Delhi demiryolu istasyonunda *hartal* için oturmakta ısrar etmesiyle şiddet alevlendi. Askerlerin açtığı ateşle üç kişi öldürüldü. En korkunç çatışma bir adamın Hint İsyanı olarak algıladığı gelişmeyi daha başında durdurmaya kalkıştığı Pencab eyaletindeki Amritsar'da yaşandı. Başka yerlerde olduğu gibi orada da halk Gandi'nin çağrısına uymuştu. Önce 30 Mart'ta 30 bin kişilik bir kalabalık bir "pasif direniş" gösterisi için toplandı. Ardından 6 Nisan'da başka bir *hartal* düzenlendi. O aşamada gidişat hâlâ barışçı düzeydeydi ama iki yerel milliyetçi liderin gözaltına alınıp şehirden uzaklaştırılması yüzünden oldukça gergindi. Tutuklama haberinin yayılmasıyla birlikte şiddet olayları patlak verdi. Kurşunlar sıkıldı, bankalara saldırıldı, telefon hatları kesildi. İngiltere Kilisesi'nin Manuella Sherwood adlı bir kadın misyoneri 11 Nisan'da bir güruhça bisikletinden düşürülerek insafsızca dövüldü. İşlerin bu noktaya varması üzerine, siviller iktidarı askerlere bıraktı. O gece idareyi devralmak üzere Tuğgeneral Rex Dyer kente geldi.

Fevri, asabi, zincirleme sigara içen biri olan Dyer'ın toplumsal karışıklığa yaklaşımı incelikten uzaktı. Harp akademisinde okurkenki kişiliği, "ağzında revolveriyle bir Burma şarampolünde emeklerken en büyük mutluluğu" duyduğu

* Gandi, Spion Kop'da sedye taşıyıcısı olarak görev yapmıştı.

rı yüzünden sürekli ağrı çeken hastalıklı bir adamdı. Her an patlamaya hazır bir mizacı vardı. Kente varınca aldığı talimat açıktı: "Hiçbir toplantı ve gösteri yürüyüşüne izin verilmeyecektir. Görülen bütün topluluklara ateş açılacaktır." Ertesi gün "bütün toplantıları ve buluşmaları" yasaklayan bir bildiri yayımladı. Yirmi bin kişilik bir kalabalığın 13 Nisan'da bu emre uymayarak Jallianwalla Bagh'da toplanması üzerine hiç duraksamadı. Yanına 50 Gurka ve Beluci askeri alarak iki zırhlı araçla olay yerine gitti ve onları kalabalığın çevresinde konuşlandırdıktan hemen sonra ateş açma emrini verdi. Hiç uyarıda bulunulmamıştı ve kalabalığın dağılma şansı yoktu; yaklaşık üç hektarlık toplantı alanının dört tarafı duvarlarla çevriliydi ve sadece daracık bir giriş yeri vardı. On dakika aralıksız süren ateş sonucunda 379 gösterici öldü, 1.500'den fazlası yaralandı. Katliamın ardından Dyer yüksek kasta mensup zanlıların halka açık bir yerde kırbaçlanması talimatını verdi. Manuella Sherwood'un saldırıya uğradığı sokağa giren her Hintli yüzükoyun emeklemeye zorlandı.*

Aynen İrlanda'da olduğu gibi, sertlik çizgisi ilk başta destek gördü. Dyer'ın davranışı O'Dwyer tarafından onaylandı. Ordudaki amirleri çarçabuk ona Afganistan'da yapılacak yeni bir iş buldu. Hatta bazı yerel Sihler onu "Nikalseyan Sahib"e (1857 isyanının efsanevi kahramanı John Nicholson'a) benzeterek, Altın Tapınak'taki bir törende onursal Sih nişanıyla ödüllendirdi. Anavatanda *Morning Post* Dyer için bir sempati fonu oluşturarak, aralarında Rudyard Kipling'in de bulunduğu bağışçılardan 26 bin sterlini aşkın para topladı. Ancak bir kez daha genel hava kısa sürede kendini üstün görme anlayışından vicdan azabına döndü. Dyer'ın çözülüşü Kongre Partisi'ni destekleyen iki avukatın onu davranışının hesabını vermek üzere bir soruşturma komitesinin önüne çıkarmayı başarmasıyla başladı. Niyetinin "bütün Pencab'a dehşet saçmak" olduğunu küstahça kabul etmesi dünyayı başına yıktı. Parlamento'da Montagu onu savunanlara öfkeyle şunu sordu: "Hindistan'da egemenliğinizi terörizmle, ırksal aşağılamayla, boyun eğdirmeyle ve korku salmayla mı sürdüreceksiniz?" Churchill'in katliamı "canavarlık" diye kınayışı daha da az beklenen bir tepkiydi:

> [Bunun] Britanya İmparatorluğu'nun modern tarihinde bir emsali ya da dengi yoktur. Askerler sivil toplulukla çatışma durumuna düşürüldüğünde meydana gelen trajik vakalardan tamamen farklı cinsten bir olaydır bu. Olağanüstü bir olay, canavarca bir olay, ayrı bir yer tutan münferit ve meşum bir olaydır.

* Forster'ın *Hindistan'a Bir Geçit* romanında olaya şöyle bir gönderme yapılır: "Şu işe bak, bir İngiliz kadın göründüğünde elleriyle dizlerinin üzerinde buradan mağaralara kadar sürünmek zorundaydılar; ... yere kapaklanıp toza bulanmak zorundaydılar..."

madığı" nda ısrar ederek, Dyer'ı Hindistan'daki Britanya yönetimini kurtarmak yerine baltalamakla suçladı. Bu düpedüz "uygarlık gücünün merhametten yoksun hale geldiği gövde gösterilerinin en korkunç" örneğiydi. Dyer apar topar çürüğe çıkarılarak ordudan uzaklaştırıldı. Hakkında dava açılmamasına karşın, kariyeri sona erdi.

Hindistan büyük ölçekli bir İrlanda'ydı; buranın Amritsar'ı da Hindistan'ın bir yanda milliyetçi şehitler, diğer yanda bir güven krizi yaratan Paskalya Ayaklanması'ydı. Her iki ülkede de milliyetçiler imparatorluk içinde yetki devrini sağlayacak özerklik isteyerek barışçıl bir tavırla yola çıkmıştı. Her iki durumda İngilizleri razı etmek şiddete başvurmayı gerektirdi. İki durumun ortak yanı Britanyalıların şiddete tepkisinin şizofrenik olmasıydı: Tabanda sert ama tepede yumuşatıcıydı. Eğer Gandi'nin dediği gibi, Amritsar'ın imparatorluğun "temelini sarstığı" doğruysa, ilk sarsıntı üç yıl önce Dublin'de ortaya çıkmıştı. Aslına bakılırsa, Hintlilerin İrlanda tecrübesinden ders alışının belirli bir geçmişi vardı. Jawaharlal Nehru gençken Dublin'e gittiğinde, Sinn Fein'i "son derece ilginç bir hareket" olarak görmüştü. "Onların politikası lütuflar için yalvarmak değil, bunları boğuşarak almak." Öngörülü Hindu önder Bal Gangadhar Tilak, Bengal'in bölünmesini protesto etmek istediğinde, İrlandalıların boykot taktiğini benimsedi. Aralık 1918'de Kongre Partisi'nin başkanlığına seçilen kişi Annie Besant adında bir İrlandalı kadındı. Bu yarı deli teosofist, manevi evladının "dünya öğretmeninin aracısı" olduğuna inanmakta ve Hint sorununun çözümünü "özerklik"te görmekteydi.

Fakat asıl önemli olan başlı başına milliyetçi sarsıntılar değil, bunların imparatorluğu sarsmasıydı. Önceki yüzyıllarda Britanyalılar imparatorluğu savunmak için insanları kurşunlarken hiç vicdan azabı çekmemişlerdi. Bu durum Morant Bay olayından sonra değişmeye başladı. Amritsar olayına gelindiğinde, bir zamanlar Clive, Nicholson ve Kitchener gibilerinin sergilediği acımasız kararlılık büsbütün tarihten silinmiş gibiydi.

Ancak iki dünya savaşı arasındaki bütün bu endişe ortamında, Britanya İmparatorluğu'na inanmaya devam eden bir adam vardı. Onun gözünde, Britanyalılar "iki asırdan beri dünyada sağladıkları egemenlik için üç yüz yıl çalışmış" olan ve "hayranlık duyulacak düzeyde eğitimli bir halk"tı. Britanyalılar "efendilik ederken yerlilerin takılan gemin farkına varmayacağı bir ustalıkla dizgini hafif tutma sanatını öğrenmişti." En sevdiği film *Lives of the Bengal Lancers*'ın bile konusu emperyal ölçekteydi.

larında Britanya emperyalizmine hayranlığını defalarca dile getirdi. Ona göre Almanya'nın yapması gereken şey, Britanya örneğinden ders almaktı. "Büyük Britanya'nın zenginliği ... 350 milyon Hintli köleye yönelik kapitalist sömürünün sonucudur" diye belirtmişti. Hitler'in en hayran olduğu yön, "aşağı" konumda bir ırkı etkili bir biçimde baskı altında tutmaktı. Almanya'nın aynı şeyi yapmaya çalışabileceği belirgin bir yer vardı: "İngiltere için Hindistan neyse, bizim için de Rusya toprakları öyle olacak." Hitler'in Britanyalılara dönük tek eleştirisi, kendilerine bağlı halklara gereğinden fazla özeleştiriye açık ve hoşgörülü davranmalarıydı:

> Ülkeyi kötü yönetmiş olmaktan dolayı kendilerini suçlayan İngilizler var. Niçin? Hintlilerin onlar tarafından yönetilmek için heves duymamaları yüzünden. Ben İngilizlerin Hindistan'ı çok iyi yönettiklerini iddia ediyorum; onların hatası idare ettikleri halktan heves görmeyi beklemeleridir.

Britanya'nın dışişleri bakanı Lord Halifax'a 1937'de, Hint milliyetçiliğiyle başa çıkmanın basit bir yolu olduğunu açıkladı: "Gandi'yi vurun ve eğer bu onlara boyun eğdirmeye yetmezse, Kongre'nin önde gelen bir düzine mensubunu vurun; bu da yetmezse 200 tanesini vurun ve asayiş sağlanıncaya kadar bunu sürdürün."

Britanya egemenliğini zorlayan asıl gücün yerli milliyetçilik değil, rakip imparatorluklar olduğuna Hitler'in hiçbir kuşkusu yoktu. *Kavgam* kitabında şunu ileri sürmekteydi: "İngiltere ya kendi idari mekanizmasının ırksal bozulmaya yenik düşmesi ... ya da güçlü bir düşmana yenildiği için Hindistan'ı kaybedecektir. Fakat Hintli provokatörler asla buna ulaşamaz. ... İngilizler Hindistan'a tekrar özgürlük verirlerse, Hindistan yirmi yıl içinde bu özgürlükten yine yoksun kalacaktır." Hitler kendi emperyalizminin İngiliz versiyonundan çok daha beter olacağını da açık sözlü bir biçimde ifade ediyordu:

> Hindistan'ın sakinleri Britanya yönetimi altında ne kadar sefil yaşıyor olurlarsa olsunlar, Britanyalıların çekip gitmesi halinde kesinlikle daha iyi bir duruma kavuşmayacaklardır. ... Eğer biz Hindistan'ı alırsak, Hintliler kesinlikle bunu coşkuyla karşılamayacaklardır ve İngiliz yönetiminin eski güzel günlerini pişmanlıkla aramakta pek gecikmeyeceklerdir.

Ancak Hitler, Hindistan'ı "almak" gibi bir arzu beslediğini inkâr etmekteydi. Aksine, *Kavgam* kitabında, "Germen kanından gelme bir kişi olduğumdan, her şeye

tercih ederim" demekteydi. Britanya İmparatorluğu'nun yıkılmasını sağlamayı arzulamadığını ısrarla belirtmeyi sürdürdü; Ekim 1941'deki ifadesine göre, böyle bir şey "Almanya'ya hiçbir yarar getirmeyecek, ... sadece Japonya, ABD ve diğerlerine yarayacak"tı. Haziran 1940'ta Mussolini'ye imparatorluğun "dünya dengesinde önemli bir etken" olduğunu söyledi.

Belki de Britanya İmparatorluğu'na yönelik en vahim tehdit tam da şeytani bir baştan çıkarıcılığı olan Britanya hayranlığından gelmekteydi: Şeytanca baştan çıkarma tehdidi. Hitler 28 Nisan 1939'da Reichstag'da uzun bir alıntı yapmayı hak eden bir konuşma yaptı:

> Bütün siyasal faaliyetim boyunca her zaman Almanya ile İngiltere arasında yakın bir dostluğu ve işbirliğini savundum. ... İngiliz-Alman dostluğuna ve işbirliğine dönük bu arzu sadece iki halkın ırksal kökenlerden kaynaklanan duygularla değil, Britanya İmparatorluğu'nun varlığının bütün insanlık için taşıdığı önemi kavramış olmamla da uyuşuyor. İnsanoğlunun kültürel ve ekonomik yaşamının bütünü açısından bu imparatorluğun varlığının paha biçilmez değerde bir etken olduğu yolundaki inancımda asla hiçbir kuşkuya yer bırakmadım. Büyük Britanya sömürge topraklarını hangi araçlarla elde etmiş olursa olsun, bunların zora ve çoğu kez gaddarlığa dayandığını bilmeme rağmen, başka hiçbir imparatorluğun başka bir yoldan ortaya çıkmadığının ve son tahlilde başarı ölçüsü olarak tarihte bizatihi yöntemlerin değil, daha ziyade yöntemlerle sağlanan genel yararın hesaba katıldığının tam bilincindeyim. Anglosakson halkının dünyada ölçülemez düzeyde bir sömürgeleştirme işini gerçekleştirdiğine artık hiç kuşku yoktur. Bu işe içten bir hayranlık duyuyorum. Bu emeği yok etme düşüncesi, daha yüksek bir insani bakış açısından, geçmişte olduğu gibi bugün de insanın amaçsız yıkıcılığının dışarıya taşmasından başka bir şey görünmüyor bana.

Ardından asıl konuya geldi:

> Ne var ki, bu başarıya gösterdiğim samimi saygı kendi halkımın yaşamını güvence altına almaktan vazgeçmem anlamına gelmez. Diğer taraf, İngiliz çıkarlarının yanı sıra Alman çıkarlarının bulunduğunu, Britanya İmparatorluğu'nu korumak nasıl İngilizler için yaşamın anlamı ve amacıysa, Alman Reich'ının özgürlüğünün ve varlığını sürdürmesinin de Almanlar için yaşam amacı olduğunu kavramazsa, Germen ve Anglosakson halkları arasında kalıcı bir dostluğa ulaşmayı olanaksız görmekteyim.

vaşın önüne geçmeye yönelik son bir hamlenin dikkatle ölçülüp biçilmiş girizgâhıydı: Hitler'in Orta ve Doğu Avrupa'da koparacağı topraklarla bir Alman imparatorluğu yaratmada serbest bırakılması halinde, İngilizlerin ellerindeki denizaşırı imparatorluğu korumalarına izin verilecekti. Hitler 25 Haziran 1940'ta böyle bir anlaşmanın tam olarak nasıl olacağını telefonla Goebbels'e bildirdi:

> Führer ... [İngilizlere ait] imparatorluğun mümkün mertebe korunması gerektiği kanısındadır. Zira çökmesi halinde, mirasçısı biz olmayacağız; yabancı ve hatta düşman devletlerin eline geçecektir. Ama İngiltere başka biçimde yola gelmezse, zorla dize getirilmesi gerekir. Bununla birlikte Führer, İngiltere'nin Avrupa işlerine karışmaması, sömürgeleri ve mandaları geri vermesi, Dünya savaşından sonra bizden çalınan şeyler için tazminat verilmesi halinde barışı kabul etmeye yatkındır...

Hitler'in defalarca gündeme getirdiği bir fikirdi bu. Ocak 1942 gibi geç bir tarihte bile hâlâ şu kanıdaydı: "İngilizlerin önünde iki olasılık var: Ya Avrupa'dan vazgeçmek ve Doğu'yu elinde tutmak ya da tam tersi."

İngiliz savaş kabinesinde kıtanın Nazizm'e teslim edilmesi temelinde böyle bir "barış"a aklı yatabilecek – hatta yatan – kişiler olduğu bilinen bir gerçektir. Bizzat Halifax 25 Mayıs'ta Mussolini'nin savaşın dışında kalması ve bir barış konferansına aracılık etmesi karşılığında sömürge rüşvetleri (belki Cebelitarık, veya Malta) sunma konusunda İtalyan büyükelçisinin ağzını aradı. Chamberlain özel konuşmalarda "Tanganika'yı Almanlara devrederek barışı ve kalıcı bir çözümü satın almanın mümkün olduğuna" inanması halinde, bunu yapmakta "bir an bile duraksamayacağı"nı itiraf etti. Ama Churchill, ona ebedi bir paye kazandıracak bir tutumla, Hitler'in yaltaklanmalarının içyüzünü gördü. Üç gün sonra yatıştırma zihniyetli savaş kabinesinde değil, herkesin bulunduğu asıl kabinede yaptığı konuşmada, "şimdi barışa varmak için çalışırsak, kavgaya tutuşmamız sonucunda elde edileceğinden daha iyi koşulların sağlanacağını düşünmenin boş olduğu"nda ısrar etti. "Almanlar – silahsızlanma adı altında – filomuzu, deniz üslerimizi ve daha birçok şeyi talep edeceklerdir. Bu durumda bir köle devleti haline geliriz..." Bu gayet doğruydu. Hitler'in Britanya İmparatorluğu'yla barış içinde birlikte yaşama önerisi tamamen riyakârcaydı. Alman kuvvet komutanlarıyla 5 Kasım 1937'deki ünlü toplantısında olduğu gibi, "İngiltere"den ne diye "nefretten beslenen bir hasım" diye söz etmiş olabilirdi ki? Hitler söz konusu toplantıda Britanya İmparatorluğu hakkında çok

lükle bildirmişti. İmparatorluğa ilişkin gerçek düşüncesi, "kuvvet politikası açısından bakıldığında ... ayakta kalamayacağı" yönündeydi. Atlantik'te bir filo ve Afrika'da bir sömürge imparatorluğu kurmaya dönük Alman planları da aynı şeyi açığa vurur.

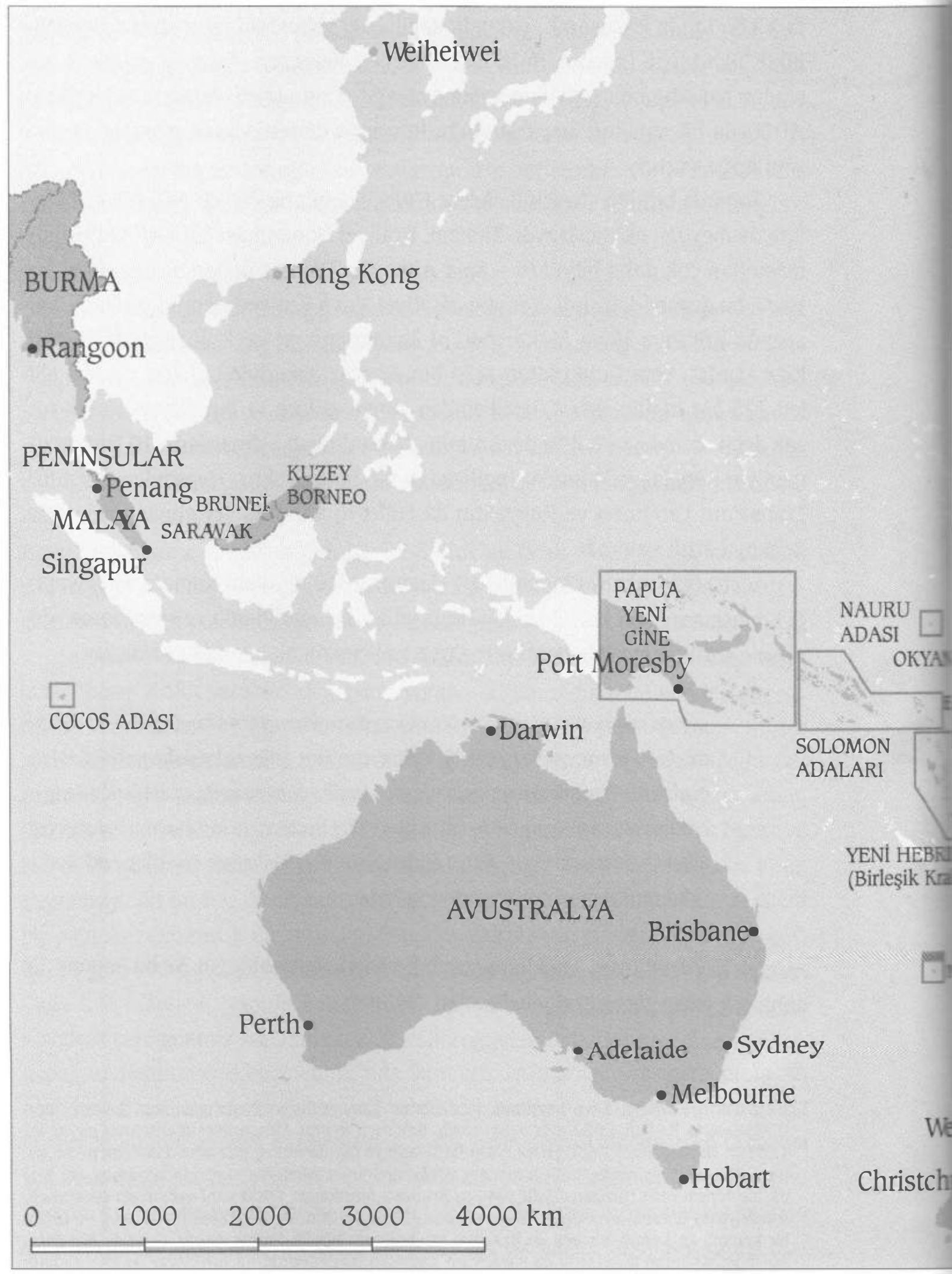
Bununla birlikte Churchill sadece Hitler'e değil, bir ölçüde askerî handikaplara da meydan okumaktaydı. Tamam, Kraliyet Donanması hâlâ Alman donanmasından çok daha büyüktü – ama Almanlar Fransız donanmasına da el koyarsa bu durum değişirdi. Tamam, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nın Luftwaffe karşısında Britanya Hava Muharebesi'ni kazanmaya yetecek düzeyde bir üstünlüğü vardı.* Ama Dunkirk'ten (120 bin Fransız askeriyle birlikte) tahliye edilen 225 bin İngiliz askeri, kendisinden geriye sadece 11 bin ölü ve 40 bin tutsak değil, neredeyse bütün donanımını da bırakmıştı. Almanların 10 Panzer tümeniyle karşılaştırıldığında, İngilizlerin hiç tankı yoktu. Hepsinden önemlisi, Fransa'nın yenilmesi ve Rusya'nın da Hitler'in yanında yer alması nedeniyle, Britanya artık yalnızdı.

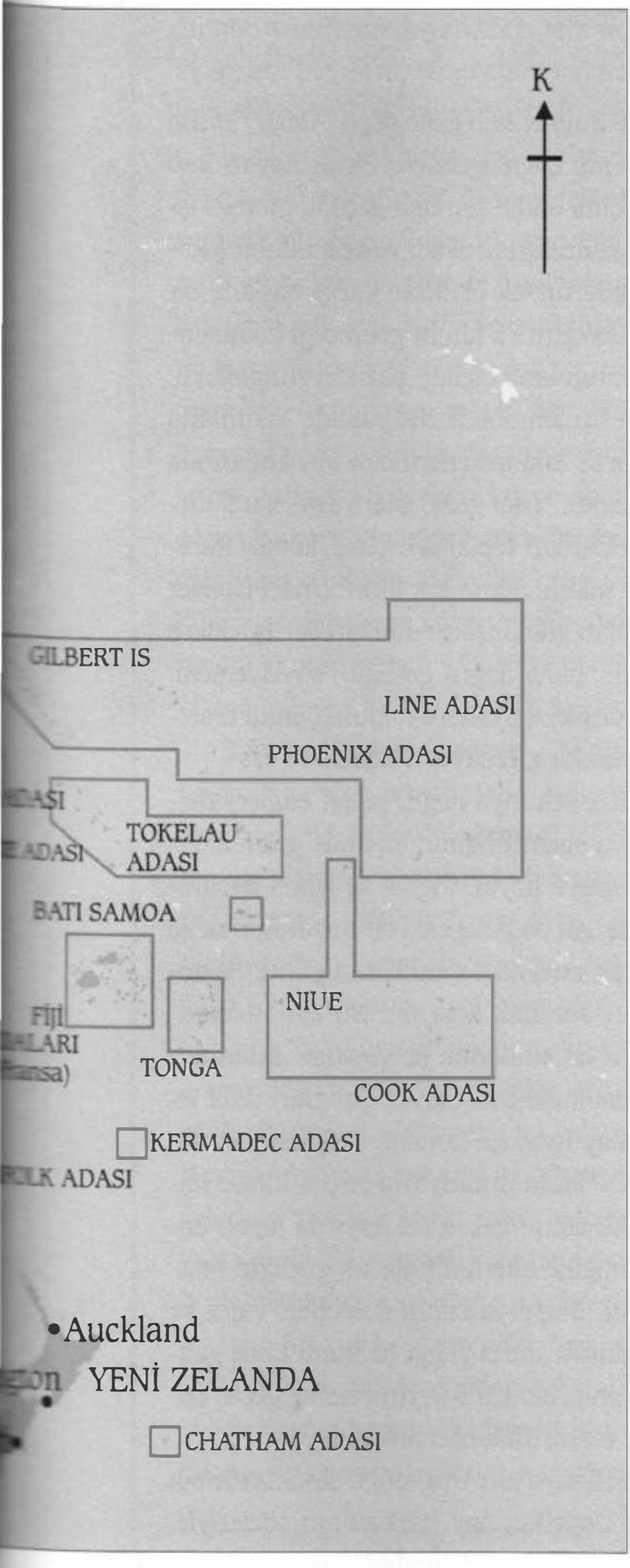
Acaba öyle miydi? Churchill'in 4 Haziran 1940'ta Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmanın son kısmı, en çok "kumsallarda, ... tarlalarda ve sokaklarda" dövüşme sözü vermesiyle hatırlanır. Oysa asıl önemli olan vardığı sonuçtu:

> ... Asla teslim olmayacağız ve bir an için dahi aklımın ucundan geçmeyen bir gelişmeyle bu adanın ya da büyük bir bölümünün zapt edilip aç bırakılması halinde bile, denizlerin ötesindeki imparatorluğumuz İngiliz donanmasınca silahlandırılmış ve koruma altına alınmış halde mücadeleyi sürdürecektir, ta ki Tanrı'nın bahşedeceği uygun bir zamanda yeni dünya bütün gücüyle ve kudretiyle öne çıkıp eski dünyayı kurtarıncaya ve özgürleştirinceye kadar.

Avrupa kaybedilmişti. Ama imparatorluk yerinde durmaktaydı. Ve bu "o adam"la daha çok barış görüşmesi yapılmadan sağlandı.

* Almanların Britanya hava savunma mevzilerine karşı saldırıyı başlatmasından hemen önce, 9 Ağustos'ta RAF'ın 1.032 avcı uçağı vardı. Saldırıya uygun Alman avcı uçaklarının sayısı ise 1.011'di. Dahası, RAF 1.400 pilota, yani Luftwaffe'ye oranla birkaç yüz adet daha çok pilota sahipti. Can alıcı bir nokta da Britanya'nın uçak yapımında Almanya'yı geride bırakmasıydı: Kritik bir dönem olan Haziran–Eylül 1940'ta Britanya fabrikaları 1.900 yeni avcı uçağı çıkarırken, Almanya'da üretilen avcı uçağı sayısı sadece 775'ti. Radarın sağladığı teknik avantaj ve üstün bir komuta ve kontrol sistemi de Britanya randımanını büyük ölçüde artırdı. Genelde Almanların (bombardıman uçaklarını da kapsayan) kayıpları İngilizlerinkinin neredeyse iki katı kadardı (915'e karşı 1.733).

Weiheiwei
BURMA
Hong Kong
Rangoon
PENINSULAR
MALAYA
Penang
BRUNEİ
KUZEY
BORNEO
SARAWAK
Singapur
PAPUA
YENİ
GİNE
Port Moresby
NAURU
ADASI
COCOS ADASI
Darwin
SOLOMON
ADALARI
YENİ HEBR
(Birleşik Kra
AVUSTRALYA
Brisbane
Perth
Adelaide
Sydney
Melbourne
Hobart
Christch
0
1000
2000
3000
4000 km

Britanya yönetimindeki Güneydoğu Asya ve Pasifik, 1920

Aralık 1937'de Çin kenti Nanking emperyal kuvvetlerin eline geçti. Aldığı "bütün tutsakları öldürme" yönündeki talimatla ordu çılgına döndü. Savaşmayan 260 ila 300 bin sivil öldürüldü, 80 bine yakın Çinli kadının ırzına geçildi, grotesk işkence sahneleriyle tutsaklar dillerinden et kancalarına asıldı ve aç bırakılmış köpeklere yedirildi. Emperyal askerler arasında tutsak öldürme yarışı başladı; bir subay başka bir subayla 100 Çinli savaş tutsağını ilk kimin getireceği konusunda bahse girdi. Kurbanlardan bazıları kasaturalarla biçildi, bazıları süngülendi, bazıları kurşunlanarak öldürüldü, bazıları benzin dökülerek yakıldı. Yıkımlarla kentin yarısı harabeye döndü. 114. Tümen'in eski askerlerinden biri anılarında "En büyük acıyı kadınlar çekti," diye yazacaktı. "İster genç, ister yaşlı olsun, hiçbiri tecavüze uğramaktan kurtulamadı. Kadınları toplamak için... kömür kamyonlarımızı kentin sokaklarına, köylerine saldık. Sonra her birini cinsel tacizler için 15 ila 20 askerlik gruplara dağıttık." Silah arkadaşlarından biri de "İş sadece tecavüzle kalsa iyiydi," diye itiraf edecekti. "Bana doğru geldiğini söyleyemem. Ama her zaman onları kasaturalarla delik deşik edip öldürüyorduk. Çünkü cesetler konuşmaz." Bu olaya yerinde bir adla Nanking Tecavüzü dendi.

Bu, emperyalizmin en feci haliydi. Ama Britanya değil, Japon emperyalizmiydi. Nanking Tecavüzü Asya'da Britanya egemenliğinin en önde gelen alternatifinin ne anlama geldiğini tam olarak ortaya koyar. İngiliz ve Japon imparatorlukları arasındaki savaşı kendinden kuşkuya düşmüş eski bir imparatorluk ile son derece acımasız yeni bir imparatorluğun arasında, yani batan güneş ile doğan güneş arasındaki bir çatışmaymış gibi sunmak kolaydır. Bu aynı zamanda belirli bir insan hakları anlayışı olan bir imparatorluk ile yabancı ırkları domuzdan farksız gören bir imparatorluk arasındaki çatışmaydı. Şanghay'daki Japon istihbarat servisinin başında olan Yarbay Ryukiçi Tanaka, "Böylesi yaratıklara her türlü şeyi yapabiliriz" diyordu. 1930'larda Britanya'da birçok kimse imparatorluğu yerden yere vurmayı alışkanlık edinmişti. Ama Asya'da Japon imparatorluğunun yükselişi Britanya egemenliğine alternatif olacak güçlerin mutlaka daha yumuşak olmayacağını gösterdi. Emperyalizmin dereceleri vardı ve Japonya'nın kurduğu imparatorluk boyunduruk altına aldığı halklara karşı gaddarlığıyla İngilizlerce o zamana kadar yapılmış her türlü şeyin ötesine geçti. Üstelik bu sefer Britanyalılar da boyunduruk altına alınanlar arasındaydı.

Singapur'daki deniz üssü 1920'lerde Britanya'nın Uzakdoğu'daki savunma hattının temel taşı olarak inşa edilmişti. Genelkurmay başkanının sözleriyle, "Birleşik Krallık'ın güvenliği ve Singapur'un güvenliği İngiliz Uluslar Toplulu-

ki dönem boyunca, Singapur'u savunmak için açıklanan strateji, bir saldırı halinde filo göndermekti. Ama 1940'a gelindiğinde kuvvet komutanları artık böyle bir seçeneğin kalmadığını kavramıştı; 1941'in sonuna doğru Churchill bile Britanya'yı savunmak, Sovyetler Birliği'ne yardımcı olmak ve Ortadoğu'da tutunmak gibi üç gereksinimin yanında Singapur'u savunmaya daha düşük bir öncelik vermekteydi. Yine de üssü Japonya'nın tehdidine karşı korumak için yeterli çaba gösterilmedi. İstilanın arifesinde Malaya'da bin dolayındaki uçak ihtiyacına karşın sadece 158 hazır uçak vardı; sekiz tümen artı iki zırhlı alay ancak yetecekken, üç buçuk piyade tümeni bulunuyordu. Hepsinden önemlisi, Singapur'a karadan varış yolunda uygun sabit savunma araçları (mayın tarlaları, koruganlar ve anti-tank engeller) korumakta ihmalkâr davranılmıştı. Böylece saldırıya geçen Japonlar ele geçirilemez olduğu sanılan kalenin aslında kabak gibi ortada olduğunu gördüler. Mermiler kentin üzerine yağdığında, yapılacak tercih Nanking tarzı bir Japon tecavüzünün dehşeti ile onursuz teslimiyetin küçük düşürücülüğü arasındaydı. Churchill'in "ölümüne" dövüşme yönündeki beyhude teşvikine rağmen, 15 Şubat 1942'de akşamüstü saat dörtte beyaz bayrak çekildi.

Toplam 130 bin emperyal – İngiliz, Avustralyalı ve Hintli – asker, sayıca yarısından az bir kuvvete teslim oldu. Britanya İmparatorluğu'nun tarihinde böyle orantısız güç dengesiyle böylesi bir teslimiyet hiç yaşanmamıştı. Cengelden geçen zorlu yürüyüş sonunda Japonların ne kadar bitkin durumda oldukları çok geç anlaşıldı. Kraliyet Topçu Alayı subaylarından Jack Chalker da tutsaklar arasındaydı. "Artık Japonların elinde olduğumuza inanmak zordu," diye belirtecekti daha sonra anılarında. "O gece bizi nasıl bir akıbetin beklediğin merak ederken, Nanking Tecavüzü'nü düşünmekten kendimizi alamadık. ... Geleceğimiz hiç de iç açıcı değildi." Chalker ve silah arkadaşları için asıl dert Asyalıların karşısında küçük düşmekti. Gelişmeler Japonların Batı karşıtı retoriğinin Singapur'un beyaz olmayan halkına daha iyi muameleyi getirmediğini ortaya koydu. Japonlar İngilizlerin o zamana kadar sahip olduğu ayrıcalıklı konuma geçtiler. Bir değişiklik varsa, o da diğer Asyalı sakinlere davranışlarının daha kötü olmasıydı: Özellikle Çinli topluluk *sook ching* (tasfiyeyle arındırma) denen yok edici bir işleme tabi tutuldu. Ne var ki, Asya'daki "yeni düzen"in mahiyetini Japonların İngiliz tutsaklara davranış biçiminden daha açık seçik gösteren hiçbir şey yoktu.

Japon üst komuta kademesi teslim olmayı şerefsizlik saydığından, silah bırakmış düşman askerlerini hor gören bir tutum içindeydi. Jack Chalker tutsak

• "İngiliz Uluslar Topluluğu" terimi dominyonların özerkliğe yakın konumunu belirtmek üzere ilk kez 1922 İngiliz-İrlanda Anlaşması'nda kullanıldı.

bir askerim; bir savaş tutsağı olmak düşünülemez bir şeydir" karşılığını almıştı. Ancak Britanyalı tutsaklara kötü davranışın (bazen ileri sürüldüğü gibi) Cenevre Sözleşmesi'nin yanlış çevrilmiş oluşundan farklı bir sebebi vardı. İngiliz yetkililer 1944'e doğru "yerli halkın gözündeki itibarlarını düşürmek amacıyla beyaz savaş tutsaklarını aşağılama yönünde bir resmî politika"dan kuşkulanmaya başladılar. Bunda haklıydılar. Kore'deki Japon ordusunun başkomutanı Seişiro İtagaki, 1942'de Japon başbakanı Hideki Toco'ya şunu bildirmişti:

> Kore'deki Amerikalı ve İngiliz savaş tutsaklarını elimizde bulundurmamızın amacı, imparatorluğumuzun gerçek kudretinin Korelilerce kesin olarak kavranmasını sağlamak olduğu kadar, Kore'nin büyük bölümünde hâlâ kökleri bulunan Avrupa'ya ve Amerika'ya tapınma fikirlerini söküp atmaya dönük psikolojik propaganda çalışmasına katkıda bulunmaktır.

Aynı ilke Asya'nın Japon işgali altındaki her kesiminde geçerliydi.

Britanyalılar, imparatorluğun her yanında Asyalı "amele"lerin işgücüyle demiryolları inşa etmişlerdi. Dünya tarihinin sembolik düzeydeki en büyük tersine dönüşlerinden biri yaşandı: Japonlar 60 bin Britanyalı ve Avustralyalı tutsağı – ayrıca Hollandalı tutsakları ve zorla hizmete alınmış Hintli işçileri – Tayland-Burma sınırındaki dağlık cengel boyunca 250 kilometrelik bir demiryolu inşa etmeye zorladılar. "Britanyalılar asla ama asla köle olmayacaktır" şiarı 18. yüzyıl ortalarından beri imparatorluğun en göğüs kabartıcı övünç vesilelerinden biriydi. Ama demiryolunda çalışan ve köleleştirilmiş tutsakların durumu tam da buydu. Bir Britanyalı tutsağın acı gözlemi şöyleydi: "Yanımızdan vızır vızır geçen kamyonlardaki Japonlar için, 'beyaz efendi'leri sırtlarında sepet ve kalasla güçlükle yürürken görmek herhalde çok eğlenceli olsa gerek!"

Savaştan önce resim öğrenimi görmüş olan Jack Chalker, gizlice ve hayatını tehlikeye atarak gizli gizli kendisine ve arkadaşlarına nasıl davranıldığını yansıtan canlı resimler çizdi. Açlıktan ölmenin eşiğine gelen bu bitkin tutsaklar sıtmaya, dizanteriye ve hepsinden beteri insanın etini kemiklerine kadar kemirebilen tropikal ülserlere yakalandıklarında bile çalışmaya zorlanıyordu:

> Uyku bizim için sığ ve gergin bir şeydi. Günün herhangi bir saatinde yoklama için sıraya dizilmek, bir çalışma ekibi için bir araya gelmek ya da kıyasıya dövülmek üzere barakalarımızdan ite kaka çıkarılabiliyorduk; umutsuzca hasta olanlar bile durumları ne olursa olsun buna katılmak zorundaydı. Böyle içtimaların saatlerce

lar öylece yıkılıp ölürdü.

Kwai Nehri üzerindeki köprü Pierre Boulle ve David Lean'in çektiği filmden dolayı ünlüdür. Ama koşullar filmin yansıttığından çok daha kötüydü. Daha ötede Burma sınırı yakınında döşenen "Ölüm Demiryolu", en kötü koşulların yaşandığı yerdi.

Hintok kampında tutsaklara reva görülen acımasız ve çoğu kez sadistçe davranışlar, Avustralyalı cerrah ve tutsak birliği komutanı Yarbay Edward Dunlop'ın esareti sırasında özenle tuttuğu güncede kayıtlıdır. Ona takılan "Bezgin" adı, kısmen bir [İngilizce] kelime oyunuyla bağlantılı olduğu kadar uzun boylu bir adam olmasının da sonucuydu; çok daha kısa olan Japonları mahcup düşürmemek ve genellikle öfkelerini çekmemek için onlarla konuşurken sürekli eğilmek zorundaydı:

> 19 Mart 1943 ... Yarın demiryolu için 600 adam gerekli; ... hafif işe ayrılmış, iş yapamaz durumda ve çizmesiz adamlar bile gitmek zorunda. Bu cinayete yakın bir şey. Besbelli ki Japonların burada ve Singapur'da büyük bir insan gücü rezervi var ve onların hayatını ve sağlığını zerre kadar gözetmeksizin, sırf insanları bu işte çalıştırıp kırıma uğratma niyetinde olduklarını belli ediyorlar. Bu, önceden tasarlanmış olduğu da belli olan, insanoğluna karşı soğukkanlı ve acımasız bir cürüm sayılabilir ancak...
>
> 22 Mart 1943... Öfkeden deliye dönmüştüm... ve o öfkeyle Hiroda'ya [sorumlu Japon subayı] hasta adamları çalışmaya göndermesine şiddetle karşı olduğumu söyledim. ... Beni vurma tehdidini yerine getirmeye davet ettim onu (tüfekler üstüme doğrultulmuş haldeydi). "Beni vurabilirsin, ama komutan yardımcım benim kadar sert biridir ve ondan sonra hepsini vurman gerekecek. O zaman da hiçbir işçin kalmaz. Her neyse, günün birinde seni astırmayı kafama koydum, çünkü kötü kalpli alçağın tekisin!"

Dunlop'a göre, Japonların – daha doğrusu tutsakların – döşediği demiryolu "sanki birileri haritaya öylesine bir hat çizmişçesine arazi yapısına bakılmaksızın ... öyle ilerleyip gidiyor" gibi görünen "şaşırtıcı bir iş"ti. Konyu'da hat dosdoğru 73 metre uzunluğunda ve 2.5 metre genişliğinde yekpare bir kayalık yamacın içinden geçmekteydi. Gün boyu vardiyayla çalışan Dunlop'ın adamları kayalığı dinamitle patlatarak, kazmalarla delerek ve taşları elleriyle toplayarak yolu açmak zorundaydı. Muson mevsiminin ve korkunç bir kolera salgınının başlama-

sakların bitkin yüzlerine karpit lambalarının titreşen ışığının düşmesiyle ortaya çıkan manzara, tren yolu hattına Cehennem Geçidi adının verilmesine yol açtı. Dunlop'ın güncesi bu cehennemdeki zebanilerin kim olduğunu açık bir biçimde ortaya koyar:

> 17 Mayıs 1943 ... Askerlerin gittikçe acınacak cılız enkazlara dönüşmesini, beriberiyle vücutlarının şişmesini, pelagra, dizanteri ve sıtma yüzünden müthiş takatsiz hale gelişlerini ve her taraflarının korkunç yaralarla kaplanmasını izlediğim şu günlerde ne zaman bir Japon görsem içimde yakıcı bir nefret kabarıyor. İğrenç, berbat, menfur bir insan sürüsü – maymunlar. Tende can durdukça bu hayvanlara teslim olmamak hepimizin alması gereken acı bir derstir.

Dunlop bir telsiz vericisini gizlediği kuşkusuyla iki kez insafsızca dövüldü, bir ağaca bağlandı, her an bir süngüyle öldürülmeyi bekliyordu. İnfaza saniyeler kala cezası ertelendi. Ama ona göre Japonların keyfi zalimliğinin en açık örneği, adamlarından birinin – Çavuş S. R. "Mickey" Hallam'ın – maruz kaldığı davranıştı:

> 22 Haziran 1943 ... Çavuş Hallam kampa girişte Japonlarca konan sıtma teşhisiyle hastaneye yatırılmıştı. ... Sıtma yüzünden çok halsizken hastaneden sürüklenerek çıkarıldı (hem de çalışmaya götürülürken bayılmasına bakılmaksızın), daha sonra istihkâm çavuşundan ve diğer Japonlardan tarif edilemez bir dayak yedi. İşte ona yaptıkları şeylerden bazıları: Yumruklama, tahta takunyalarla suratına ve kafasına vurma, bir tür itfaiyeci kaldırışıyla defalarca sırtüstü yere atma, karnını, hayalarını ve kaburgalarını vs. tekmeleme, ikide bir bambularla başına vurma ve diğer bildik işkenceler. ... Bu iğrenç ve vahşice iş saatlerce sürdü ... Çavuş Hallam 40 derece ateşle basbayağı yığılıp kaldı, yüzü feci biçimde yara bere içindeydi – boyun ve göğüste bereler, çok sayıda sıyrık ve kol bacak bereleri...

Hallam aldığı yaralarla dört gün sonra öldü. Dunlop'ın düştüğü notta şöyle yazıyordu: "Japon sadistler onu kurşuna dizilmekten daha kesin bir biçimde katlettiler."

Dunlop, Nisan 1943–Ocak 1944 arasında Hintok kampında ölen Müttefik tutsaklarının sayısını topladığında 676 gibi bir sonuca ulaştı – her on Avustralyalı tutsaktan biri ve her üç Britanyalı tutsaktan ikisi. Toplam olarak yaklaşık 9.000 Britanya, yani tutsak alınanların aşağı yukarı dörtte biri Japonların elin-

bir muamele görmemişti.

İmparatorluğun çarmıha gerilme anıydı bu. Böyle bir olaydan sonra acaba dirilebilir miydi?

İmparatorluk – askerlerinin Asyalı efendilerce köleleştirileceği ölçüde – aciz bir duruma düşmüşken, Hindistan'daki milliyetçilerin ayağa kalkıp İngiliz boyunduruğunu yıkma vakti elbette artık gelmiş sayılırdı. Subhas Chandra Bose'nin ilan ettiği gibi, Singapur'un düşüşü "Britanya İmparatorluğu'nun sonunu ... ve Hint tarihinde yeni bir dönemin şafağı"nı haber veriyor gibiydi.

Ancak Hindistan'daki olaylar milliyetçi hareketin zayıflığını ve Raj'ın sağlamlığını ortaya çıkardı. Genel vali Kongre liderlerine tek kelime danışmaksızın Hindistan'ın savaşa girdiğini duyurdu. 1942'de başlatılan "Hindistan'dan Çıkın" kampanyası, Gandi'yi ve diğer kampanya öncülerini tutuklama, basını sansür etme ve polisi askerlerle takviye etme gibi basit önlemlerle altı hafta içinde yok edildi. Kongre Partisi bölündü ve yalnızca bir Hint Mussolinisi olan Bose'nin* kışkırttığı küçük bir azınlık Japonların yanında yer alma yolunu seçti. Onun sözde Hint Ulusal Ordusu bile askerî bakımdan pek bir varlık göstermedi. Hindistan'da Britanyalılara yönelik tek ciddi tehdidin Burma'daki Japon tümenleri olduğu ortaya çıktı; nitekim Hint ordusu onları Imphal'da (Mart-Haziran 1944) tam bir bozguna uğrattı. Dönüp geriye bakıldığında, Sir Stafford Cripps'in 1942'deki önerisi – savaştan sonra Hindistan'a tam dominyon statüsü ya da imparatorluktan ayrılma seçeneği verilmesi – yersizdi. Ancak bir milyonerden beklenebilecek kadar dogmatik bir Marksist olan** Cripps şunu belirtmişti: "İngiliz olmaktan dolayı utançla başınızı eğmeniz için İngiliz emperyal tarihinin sayfalarına bakmanız yeterli." Oysa önlerinde duran alternatifin ne kadar kötü olduğunu anlamaları için, Hintlilerin dönüp Çin, Singapur ve Tayland'da Japonların kendilerine nasıl davrandığına bakmaları yeterliydi. Gandi belki Cripps'in önerisini "batmakta olan bir bankanın vadeli çeki" sayıp elinin tersiyle itebilirdi. Ama sonuç Japonlara kapıyı açmak olacaksa, Britanyalıları kovmanın yaşamı daha iyi kılacağı nasıl ciddi olarak ileri sürülebilirdi? (*Hindistan'a Bir Geçit*'te Fielding şöyle alay eder: "İngilizlerin yerine kimi istiyorsunuz? Japonları mı?")

Mihver devletlerini yenilgiye uğratmada imparatorluğun – sadece dominyonlardan gelen tanıdık cesur dostların değil, sıradan sadık Hintlilerin, Kara-

* Bose 1944'te Tokyo'daki bir konuşmasında açıkça "otoriter karakter"de bir Hint devleti çağrısında bulundu. O sırada kendisine *Netaji* ("Aziz Önder") sıfatını yakıştırmakta ve bildik faşist üniformayı giymekteydi.

** Lord Parmoor'un oğlu ve Eno's Fruit Salts servetinin mirasçısı olan kadının kocasıydı.

luk kuvvetlerinde yaklaşık bir milyon Avustralyalı yer alırken, her ne kadar bunların sadece onda biri yurtdışı göreve gitse de iki buçuk milyonu aşkın Hintli askerlik yaptı. Kanadalı pilotlar olmadan Britanya Hava Muharebesi pekâlâ kaybedilirdi. Kanadalı denizciler olmadan Atlantik Deniz Muharebesi kesinlikle kaybedilirdi. Bose'nin çabalarına rağmen, ücret farklılıkları (bir İngiliz askerin 75 rupi, bir Hintli askerin 18 rupi aylık alması) konusundaki tek tük yakınmalar bir yana bırakılırsa, Hint askerlerin çoğu sadık bir biçimde savaştı. Nitekim Japon mezalimine ilişkin hikâyeler alt kademelere ulaşacak kadar yayılınca olumlu hava genelde güçlendi. Bir sepoy ailesine askerine gönderdiği mektupta "Vahşi Japonların acımasız zulmü karşısında içimde bir görev duygusu uyandı ve heyecana kapıldım," diye yazmıştı. Kraliyet Batı Afrika Sınır Birliği'nin askerleri, bir grup Japon askerinin akla gelmeyecek bir şeyi yapıp teslim olması üzerine bayağı sevinmişlerdi – teslim olma sebebi "Afrikalı askerlerin çarpışırken ölenleri yediği, ama tutsaklara dokunmadığı, ... Afrikalılarca yenilen kişilerin öbür dünyada atalarca kabul edilmeyeceği" düşüncesinin yarattığı korkuydu. Utanç verici bir tarafsızlık politikasını benimseyen tek dominyon konumundaki Serbest İrlanda Devleti'nden bile emperyal kuvvetlere 43 bin gönüllü katıldı. İmparatorluktan toplamda beş milyonu aşkın, yani neredeyse Birleşik Krallık kökenli personele yakın sayıda muharip asker toplandı. Britanya'nın 1940 yılındaki umutsuz durumu göz önünde tutulunca, I. Dünya Savaşı'ndakinden bile daha fazla övgüye değer bir emperyal birlik gösterisiydi bu. 1941'deki İmparatorluk Günü'nün sloganı "Tek Kral, Tek Bayrak, Tek Donanma, Tek İmparatorluk" eski bir Nazi parolasının neredeyse parodisiydi, ama içinde belirli bir doğruluk payı da vardı.

Ancak imparatorluk II. Dünya Savaşı'nı tek başına kazanamazdı. Zaferin anahtarı – ve bizzat imparatorluğun geleceğinin anahtarı – tarihin garip bir cilvesiyle Britanya yönetimini defetmiş ilk koloni olan ülkenin, bir zamanlar Yeni Zelanda'nın eski başbakanlarından birinin* "kırma ırk" diye dudak büktüğü bir halkın elindeydi. Ve bunun da – Sömürgeler Bakanlığı'nın eski bir kurdunun çoktan sezdiği gibi – "zaferle gelecek ödülün eski sistemin ebedileştirilmesi değil, onurlu biçimde tarihe gömülmesi" anlamına geldiği ortaya çıkacaktı.

I. Dünya Savaşı'nda Amerika'nın ekonomik ve ardından askerî desteği, belirleyici olmasa bile önemli bir etken olmuştu. II. Dünya Savaşı'nda ise bu hayati bir rol oynadı. Daha ilk günden Churchill umutlarını ABD'ye bağlamıştı. Daha 15 Mayıs

* 1912'den 1925'e kadar Yeni Zelanda'nın başbakanlığını yapan William Ferguson Massey.

hiçbir şeye yaramayabilir" dedi. Konuşmalarından ve radyo yayınlarında kurtuluşun Atlas Okyanusu'nun öbür yakasından geleceğini defalarça ima etti. ABD'nin savaşa girişinden yedi ay önce, 27 Nisan 1941'de Amerikalı dinleyicilere yönelik bir BBC yayınında şair Arthur Hugh Clough'dan şu unutulmaz alıntıyı yaptı:

> Şafak sökerken etrafa saçılan ışığın aydınlığı,
> Sadece doğu pencerelerinden girmez içeriye,
> Ne kadar yavaş olsa da güneşin tırmanışı,
> Batıya doğru da parlaklık iner yeryüzüne.

Kendisi de Anglo-Amerikan kökenli olan* Churchill zaferin anahtarının İngilizce konuşan halkların ittifak kurmasında olduğuna sıkı sıkıya inanmaktaydı – tabii ki bu Britanya İmparatorluğu'nu eski statükoya kavuşturacak bir zafer olacaktı. 7 Aralık gecesi Japonların Pearl Harbor'da Amerikalılara saldırdığını duyunca heyecanını gizleyemedi. Daha önce iki Amerikalı konuğuyla akşam yemeği sofrasında otururken, "arada bir başını elleri arasına alarak" kasvete gömülmüş bir haldeydi. Radyodan haberi duyunca değişen tavrını, Amerikan büyükelçisi John G. Winant anılarında şöyle aktarır:

> Churchill ayağa fırladı ve "Japonya'ya savaş açacağız," diye bildirerek kapıya yöneldi.
>
> ... "Tanrı aşkına," dedim, "bir radyo duyurusuna savaş ilan edemezsiniz."
>
> Durdu, yarı ciddi, yarı alaycı bir biçimde bana baktı ve ardından sakince "Ne yapmam gerekir?" dedi. Soruyu ona ne yapılacağını söylememe gerek duyduğu için değil, saldırıya uğrayan ülkenin temsilcisi olmam nedeniyle nezaketen sormuştu.
>
> "Başkana telefon açıp işin aslını soracağım," dedim. Bunun üzerine hemen, "Ben de onunla konuşacağım," diye ekledi.

Roosevelt'in Churchill'e ilk sözleri "Hepimiz artık aynı gemideyiz" oldu.

Ancak ilk günden itibaren, Britanya ile ABD arasındaki "özel ilişki" kendine özgü bir belirsizliğe sahipti; bunun özünde yatan şey de Amerikalıların imparatorluk konusunda çok farklı bir anlayışa sahip olmasıydı. İngiliz baskısına karşı özgürlük mücadelesi efsanesiyle yetişmiş olan Amerikalılara göre, bağımlı halklar üzerinde egemenlik kurmak hoş olmayan bir şeydi. Ayrıca Kurucu Atalar'ın

* Brooklyn doğumlu olan annesi Jennie Jerome, *New York Times*'ın sahibi Leonard Jerome'un kızıydı.

yönü vardı. Er ya da geç herkes Amerikalılar gibi özerk ve demokrat olmayı öğrenmeliydi – hatta gerekirse silah zoruyla öğrenmeliydi. Meksika'da 1913'te yaşanan askerî darbeden büyük bir hoşnutsuzluk duyan Woodrow Wilson, "Güney Amerika cumhuriyetlerine iyi adamları seçmeyi öğretmeye" karar vermişti. O sırada Londra'daki Washington temsilcisi olan Walter Page, Britanya dışişleri bakanı Sir Edward Grey'le arasında geçen şöyle bir konuşmayı aktarır:

> "Diyelim ki müdahale etmeniz gerek, sonra ne olacak?"
>
> "Seçim yapmalarını ve kendi kararlarına göre yaşamalarını sağlarız."
>
> "Peki, ya öyle yaşamazlarsa?"
>
> "Devreye girer ve bir daha seçim yapmalarını sağlarız."
>
> "Bunu iki yüz yıl böyle sürdürecek misiniz?" diye sordu.
>
> "Evet," dedim. "ABD iki yüz yıl orada kalır ve seçim yapıp kendilerini yönetmeyi öğrenmelerine kadar adam vurmayı sürdürebilir."

Bir başka deyişle, böyle durumlardaki Britanya çözümü olan Meksika'da yönetimi ele almak dışında her şeyi yapabilirlerdi.

Böyle tutumların Britanya İmparatorluğu'nun geleceği açısından ima ettiği şey, *Life* dergisi editörlerinin "İngiltere Halkına" başlığıyla Ekim 1942'de yayımlanan bir açık mektubunda açık biçimde ortaya kondu: "Uğruna *asla* savaşmayacağımız bir şey varsa, o da Britanya İmparatorluğu'nu bir arada tutmaktır. Konuyu böyle dobra bir dille ortaya koymak hoşumuza gitmiyor ama herhangi bir yanılsamaya kapılmanızı da istemeyiz. Eğer strateji uzmanlarınız Britanya İmparatorluğu'nu bir arada tutacak bir savaş planlıyorlarsa, er ya da geç tek başlarına strateji belirlemek durumunda kalacaklardır."*

Amerikan başkanı Franklin Delano Roosevelt aynı görüşteydi. Savaş sırasında oğluna "Sömürgeci sistem savaş demektir," diye anlattı: "Bir Hindistan'ın, bir Burma'nın, bir Cava'nın kaynaklarını sömürmek; o ülkelerden sahip oldukları bütün zenginliği almak, asla yerine bir şey koymamak; ... böylece yapılan iş tamamen savaşa yol açacak türden sorunları biriktirmek olur." Kazablanka konferansına giderken kısa bir süre Gambiya'ya uğraması bu teorik kuşkuları doğruladı. Orayı "izbe bir yer, ... ömrümde gördüğüm en korkunç şey" diye nitelendirdi:

* General Smuts sonraki Aralık ayında *Life* dergisine verdiği bir söyleşide, İngiliz Uluslar Topluluğu'nun "insanlık tarihinde şimdiye kadar var olmuş örgütlü insan özgürlüğünün en geniş sistemi" olduğunu belirterek buna karşılık verdi.

> davranılıyor. Davarları daha uzun yaşıyor. ... İngilizler Gambiya'ya yatırdıkları her dolar karşılığında on dolar almışlar. Bu düpedüz sömürüdür.

Stalin'e safça güvenen ve Çinli milliyetçi lider Çan Kay-şek'e kesinlikle dalkavukça davranan Roosevelt, Churchill'in eski kafalı emperyalizmine derin bir kuşkuyla bakmaktaydı: "İngilizler dünyanın herhangi bir yerinde, sadece bir kayalık ya da bir sığlık olsa bile, toprak kapmaya bakarlar." Churchill'e 1943'te şunu söyledi: "Sizin kanınızda dört yüz yıllık toprak düşkünlüğü içgüdüsü var; bir ülkenin bunu yapabilecek gücü varken, başka bir yerde toprak edinmeyi nasıl istemeyeceğini bir türlü anlamıyorsunuz." Roosevelt'in sömürgecilik yerine görmek istediği şey, bütün Avrupa devletlerinin sömürgeleri için bağımsızlığa geçiş zeminini hazırlayacak geçici "vesayet" yönetimlerine dayalı yeni bir sistemdi; bu sistem denetim hakları tanınacak kapsayıcı bir uluslararası otoriteye tabi olmalıydı. Bu tür anti-emperyalist görüşler yalnızca Amerikan başkanına mahsus değildi. ABD Dışişleri Bakanlığı müsteşar Sumner Welles 1942'de "emperyalizm çağının sona erdiğini" ilan etti. Cumhuriyetçilerin 1940'taki başkan adayı Wendell Wilkie neredeyse aynı kelimeleri kullanmıştı.

Amerikan savaş hedeflerinin formüle edildiği ortam işte böyleydi; bu hedefler Britanya İmparatorluğu'na karşı birçok bakımdan Hitler'in sözlerinden daha açık bir düşmanlık içermekteydi. Batılı Müttefiklerin savaş hedeflerine temel oluşturan Ağustos 1941 tarihli Atlantik Sözleşmesi'nin III. Madde'si göründüğü kadarıyla "bütün halkların kendi yönetim biçimlerini seçme hakları"nı öne çıkararak, savaştan sonra emperyal yapıların sürdürülmesi ihtimalini dışlamaktaydı. Amerikalıların 1943'teki Ulusal Bağımsızlık Üzerine Bildirge taslağı daha da ileri gitmekteydi. Britanyalı bir yetkili, bildirgenin "genel anlamı itibariyle Britanya İmparatorluğu'nu tasfiye etme idealini dört gözle beklediği"nden hayıflandı. Üstelik Amerikalılar kendilerini genel ilkelerle sınırlamadılar. Bir keresinde Roosevelt bir "iyi niyet" jesti olarak Hong Kong'un Çin'e geri verilmesi için Churchill'i sıkıştırdı. Hatta Hindistan sorununu gündeme getirme cüretkârlığını göstermesi üzerine, Churchill patladı ve Amerika'nın Güney eyaletlerine bir uluslararası inceleme ekibinin gönderilmesi gerektiğini söyleyerek anında cevabını yapıştırdı. "Bu konularda gerekli beyanlarda bulunduk" diyerek Avam Kamarası'na güvence verdi: Britanya hükümeti "İngiliz sömürgelerinde özyönetim kurumlarının gelişmesini sağlamak"la zaten yükümlüydü. Churchill Aralık 1944'teki bir tutanakta da kısa ve özlü bir sloganla, "Elinizi Britanya İmparatorluğu'ndan çekin" görüşünü ortaya koydu: "Sırf içerideki aşırı duygusal tüccarları ya da her

rekmez." Churchill savaşa katılmaları için Amerikalıları kışkırtmıştı. Ama şimdi imparatorluğun "kandırılıp bir tarafa atıldığı ya da uçurum kenarına iyice itildiği" duygusundan nefret ediyordu. "40 ya da 50 ülkenin müdahaleci parmaklarla Britanya İmparatorluğu'nun yaşamsal varlığına el atması"na asla izin vermeyecekti:

> ... Bu savaşı yürütmek için elimizden geleni yaptıktan sonra, ... Britanya İmparatorluğu'nun sanık sandalyesine oturtulması ve standartlara uyup uymadığını anlamak üzere herkesçe sorguya çekilmesi gibi bir fikri kabul etmem.

Britanyalıların gözünde, önerilen "vesayet" rejimleri, ardında gayri resmî bir Amerikan ekonomik imparatorluğunun kurulacağı bir paravandan ibaret olacaktı. Sömürgeler Bakanlığı'nın ifadesiyle, "Amerikalılar kendi yönetimleri altında olan yerleri ekonomik bakımdan eli kolu bağlı kalacak şekilde 'bağımsız' hale getirmeye hazırdı"lar. İşin garip tarafı, görünüşe bakılırsa vesayet modeli, hepsi fiilen Amerikan sömürgesi konumundaki Hawaii, Guam, Porto Riko ya da Virgin Adaları için geçerli değildi. Roosevelt için Kurmay Başkanlar Heyeti'nce hazırlanan uzun alışveriş listesine göre ABD donanmasına bırakılacak Atlas Okyanusu ve Pasifik ada üsleri de kapsamın dışındaydı. Washington'daki Avustralya elçilik heyetine mensup Alan Watt, Ocak 1944'te şu zekice gözlemi yaptı: "Bu ülkede bir tür acımasız Emperyalist tutumun geliştiği yönünde belirtiler var." Sürgündeki Alman-Yahudi iktisatçı Moritz Bonn'un da işaret ettiği gibi, savaşın büyük paradoksuydu bu: "ABD modern anti-emperyalizmin ve aynı zamanda devasa bir imparatorluk kurma sürecinin beşiği olmuştur."*

ABD'yle savaş dönemi ittifakı, boğucu bir kucaklaşmaydı; ama zorunluluktan doğdu. Amerikan parası olmadan, Britanya savaş çabalarının çökmesi kaçınılmazdı. ABD'nin müttefiklerine krediyle silah sağladığı ödünç verme sisteminin Britanya'ya maliyeti 2.6 milyar dolar, yani savaş dönemindeki toplam üretimin onda biri değerindeydi. Bu aşağı yukarı Britanya'nın dominyonlardan ve sömürgelerden alabildiği borcun iki katıydı. Bir Amerikalı yetkilinin veciz bir biçimde ifade ettiği gibi, Amerika "çıkışta", Britanya ise "inişte" olan bir güçtü. Dolayısıyla kredi sağlayacak Amerikalılarla görüşmek üzere Washington'a gönderilen

* Roosevelt'in aynı şekilde Rusya'nın geniş Avrasya imparatorluğunun gelecekteki temelini vesayete bağlamasına niyetli olmaması da anlamlıdır. Bu tutum İngiliz yetkililerin "tuzlu su safsatası" adını yakıştırdığı anlayışın sonucuydu: Efendilerinden denizle ayrılan sömürgelere bir biçimde farklı davranmalarının bir sonucuydu.

giliz heyetinin önde gelen şahsiyetlerinden John Maynard Keynes'e doğal gelmeyen bir konumdu bu.

Keynes, 20. yüzyılın en büyük iktisatçısıydı ve bunun farkındaydı. Londra'da – Churchill dahil – herkes onun kısa bir süre sonra yaşamına son verecek kalp hastalığının bile parlaklığını söndüremediği büyük zihni karşısında huşu içindeydi. Ama Washington'da ABD Hazine Bakanlığı'nın yetkilileriyle bir araya geldiğinde ortam farklıydı. Amerikalıların gözünde, Keynes "ukalalık taslayan bir tipti." Keynes de onlara katlanamadı.* Amerikalı avukatların (kendi ifadesiyle) "Çeroki" dili konuşarak jargonla gözbağcılığa kalkışma tarzları hoşuna gitmedi. Politikacıların toplantı ortasında telefonlara cevap vermek üzere görüşmeye ara vermelerinden nefret etti. Hepsinden önemlisi, Amerikalıların açıkça Britanya'nın finansal zayıflığından avantaj elde etmesine çalışmalarından tiksindi. Edindiği kesin izlenim, Amerika'nın "Britanya İmparatorluğu'nun gözlerini oymaya" çalıştığıydı. Kaldı ki, bu duyguya kapılan sadece o değildi. Heyetteki arkadaşlarından biri şu buruk yorumda bulundu: "Mars'tan gelen birinin bizi yenilginin ekonomik yaptırımlarını görüşmekte olan mağlup bir milletin temsilcileri sanması mazur görülebilirdi."

Bunlar aslında hızla değişen güç dengesine yönelik tipik tepkilerdi. Çoğunlukla sosyalist olan entelektüel elit tabakanın aksine, Britanya siyasi elit tabakası birkaç istisna dışında zaferin bedeli olarak imparatorluğun elden çıkmasını kabul etmekte büyük güçlük çekti. Churchill, Kasım 1942'de "Britanya İmparatorluğu'nun tasfiyesine nezaret etmek amacıyla" kralın birinci nazırı olmadığını belirtti öfkeyle. İşçi Partisi'ne mensup İçişleri Bakanı Herbert Morrison bile bazı Britanya sömürgelerine bağımsızlık tanıma düşüncesini "evde yalnız kalan bir çocuğa bir banka hesabı ve bir av çiftesi vermeye" benzetti. Ama Britanya'nın kendi banka hesabı oyunun bittiğini açık bir biçimde göstermekteydi. Britanya bir zamanlar dünyanın bankeriydi. Şimdi ise yabancı alacaklılara 40 milyar dolardan fazla borcu vardı. İmparatorluğu ayakta tutan ekonomik temellerin altı savaşın maliyetiyle oyulmuştu. Bu arada 1945'te başa geçen İşçi Partisi hükümetinin kurmak istediği refah devleti ancak Britanya'nın denizaşırı yükümlülüklerinin köklü bir biçimde azaltılmasıyla kaldırılabilirdi. Kısacası, Britanya yenik durumda ve imparatorluk tamamen ipotek altındaydı.

Bir firma iflas ettiğinde ilk akla gelen çözüm haliyle alacaklıların varlıkları devralmasıdır. Britanya'nın ABD'ye milyarlarca dolar borcu vardı. O halde dos-

* 1941'de bir arkadaşına şöyle demişti: "[ABD'ye] yapılacak bir ziyareti ardından nekahet gerektirecek ciddi bir hastalık olarak görürüm hep."

şaka yollu "meteliksiz" efendilerinden "Britanya İmparatorluğu'nu devralmak" fikrinden söz etmişti. Ama İngilizler satmayı içlerine sindirebilirler miydi? Ve – belki daha da önemlisi – Amerikalılar satın almayı içlerine sindirebilirler miydi?

İktidarın Devredilişi

Galler'e yakın büyüklükte bir alanı kaplayan ve 1954'te hâlâ 80 bin dolayında asker barındıran Süveyş Kanalı askerî üssünün İngilizlere özgü bir yanı vardı. El-Kantare demiryolu istasyonunda on tuvalet vardı: Avrupalı, Asyalı ve melez kullanıcılara birer tane düşmek üzere, subaylar için üç, gedikli subaylar ve çavuşlar için üç, diğer erbaş ve erler için üç, az sayıdaki kadın askerler için de bir tane. Eski emperyal hiyerarşi en azından burada sürmekteydi.

Oysa Kahire'deki Amerikan büyükelçiliğindeki atmosfer oldukça farklıydı. Büyükelçi Jefferson Caffery ve siyasal danışmanı William Lakeland, Mısır'da 1952'de iktidara el koymuş olan genç subaylar, özellikle de liderleri Albay Nâsır hakkında olumlu bir izlenime sahipti. ABD dışişleri bakanı John Foster Dulles da aynı görüşteydi. Britanyalıları Süveyş'ten çekilmeyi hızlandırmaları için sıkıştıran Nâsır'ı caydırmak için hiçbir şey yapmadılar. Ekim 1954'te İngilizler nihayet üssü kademeli olarak boşaltmaya başlamayı kabul ettiler; 1956 yazına doğru son askerler de ayrıldı. Ne var ki, Nâsır Britanya hükümetinin geçmişte Disraeli tarafından satın alınmış oldukça büyük bir hisseye sahip olduğu Süveyş Kanalı'nı millileştirmeye yönelince, Britanya itidali çatladı. Churchill daha 1953'te, "Orada [Mısır'da] olup bitenler bizim açımızdan Afrika ve Ortadoğu genelindeki gidişatı belirleyecektir" diyerek görüşünü bildirmişti. Bunun fazlasıyla doğru olduğu ortaya çıktı. Artık başbakanlık koltuğunda oturan ve Ortadoğu'nun Hitleri'yle karşı karşıya olduğu kanısına varan Anthony Eden, Nâsır'ın "korsanlığı"na sert bir misillemede bulunma kararını aldı.

Kendi açılarından Amerikalılar Mısır'a yapılacak bir Britanya müdahalesine karşı olduklarını açık biçimde ortaya koydular. Yeni Assuan Barajı'na finansal desteği geri çekerek Nâsır'a mali baskı uygulamaya hazırdılar. Ama 1882 tarzı bir askerî işgal gerçekleştirmek farklı bir konuydu: Böyle bir şeyin Arap devletlerini Sovyet kampına itmesinden çekiniyorlardı. Dulles bir açıklama yaparak, Mısır'da veya başka bir yerde tek taraflı bir girişimin "hür dünya koalisyonunu parçalayacağı" uyarısında bulundu. Başkan Eisenhower şunu sordu: "Bütün Arap dünyasını kaybetmemize yol açacaksa, ... Britanya'yı nasıl destekleye-

sı bir İsrail-Mısır savaşının önüne geçecek bir barış gücü rolü oynama savıyla 5 Kasım 1956'da Süveyş Kanalı'na çıkarma yaptı.

Hiçbir şey Britanya'nın yeni dönemdeki zayıflığını, harekâtı izleyen gelişmelerden daha çarpıcı biçimde açığa vuramazdı. Öncelikle, istila kuvveti Mısırlıların Süveyş Kanalı'nı kapatmasını ve petrol sevkiyatını durdurmasını önleyemedi. Ardından yatırımcıların ürkmesiyle sterlinden kaçış yönünde bir furya ortaya çıktı. Aslına bakılırsa, imparatorluğun fiilen elden çıkışı İngiltere Bankası'yla başladı. Krizle birlikte bankanın altın ve dolar rezervlerinin küçülmesi üzerine, o sırada maliye bakanı olan Harold Macmillan iki şık arasında seçim yapmak zorunda kaldı: "Sadece İngilizlerin yaşam düzeyini değil, ... bütün dış ekonomik ilişkileri etkileyecek bir felaket" olacağı uyarısında bulunduğu bir yol olarak sterlinin değerini düşürmek ya da büyük çapta Amerikan yardımı istemek. İkinci seçenek, Amerikalıları koşulları dayatacakları bir konuma getirdi. Eisenhower ancak Eden'in Mısır'dan koşulsuz çekilmeyi kabul etmesinden sonra IMF ve Exim Bank'tan bir milyar dolarlık yardım paketi açılmasını sağladı.

Amerika'nın Nâsır'ı devirmeyi onaylamaktan kaçınmasının bir hata olduğu ortaya çıktı. Nâsır, Sovyetler Birliği'yle flört etmeyi sürdürdü; nitekim çok geçmeden bizzat Eisenhower onu "Batı dünyasını yıkacak gelire ve güce kavuşmak için petrol akışını denetim altına almaya" çalışmakla suçladı. Gelgelelim, Süveyş olayı Britanya İmparatorluğu genelinde milliyetçilere bir sinyal gönderdi: Özgürlük saati gelmişti. Ama bu saati belirleyen milliyetçiler değil, Amerikalılardı.

Britanya İmparatorluğu'nun çözülüşü, şaşırtıcı – ve bazı durumlarda aşırı – bir hızla gerçekleşti. Britanyalılar çıkmaya karar verir vermez, eski sömürgelerde yaşanacaklara aldırmaksızın, yurda dönen ilk gemiyi yakalamaya yöneldiler. İşçi Partisi'ne mensup Maliye Bakanı Hugh Dalton bunu şöyle ifade etti: "Bir yerde artık istenmiyorsanız ve sizi istemeyenleri bastıracak gücünüz yoksa, yapılacak tek şey oradan çıkmaktır."

Bunun getirdiği dezavantajlar vardı. Hindistan'dan bir an önce kurtulmak için acele ederken İngilizler geride iki yüzyıllık düzgün yönetimi neredeyse bozan bir kaos bıraktılar. Hükümet Hindistan'ı ilk başta 1948'in ikinci yarısında bırakmaya niyetlenmişti. Ama son genel vali Lord Mountbatten,* ömrü

* Çoğu kez insanlara hatırlattığı üzere kendisinin tam adının Lord Louis Francis Albert Victor Nicholas Mountbatten, "KG, PC, GCB, OM, GCSI, GCIE, GCVO, DSO, FRS, Hon. DCL, Hon. LLD, Hon. D.Sc, AMIEE, AMRINI" olduğunu söylemek gerekiyor. Mountbatten safkan sığır yetiştiricileri için hazırlanmış bir sistemi kullanarak, ailesinin kraliyet soyunu ortaya koyan soyağacı çizelgeleri oluşturmaktan hoşlanırdı.

şerek, bağımsızlık tarihini 15 Ağustos 1947'ye çekti. Müslüman Birliği'ne* karşı Hindu ağırlıklı Kongre Partisi'nden yana açık bir tutum takındı; Leydi Mountbatten'in Kongre lideri Jawaharlal Nehru'yla dillere dolanan gönül ilişkisi göz önünde tutulunca, daha da şaşırtıcı sayılacak (ya da belki sayılmayacak) bir tercihti bu. Özellikle Mountbatten sözde tarafsız Sınır Komisyonu'nun – o sırada W. H. Auden tarafından acımasızca alaya alınan – başkanı Sir Cyril Radcliffe'e, Pencab'dan geçen sınır çizilirken Hindistan'ın lehine kritik düzenlemeler yapması yönünde baskı uyguladı. Bunu izleyen toplumlar arası keskin şiddet dalgası, en az 200 bin ve belki de yarım milyon kişinin ölümüne yol açtı. Daha çok sayıda insan yurdundan koptu: 1951'de yaklaşık yedi milyon kişi, yani Pakistan'ın toplam nüfusunun onda biri mülteci konumundaydı.

Britanyalılar Filistin'de de 1949'da sıvışarak, yeni İsrail devletinin "devletsiz" Filistinlilerle ve komşu Arap devletleriyle ilişkilerindeki çözülmemiş sorunu dünyaya miras bıraktı.** Ancak dominoların gerçekten düşmeye başlaması, Süveyş krizinin sonrasına denk geldi.

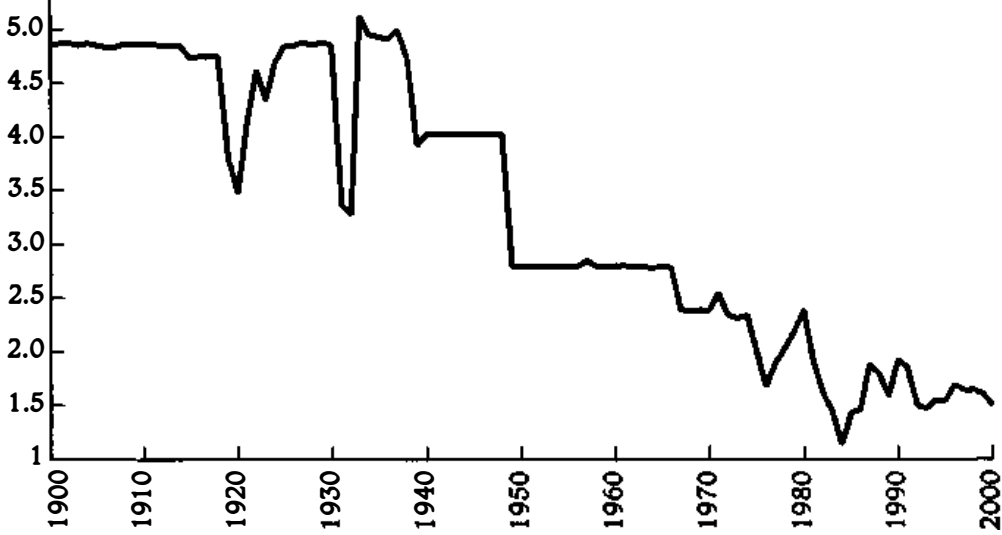
II. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasında, "yeni" bir imparatorluk için çeşitli büyük tasarılar ortaya atılmıştı. Dışişleri Bakanı Ernest Bevin ülke içinde ekonomik toparlanmaya giden yolun Afrika'da başladığı kanısındaydı. Sömürgeler Bakanı A. H. Poynton, 1947'de Birleşmiş Milletler'e şu açıklamayı yaptı:

> Afrika'daki temel hedefler hem ulusal, hem yerel düzeyde iyi işleyen demokratik siyasal ve ekonomik kurumlarla özyönetim için bütünleşmiş, ilerlemeye ve Batı değerlerine ortak bir inançtan esinlenmiş, üretime ve verim yükseltmeye dönük etkili tekniklerle donanmış büyük ölçekli toplumların ortaya çıkışını teşvik etmektir.

Yeni bir Sömürgeleri Kalkındırma Kurumu ve bir Denizaşırı Gıda Kurumu oluşturuldu; Tanganika'da yerfıstığı yetiştirmeye ve Gambiya'da yumurta üretmeye dönük, kulağa harika gelen tasarılar geliştirildi. Tahtın hukuki temsilcileri dünyayı dolaşarak, ödeme gücü olan ve hatta bazen olmayan her sömürge yönetimine eski İngiliz trenleri ve gemilerini sattı. Karayip sömürgelerini, Doğu

* Müslüman Birliği daha 1906'da kurulmuştu; ama ayrı bir Müslüman devleti fikrini ancak 1940'ta Muhammed Ali Cinnah'ın önderliğinde benimsedi.

** Gerek Yahudi devleti, gerekse Arap milliyetçiliği bir ölçüde I. Dünya Savaşı sırasındaki İngiliz politikasının ürünleriydi; ama 1917 Balfour Bildirgesi içinden çıkılmaz bir çelişki barındırmaktaydı: "Majestelerinin hükümeti Filistin'de Yahudi halkı için bir ulusal yurt oluşturulmasına olumlu bakmaktadır ve bu hedefe ulaşılmasını kolaylaştırmak için elinden gelen her çabayı gösterecektir; Filistin'deki mevcut gayri Yahudi toplulukların medeni ve dinsel haklarına önyargıyla yaklaşacak hiçbir şeyin yapılmayacağı açıkça anlaşılmalıdır..."

Sterlin krizleri: Sterlinin dolar karşısındaki değeri, 1900-2000

Afrika sömürgelerini, iki Rodezya ile Nyasaland'ı, Malaya, Singapur, Sarawak ve Borneo'yu federasyon çatıları altında toplayacak iddialı planlar hazırlandı. Sömürgeler Bakanlığı için yeni bir binanın inşasından bile söz edildi. Bu arada eski imparatorluk, düzenli biçimde göçmenleri kendine çekmeye devam etti: 1946'dan 1963'e kadar Britanya'dan deniz yoluyla ayrılan her beş göçmenden dördü İngiliz Uluslar Topluluğu ülkelerine gitti.

ABD ve Britanya'nın ortak bir davada birleşmesi halinde, bu emperyal uyanış daha da ileriye gidebilirdi; çünkü Amerikan desteği emperyal toparlanmanın olmazsa olmaz şartıydı. Savaş sonrası dönemin ilk başbakanı Clement Attlee kesinlikle bu durumun farkındaydı. Churchill tarafından oldukça haksız bir biçimde "mütevazı olmasını gerektirecek pek çok yöne sahip mütevazı bir küçük adam" olarak nitelendirilmesine karşın, Britanya'nın geleceği konusunda ondan daha gerçekçiydi. Uzun menzilli hava gücüne ve atom bombasına dayalı yeni askerî teknolojilerin şu sonucu getirdiğini kavradı: "İngiliz Uluslar Topluluğu ve imparatorluk kendi başına savunulabilecek tek bir birim değildir. ... Beş kıtaya yayılmış bir dizi sömürgeyi ada kalelerini üs edinen bir donanma aracılığıyla savunmayı mümkün kılan koşullar geride kalmış bulunuyor." Mart 1946'daki bir açıklamasına göre, artık "Britanya Adaları'nı doğuya Akdeniz ve Doğu üzerinden bakan bir güçten ziyade Amerika kıtasının merkezini oluşturduğu bir stratejik yayın doğuya açılan bir uzantısı saymak" gerekliydi.

ni başarıyla sürdürdüğü birçok yer vardı. Kıbrıs, Aden, Malaya, Kenya ve İran'da İngiliz egemenliği esas itibariyle ABD tarafından "güvence" altına alındı. Bu politika değişikliği Amerikalıların Sovyetler Birliği'nin Amerikan çıkarları ve idealleri için Britanya İmparatorluğu'ndan çok daha ciddi bir tehdit oluşturduğunun bilincine gittikçe vardığını yansıtmaktaydı. Bir Amerikan yetkilisi, daha Soğuk Savaş'ın başlamasından önce şu saptamayı yapmıştı: "Rusya ile aramızda belki de kaçınılmaz olan mücadelenin saati gelip çattığında, asıl soru kimlerin dostumuz olacağıdır. ... Mücadelede zayıflatmış olduklarımız mı, yoksa güçlendirmiş olduklarımız mı?" Belki de sonuçta Britanya emperyalizmi lehine söylenecek bir şey vardı. Böylece Amerikan Donanma Genel Kurulu ve Genelkurmay Stratejik Araştırma Komitesi, İngiliz askerî üsler şebekesinin yararlı bir tamamlayıcı unsur olabileceği konusunda görüş birliğine vardı. Bu durum Bevin'in hevesini kabarttı:

> Batı Avrupa, kendisine bağımlı denizaşırı topraklarıyla birlikte şimdi açıkça Amerikan yardımına bağımlı[yken], ... ABD de Birleşik Krallık'ın ve İngiliz Uluslar Topluluğu'nun ... kendi savunması ve güvenliği için çok önemli olduğunu kavrıyor. Hâlihazırda ... tam bağımlılıktan ziyade kısmi bir karşılıklı bağımlılık söz konusudur. Aradan zaman geçtikçe (önümüzdeki on ila yirmi yıl içinde) bağımlılık unsurlarının azalması, karşılıklı bağımlılık unsurlarının ise çoğalması gerekir.

Öyle olmadı. Aksine, Süveyş krizi imparatorluğa karşı temel Amerikan husumetinin sürdüğünü açığa çıkardı. Ve de Amerikalılar veto yetkilerini kullanınca, neo-emperyal devlet görünümü çöktü. Dışişleri Bakanlığı'nın dünyadan bezmiş bir üst düzey yetkilisi, 1950'lerdeki bir raporunda şunu belirtti: "Mısır'da yaşadığımız zorluklar üzerine düşününce, bana öyle görünüyor ki, temel zorluk bizzat güçten yoksun olmamızdan kaynaklanıyor. ... Katı gerçekçi bir açıdan bakınca, güçten yoksunluğumuzun yapabileceğimiz şeyleri kaçınılmaz olarak sınırlayacağını ve bizi zorunlulukların dayattığı bir teslimiyet politikasına ya da teslimiyete yakın bir politikaya yönelteceğini kavramamız gerekir." Tıpkı Hitler'in öngördüğü gibi, sömürgeciliğin tasfiyesi sürecini ileriye götüren yerli milliyetçilerden çok rakip imparatorluklardı. Soğuk Savaş 1960'larda en kızgın evresine girerken, ABD ve Sovyetler Birliği, Afrika, Asya ve Karayipler'deki bağımsızlık hareketlerinin desteğini kazanmak için birbirleriyle yarıştılar. Harold Macmillan'ın 1960'ta Afrika'yı dolaşırken "değişim rüzgârları" diye adlandırdığı şey, Windhoek ya da Malavi'den değil, Washington ve Moskova'dan esmekteydi. Trajik

İmparatorluk kalıntıları, 2002

bir gelişmeyle, çoğu kez uçurdukları sömürgeci yönetimin yerini sadece iç savaş aldı.

Ana nokta elbette ekonomiydi. Zaferin maliyetiyle tükenen ve Japonya ile Almanya'nın uğradığı yenilginin ardından taze bir başlangıç fırsatından mahrum edilen Britanya, imparatorluk giderlerini kaldıramayacak durumdaydı artık. Milliyetçi başkaldırılar ve yeni askerî teknolojiler emperyal savunmayı eskisinden çok daha pahalı hale getirdi. Britanya'nın savunma harcamaları 1947–1987 arasında gayrisafi yurtiçi hâsılanın yüzde 5.8'i düzeyine çıktı. Oysa bu oran bir yüzyıl önce ancak yüzde 2.6'ydı. Britanya, 19. yüzyılda kronik ticaret açığını geniş bir denizaşırı yatırım portföyünden elde edilen gelirle finanse etmişti. Artık bu gelir yerine ezici bir dış borç yükü vardı ve Hazine kamulaştırılan sağlık hizmetleri, taşımacılık ve sanayinin çok daha büyük giderlerini karşılamak zorundaydı.

1945'te savaş – ve ödünç verme sistemi – son bulunca Britanya'nın kredi için ABD'ye başvurması, Keynes'in belirttiği gibi, "esas olarak ... denizaşırı siyasal ve askerî harcamaları karşılamaya" yönelikti. Ama kredinin bağlandığı koşullar İngiliz denizaşırı gücünü zayıflatma sonucunu doğurdu. Amerikalılar 3.75 milyar dolar karşılığında,* sterlinin 12 ay içinde dolara çevrilebilir hale getirilmesi için ısrar ettiler. Bunun sonucunda İngiltere Bankası'nın rezervlerinin azalışı, Britanya'nın imparatorluktan çekilişine damgasını vuran bir dizi sterlin krizinin ilkiydi: Süveyş olayına gelindiğinde bu durum artık bıktıracak ölçüde alı-

* Borcun son taksidi 2006'da ödendi.

cihin "(ikinci sınıf bir devlet olarak) pespaye ve cıvık bir sosyalizme kaymakla üçüncü Britanya İmparatorluğu'na yönelmek" arasında olduğunu ilan etti. Süveyş olayından sonra geriye yalnızca ilk seçenek kalmış gibiydi.

Sterlinin dolar karşısında değer kaybedişi, sadece ülkenin hızlı ekonomik gerileyişinin bir belirtisinden ibaretti: Britanya'nın dünya mamul ürün ihracatındaki payı 1950'de yüzde 25 iken 1973'te yüzde 9'a indi; dünya ticari gemiciliğinde yüzde 33'ün üzerinde olan payı yüzde 4'ün altına, dünya çelik ihracatında yüzde 15 olan payı ise yüzde 5'e düştü. Britanya, savaşın yıkımından çok daha az etkilenmesi nedeniyle savaştan en büyük Avrupa ekonomisi olarak çıkmıştı; ama 1973'e doğru gerek Almanya, gerekse Fransa arayı kapatırken, İtalya neredeyse onu geçecek bir düzeye vardı. Britanya, 1950–1973 arasında Almanya'daki oranın yarısından daha geride bir düzeyle kişi başına GSYİH artış hızının en düşük olduğu Avrupa ülkesiydi. Ne var ki, bu durumdan Britanya'nın ekonomik bakımdan kaçınılmaz olarak İngiliz Uluslar Topluluğu'ndan Kıta Avrupası'na doğru yöneldiği sonucuna hemen varılmamalıdır. Avrupa Ekonomik Topluluğu'na İngiliz üyeliğinin gerekçesi çoğu kez böyle sunulmuştur. AET'yi oluşturan ülkelerle ticaretin 1952–1965 arasında oran olarak yüzde 12'den yüzde 18'e çıktığı doğrudur. Ama İngiliz Uluslar Topluluğu'yla toplam ticaretin payı önemli ölçüde yüksek kaldı; yüzde 45'ten yüzde 35'e inmekle birlikte hâlâ AET'yle ticaretin iki katı kadardı. Avrupa'nın özellikle tarım ürünlerine ilişkin korumacı gümrük tarifeleri ancak Britanya'nın "Ortak Pazar"a girişinden sonra İngiliz ticaretinin İngiliz Uluslar Topluluğu'ndan Kıta Avrupası'na yönelişini zorunlu kıldı. Çoğu kez olduğu gibi, ekonomik değişime yol açan siyasal karardı; tam tersi bir durum söz konusu değildi.

İngiliz Uluslar Topluluğu'nun aksayan tarafı, ekonomik öneminin Britanya açısından gerileyişinden ziyade siyasal güçsüzlüğünün gittikçe belirginleşmesiydi. İlk başta yalnız Britanya ve beyaz dominyonlardan oluşan İngiliz Uluslar Topluluğu'na 1949'da Hindistan, Pakistan ve Seylan (Sri Lanka) katıldı. Üye sayısı 1965'te 21'e ulaştı ve sonraki on yılda 10 ülke daha eklendi. Halen 44 üyesi olan İngiliz Uluslar Topluluğu şu anda Birleşmiş Milletler'in ya da Uluslararası Olimpiyat Komitesi'nin bir alt öbeği olmanın ötesine pek geçmeyen bir yapıya bürünmüş durumda; yegâne belirgin faydası profesyonel tercümanlık işleri açısından para tasarrufu sağlamasıdır. İngilizce, bu yapının hâlâ ortak olan tek yönüdür.

Böylece 1945'ten sonra fiilen satılığa çıkan Britanya İmparatorluğu başkasına devredilmek yerine dağılmış, yeni bir sahibin eline geçmek yerine tasfiye edilmiş

oldu. Kuruluşu yaklaşık üç yüzyılı almıştı. Gücünün doruğundayken dünyadaki kara yüzeylerinin dörtte birini kaplamakta ve yaklaşık olarak dünya nüfusunun aynı orandaki bir kesimini yönetmekteydi. Sadece 30 yıl alan bir sürede dağılırken, geride yadigâr olarak – Ascension'dan Tristan da Cunha'ya kadar – dünyanın çeşitli yerlerine serpiştirilmiş birkaç ada bıraktı sadece.

Ta 1892'de genç Churchill'in "büyük çalkantılar" olacağı yönündeki öngörüsü Churchill'in uzun ömrü içinde her bakımdan doğru çıktı. Ama 1965'te öldüğünde, imparatorluğu kurtarma umudunun bir öğrenci fantezisinin ötesine geçemediği açıklığa kavuşmuştu.

Britanya İmparatorluğu bütün tarih boyunca görülmüş en kötü imparatorlukları yatıştırmak ya da onlarla dövüşmek arasında tercih yapmak durumunda kalınca, doğru olan şeyi yaptı. Sıkı bir emperyalist olmasına karşın, Churchill bile Hitler'in Nazileşmiş bir Avrupa'yla birlikte varlığını sürdürme yolundaki iğrenç teklifini geri çevirmeden önce çok düşünme gereğini duymadı. Onun heyecanlı, boyun eğmez ve emsalsiz önderliği altında, imparatorluk 1940'ta Hitler'in gerçek anlamda habis emperyalizmine karşı tek başına durdu. Her ne kadar Churchill'in umutla öngördüğü gibi bin yıl sürmese de, Britanya İmparatorluğu'nun gerçekten de "en güzel günü"ydü bu. Ancak böylesine güzel olmasını, böylesine sahici bir soyluluk taşımasını sağlayan, imparatorluğun elde edebileceği şeyin bir Pirus zaferi olmasıydı. Sonuçta, Alman, Japon ve İtalyan imparatorluklarını durdurmak uğruna, Britanyalılar kendi imparatorluklarını feda ettiler. Tek başına bu fedakârlık, o imparatorluğun bütün diğer günahlarını silmiş olmaz mı?

SONUÇ

Büyük Britanya bir imparatorluk yitirdi ve henüz kendisine bir rol bulmuş değil.
Dean Acheson, 1962

Britanya İmparatorluğu uzun zamandır ölü; şimdi geriye kalan ıvır zıvır sadece. Britanya'nın 17. ve 18. yüzyıllardaki ticari ve finansal üstünlüğüne ve 19. yüzyıldaki sanayi üstünlüğüne dayanan yapı, iki dünya savaşının biriken yükü altında Britanya ekonomisinin belinin bükülmesiyle birlikte kaçınılmaz olarak çöktü. Büyük alacaklı, borçlu durumuna düştü. Aynı şekilde, bir zamanlar Britanya'nın emperyal yayılmasının itici gücü olan büyük nüfus hareketleri 1950'lerde yön değiştirdi. Britanya'dan göçün yerini Britanya'ya göç aldı. Hıristiyanlığı ve ruh temizliği öğretisini vaaz etmek üzere binlerce genç erkeği ve kadını dünyanın dört bir tarafına yönelten misyonerlik itkisine gelince, bu da kilise müdavimi kitlenin azalmasıyla birlikte zayıfladı. Günümüzde Hıristiyanlık Britanya'dakine oranla eski sömürgelerinin birçoğunda daha güçlüdür.

Aden'in sondan bir önceki valisi Sir Richard Turnbull bir keresinde İşçi Partisi üyesi politikacı Denis Healey'ye şunu söylemişti: "Britanya İmparatorluğu sonunda tarihin dalgaları altına gömüldüğü zaman, geride sadece iki anıt bırakacaktır: Biri futbol, diğeri de 'siktir git' ifadesi." Doğrusu, emperyal miras modern dünyayı öylesine köklü biçimlendirmiştir ki, bunu neredeyse olağan saymaktayız.

İngiliz egemenliği dünyanın dört bir yanına yayılmamış olsaydı, liberal kapitalizm yapılarının dünyadaki farklı ekonomilerde böylesine başarıyla kökleşmiş olabileceğine inanmak zordur. Alternatif modelleri benimseyen Rus ve Çin imparatorlukları bağımlı halklarına ölçülemez bir sefalet dayattılar. Britanya'nın emperyal egemenliğinin etkisi olmasaydı, parlamenter demokrasiye özgü kurumların dünyadaki devletlerin çoğunluğunca şimdiki kadar çok benimsenmiş olabileceğine inanmak zordur. Dünyanın en büyük demokrasisi Hindistan, Bri-

ları, üniversiteleri, mülki idaresi, ordusu, basını ve parlamenter sistemi hâlâ belirgin biçimde İngiliz modellerine dayanır. Son olarak, geride kalan 300 yılın belki de açık arayla en önemli ihraç ürünü İngilizce vardır. Bugün 350 milyon insan birinci dil, 450 milyon insan da ikinci dil olarak İngilizce konuşuyor. Bu, kabaca gezegenimizdeki her yedi kişiden biri demektir.

Elbette kimse Britanya İmparatorluğu'nun lekesiz bir sicile sahip olduğunu ileri süremez. Aksine, özellikle yerli halklara dönük köleleştirme, sürgün ve "etnik temizlik" döneminin başlarında kendi bireysel özgürlük idealine ne kadar sık biçimde ters düştüğünü göstermeye çalıştım. Ancak 19. yüzyılda imparatorluğun serbest ticarete, serbest sermaye hareketlerine ve köleliğin kaldırılışıyla birlikte serbest işgücüne öncülük ettiği de yadsınamaz. Modern bir küresel iletişim şebekesinin geliştirilmesine muazzam meblağlarda yatırım yaptı. Çok geniş alanlara hukukun üstünlüğü anlayışını yaydı ve uygulamaya geçirdi. Birçok küçük savaşa tutuşmakla birlikte, daha önce ya da daha sonra emsali görülmeyen bir küresel barış sağladı. 20. yüzyılda da varlığını fazlasıyla haklı gösteren bir yapıda kaldı; çünkü İngiliz egemenliğinin Alman ve Japon imparatorluklarınca temsil edilen alternatifleri açık bir biçimde çok daha kötüydü. Ve de Britanya'nın böyle bir imparatorluk olmaksızın onlar karşısında ayakta kalabileceğini düşünmek pek akla yakın değildir.

Eğer Britanya İmparatorluğu olmasaydı, 1840'lardan 1930'lara kadar uzanan dönemde serbest ticaret kesinlikle o kadar geniş bir alana yayılmazdı. Britanya'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında sömürgelerini bırakması, bu pazarlarda daha yüksek gümrük tarifelerine ve belki başka ticari ayrımcılık biçimlerine yol açardı. Yalnızca varsayıma dayanmayan bu savın doğruluğu ABD ve Hindistan'ın bağımsızlıklarını elde ettikten sonra benimsedikleri son derece korumacı politikalarla, ayrıca Britanya'nın emperyal rakipleri Fransa, Almanya ve Rusya'nın 1870'lerde ve daha sonra uyguladıkları gümrük tarifeleriyle açıkça ortaya çıktı. Dolayısıyla Britanya'nın I. Dünya Savaşı öncesindeki askerî bütçesi uluslararası korumacılığa karşı olağanüstü düşük bir sigorta primi olarak görülebilir. Bir tahmine göre, Britanya'nın serbest ticareti dayatarak sağladığı ekonomik yarar gayrisafi ulusal hâsılanın ancak yüzde 6.5'i kadar olabilir. Bir bütün olarak dünya ekonomisinin sağladığı yararı tahmin etmeye hiç kimse girişmiş değildir; ama Britanya'nın emperyal gücünün 1930'larda azalmasıyla birlikte korumacılığa dönük küresel yönelişin korkunç sonuçları göz önünde tutulunca, bunun bir bedel değil, bir yarar olduğu hiç tartışma götürmez gibidir.

de bu kadar büyük bir ölçeğe varmazdı – ve dolayısıyla 1914 öncesinde gelir düzeylerinde böylesine bir küresel yakınlaşma ortaya çıkmazdı. ABD'nin 19. yüzyılda Avrupa'dan gelen göçmenler için her zaman en çekici hedef olduğu doğrudur; aynı şekilde göçmenlerin hepsi sömürgeci ülkelerden gelen insanlar değildi. Ama ABD'nin esasını oluşturan toprakların Bağımsızlık Savaşı'ndan önceki bir buçuk yüzyılın büyük bölümünde Britanya yönetimi altında olduğu ve bağımsız Amerika ile İngiliz Kuzey Amerikası arasındaki farklılıkların küçük olduğu unutulmamalıdır.

Ayrıca ABD'nin göçlere sıkı kısıtlamalar getirdiği 1914'ten sonra ve sterlin bloğunda görülenden çok daha kötü bir ekonomik bunalıma girdiği 1929'dan sonra, Britanya göçmenler için beyaz dominyonların öneminin belirgin biçimde çoğaldığını hatırlamakta da yarar vardır. Son olarak, 19. yüzyılda birçoğu Britanya plantasyon ve madenlerinde sözleşmeli işçi olarak çalışmak üzere Hindistan ve Çin'den ayrılan çok sayıda Asyalının varlığını gözden kaçırmamalıyız. Bunların çoğunlukla büyük sıkıntılar çektiği tartışmasız doğrudur; birçoğunun kendi yurdunda kalmakla aslında daha iyi durumda olacağı pekâlâ söylenebilir. Ama bu ucuz ve muhtemelen yeterince istihdam edilemeyen Asya işgücünün kauçuk yetiştirmek ve altın kazmak üzere harekete geçirilişi hiçbir ekonomik değer sağlamamış gibi bir yaklaşım içine de giremeyiz.

Britanya İmparatorluğu'nun azgelişmiş dünyaya sermaye ihracını kolaylaştırmadaki rolünü de hesaba katmak gerekir. Her ne kadar uluslararası finansal bütünleşmenin bazı ölçüleri 1890'lara oranla 1990'ların daha büyük çaplı sınır ötesi sermaye akışlarına sahne olduğuna işaret eder gibi görünse de, aslında bugünkü dış yatırımların büyük bir bölümü gelişmiş dünya içinde kalmaktadır. 1996'da doğrudan dış yatırımların ancak yüzde 28'i gelişme yolundaki ülkelere giderken, 1913'te bu oran yüzde 63'tü. Daha sıkı olan başka bir ölçü, 1997'de dünya sermaye stokunun yüzde 5 dolayında bir kısmının ABD'deki düzeye göre kişi başına geliri yüzde 20 ya da daha düşük olan ülkelere yatırıldığını göstermektedir. Oysa bu oran 1913'te yüzde 25'ti. Akla yakın bir varsayım, imparatorlukların –ve özellikle Britanya İmparatorluğu'nun– yatırımcıları gelişmekte olan ekonomilere para yatırmaya teşvik ettiğidir. Buradaki mantık açıktır. Böyle ekonomilere yatırımı riskli kılan şey, genelde çok uzakta ve ekonomik, sosyal, siyasal krizlere daha açık olmalarıdır. Ama imparatorluk yapılarının azgelişmiş dünyaya uzanmasının doğrudan ya da dolaylı bir Avrupa egemenliğini sağlayarak böyle riskleri azaltmak gibi bir sonucu vardı. Pratikte, resmen bir Britanya sömürgesi olan Hindistan (ya da adı konulmamakla birlikte basbayağı bir sömürge

jantin gibi ülkelere para yatırmaktan çok daha güvenliydi. Bu durum (yatırımcıları enflasyona karşı fiilen güvence altına alan) altın standardına bağlılıktan bile daha iyi bir "sağlam hizmet tasdik mührü" sayılırdı – kaldı ki Britanya'nın çoğu sömürgesinde sonuçta her ikisi de vardı.

Bütün bu sebeplerle, Britanya emperyalizminin genelde sömürgeleştirilen ülkeleri yoksullaştırdığı anlayışı kendi içinde sorunlu gibidir. Böyle bir saptama birçok eski sömürgenin aşırı yoksul olmadığı anlamına gelmez. Örneğin, günümüzde Britanya'da kişi başına gelir Zambiya'daki düzeyin aşağı yukarı 28 katıdır; yani ortalama Zambiyalı günde iki dolardan daha az bir parayla geçinmek zorundadır. Ama Britanya ve Zambiya'nın gelir düzeyleri arasındaki farkın sömürgecilik döneminin sonunda çok daha az olduğu göz önünde tutulduğunda, suçu sömürgecilik mirasına yıkmak çok inandırıcı değildir. 1955'te Britanya'nın kişi başına geliri Zambiya'nınkine oranla sadece yedi kat yüksekti. Sömürgeci ile eski sömürge arasındaki uçurumun derinleşmesi bağımsızlıktan sonra ortaya çıkan bir durumdur. Botsvana gibi dikkat çekici bir istisna dışında, Sahra altı Afrika'daki eski sömürgelerin hemen hepsi için aynı şey geçerlidir.

Bir ülkenin ekonomik kaderini doğal zenginliklerin (geniş çerçevede coğrafya) ve insan etkisinin (kısacası tarih) bir bileşimi belirler; burada doğa-çevre tartışmasının ekonomik tarih versiyonu söz konusudur. Ekonomik performansı belirlemede ortalama sıcaklık, nemlilik, hastalıkların yaygınlığı, toprağın niteliği, denize yakınlık, coğrafi konum ve mineral kaynaklar gibi "verili" etkenlerin önemine ağırlık veren inandırıcı bir sav ileri sürülebilir; ama tarihin de can alıcı bir rol oynadığı yolunda sağlam bulgular olduğu söylenebilir. Özellikle Britanya tarzı kurumları benimsetmenin genelde bir ülkenin ekonomik başarı şansını artırdığı yolunda sağlam bulgular vardır. Bu saptama seyrek (ya da seyreltilen) nüfustan dolayı yerli kültürlerin görece zayıf olduğu ve böylece Britanya kurumlarının pek bozulmadan egemen olduğu ortamlar için daha da geçerlidir. Tıpkı İspanyollar gibi, İngilizlerin gelişkin ve kentleşmiş toplumlara boyun eğdirdiği yerlerde, sömürgeleştirmenin etkileri yaygın biçimde olumsuzdu; çünkü sömürgeciler kendi kurumlarını oluşturmak yerine yağmaya girişmeyi daha çekici buldular. Aslında, Hindistan ve Çin'i büyük olasılıkla 16. yüzyılda dünyanın en ileri ekonomileriyken 20. yüzyıl başlarında görece yoksulluğa düşüren "büyük sapma"nın belki de en uygun açıklaması budur. Aynı durum İber rakiplerine yetişip onları geçen devletin niçin Britanya olduğunu da açıklar: Tam da emperyal yarışa sonradan katılan bir devlet olması, onu Meksika ve Peru'nun yağmaya elverişli kentleri yerine Virginia ve New England'ın umut verici olmayan çorak arazilerine yerleşmeye yöneltti.

hukukunun ve idaresinin sağladığı yararların önemini küçümsememek gerekir. Toplam 49 ülkeyi kapsayan yakın dönemdeki bir araştırmanın vardığı sonuç, gerek hissedar olan, gerekse kredi sağlayan yatırımcılara "hukuk sistemine bağlı ülkelerin en güçlü, Fransız medeni hukukuna bağlı ülkelerin ise en zayıf yasal korumaları sağladığı" yönündedir. Bu, girişimcilerin onsuz başaramayacağı sermaye birikimini teşvik etmek açısından son derece önemli bir noktadır. Seçilen ülkelerden 18 tanesinin görenek hukuku sistemine sahip olmaları, neredeyse tamamen şu ya da bu dönemde Britanya yönetimi altında yaşamış olmalarının sonucudur elbette.

Benzer bir sav Britanya yönetim tarzının niteliği için de ileri sürülebilir. Zirveye çıktığı 19. yüzyıl ortalarında Hint Mülki İdaresi'nin ve Sömürgeler Bakanlığı'nın iki özelliği, Asya ve Afrika'nın günümüzdeki birçok rejimiyle karşılaştırıldığında çarpıcıdır. Birincisi, İngiliz idaresi olağanüstü düşük maliyetli ve verimliydi. İkincisi, rüşvete son derece kapalıydı. Genellikle suiistimal değil, ihmallerin sonucunda hatalar yaşanıyordu. Günümüzde ekonominin düşük performansı ile aşırı devlet harcamaları ve kamu sektörü yolsuzlukları arasında açıkça görülebilen karşılıklı ilişkiler göz önünde tutulduğunda, bunun tamamen önemsiz olduğu söylenemez.

İktisat tarihçisi David Landes, yakın dönemde "ideal büyümeci ve kalkınmacı" bir hükümetin benimseyeceği bir önlemler listesi hazırladı. Böyle bir hükümetin yapması gerekenler, ona göre şunlardır:

> 1 Özel mülkiyet haklarını güvenceye almak, daha da iyisi tasarrufu ve yatırımı teşvik etmek
>
> 2 Hem tiranlığın istismarlarına, hem de ... suçlara ve yolsuzluklara karşı ... kişisel özgürlük haklarını güvenceye almak
>
> 3 Sözleşme haklarını yerine getirmek
>
> 4 Herkesin bildiği kurallara göre işleyen ... istikrarlı yönetimi sağlamak
>
> 5 Hesap sorulabilir yönetimi sağlamak
>
> 6 Kayırmacılığa ve torpile yer vermeyen ... dürüst yönetimi sağlamak
>
> 7 Ölçülü, verimli ve tokgözlü yönetimi sağlamak; ... vergileri düşük tutmak [ve] devletin sosyal fazladaki payını azaltmak.

Bu listenin çarpıcı yanı, birçok noktanın Britanya'nın Hint ve sömürgeci makamlarının 19. ve 20. yüzyıllarda yaptıklarına inandıkları şeye denk düşmesidir. Belirgin istisnalar yalnız ikinci ve beşinci noktalardır. Britanyalıların demok-

mürgenin henüz buna hazır olmamasıydı; aslında, Sömürgeler Bakanlığı'nın 20. yüzyıldaki klasik ve tamamen riyakârca sayılmayacak savı, Britanya'nın rolünün tam da böyle bir hazırlığı sağlamak olduğuydu.

Britanya yönetiminin gerçekten de önemli ölçüde faydalı etkilerinin olmuş olması vurgulanmaya değer bir husustur. Seymour Martin Lipset gibi siyaset bilimcilere göre, eski Britanya sömürgesi olan ülkeler bağımsızlık sonrasında kalıcı bir demokratikleşmeye ulaşmakta önemli ölçüde daha yüksek şansa sahip olmuştur. Nitekim en az bir milyon nüfusa sahip olan ve sömürgecilik döneminden diktatörlüğe yenik düşmeden çıkan ülkelerin hemen hepsi, eski birer Britanya sömürgesidir. Özgürlük kurumlarını sürdüremeyen birçok eski sömürgenin bulunduğu doğrudur: Bangladeş, Burma, Kenya, Pakistan, Tanzanya ve Zimbabve hemen akla gelen örneklerdir. Ama eski Britanya sömürgesi 53 ülkenin yarıya yakını (26 ülke) 1993'te hâlâ demokrasiye sahipti. Bu durum Britanya yönetiminin özellikle "dolaylı" olduğunda işbirliğine açık elit kesimlerin ortaya çıkmasını teşvik etmesine bağlanabilir; ayrıca Afrika'nın bazı kesimlerinde ve Karayipler'de Batı tarzı siyasal özgürlük özlemlerini aşılamaya katkıda bulunan Protestan misyonerlerin rolüyle de ilişkili olabilir.

Kısacası, Britanya İmparatorluğu'nun kanıtladığı şey, imparatorluğun hem de yalnız egemen gücün yararına olmayacak şekilde işleyebilecek bir uluslararası yönetim biçimi olduğudur. Bu imparatorluk sadece ekonomik değil, aynı zamanda hukuksal ve sonuçta siyasi bir sistemi küreselleştirmeye çalıştı.

Cevap verilmesi gereken son soru, Britanya'nın emperyalist örneğinden herhangi bir şey öğrenilip öğrenilemeyeceğidir.

Dünyayı imparatorluk olmadan yönetme deneyinin mutlak bir başarı sayılamayacağını söylemek gerekir. Emperyal çağ sonrası dönem iki çelişkili eğilimin damgasını taşır: Ekonomik küreselleşme ve siyasal parçalanma. Birinci eğilim ekonomik büyümeyi kesinlikle ileriye götürmüştür; ama büyümenin semereleri çok dengeli dağılmış değildir. İkinci eğilim dünyanın daha yoksul ülkelerini güçsüzleştirmede önemli bir rol oynayan iç savaş ve siyasal istikrarsızlık sorunlarıyla bağlantılıdır.

Dünya 20. yüzyılın ikinci yarısında her dönemden daha yüksek bir büyüme gösterdi. Bu hiç kuşkusuz önemli ölçüde II. Dünya Savaşı sonrasındaki toparlanma döneminde sağlanan çok hızlı büyümenin bir sonucuydu. Tahminlere göre, dünyada kişi başına gelirin ortalama yıllık büyüme hızı 1950–1973 arasında yüzde 2.93'e ulaştı; ekonomik bunalımla ve savaş yıkımıyla belirlenen 1913–1950 döneminin yüzde 0.91 olan büyüme hızı bu oranın yanında acına-

da iki ekonomik küreselleşme süreci arasına sıkışan bir ekonomik çözülme evresi sayılırdı. Bu süreçlerde kişi başına gelirin büyüme hızı, 1870'ten 1913'e kadar yüzde 1.30, 1973'ten 1998'e kadar yüzde 1.33 olmak üzere, dikkat çekici ölçüde birbirine yakındı. Ne var ki, küreselleşme dönemlerinin ilkine özellikle Atlas Okyanusu'nun her iki yakasındaki ekonomiler arasında uluslararası gelir düzeyleri bakımından bir ölçüde yakınlaşma eşlik ederken, ikincisine özellikle dünyanın geri kalan kesiminin Sahra altı Afrika'yla arayı açmasından dolayı belirgin bir küresel uzaklaşma eşlik etti. Bunun kısmen ekonomik küreselleşmenin dengesiz niteliğinden, yani sermaye akışlarının esas olarak gelişmiş dünya içinde yer almasından ve ticaret ile göçün hâlâ birçok bakımdan kısıtlı olmasından kaynaklandığına pek kuşku yoktur. Oysa 1914 öncesindeki küreselleşme çağı için bu pek geçerli değildi; o dönemde kısmen emperyal yapıların etkisiyle, yatırımcılar gelişme yolundaki ekonomilere para koymaya teşvik edildi.

I. Dünya Savaşı arifesinde emperyalizm dünyadaki bağımsız ülkelerin sayısını 59'a indirmişti. Ama sömürgeciliğin tasfiyesiyle birlikte bu sayı düzenli bir biçimde arttı. 1946'da 74, 1950'de ise 89 bağımsız ülke vardı. Sayının 1995'te 192'ye ulaşmasını, 1960'larda (esas olarak 1960–1964 arasında 25 yeni devletin kurulduğu Afrika'da) ve 1990'larda (esas olarak Sovyet imparatorluğunun dağılmasına bağlı olarak Doğu Avrupa'da) yaşanan iki büyük artış sağladı. Yeni devletlerin birçoğu da ufaktı. Günümüz devletlerinin en az 58'i 2.5 milyonun, 35'i de 500 binin altında nüfusa sahiptir. Bu siyasal parçalanmanın getirdiği iki dezavantaj vardır. Küçük ülkeler çoğu kez daha önce farklı etnik grupları birleştiren devletlerdeki iç savaşlar sonucunda ortaya çıkmıştır –zaten bu 1945'ten bu yana olan en yaygın çatışma biçimidir. Böyle bir olgu ekonomik bakımdan yıkıcıdır. Ayrıca, bu ülkeler kuşanmakta ısrar ettikleri devletlik halinin sınır karakolu, bürokrasi ve daha bir sürü donatısının gereğini yerine getirmede zorlanacak ölçüde küçük olmalarından dolayı barış döneminde bile ekonomik bakımdan verimsiz olabilirler. Siyasi bölünmelere bağlı olarak devletlerin parçalanması ve buna eşlik eden ekonomik bedeller, savaş sonrası dünyada istikrarsızlığın başlıca kaynakları arasında yer almıştır.

Son olarak, İngilizce konuşan toplumların ekonomik ve siyasal liberalizmi dünyanın en cazip kültürü konumunu korumakla birlikte, İran'daki devrimden beri İslami köktenciliğin yarattığı ciddi bir tehditle karşı karşıya bulunuyor. İmparatorluğun yokluğunda, Batı "uygarlığı"nın – yani günümüz Amerika'sından kaynaklanan Protestan-Tanrıcı-Katolik-Yahudi karışımın – Disney ve McDonald adlı beyefendilere ne kadar güvenle emanet edilebileceği tartışmaya açık olsa gerek.

hin bir türlü "son"a ermeyişinin ve Soğuk Savaş sonrasındaki dünyanın sürekli istikrarsızlığının en iyi açıklamasını sunuyor – böyle bir gidişatın en çarpıcı belirtisini de pek tabii ki 11 Eylül 2001'de Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a yönelik saldırılar oluşturuyor.

Yeni Bir Emperyalizm mi?

Bu saldırıların üzerinden daha bir ay geçmeden, Britanya başbakanı Tony Blair, İşçi Partisi'nin Brighton'daki yıllık konferansında tutkulu bir konuşma yaptı. Konuşmasında "küreselleşme siyaseti"nden, uluslararası ilişkilerin "başka bir boyutu"ndan ve "çevremizdeki dünyayı yeniden düzenlemek"ten hararetle söz etti. Afganistan'daki Taliban rejimini devirip yerine yeni bir yönetim geçirmek üzere yakında girişilecek savaşın böyle bir yeniden düzenlemenin ne ilk adımı olduğunu ne de son adımı olacağını belirtti. Daha önce de başka başıbozuk yönetimlere karşı başarılı müdahalelerde bulunulmuştu. Bunlar, Sırbistan'daki Milošević rejimi ve Sierra Leone'de iktidarı ele geçirmeye çalışan "cani gangster grubu"ydular. "Size şunu söyleyeyim ki" dedi Blair, "1993'te bir milyon insanın soğukkanlılıkla katledildiği Ruanda olayı bugün tekrar yaşanacak olursa, orada da harekete geçmek bizim ahlaki görevimiz olacaktır." Kosova ve Sierra Leone örnekleri müdahaleyle nelerin başarılabileceğinin modelleri olarak, Ruanda örneği ise müdahaleden kaçınmanın esef verici sonuçlarının bir örneği olarak anlaşılmalıydı. Blair haliyle Britanya'dan böyle operasyonları düzenli bir biçimde yürütmenin beklenemeyeceğini hemen ekledi. Ama "uluslararası toplumun gücü" açısından "eğer istenirse ... her şeyi yapmak" mümkündü:

> Son on yılda üç milyon insanın savaş ya da kıtlık yüzünden öldüğü Kongo Demokratik Cumhuriyeti'ndeki çatışmanın sürmesinden kaynaklanan felaket, bizim yardımımızla halledilebilir. Gelişmiş ve gelişmekte olan dünyalar arasında Afrika için bir ortaklık ... gerekli iradeyi bulmamız halinde orada yapmamız gereken şeydir.

Bu ortaklığın mahiyeti açık sözlü bir "pazarlık" olmalıydı:

> Bize düşen: Ticarete bağlı olmaksızın daha fazla yardım sağlamak; borçları silmek; iyi yönetime ve altyapıya yardımcı olmak, çatışmaları çözme konusunda ... askerleri eğitmek; yatırımları teşvik etmek; pazarlarımıza girme olanağını tanımak. ...

> recek gerçek demokrasi; kötü yönetime ... [ve] bazı devletlerdeki yaygın yolsuzluğa hoşgörü göstermemek. ... Düzgün ticari, hukuki ve mali sistemler kurmaktır.

Hepsi bu kadar da değildi. Bay Blair 11 Eylül saldırıları sonrasında "adalet" arzusunu da dile getirdi:

> Yalnızca suçluları cezalandırmak için adalet istemiyoruz. Dünyanın her yanında insanlara aynı demokrasi ve özgürlük değerlerini götürecek bir adalet istiyoruz. ... Açlık çekenler, biçareler, mahrum bırakılanlar, gözardı edilenler, Kuzey Afrika'nın çöllerinden Gazze'nin gecekondularına ve Afganistan'ın dağlarına kadar her yerde yokluk ve sefalet içinde yaşayanlar: Onlar da bizim davamızdır.

Süveyş krizi öncesinden beri hiçbir Britanya başbakanı, dünyanın geri kalan kesimi için Britanya'nın yapabilecekleri konusunda böyle sınırsız bir coşkuyla konuşmuş değildir. Aslına bakılırsa, Gladstone'dan beri dikkate şayan ölçüde büyük çaplı bir diğerkâmlık izlenimi veren bir anlayışı dış politikasının temeli yapmaya hazır bir başbakanı düşünmek zordur. Ama işin çarpıcı yanı, sadece ufak ifade değişiklikleriyle bunu her bakımdan gözdağı verici bir proje kisvesine büründürmenin mümkün olmasıdır. "Kötü" sayılan yönetimleri devirmeye yönelik rutin müdahale; "iyi" yönetim" ve "düzgün ticari, hukuki ve mali sistemler" karşılığında ekonomik yardım; "dünyanın her yanındaki insanlar"a "demokrasi ve özgürlük değerlerini götürme" yetkisi. Daha derin düşünülünce, bu yaklaşım Victoria dönemi insanlarının kendi "uygarlık"larını dünyaya ihraç etme projesiyle tesadüfi bir benzerliğin ötesinde bir yakınlık taşır. Daha önce gördüğümüz üzere, Victoria dönemi insanları Habeşistan'dan Ayodhya'ya kadar başıbozuk rejimleri devirmeyi uygarlaştırma sürecinin tamamen meşru bir parçası saymaktaydı; Hint Mülki İdaresi "kötü" yönetimin yerine "iyi" yönetimi geçirmekle gurur duymaktaydı; Victoria dönemi misyonerleri Bay Blair'in "demokrasi ve özgürlük" götürmek istediği aynı insanlara Hıristiyanlık ve ticaret değerlerini götürmekle görevli oldukları konusunda mutlak bir inanca sahipti.

Benzerlikler bununla da bitmiyor. Britanyalılar 1880'li ve 1890'lı yıllarda Sudan'daki dervişlerle savaşa tutuştuklarında, başıbozuk bir rejime "adalet" götürdüklerinden hiç kuşkuları yoktu. Mehdi birçok bakımdan Victoria döneminin Usame bin Ladin'iydi, yani General Gordon'u öldürüşü ufak çaplı bir 11 Eylül sayılabilecek kaçak bir İslami köktenciydi. Omdurman Çarpışması ABD'nin 1990'dan beri Irak, Sırbistan ve Taliban'a karşı giriştiği türden savaşların proto-

sıl bomba yağdırdıysa, Kraliyet Donanması da 1840'larda Batı Afrika kıyılarına baskınlar düzenledi, köle ticaretine son verme kampanyası çerçevesinde Brezilya'yı savaşla tehdit etti. Bay Blair, "kötü" rejimlere müdahale etmeyi, karşılığında yardım ve yatırım vaadiyle haklı gösterirken, 1881'de Mısır'a yönelik askerî işgali aşağı yukarı aynı şekilde rasyonelleştiren Gladstone yanlısı Liberallerin görüşlerini de farkında olmadan tekrarlıyor. Taliban rejiminin kadınlara davranışına duyulan yaygın feminist nefret bile Hindistan'daki Britanyalı idarecilerin *sati* ve kız çocuk öldürme âdetlerinin kökünü kazımaya çalışırken takındığı tavrı çağrıştırıyor.

Bay Blair'in konuşmasından birkaç ay sonra yayımlanan bir makalede, Britanyalı diplomat Robert Cooper "dünyayı yeniden düzenleme" yönündeki bu yeni politikayı doğru adıyla anma cesaretini gösterdi. "Modernlik öncesi" başıbozuk devletlerin "yerleşik devletlerce tahammül edilemeyecek kadar tehlikeli" hale geldiği durumlarda, "savunmacı bir emperyalizmi tasarlamak mümkün"dü. Çünkü "kargaşayla başa çıkmanın en mantıklı ve geçmişte en sık başvurulan yolu sömürgeleştirmeydi." Ne yazık ki, "postmodern" dünyada "imparatorluk ve emperyalizm" kelimeleri "bir tür küfür"dü artık:

> Bugün sömürgeleştirme fırsatlarının, hatta belki ihtiyacının 19. yüzyıldaki kadar büyük olmasına karşın, bu işi üstlenmeye istekli hiçbir sömürgeci devlet yok. ... Emperyalizm için bütün koşullar hazır ama emperyalizme dönük arz da talep de tükenmiş durumda. Oysa zayıflar hâlâ güçlülere ve güçlüler de hâlâ mazbut bir dünyaya gereksinim duyuyor. İhracat istikrarının ve serbestliğinin iyi işlediği ve yönetildiği, yatırıma ve büyümeye açık bir dünya – bütün bunlar fazlasıyla cazip görünüyor.

Cooper'ın bu sorun için önerdiği çözüm, "insan haklarına ve kozmopolit değerlere dayalı bir dünya için kabul edilebilir olan yeni tür bir emperyalizm, ... her tür emperyalizm gibi asayiş ve düzen getirmeyi amaçlayan ama günümüzde gönüllülük ilkesine dayanan bir emperyalizm"di. Ona göre, bu "postmodern emperyalizm"in tam olarak bürüneceği mahiyet, mevcut "küresel ekonomiye dayalı gönüllü emperyalizm"e, yani Uluslararası Para Fonu ile Dünya Bankası'nın gücüne ve onun ifadesiyle "komşuların emperyalizmi"ne, yani istikrarsızlığı sınırların dışına taşma tehlikesi barındıran kapı komşusu bir ülkeye müdahaleyi öngören uygulamalara bakarak kestirilebilirdi. Ancak Cooper'ın yeni emperyalizminin kurumsal yörüngesi, Avrupa Birliği'ydi:

> le merkezî mutlakıyetçiliğin, gerekse ulus-devletin alâmetifarikası olan etnik dışlayıcılığın bulunmadığı işbirliğine dayalı bir imparatorluk, bir ortak serbestlik ve ortak güvenlik vizyonu sunuyor. ... İşbirliğine dayalı bir imparatorluk ... herkesin yönetimde pay sahibi olduğu, tek bir ülkenin egemen konum taşımadığı ve yol gösterici ilkelerin etnik değil, hukuki olduğu bir çerçeve olabilir. Merkezden sadece ufak tefek dokunuşlar yeterli olmalıdır; "emperyal bürokrasi" denetim altında, hesap vermeye açık ve uluslar topluluğunun efendisi değil, hizmetkârı konumunda olmalıdır. Böyle bir kurum, dayandığı yapıtaşları olarak özgürlüğe ve demokrasiye bağlı kalmalıdır. Tıpkı Roma gibi, bu uluslar topluluğu da kendi yurttaşlarına bazı yasalar, para ve arada sırada yol sağlayacaktır.

Hem Blair'in konuşmasının hem de Cooper'ın makalesinin belki de en açık biçimde gözler önüne serdiği şey, imparatorluk etkisinin Oxford eğitimli zihniyette ne kadar güçlü bir biçimde varlığını sürdürdüğüydü. Ancak her iki savda da idealizmin gerçekçiliği büyük ölçüde alıp götürdüğüne işaret eden bariz bir kusur vardır. İşin gerçeği şu ki, ne "uluslararası toplum" (Blair) ne de "Avrupa Birliği" (Cooper) yeni bir Britanya İmparatorluğu rolünü oynayacak konumdadır. Bunun basit sebebi ise böyle bir şeyi yapacak mali ya da askerî kaynaklardan yoksun olmalarıdır. BM ve bütün bağlı kuruluşlarının toplam faaliyet giderleri yılda 18 milyar dolar civarında, yani ABD federal bütçesinin yaklaşık yüzde 1'i kadardır. Avrupa Birliği'nin toplam bütçesi ise, toplam Avrupa gayrisafi hâsılasının yüzde 1'inden biraz fazladır; ulusal devletlerce yapılan harcamalar bunun yüzde 50'ye yakın bir kısmını oluşturmaktadır. Bu bakımdan gerek BM gerekse AB, imparatorların Roma'sını değil, Stalin'in meşhur "Kaç tümeni varmış?" sözleriyle dalga geçtiği papaların Roma'sını andırıyor daha çok.

Doğrusu, günümüz dünyasında emperyal bir rol oynayabilecek güçte tek devlet vardır ve o da ABD'dir. Aslına bakılırsa, bu rolü zaten bir ölçüde oynamaktadır.

Beyaz Adamın Yükünü Sırtlanmak

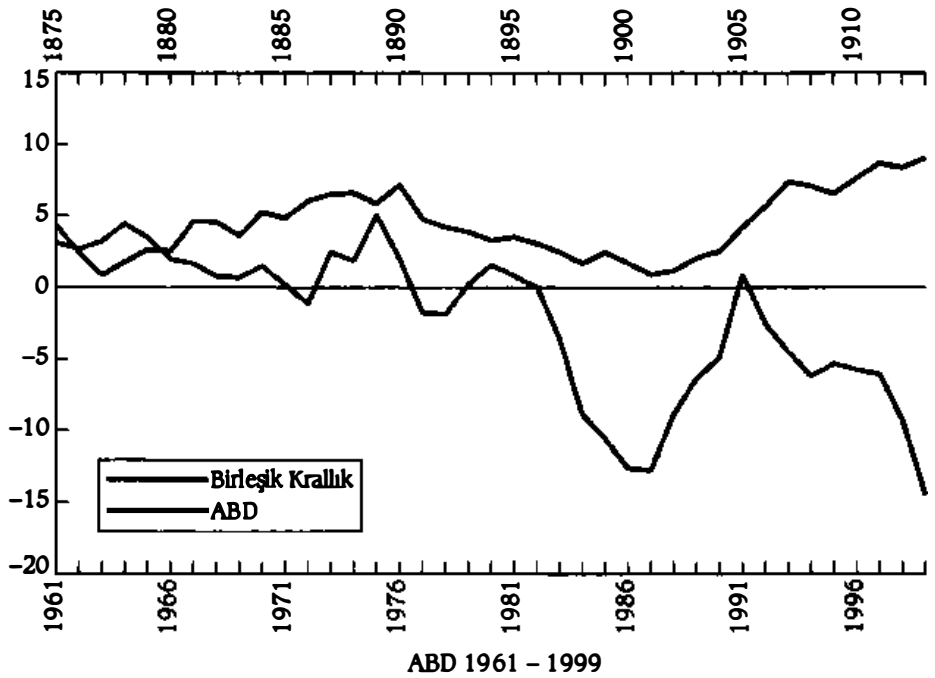
ABD günümüzde Britanya'nın imparatorluk tecrübesinden ne tür dersler çıkarabilir? İlk akla gelen ders, dünyadaki en başarılı ekonominin – tıpkı Britanya'nın 18. ve 19. yüzyılların büyük bölümünde ulaştığı konumla – tercih ettiği değerleri teknolojik bakımdan daha az gelişkin toplumlara kabul ettirmek için çok şey

dünyanın büyük bir bölümünü yönetebilmiş olması, gerçekten şaşırtıcıdır. Tam ifade etmek gerekirse, Britanya'nın savunma harcamaları 1870–1913 arasında ortalama olarak net ulusal hâsılanın yüzde 3'ünden biraz fazlaydı ve 19. yüzyılın önceki bölümünde daha da düşüktü. Bu, iyi harcanmış paraydı. Açık uluslararası pazarların emperyalizm tarafından tercih edildiği, kuramsal açıdan hiç kuşkusuz doğrudur; ama pratikte küresel serbest ticaret bugün olduğu gibi geçmişte de doğal haliyle yoktu. Britanya İmparatorluğu bunu zorla kabul ettirdi.

Bir karşılaştırma yapıldığında, ABD günümüzde dünyanın geri kalan kesimine göre Britanya'nın geçmişte olduğuna oranla çok daha zengindir. 1913'te Britanya'nın toplam dünya üretimindeki payı yüzde 8'di; ABD açısından bu oran 1998'de yüzde 22'ydi. Amerikan İmparatorluğu'nu genişletme maliyetinin, Afganistan'dakine benzer birçok küçük savaşı gerektirse bile, en azından mali açıdan engelleyici olacağı hiç kimse tarafından ileri sürülemez herhalde. 2000'de Amerikan savunma harcamaları gayrisafi milli hâsılanın yüzde 3'ünün biraz altındaydı, 1948–98 yıllarındaki ortalama yüzde 6.8'lik düzeyden çok daha düşüktü. Askerî harcamalardaki büyük çaplı kısıntılardan sonra bile, ABD rakipsiz bir finansal ve askerî-teknolojik kapasiteyle hâlâ dünyanın tek süper devletidir. Savunma bütçesi Çin'e göre 14 ve Rusya'ya göre 22 kat yüksektir. Britanya emperyal rakipleri karşısında böyle bir üstünlüğe hiç ulaşamamıştı.

Bir başka deyişle, ABD'nin geç Victoria dönemi Britanyası'nın yaptığına oldukça benzer biçimde gayri resmî bir imparatorluktan resmî imparatorluğa geçmesiyle siyasal küreselleşme yönünde bir adım atılmadığı öne sürülmektedir. Eğer tarih gerçekten tekerrürden ibaretse, beklememiz gereken şey kesinkes budur. Her ne kadar emperyalizm tamamen dalgınlık eseri olmasa da, Britanya dünyadaki kara yüzeylerinin dörtte birini yönetme hedefiyle yola çıkmadı. Daha önce gördüğümüz üzere, imparatorluğu 1945 sonrasının Amerikan "imparatorluk" kurma sürecine epey benzer bir gelişmeyle, kıyı üsleri ve gayri resmî nüfuz alanları şebekesi olarak başladı. Ama ticari çıkarlarına dönük gerçek ve sanal tehditler Britanyalıları gayri resmî emperyalizmden resmî emperyalizme ilerlemeye sürekli yöneltti. Atlasın emperyal kırmızıya boyanışı böyle gerçekleşti.

Amerikan gayri resmî imparatorluğunu – çokuluslu şirketlerin, Hollywood filmlerinin ve hatta televizyonlardaki evanjelistlerin imparatorluğunu – hiç kimse yadsıyamaz. Britanya'nın tekelci ticaret kumpanyalarına ve misyonerlere dayanan ilk imparatorluğundan çok farklı mıdır bu? Dünyanın dört bir yanındaki başlıca ABD askerî üslerini gösteren bir haritanın Kraliyet Donanması'nın bir yüz yıl önceki kömür yükleme istasyonlarının haritasına dikkat çekici ölçüde

Gayrisafi milli hâsılanın yüzdesi olarak net dış yatırımlar, 1875–1913'teki Birleşik Krallık ve 1961–99'daki ABD'nin karşılaştırması

benzemesi de bir rastlantı değildir. Yakın dönemdeki Amerikan dış politikası bile, Victoria döneminde çeperdeki ufak bir sorunu kısa ve sert bir "nokta atışı"yla halledebilen Britanya İmparatorluğu'nun gambot diplomasisini hatırlatıyor. Aradaki tek fark, şimdiki gambotların uçmasıdır.

Ancak bugünkü "İngiliz küreselleşme" süreci, üç bakımdan farklılık gösterir. Yakından incelendiğinde, Amerika'nın güçlü yanları doğal bir emperyal hegemonyacının güçlü yanları olmayabilir. Öncelikle, Britanya emperyal devleti büyük çapta sermaye ve insan ihracına dayalıydı. Oysa Amerikan ekonomisi 1972'den beri (2002'de gayrisafi yurtiçi hâsılanın yüzde 5'ine kadar varacak ölçüde) bir net sermaye ithalatçısıdır ve geleceğin koloni kuracak göçmenlerini üretmek yerine, dünyanın her yanından göçmenlerin gözde hedefi olmaya devam etmektedir. Britanya altın çağında kökleri Elizabeth dönemine kadar inen arsız bir emperyalizm kültüründen yararlanabilecek durumdaydı; buna karşılık – Bay Blair'in konferans konuşmasında ima ettiği gibi köleliğe karşı değil, Britanya İmparatorluğu'na karşı bir savaştan doğan – ABD, başka halkları yönetme konusunda her zaman isteksiz davranacaktır. Woodrow Wilson'ın 1913'te Meksika'da seçilmiş iktidarı yeniden başa geçirmek üzere müdahale etmesinden

çimleri yaptırmak ve ardından hızla işin içinden çıkmak olmuştur – tabii bir sonraki krize kadar. Haiti yakın zamandaki bir örnektir; Kosova başka bir örnektir. Afganistan ya da belki Irak, sonraki örnek olabilir.

İmparatorluğun en büyük şairi Rudyard Kipling, 1899'da ABD'ye emperyal sorumluluklarını üstlenmesi için güçlü bir çağrıda bulunmuştu:

> Omuzla beyaz adamın yükünü,
> Gönder soyunun en iyi ürününü,
> Oğulların bağlanıp kalsın sürgünde,
> Tutsak ettiğin insanların hizmetinde;
> Daha yeni kıstırdığın o asık suratlı,
> Yarı şeytan, yarı çocuksu tavırlı
> Vahşi halkın çırpınışını durdursun
> Başında durarak ağır koşumun.
>
> Omuzla beyaz adamın yükünü
> Topla onun değişmez ödülünü:
> Sırf adam ettiklerinin töhmeti,
> Kol kanat gerdiklerinin nefreti...

Hiç kimse günümüzde siyaseten yanlış sayılan böylesi bir dil kullanmaya cesaret edemez. Yine de işin gerçeği, ABD'nin – kabul etsin ya da etmesin – aynen Kipling'in bahsettiği türden bir küresel yükü omuzlamış olmasıdır. Kendisini sadece terörizme ve başıbozuk devletlere karşı bir savaş yürütmekle değil, kapitalizmin ve demokrasinin yararlarını başka ülkelere yaymakla da sorumlu saymaktadır. Aynen kendisinden önceki Britanya İmparatorluğu gibi, Amerikan İmparatorluğu da kendi çıkarları açıkça ağır bastığında bile daima serbestlikten yana hareket etmektedir. John Buchan'ın 1940'taki iç karartıcı ortamdan Milner'ın emperyalist dönemdeki yuvasının altın çağına bakarken işaret ettiği nokta buydu:

> Ortak bir soy ve inanç geçmişine dayanan, barışa hizmet etmeye adanmış, dünya çapında bir kardeşlik hayal ediyordum; Britanya'nın kendi kültürü ve gelenekleri dışında kalanları zenginleştireceği ve dominyonlardaki ruhun sert bir rüzgâr gibi eski toprakların uyuşukluğuna zindelik getireceği bir kardeşlikti bu. ... Bir dünya federasyonunun temelini attığımıza inanıyorduk. ... Şimdi, "beyaz adamın yükü" neredeyse anlamsız bir ibare gibi; oysa o zamanlar yeni bir siyaset felsefesini ve asla aşağılayıcı olmayan ciddi bir ahlak standardını içermekteydi.

Ama Churchill gibi, Buchan da bu miras için Atlas Okyanusu'nun öbür yanında bir vâris belirlemişti.

> ... Yerkürede gücü kanıtlanmış olan sadece iki tane büyük ölçekli sosyal örgütlenme vardır: ABD ve Britanya İmparatorluğu. İkincisi [artık] ihraç edilemez. ... Ama ABD ... oluşum halindeki bir federasyonun üstün bir örneğidir. ... Dünya günün birinde refaha ve barışa kavuşacaksa, bence demokrasilerin değil, hukukun üstünlüğünü kabul eden devletlerin bir tür federasyonu zorunludur. Bu görevi üstlenmek ABD'nin kaderiymiş gibi görünüyor.

Savaş dönemi retoriği bir yana bırakılsa bile, bu saptama azımsanmayacak bir gerçeklik payı taşımaktadır. Ancak günümüzde dünyaya hükmeden imparatorluğun Britanyalı atasına göre hem fazlaları, hem de eksikleri vardır. Çok daha büyük bir ekonomiye, daha büyük bir nüfusa, çok daha büyük bir silah donanımına sahiptir. Ama en acil ihtiyaç duyulan, ihmal edildiğinde kendi güvenliğine yönelik en büyük tehditleri besleyen geri bölgelere sermaye, insan ve kültür ihraç etme dürtüsünden yoksun bir imparatorluktur. Kısacası, adını söylemeye cesaret edemeyen bir imparatorluktur. Kendini inkâr eden bir imparatorluktur.

Amerikan dışişleri bakanı Dean Acheson'ın meşhur saptaması, Britanya'nın bir imparatorluk yitirdiği ama kendisine bir rol bulamadığı yönündedir. Belki işin doğrusu, Amerikalıların beraberinde bir imparatorluk geldiği gerçeğiyle henüz yüzleşmeksizin eski rolümüzü devralmış olmasıdır. Denizaşırı egemenliğin teknolojisi değişmiş olabilir – dretnotların yerini F-15 uçakları almış olabilir. Ama hoşunuza gitsin gitmesin, ister inkâr ister kabul edin, imparatorluk Britanya'nın modern dünyaya hükmettiği ve onu yarattığı üç yüz yıl boyunca olduğu kadar, bugün de bir gerçekliktir.

TEŞEKKÜRLER

Böyle bir kitap, çoğu kitaptan daha fazla miktarda kolektif bir çabanın ürünüdür. Burada teşekkür etmeyi istediğim insanların birçoğu, bir televizyon dizisi hazırlamayı amaçlayan bir yapım şirketi ya da kanal için çalıştıklarını sanmış olsalar da, bu basılı sayfalara doğru giden sürece de her zaman katkıda bulundular aslında.

Öncelikle, Channel 4 tarih programlarının başında bulunan ve hem kitabın hem de dizinin ortaya çıkmasına öncülük eden Janice Hadlow'a teşekkür etmek isterim. Onun yardımcısı olan ve ilk başta dizinin yapımcılığını üstlenen Hamish Mykura'nın da bu süreçteki katkısını belirtmeliyim. Blakeway Productions firmasından baş yapımcı Denys Blakeway'e, dizinin Hamish Mykura'dan sonraki yapımcısı Charles Miller'a, dizinin yapımcı yardımcısı Melanie Fall'a, yapımcı asistanları Helen Britton ve Rosie Schellenberg'e, araştırma uzmanı Grace Chapman'a, araştırma görevlileri Alex Watson, Joanna Potts ve Rosalind Bentley'ye, yapım koordinatörü Emma Macfarlane'e, yapım yöneticisi Clare Odgers'e ve ofis yöneticisi Kate Macky'ye çok büyük bir şükran borcum var.

Dizinin çekimlerinde çalışan üç yönetmenden, Russell Barnes, Adrian Pennink ve David Wilson'dan bir hikâyenin nasıl anlatılacağı konusunda olağanüstü miktarda çok şey öğrendim. Kameramanlar Dewald Aukema, Tim Cragg, Vaughan Matthews ve Chris Openshaw'a, kamera asistanı Dhruv Singh'e, ayrıca sesçiler Adam Prescod, Martin Geissmann, Tony Bensusan ve Paul Kennedy'ye de minnettarım.

Her televizyon dizisinde "bağlantı sağlayıcı"lar hayati rol oynayan kişilerdir: Dolayısıyla Maxine Walters ve Ele Rickham'a (Jamaika), Matt Bainbridge'e (ABD), Sam Jennings'e (Avustralya), Lansana Fofana'ya (Sierra Leone), Goran Music'e (Güney Afrika), Alan Harkness'a (Zambiya), Nicky Sayer'e (Zengibar), Funda Ödemiş'e (Türkiye), Toby Sinclair ve Reinee Ghosh'a (Hindistan) özel teşekkürlerimi belirtmem gerekir.

arasında şu kişiler de var: Lamartiniére College Müdürü Alric Nasir, Joan Abrahams, Richard ve Jane Aitken, Gourab K. Banerji, Rod Beattie, Profesör A. Chaterjee, Dayn Cooper, Tom Cunningham, Steve Dodd, Eric Doucot, Tessa Fleischer, Rob Fransisco, Penny Fustle, Alan Harkness, Peter Jacques, Pastor Hendric James, Jean Francois Lesage, Swapna Liddle, Neil McKendrick, Ravi Manet, John Manson, Bill Markham, Said Suleiman Mohammed, George Mudavanhu, Kabile Şefi Mukuni, Gremlin Napier, Tracy O'Brian, Adolph Oppong, Mabvuto Phiri, Victoria Phiri, G. S. Rawat, Ludi Schulze, Ekselansları Viren Şah, Mark Shaw, Ratanjit Singh, Jane Skinner, Mary Slattery, Iona Smith, Simon Smith, Angus Stevens, Colin Steyn, Philip Tetley, Piskopos Douglas Toto, Teğmen Chris Watt ve Elria Wessels.

Yazarlar iyi menajerlere de ihtiyaç duyar; bu konuda Gillon Aitken firmasından Clare Alexander, Sally Riley ve diğer herkesin, ayrıca Knight Ayton firmasından Sue Ayton'un desteğini gördüğüm için şanslı sayılırım. Penguin'den özellikle Anthony Forbes-Watson, Helen Fraser, Cecilia Mackay, Richard Marston ve Andrew Rosenheim'a teşekkür borcum var. Hepsinden önemlisi, görevinin gerektirdiği düzeyin üzerinde ve ötesinde coşkuyu ve teşviki esirgemeyen editörüm Simon Winder'a teşekkür etmek isterim.

Oxford Jesus College'dan ve Oxford Tarih Fakültesi'nden meslektaşlarımın desteği olmadan, bu kitabı yazacak ve hele diziyi hazırlayacak zamanı bulamazdım. Özellikle Bernhard Fulda, Felicity Heal ve Turlough Stone'a teşekkür etmek isterim.

Son olarak, ailemin birçok mensubu kendi emperyal geçmişimi daha fazla öğrenmeme yardımcı oldu. Özellikle annem ve babam Molly ve Campbell Ferguson'a, anneannem May Hamilton'a, kayınbabam ve kaynanam Ken ve Vivienne Douglas'a ve Kanada'daki kuzenim Sylvia Peters'a teşekkür etmek isterim. En başta da – daha önce birçok ailede olduğu gibi – Baba imparatorluk için üzerine düşeni yaparken eve göz kulak olan Susan, Felix, Freya ve Lachlan'a teşekkür etmem gerekir.

Böylesine işbirliğine dayalı bir girişimde, insan hatalarının kapsamı kaçınılmaz olarak genişler. Bir dizi dikkatli okur, sert kapaklı baskıdaki dil sürçmelerine işaret etmek üzere mektup yazma inceliğini gösterdi. Şahin gözlü Bay L. W. Haigh'e özellikle teşekkür etmeliyim. Bununla birlikte hâlâ kalmış olan her türlü hatanın bütün sorumluluğu bana aittir.

Jesus College, Oxford
Temmuz 2003

GÖRSEL MALZEME KAYNAKLARI

Kullanılan görsel malzemelerin kaynakları parantez içinde verilmektedir. Bütün telif hakkı sahipleriyle irtibat kurmak için her türlü çaba gösterilmiştir. Yayıncılar kendilerine bildirilecek her türlü hatayı ya da atlamayı sonraki baskılarda düzeltmekten mutlu olacaklardır.

1 "Agnes Brown, Glenrock'ta Ailesiyle Birlikte", yak. 1911-21 (Campbell Ferguson'ın izniyle)

2 "Fransız ve Portekiz gemileri Buttugar açıklarında", Jacques le Moyne de Morgues'in *Navigatio in Brasiliam* (1562) kitabı için Tewodros de Bry'ın yaptığı gravür (Musee de la Marine, Paris/The Art Archive)

3 Thomas "Elmas" Pitt, John Vanderbank'ın yaptığı portre, yak. 1710-20 (özel koleksiyon)

4 "Blackwall'daki Yelkenli Barınağı", William Daniell, 1803 (© Ulusal Deniz Müzesi, Londra)

5 "Robert Clive Ailesiyle ve Bir Hintli Hizmetçiyle Birlikte", Sir Joshua Reynolds, yak. 1765-66 (Gemaldegalerie, Berlin/© Bildarchiv Preußischer Kultbesitz/Jörg P Anders)

6 Sekiz Gurka, Gulam Ali Han ailesinin bir mensubu ya da mensuplarınca yapılmış grup portre, Delhi, yak. 1815 (Gurka Müzesi, Winchester)

7 "Albay James Todd süvariler ve sepoylar eşliğinde fille dolaşıyor", Doğu Hint Kumpanyası'nın ismi bilinmeyen bir ressamının tablosu, 18. yüzyıl (Victoria ve Albert Müzesi/Bridgeman Sanat Kütüphanesi)

8 Köleler güvertelerin altında, Teğmen Francis Meynell'in suluboya resmi, 1844-46 (© Ulusal Deniz Müzesi, Londra)

9 Trinidad'ın güney kesiminde bir şeker plantasyonu, C. Bauer, yak. 1850 (özel koleksiyon/Bridgeman Sanat Kütüphanesi)

10 "Charles Town Yanarken Bunker Tepesi'ne Saldırı", Amerikan Okulu, 1783 ya da daha sonra (Edgar William ve Bernice Chrysler Garbisch'in armağanı. Fotoğraf © Ulusal Sanat Galerisi Mütevelli Heyeti, Washington)

collections of Thirteen yıl' Residence kitabından (Mitchell Kütüphanesi, Yeni Güney Galler Eyalet Kütüphanesi, Sydney)

12 "Sydney'de Bir Devlet Hapishanesi Çetesi", Augustus Earle, 1830 (© Ulusal Deniz Müzesi, Londra)

13 Zincirli köleler, Zengibar, 19. yüzyıl (Bojan Brecelj/Corbis)

14 David Livingstone, fotoğraf Maull & Co., yak. 1864-5 (Ulusal Portre Galerisi'nin izniyle, Londra)

15 Hindistan'da bir gezgin vaiz, çizen kişinin ismi bilinmiyor, 19. yüzyıl (Birleşik İncil Yayma Derneği/Eileen Tweedy/The Art Archive)

16 "Lucknow'un 1857'de Kurtarılması: Jessie'nin Düşü", Frederick Goodall, 1858 (Sheffield Kenti Sanat Galerileri/Bridgeman Sanat Kütüphanesi)

17 "*Great Eastern*'den Kabloların Denize İndirilişi", çizen Robert Dudley, William Howard Russell'ın *The Atlantic Telegraph* (1866) kitabından (Bilim ve Toplum Resim Kütüphanesi)

18 Fillere binmiş Hintli askerler, 1897 (Kamu Kayıtları Ofisi Görüntü Kütüphanesi)

19 Hugh Nehri üzerinde yüklenen ve boşaltılan buharlı gemiler, Kalküta, 1900 (Hulton Arşivi)

20 Lord Curzon ve Nizam Hazretleri Aina-Hana'da, Mihrace Peşkay'ın Sarayı, yak. 1900 (Hulton Arşivi)

21 Delhi Durbar'ı sırasında Kırmızı Kale önündeki büyük geçit töreni, 1903 (© British Library)

22 Aurobindo Ghose

23 Tel-el-Kebir galipleri: İskoç askerler Gize'deki Sfenks'in çevresinde, 1882 (Bettmann/Hulton Arşivi)

24 Hiram Maxim icadı olan makineli tüfekle gösteri yapıyor, yak. 1880 (© Bettmann/Corbis)

25 Omdurman'da ölüler, 1898 (Ulusal Ordu Müzesi müdürünün izniyle, Londra)

26 Churchill Britanya yolunda, 1899 (© Bettmann/Corbis)

27 Spion Kop'ta ölüler, Natal, 1900 (Hulton Arşivi)

28 Güney Afrika'daki İngiliz toplama kamplarını kınayan Fransız karikatürü, Jean Veber, *L'Assiette au Beurre*, 28 Eylül 1901 (Archives Charmet/Bridgeman Sanat Kütüphanesi)

29 Gün Işığında Bir Hortlak, *Der Wahre Jacob*'un kapağından alınan karikatür, 11 Eylül 1900 (AKG Londra)

30 "Müttefiklerimiz", Britanyalı ve Hintli askerlerin yer aldığı Fransız kartpostalı, Nantes, 1914 (özel koleksiyon/AKG Londra)

31 T. E. Lawrence, fotoğrafı çeken B. E. Leeson, 1917 (Ulusal Portre Galerisi'nin izniyle, Londra)

32 Konyu-Hintok geçidinin açılışını gösteren eskiz, Tayland, 1942, çizen Müttefik tutsaklarından Jack Chalker (Jack Walker'ın izniyle)

33 Hintlileri Britanya yönetimini devirmeye kışkırtan Japon karikatürü, yak. 1942 (Emperyal Savaş Müzesi, Basılı Kitaplar Bölümü)

34 "Domino: İtilaf ekip çalışması oyunu kazanıyor", Conrado Massaguer'in çizdiği Küba karikatürü (© Conrado Massaguer Çiftliği/Franklin. D Roosevelt Kütüphanesi, New York/Bridgeman Sanat Kütüphanesi)

35 Albay Cemal Abdülnâsır, Devrim Konseyi'nin dağıtılması önerisine karşı gösteri yapan Mısırlılar arasında, 29 Mart 1954 (Hulton Arşivi)

36 Süveyş Krizi sırasında Port Said ablukası 19 Kasım 1956 (© Hulton-Deutsch Koleksiyonu/Corbis)

KAYNAKÇA

Verilen liste imparatorluk tarihinin aslında sayfalar dolusu yer tutacak kadar kapsamlı bir kaynakçası değildir. Araştırmalarımda yararlandığım başlıca eserlere ve yazarlarına şükran borcumu belirtmeye, ayrıca "daha kapsamlı okuma" için öneriler sunmaya yöneliktir.

GENEL

Abernethy, David B., *The Dynamics of Global Dominance: European Overseas Empires 1415-1980* (New Haven, 2001)

Brown, Judith M. ve Louis, Wm. Roger (ed.), *The Oxford History of the British Empire, C. IV: The Twentieth Century* (Oxford/New York, 1999)

Canny, Nicholas (ed.), *The Oxford History of the British Empire, C. I: The Origins of Empire* (Oxford/New York, 1998)

Fieldhouse, David, *The Colonial Empires* (Londra, 1966)

Harlow, Barbara ve Carter, Mia, *Imperialism and Orientalism: A Documentary Sourcebook* (Oxford/ Maiden, Massachusetts, 1999)

Hyam, Ronald, *Britain's Imperial Century, 1815-1914* (Basingstoke, 1993)

James, Lawrence, *The Rise and Fall of the British Empire* (Londra, 1994)

Judd, Dennis, *Empire: the British Imperial Experience from 1765 to the Present* (Londra, 1996)

Lloyd, Trevor, *Empire: The History of the British Empire* (Londra, 2001)

Maddison, Angus, *The World Economy: A Millennial Perspective* (Paris, 2001)

Marshall, P. J. (ed.), *The Cambridge Illustrated History of the British Empire* (Cambridge, 1996)

-----(ed.), *The Oxford History of the British Empire, C. II: The Eighteenth Century* (Oxford/New York, 1998)

Morris, James, *Heaven's Command: An Imperial Progress* (Londra, 1992 [1973])

-----, *Pax Britannica: The Climax of an Empire* (Londra, 1992 [1968])

-----, *Farewell the Trumpets: An Imperial Retreat* (Londra, 1992 [1979])

Pagden, Anthony, *Peoples and Empires: Europeans and the Rest of the World, from Antiquity to the Present* (Londra, 2001)

Palmer, Alan, *Dictionary of the British Empire and Commonwealth* (Londra, 1996)

Porter, Andrew N. (ed.), *Atlas of British Overseas Expansion* (Londra, 1991)

ford, New York, 1999)
Winks, Robin W. (ed.), *The Oxford History of the British Empire, C. V: Historiography* (Oxford, New York, 1999)

BİRİNCİ BÖLÜM

Andrews, Kenneth R., "Drake and South America", Thrower, Norman J. W. (ed.), *Sir Francis Drake and the Famous Voyage, 1577-1580* (Berkeley/Los Angeles/Londra, 1984), s. 49-59
Armitage, David, *The Ideological Origins of the British Empire* (Cambridge, 2000)
Barua, Pradeep, "Military Developments in India, 1750-1850", *Journal of Military History*, 58/4 (1994), s. 599-616
Bayly, C. A., *Indian Society and the Making of the British Empire* (Cambridge, 1988)
-----, *Imperial Meridian: The British Empire and the World, 1780-1830* (Londra, 1989)
Bernstein, Jeremy, *Dawning of the Raj: The Life and Trials of Warren Hastings* (Londra, 2001)
Boxer, C. R., *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800* (Londra, 1965)
Brenner, Robert, "The Social Basis of English Commercial Expansion, 1550-1650", *Journal of Economic History*, 32/1 (1972), s. 361-84
Brigden, Susan, *New Worlds, Lost Worlds* (Londra, 2000)
Carlos, Ann M. ve Nicholas, Stephen, "Agency Problems in Early Chartered Companies: The Case of the Hudson's Bay Company", *Journal of Economic History*, 50/4 (1990), s. 853-75
Carnall, Geoffrey ve Nicholson, Colin (ed.), *The Impeachment of Warren Hastings: Papers from a Bicentenary Commemoration* (Edinburgh, 1989)
Cell, Gillian T. (ed.), *Newfoundland Discovered: English Attempts at Colonisation, 1610-1630* (Londra, 1982)
Chaudhuri, K. N., *The English East India Company* (Londra, 1963)
-----, *The Trading World of Asia and the English East India Company* (Cambridge, 1978)
Cruikshank, E. A., *The Life of Sir Henry Morgan, with an Account of the English Settlement of the Island of Jamaica, 1655-1688* (Londra/Basingstoke/Toronto, 1935)
Dalton, Sir Cornelius Neale, *The Life of Thomas Pitt* (Cambridge, 1915)
Dickson, P. G. M., *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit, 1688-1756* (Londra/Melbourne/Toronto, 1967)
Edney, Matthew H., *Mapping an Empire: The Geographical Construction of British India, 1765-1843* (Chicago/Londra, 1997)
Ehrman, John, *The Younger Pitt*, 3 cilt (Londra, 1969-1996)
Exquemlin, A. O., çeviren Alexis Brown, *The Buccaneers of America. Comprising a Pertinent and Truthful Description of the Principal Acts of Depredation and Inhuman Cruelty committed by the English and French Buccaneers against the Spaniards in America* (Londra, 1972)

(Londra, 1973)
Fraser, J. Baillie, *Military Memoirs of Lieut. Col. James Skinner, C.B.* (Mussoorie, 1955 [1856])
Hagen, Victor Wolfgang von, *The Gold of El Dorado: The Quest for the Golden Man* (Londra/Toronto/Sydney/New York, 1978)
Hakluyt, Richard, yayına hazırlayan, kısaltan ve sunan Jack Beeching, *Voyages and Discoveries: The Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* (Londra, 1985 [1598-1600])
Heathcote, T. A., *The Military in British India: The Development of British Land Forces in South Asia, 1600-1947* (Manchester/New York, 1995)
Hemming, John, *The Search for El Dorado* (Londra, 1978)
Hossein Khan, Sied Gholam, *The Seir Mutaqherin: or Review of Modern Times: Being an History of India, From the Year 1118 to the Year 1194* (Kalküta, 1903 [1789])
Irwin, Douglas A., "Mercantilism and Strategic Trade Policy: The Anglo-Dutch Rivalry for the East Indian Trade", *Journal of Political Economy,* 99/6 (1991), s. 1296-314
-----,. "Strategic Trade Policy and Mercantilist Trade Rivalries", *American Economic Review,* 2 (1982), s. 134-9
Kelsey, Harry, *Sir Francis Drake: The Queen's Pirate* (New Haven/Londra, 1998)
Kennedy, Paul, *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (Londra, 1976)
Koehn, Nancy F., *The Power of Commerce, Economy and Governance in the First British Empire* (Ithaca, New York, 1995)
Lemire, Beverly, *Fashion's Favourite: The Cotton Trade and the Consumer in Britain, 1660-1800* (Oxford, 1991)
Lindsay, Philip, *Morgan in Jamaica: Being an Account Biographical and Informative of the Latter Days of Sir Henry Morgan, Admiral of Buccaneers, Captain of Privateers ... also Twice Acting Governor of Jamaica* (Londra, 1930)
Lyte, Charles, *Sir Joseph Banks: 18th Century Explorer, Botanist and Entrepreneur* (Devon, 1980)
MacInnes, C. M., *The Early English Tobacco Trade* (Londra, 1926)
Miller, David Philip ve Reill, Peter Hanns (ed.), *Visions of Empire: Voyages, Botany, and Representations of Nature* (Cambridge/New York/ Melbourne, 1996)
Neal, Larry, *The Rise of Financial Capitalism: International Capital Markets in the Age of Reason* (Cambridge, 1990)
Pagden, Anthony, *Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France, c. 1500-c. 1800* (New Haven, 1996)
Parry, John H., "Drake and the World Encompassed", Thrower, Norman J. W. (ed.), *Sir Francis Drake and the Famous Voyage, 1577-1580* (Berkeley/ Los Angeles/Londra, 1984), s. 1-11
Pearson, N. M., "Shivaji and the Decline of the Mughal Empire", *Journal of Asian Studies,* 35/2 (1976) s. 221-35
Pillai, Anandaranga, *The Private Diary of Ananda Ranga Pillai, Dubash to Joseph Francois Dupleix: A Record of Matters Political, Historical, Social, and Personal, from 1736 to 1761,* 12 cilt (Madras, 1904)

Pope, Dudley, *The Buccaneer King: The Biography of Sir Henry Morgan, 1635- 1688* (New York, 1977)

Pope, Peter E., *The Many Landfalls of John Cabot* (Toronto/Buffalo/Londra, 1997)

Price, Jacob M., "What Did Merchants Do? Reflections on British Overseas Trade, 1660-1790", *Journal of Economic History,* 49/2 (1989), s. 267-84

Quinn, David Beers, *England and the Discovery of America, 1481-1620: From the Bristol Voyages of the Fifteenth Century to the Pilgrim Settlement at Plymouth – The Exploration, Exploitation, and Trial-and-Error Colonization of North America by the English* (Londra, 1974)

Riddy, John, "Warren Hastings: Scotland's Benefactor", G. Cornall ve C. Nicholson, *The Impeachment of Warren Hastings: Papers from a Bicentenary Commemoration* (Edinburgh, 1989), s. 30-57

Rowse, A. L. ve Dougan, Robert O. (ed.), *The Discoverie of Guiana by Sir Walter Ralegh,* 1596 *and The Discoveries of the World by Antonio Galvao, 1601: Historical Introductions and Bibliographical Notes* (Cleveland, Ohio, 1966)

Ruville, Albert von, çeviren H. J. Chaytor, *William Pitt, Earl of Chatham* (Londra, 1907)

Sinclair, Andrew, *Sir Walter Raleigh and the Age of Discovery: The Extraordinary Life and Achievements of a Renaissance Explorer, Sailor and Scholar* (Harmondsworth, 1984)

Williams, Glyn, *'The Prize of all the Oceans': The Triumph and Tragedy of Anson's Voyage round the World* (Londra, 1999)

Williamson, James A., *The Cabot Voyages and Bristol Discovery under Henry VII* (Cambridge, 1962.)

İKİNCİ BÖLÜM

Anderson, Fred, *Crucible of War: The Seven Years' War and the Fate of Empire in British North America, 1754-1766* (Londra, 2000)

Anstey, Roger, *The Atlantic Slave Trade and British Abolition, 1760-1810* (Londra, 1975)

Bailyn, Bernard, *The Ideological Origins of the American Revolution* (Cambridge, Mass., 1967)

-----, *The Peopling of British North America* (New York, 1986)

Barbour, Philip L., *The Jamestown Voyages under the First Charter 1606-1609, C. I: Documents Relating to the Foundation of Jamestown and the History of the Jamestown Colony up to the Departure of Captain John Smith, Last President of the Council in Virginia under the First Charter, Early in October 1609* (Londra/New York, 1969)

Bardon, Jonathan, *A History of Ulster* (Belfast, 1992)

Bauman, Richard, *For the Reputation of Truth: Politics, Religion, and Conflict among the Pennsylvania Quakers 1750-1800* (Baltimore/Londra, 1971)

Belich, James, *Making Peoples: A History of the New Irealanders from Polynesian Settlement to the End of the Nineteenth Century* (Londra, 1997)

-----, *Paradise Reforged: A History of the New Zealanders from the 1880s to the Year 2000* (Londra, 2001)
Berlin, Ira, *Many Thousands Gone: The First Two Centuries of Slavery in North America* (Cambridge, Mass., 1998)
Blackburn, Robin, *The Making of New World Slavery: From the Baroque to the Modern, 1492-1800* (New York, 1997)
Boogart, E. Van Den ve Emmer, P. C, "Colonialism and Migration: An Over-view", P. C. Emmer (ed.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour before and after Slavery* (Dordrecht, 1986)
Brogan, Hugh, *The Pelican History of the United States of America* (Harmondsworth, 1986)
Calder, Angus, *Revolutionary Empire: The Rise of the English-Speaking Empires from the Fifteenth Century to the 1780s* (Londra, 1981)
Calhoon, Robert M., Barnes, Timothy M. ve Rawlyk, George A. (ed.), *Loyalists and Community in North America* (Westport/Connecticut/Londra, 1994)
Campbell, Mavis C, *The Maroons of Jamaica 1655-1796* (Massachusetts, 1988)
Cecil, Richard, ed., Marylynn Rouse, *The Life of John Newton* (Fearn, 2000)
Chiswick, Barry ve Hatton, Timothy, "International Migration and the Integration of Labour Markets", Michael Bordo, Alan Taylor ve Jeffrey Williamson (ed.), *Globalization in Historical Perspective* (Chicago, 2003)
Christie, I. R. ve Larabee, B. W., *Empire and Independence, 1760-1776* (Oxford, 1976)
Clark, J. C. D., *The Language of Liberty, 1660-1832: Political Discourse and Social Dynamics in the Anglo-American World* (Cambridge, 1993)
Curtin, Philip D., *Death by Migration: Europe's Encounter with the Tropical World in the Nineteenth Century* (Cambridge, 1989)
-----, *The Atlantic Slave Trade: A Census* (Madison/Londra, 1969)
Draper, Theodore, *A Struggle for Power: The American Revolution* (New York, 1996)
Drayton, Richard, "The Collaboration of Labour: Slaves, Empires and Globalizations in the Atlantic World, *c.* 1600-1950", A. G. Hopkins (ed.), *Globalization in World History* (Londra, 2002), s. 98-114
Eltis, David, "Europeans and the Rise and Fall of African Slavery in the Americas: An Interpretation", *American Historical Review,* 98/5 (1993), s. 1399-423.
Emmer, P. C. (ed.), *Colonialism and Migration: Indentured Servants before and after Slavery* (Dordrecht, 1986)
Engerman, Stanley L. ve Gallman, Robert E. (ed.), *The Cambridge Economic History Of The United States, C. 1: The Colonial Era* (Cambridge, 1997)
Foster, Roy, *Modern Ireland, 1600-1972* (Londra, 1988)
Frank Felsenstein (ed.), *English Trader, Indian Maid: Representing Gender, Race, and Slavery in the New World: An Inkle and Yarico Reader* (Baltimore/Londra, 1999)
Galenson, D. W., *White Servitude in Colonial America: An Economic Analysis* (Londra, 1981)
Gemery, Henry A., "Markets for Migrants: English Indentured Servitude and Emigration in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", P. C. Emmer (ed.), *Colonialism and Migration: Indentured Labour before and after Slavery* (Dordrecht, 1986)

teenth Century (New York/Toronto, 1968)
Hughes, Robert, *The Fatal Shore: A History of the Transportation of Convicts to Australia, 1787-1868* (Londra, 1987)
Hunter, James, *A Dance Called America: The Scottish Highlands, the United States and Canada* (Edinburgh, 1994)
Inikori, J. E., "Market Structure and the Profits of the British African Trade in the Late Eighteenth Century", *Journal of Economic History*, 41/4 (1981), s. 745-76
Jeffery, Keith (ed.), *'An Irish Empire': Aspects of Ireland and the British Empire* (Manchester, 1996)
Jones, Maldwyn A., *The Limits of Liberty: American History, 1607-1980* (Oxford, 1983)
Jones, Rufus M., *The Quakers in the American Colonies* (Londra, 1911)
Knight, Franklin W. (ed.), *General History of the Caribbean, C. III: The Slave Societies of the Caribbean* (Londra, 1997)
Langley, Lester D., *The Americas in the Age of Revolution, 1750-1850* (New Haven, 1997)
Long, Edward, *The History of Jamaica, or General Survey of the Ancient and Modern State of that Island: With Reflections on its Situations, Settlements, Commerce, Laws and Government* (Londra, 1970 [1774])
Main, Gloria L., *Tobacco Colony: Life in Early Maryland, 1650-1720* (Princeton, New Jersey, 1982)
Martin, Bernard, *John Newton: A Biography* (Melbourne/Londra/Toronto, 1950)
----- ve Spurrell, Mark (ed.), *The Journal of a Slave Trader (John Newton) 1750-1754, with Newton's 'Thoughts upon the African Slave Trade'* (Londra, 1962)
Middleton, Arthur Pierce, *Tobacco Coast: A Maritime History of Chesapeake Bay in the Colonial Era* (Newport News, Virginia, 1953)
Newton, John, *Letters to a Wife, by the Author of Cardiphonia* (Edinburgh, 1808)
----- ve Cecil, Revd R., *An Authentic Narrative of Some Remarkable and Interesting Particulars in the Life of John Newton; Memoirs of Mr. Newton; Forty-One Letters Originally Published under the Signatures of Omicron and Virgil* (Edinburgh, 1825)
Oxley, Deborah, *Convict Maids: The Forced Migration of Women to Australia* (Cambridge, New York, Melbourne, 1996)
Pestana, Carla Gardina, *Quakers and Baptists in Colonial Massachusetts* (Cambridge, 1991)
Quinn, David B., *Explorers and Colonies: America, 1500-1625* (Londra/Ronceverte, 1990)
Rice, C. Duncan, "The Missionary Context of the British Anti-Slavery Movement", Walvin, James (ed.), *Slavery and British Society 1776-1846* (Londra/Basingstoke, 1982.), s. 150-64
Riley, Edward Miles (ed.), *The Journal of John Harrower: An Indentured Servant in the Colony of Virginia, 1773-1776* (Williamsburg, Virginia, 1963)
Rouse, Parke Jr., *Planters and Pioneers: Life in Colonial Virginia – The Story in Pictures and Text of the People who Settled England's First Successful Colony from its Planting in 1607 to the Birth of the United States in 1789* (New York, 1968)

America, 1607-1776 (Chapel Hill, 1947)
Thomas, Hugh, *The Slave Trade: The History of the Atlantic Slave Trade 1440- 1870* (New York, 1997)
Walvin, James, *England, Slaves and Freedom, 1776-1838* (Basingstoke, 1986)
-----, *Britain's Slave Empire* (Londra, 2000)
Ward, J. M., *Colonial Self-Government: The British Experience 1759-1856* (Londra, 1976)
Whiteley, Peter, *Lord North: The Prime Minister who Lost America* (Londra, 1996)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Blaikie, W., *The Personal Life of David Livingstone LL.D. D.C.L.* (Londra, 1880)
Chinnian, P., *The Vellore Mutiny – 1806: The First Uprising Against the British* (Erode, 1982)
Gelfand, Michael, *Livingstone the Doctor, His Life and Travels: A Study in Medical History* (Oxford, 1957)
Helly, Dorothy O., *Livingstone's Legacy: Horace Waller and Victorian Mythmaking* (Atina, Ohio/Londra, 1987)
Hibbert, Christopher, *The Great Mutiny: India 1857* (Londra, 1978)
Holmes, Timothy, *Journey to Livingstone: Exploration of an Imperial Myth* (Edinburgh, 1993)
Jeal, Tim, *Livingstone* (Londra, 1973)
Liebowitz, Daniel, *The Physician and the Slave Trade: John Kirk, the Livingstone Expeditions, and the Crusade Against Slavery in East Africa* (New York, 1999)
Metcalfe, C. T., *Two Native Narratives of the Mutiny* (Londra, 1898)
Murray, Jocelyn, *Proclaim the Good News: A Short History of the Church Missionary Society* (Londra, 1985)
Panigrahi, Lalita, *British Social Policy and Female Infanticide in India* (Yeni Delhi, 1972) Philips, C. H. (ed.), *The Correspondence of Lord William Cavendish Bentinck: Governor-General of India* 1828-1835, *c. I:* 1828-1831; *c. II.* 1832-1835 (Oxford, 1977)
Ray, Ajit Kumar, *Widows are not for Burning: Actions and Attitudes of the Christian Missionaries, the Native Hindus and Lord William Bentinck* – (Yeni Delhi, 1985)
Sen, Surendranath, *1857* (Yeni Delhi, 1957)
Soderlund, Jean R., *Quakers and Slavery: A Divided Spirit* (Princeton, New Jersey, 1985)
Stanley, B., *The Bible and the Flag: Protestant Missions and British Imperialism in the Nineteenth and Twentieth Centuries* (Leicester, 1990)

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Allen, Charles, *Soldier Sahibs: The Men who Made the North-West Frontier* (Londra, 2000)
Allen, Charles (ed.), *Plain Tales from the Raj* (Londra, 1976)

Rule in India (Albany, 1996)
Beaglehole, T. H., *Thomas Munro and the Development of Administrative Policy in Madras* 1792-1818: *The Origins of 'The Munro System'* (Cambridge, 1966)
Bejoy Krishna Bose, Vakil, *The Alipore Bomb Trial, with a foreword by Mr Eardley Norton, Bar-at-Law* (Kalküta, 1922)
Bennett, Mary, *The Ilberts in India, 1882-1886: An Imperial Miniature* (Londra, 1995)
Bhasin, Raja, *Viceregal Lodge and the Indian Institute of Advanced Study, Shimla* (Shimla, 1995)
Blunt, Sir Edward, *The I.C.S.: The Indian Civil Service* (Londra, 1937)
Brook, Timothy ve Wakabayashi, Tadashi (ed.), *Opium Regimes: China, Britain, and Japan, 1839-1952* (Berkeley/Los Angeles/Londra, 2000)
Cannadine, David, *Ornamentalism: How the British Saw Their Empire* (Londra, 2001)
Clive, John, *Thomas Babington Macaulay: The Shaping of the Historian* (Londra, 1973)
Daumas, Maurice, *A History of Technology and Invention: Progress through the Ages, C. III: The Expansion of Mechanization 1725-1860* (Londra, 1980)
Davis, Mike, *Late Victorian Holocausts: El Nino Famines and the Making of the Third World* (Londra, 2001)
Dewey, Clive, *Anglo-Indian Attitudes: The Mind of the Civil Service* (Londra, 1993)
Dutton, Geoffrey, *The Hero as Murderer: The Life of Edward John Eyre* (Sydney, 1967)
Endacott, G. B., *A History of Hong Kong* (Hong Kong, 1973)
Frykenberg, Robert Eric, "Modern Education in South India, 1784-18 54: Its Roots and Its Role as a Vehicle of Integration under Company Raj", *American Historical Review,* 91/1 (c. 91'e ek) (1986), s. 37-65
Gilbert, Martin (ed.), *Servant of India: A Study of Imperial Rule from 1905 to 1910 as Told through the Correspondence and Diaries of Sir James Dunlop Smith* (Londra, 1966)
Gilmour, David, *Curzon* (Londra, 1994)
-----, *The Long Recessional: The Imperial Life of Rudyard Kipling* (Londra, 2002)
Heehs, Peter, *The Bomb in Bengal: The Rise of Revolutionary Terrorism in India, 1900-1910* (Oxford, 1993)
Heuman, Gad, *'The Killing Time': The Morant Bay Rebellion in Jamaica* (Londra/Basingstoke, 1994)
Hirschmann, Edwin, *'White Mutiny': The Ilbert Bill Crisis in India and the Genesis of the Indian National Congress* (Yeni Delhi, 1980)
Holt, Edgar, *The Strangest War: The Story of the Maori Wars 1860-1872* (Londra, 1962)
Hutchins, Francis G., *The Illusion of Permanence: British Imperialism in India* (Princeton, New Jersey, 1967)
Irving, R. G., *Indian Summer: Lutyens, Baker and Imperial Delhi* (New Haven, 1981)
James, Lawrence, *Raj: The Making and Unmaking of British India* (Londra, 1997)
Kanwar, P., *Imperial Simla: The Political Culture of the Raj* (Delhi, 1990)
Kieve, Jeffrey, *The Electric Telegraph: A Social and Economic History* (Newton Abbot, 1973)
Kipling, Rudyard, *Kim* (Oxford, 1987 [1901])

-----, *The Man Who Would Be King and Other Stories* (Oxford, 1987 [1885-1888])
-----, *Traffics and Discoveries* (Londra, 2001 [1904])
-----, *War Stories and Poems* (Oxford, 1990)
Knight, Ian (ed.), *Marching to the Drums: Eyewitness Accounts of War from the Charge of the Light Brigade to the Siege of Ladysmith* (Londra, 1999)
Machonochie, Evan, *Life in the Indian Civil Service* (Londra, 1926)
MacLeod, Roy ve Kumar, Deepak (ed.), *Technology and the Raj: Western Technology and Technical Transfers to India, 1700-1947* (Yeni Delhi/Thousand Oaks/Londra, 1995)
Mehta, Uday Singh, *Liberalism and Empire: A Study In Nineteenth-Century British Liberal Thought* (Chicago, 1999)
Misra, Maria, *Business, Race and Politics in British India, c.1850-1960* (Oxford, 1999)
Napier, Lt.-Col. *The Hon. H. D., Field Marshal Lord Napier of Magdala GCB, GCSI: A Memoir* (Londra, 1927)
----- (ed.), *Letters of Field Marshal Lord Napier of Magdala concerning Abyssinia, Egypt, India, South Africa* (Londra, 1936)
Narasimhan, Sukuntala, *Sati: A Study of Widow Burning in India* (Yeni Delhi, 1998)
Oldenburg, Venna Talwar, *The Making of Colonial Lucknow, 1856-1877* (Princeton, New Jersey, 1984)
Samanta, Amiya K. (ed.), *Terrorism in Bengal: A Collection of Documents on Terrorist Activities from 1905 to 1939*, 6 cilt (Kalküta, 1995)
Seal, Anil, *The Emergence of Indian Nationalism: Competition and Collaboration in the later Nineteenth Century* (Cambridge, 1968)
Spangenberg, Bradford, "The Problem of Recruitment for the Indian Civil Service during the Late Nineteenth Century", *Journal of Asian Studies*, 30/2 (1971). s. 341-60
Steeds, David ve Nish, Ian, *China, Japan and Nineteenth-Century Britain* (Dublin, 1977)
Sullivan, Eileen, "Liberalism and Imperialism: J. S. Mill's Defense of the British Empire", *Journal of the History of Ideas*, 44/4 (1983), s. 595-617
Tinker, Hugh, *A New System of Slavery: The Export of Indian Labour Overseas, 1830-1920* (Londra/New York/Bombay, 1974)
Tomlinson, B. R., *The Economy of Modern India, 1860-1970* (Cambridge, 1989)
Trevelyan, George Otto (ed.), *The Life and Letters of Lord Macaulay*, 2 cilt (Londra, 1876)
Waley Cohen, Ethel A. (ed.), *A Young Victorian in India: Letters of H. M. Kisch of the Victorian Civil Service* (Londra, 1957)
Wong, J. Y., *Deadly Dream: Opium, Imperialism and the 'Arrow' War (1856-1860) in China* (Cambridge, 1998)
Yalland, Zoe, *Traders and Nabobs: The British in Cawnpore 1765-1857* (Wilton, 1987)

BEŞİNCİ BÖLÜM

Boehmer, Elleke (ed.), *Empire Writing: An Anthology of Colonial Literature, 1870-1918* (Oxford, 1998)

ra, 1917 [1914])
Davis, Lance E. ve Huttenback, R.A., *Mammon and the Pursuit of Empire: The Political Economy of British Imperialism, 1860-1912* (Cambridge, 1986)
Ellis, John, *The Social History of the Machine Gun* (Londra, 1993)
Ferguson, Niall, *The World's Banker: The History of the House of Rothschild* (Londra, 1998)
Fieldhouse, D. K., *Economics and Empire, 1830-1914* (Londra, 1973)
Flint, John E., *Sir George Goldie and the Making of Nigeria* (Londra, 1960)
Ford, Roger, *The Grim Reaper: The Machine-Gun and Machine-Gunners* (Londra/Basingstoke, 1996)
Friedberg, Aaron, *The Weary Titan: Britain and the Experience of Relative Decline, 1895-1905* (New York, 1987)
Gallagher, John ve Robinson, Ronald, "The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review,* ikinci dizi, 6 (1953), s. 1-15
Goldsmith, Dolf, *The Devil's Paintbrush: Sir Hiram Maxim's Gun* (Toronto/Londra, 1989)
Headrick, Daniel R., *The Tools of Empire* (Oxford, 1981)
Hobhouse, Emily, *The Brunt of War, and Where it Fell* (Londra, 1901)
Hobsbawm, E. J., *The Age of Empire, 1875-1914* (Londra, 1987)
Hobson, J. A., *Imperialism: A Study* (Londra, 1988 [1902])
Hyam, Ronald, *Empire and Sexuality* (Manchester, 1992)
Imlah, Albert H., *Economic Elements in the Pax Britannica* (Cambridge, Mass., 1958)
Jeal, Tim, *Baden-Powell* (Londra, 1989)
Lyons, F. S. L., *Ireland Since the Famine* (Londra, 1982)
MacKenzie, John M., *Propaganda and Empire: The Manipulation of British Public Opinion,* 1880-1960 (Manchester, 1984)
-----(ed.), *Imperialism and Popular Culture* (Manchester, 1986)
Markham, George, *Guns of the Empire: Automatic Weapons* (Londra, 1990)
Marples, Morris, *A History of Football* (Londra, 1954)
Marsh, Peter T., *Joseph Chamberlain: Entrepreneur in Politics* (New Haven/Londra, 1994)
Martin, A. C., *The Concentration Camps: 1900-1902: Facts, Figures, and Fables* (Cape Town, 1957)
McCallum, Iain, *Blood Brothers: Hiram and Hudson Maxim – Pioneers of Modern Warfare* (Londra, 1999)
McClintock, Anne, *Imperial Leather: Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest* (New York, Londra, 1995)
Moorehead, Alan, *The White Nile* (Londra, 1971)
Muffett, D. J. M., *Empire Builder Extraordinary: Sir George Goldie – His Philosophy of Government and Empire* (Douglas, Isle of Man, 1978)
Neillands, Robin, *The Dervish Wars: Gordon and Kitchener in the Sudan, 1880-1898* (Londra, 1996)
Pakenham, Thomas, *The Boer War* (Londra, 1991)
-----, *The Scramble for Africa* (Londra, 1991)

1968)
Pollock, John, *Kitchener* (Londra, 2001)
Roberts, Andrew, *Salisbury: Victorian Titan* (Londra, 1999)
Robinson, Ronald ve Gallagher, John, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* (Londra, 1961)
Rosenthal, Eric, *Gold! Gold! Gold! The Johannesburg Gold Rush* (New York/Londra/Johannesburg, 1970)
Rotberg, Robert I., *The Founder: Cecil Rhodes and the Pursuit of Power* (New York/Oxford, 1988)
Seeley, J. R., *The Expansion of England: Two Courses of Lectures* (Londra ve New York, 1886)
Shannon, Richard, *Gladstone, C. II: Heroic Minister, 1865-1898* (Londra, 1999)
Spies, S. B., *Methods of Barbarism? Roberts and Kitchener and Civilians in the Boer Republics: January 1900-May 1902* (Cape Town, 1977)
Staley, Eugene, *War and the Private Investor: A Study in the Relations of International Politics and International Private Investment* (Chicago, Illinois, 1935)
Strachey, Lytton, *Eminent Victorians* (Harmondsworth, 1948 [1918])
Taylor, S. J., *The Great Outsiders: Northcliffe, Rothermere, and The Daily Mail* (Londra, 1996)
Wynne-Thomas, Peter, *The History of Cricket: From the Weald to the World* (Norwich, 1988)

ALTINCI BÖLÜM

Aldrich, Robert, *Greater France: A History of French Overseas Expansion* (Basingstoke, 1996)
Andrew, Christopher M. ve Kanya-Forstner, A. S., *France Overseas: The Great War and the Climax of French Imperial Expansion* (Londra, 1981)
Bond, Brian, *British Military Policy between the Two World Wars* (Oxford, 1980)
Brockington, Leonard, "John Buchan in Canada", Tweedsmuir, Susan (ed.), *John Buchan by his Wife and Friends* (Londra, 1947), s. 267-77
Brook, Timothy (ed.), *Documents on the Rape of Nanking* (Ann Arbor, 1999)
Brown, Anthony Cave, *Treason in the Blood: H. St. John Philby, Kim Philby and the Spy Case of the Century* (Londra, 1995)
Brown, Judith M., *Modern India: The Origins of an Asian Democracy* (Oxford, 1994)
Buchan, John, *Greenmantle* (Londra, 1916)
-----, *Memory Hold-The-Door* (Londra, 1941)
Buchan, William, *John Buchan: A Memoir* (Londra, 198Z)
Chakrabarty, Bidyut, *Subhas Chandra Bose and Middle Class Radicalism: A Study in Indian Nationalism, 1928-1940* (Londra/New York, 1990)
Chalker, Jack Bridger, *Burma Railway Artist: The War Drawings of Jack Chalker* (Londra, 1994)

1997)
Charmley, John, *Churchill's Grand Alliance. The Anglo-American Special Relationship,* 1940-57 (Londra, 1995)
Cohen, Michael J. ve Kolinsky, Martin (ed.), *Demise of the British Empire in the Middle East: Britain's Response to Nationalist Movements, 1943-55* (Londra, 1998)
Colvin, Ian, *The Life of General Dyer* (Londra, 1929)
Conrad, Joseph, *Heart of Darkness* (Londra, 1973 [1902])
-----, *Lord Jim* (Oxford, 1983 [1921])
Daniell, David, *The Interpreter's House: A Critical Assessment of John Buchan* (Londra, 1975)
Darwin, John, *Britain and Decolonization: The Retreat from Empire in the Post-War World* (Basingstoke, 1988)
DeLong, Brad, *Slouching Towards Utopia: The Economic History of the Twentieth Century, 'Old Draft'* (http://www.j-bradford-delong.net, 2000)
Draper, Alfred, *The Amritsar Massacre: Twilight of the Raj* (Londra, 1985)
Dunlop, E. E., *The War Diaries of Weary Dunlop: Java and the Burma-Thailand Railway, 1942-1945* (Londra, 1987)
Ellis, John, *The World War II Databook: The Essential Facts and Figures for all the Combatants* (Londra, 1993)
----- ve Michael Cox, *The World War I Databook: The Essential Facts and Figures for all the Combatants* (Londra, 1993)
Ferguson, Niall, *The Pity of War* (Londra, 1998)
Forster, E. M., *A Passage to India* (Londra, 1985 [1924])
Forth, Nevill de Rouen, *A Fighting Colonel of Camel Corps: The Life and Experiences of Lt.-Col. N.B. de Lancey Forth, DSO (& Bar), MC 1879-1933 of the Manchester Regiment and Egyptian Army* (Braunton, Devon, 1991)
French, Patrick, *Younghusband: The Last Great Imperial Adventurer* (Londra, 1994)
Gallagher, John, *The Decline, Revival and Fall of the British Empire* (Cambridge, 1982)
Geyer, Dietrich, *Russian Imperialism: The Interaction of Domestic and Foreign Policy, 1860-1914* (Leamington Spa/Hamburg/New York, 1987)
Gilbert, Martin, *In Search of Churchill: A Historian's Journey* (Londra, 1994)
Gilbert, Vivient Major, *The Romance of the Last Crusade: With Allenby to Jerusalem* (New York, 1923)
Goldsworthy, David (ed.), *British Documents on the End of Empire, The Conservative Government and the End of Empire, 1951-1957 Part I: International Relations; Part 2: Politics and Administration; Part 3: Economic and Social Policies* (Londra, 1994)
Greene, Graham, *The Heart of the Matter* (Londra, 1962 [1948])
Hauner, Milan, *India in Axis Strategy: Germany, Japan and Indian Nationalists in the Second World War* (Stuttgart, 1981) Henderson, W. O., *The German Colonial Empire 1884-1919* (Londra/Portland, 1993)
Hochschild, Adam, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa* (Londra/Basingstoke/Oxford, 1998)

Kent, John (ed.), *Egypt And The Defence Of The Middle East [British Documents on the End of Empire]*, 3 cilt (Londra, 1998)
Kershaw, Ian, *Hitler, 1936-45: Nemesis* (Londra, 2000)
Louis, Wm. Roger, *Imperialism at Bay: The United States and the Decolonization of the British Empire 1941-1945* (New York, 1978)
----- ve Robinson, Ronald, "The Imperialism of Decolonization", *Journal of Imperial and Commonwealth History* 22 (1995), s. 462-511
Lowe, Peter, "Great Britain and the Coming of the Pacific War, 1939-1941", *Transactions of the Royal Historical Society* (1974), s. 43-62
Maugham, W. Somerset, *Far Eastern Tales* (Londra, 2000)
-----, *Collected Short Stories*, 4 cilt (Harmondsworth, 1963 [1951])
Monroe, Elizabeth, *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1956* (Londra, 1981)
Murfett, Malcolm H., Miksic, John N., Farrell, Brian P. ve Shun, Chiang Ming, *Between Two Oceans: A Military History of Singapore from First Settlement to Final British Withdrawal* (Oxford/New York, 1999)
Neidpath, James, *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire, 1919-1941* (Oxford, 1981)
Offer, Avner, *The First World War: An Agrarian Interpretation* (Oxford, 1989)
Overy, Richard, *Why the Allies Won* (Londra, 1995)
Owen, Geoffrey, *From Empire to Europe: The Decline and Revival of British Industry since the Second World War* (Londra, 1999)
Perkins, Roger, *The Amritsar Legacy: Golden Temple to Caxton Hall, The Story of a Killing* (Chippenham, 1989)
Pickering, Jeffrey, *Britain's Withdrawal From East Of Suez: The Politics Of Retrenchment* (Londra, 1998)
Rabe, John, *The Good Man of Nanking: The Diaries of John Rabe* (New York, 1998)
Reynolds, David, *Rich Relations: The American Occupation of Britain, 1942-1945* (Londra, 1995)
Rhee, M. J., *The Doomed Empire: Japan in Colonial Korea* (Aldershot/Brookfield/Singapore/Sydney, 1997)
Ritchie, Harry, *The Last Pink Bits* (Londra, 1997)
Schmokel, Wolfe W., *Dream of Empire: German Colonialism, 1919-1945* (New Haven/Londra, 1964)
Smith, Janet Adam, *John Buchan: A Biography* (Londra, 1965)
Swinson, Arthur, *Six Minutes to Sunset – the Story of General Dyer and the Amritsar Affair* (Londra, 1964)
Thio, Eunice, "The Syonan Years, 1942-1945", Chew, Ernest C. T. ve Lee, Edwin (ed.), *A History of Singapore* (Singapur, 1991), s. 95-114
Thomas, Lowell with Brown Collings, Kenneth, *With Allenby in the Holy Land* (Londra/Toronto/Melbourne/Sydney, 1938)
Tomlinson, B. R., *The Political Economy of the Raj, 1914-1947: The Economics of Decolonization* (Londra, 1979)

Trevor-Roper, H. R. (ed.), *Hitler's Table Talk 1941-44: His Private Conversations* (Londra, 1973 [1953])

Waugh, Evelyn, *Black Mischief* (Londra, 1962 [1932])

Yamamoto, Masahiro, *Nanking: Anatomy of an Atrocity* (Westport, Connecticut/Londra, 2000)

Yardley, Michael, *Backing into the Limelight: A Biography of T. E. Lawrence* (Londra, 1985)

SONUÇ

Acemoğlu, Daron, Johnson, Simon ve Robinson, James A., "Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution", *NBER Working Paper W8460* (Eylül 2001)

Cooper, Robert, "The Postmodern State", Dış Politika Merkezi (ed.), *Reordering the World: The Long-term Implications of September* 11 (Londra, 2002)

Edelstein, Michael, "Imperialism: Cost and Benefit", Roderick Floud ve Donald McCloskey (ed.), *The Economic History of Britain since 1700, C. II* (Cambridge, 1994), s. 173-216

Ferguson, Niall, *The Cash Nexus: Money and Power in the Modern World, 1700-2.000* (Londra, 2001)

La Porta, Rafael, Lopez-de-Silanes, Florencio, Shleifer, Andrei ve Vishny, Robert W., "Law and Finance", *Journal of Political Economy,* 106/6 (1998), s. 1113-55

Landes, David S., *The Wealth and Poverty of Nations* (Londra, 1998)

Obstfeld, Maurice ve Taylor, Alan M., "The Great Depression as a Watershed: International Capital Mobility over the Long Run", Michael D. Bordo, Claudia Goldin ve Eugene N. White (ed.), *The Defining Moment: The Great Depression and the American Economy in the Twentieth Century* (Chicago, 1998), s. 353-402

DİZİN

ABD 95, 110, 111, 217, 367; Britanya İmparatorluğu'na husumet 308-9, 315-6; dış politika 350, 352-4; dış yatırımlar 305; emperyal sorumluluklar 354-5; II. Dünya Savaşı 327-9; imparatorluk anlayışı 328-9, 330; Britanya modeliyle karşılaştırmalı emperyalizm 352; kölelik 112-3, 127; ödünç verme 330; savunma harcamaları 352; Süveyş krizi 333; üstünlük 334, *ayrıca bak.* Amerika; Amerikan Bağımsızlık Savaşı

Abdülkerim ("Munşi") 204

Aborijinler, Avustralya 118, 119, 250

Acheson, Dean 341, 355

adalet *ayrıca bak.* hukuk 349

Adams, John 104

Adams, Samuel 100, 104

Aden 298, 336, 341

Afganistan 150, 170, 175, 252, 296, 312, 348, 349, 352, 354

Afrika 112, 114, 184, 234-7, 239-40, 303; bağımsızlık hedefi 334-5; keşifler 134-6, 163-4; köleler 89, 91, 123; Livingstone'un planları 157-9; misyonerler 129; Rhodes'un hayali 222, 232, *ayrıca bak.* Batı Afrika; Güney Afrika

Afrika Kapışması 222, 234, 239-41, Almanya 228-30; Berlin Konferansı (1884-85) 228

Afrika Kraliyet Girişimcileri Kumpanyası 43

Afyon Savaşları (1841 ve 1856) 169

Ahmed Şah Abdali, Afgan önderi 50

Aix-la-Chapelle Barışı 53

Alipore davası 211

Allahabad Antlaşması 58

Allenby, General Edmund 295

Alman donanması 274

Alman Güneybatı Afrika'sı *ayrıca bak.* Namibya

Alman imparatorluğu 316

Alman Kolonileşme Derneği 230

Alman ordusu 276

Almanya 244, 292, 367; Afrika Kapışması 228; Britanya'yla işbirliği düşüncesi 275-6, 315; I. Dünya Savaşı 282-7; Ortadoğu'daki emeller 282; tazminat 298; yükseliş 274, *ayrıca bak.* Alman İmparatorluğu; Hitler

altın 7, 12, 32, 43, 75, 124, 219, 238, 305, 306, 344; Güney Afrika 262, 271; Matabeleland 219, 221, 223

altın standardı 238, 305

Amboina (Endonezya) katliamı (1623) 44

Amerika 12-13, 47-55, 58-73; Britanya kolonileri (1774) 99, 102-3; New England yerleşmeleri 78, *ayrıca bak.* ABD; Amerikan Bağımsızlık Savaşı; Virginia

Amerikan Bağımsızlık Savaşı 98-113; alınan dersler (Durham Raporu) 120-2; anayasal mesele 101-6; Bağımsızlık Bildirgesi 106-7, 112-3; Bunker Tepesi 110; iç savaş 107; Britanya askerî harekâtı 109, 110; Kralcılar 107, 110-1; vergilendirme meselesi 99, 100-1, 104; Yorktown 110

Amerikan Yerlileri 53, 112

Amery, Leo 244, 298, 307

Amherst, Lord 183

Amritsar katliamı (1919) 24

Amsterdam 18, 22, 41, 43, 45

Ananda Ranga Pillai 52, 365

Annie Besant 313
Anson, George 54
Antarktika 298
Antiller 83, 301-308; ölüm oranı 87; korsanlık 27, 31, 35; köle nüfus 127, *ayrıca bak.* Jamaika
anti-Semitizm 271
Arabi Paşa 226
arazi: el koyma 76-82; göçmenlere bağış 73, 82-3, 116; işleme 18, 70, 145; kraliyet himayesinin kaynağı 82
Archdale, John 82
Arjantin 235, 344
Arkot 50, 56, 63
Arnold, Matthew 239
Asquith, Herbert 284
Asquith, Margot 205
Asya 28, 49; Britanya sömürgeleri 234, 318-9, *ayrıca bak.* Çin; Hindistan; Japonya
Atlas Okyanusu rüzgârları 34, 47
Attlee, Clement 335
Auden, W. H. 334
Austin, Alfred 247
Avrupa 49; donanmalar 63; güç dengesi 224-5
Avrupa Birliği 350, 351
Avrupa Ekonomik Topluluğu 338
Avustralya 13, 15, 87, 113, 114, 115, 116-122, 172, 307, 310; dünya savaşlarındaki askerler 288, 291-4
Avusturya-Macaristan 228, 283
Ayodhya 64, 67, 68, 146, 153, 349, *ayrıca bak.* Lucknow

Babürlü İmparatorluğu 22, 153
Baden-Powell 252, 255, 265, 266, 278, 372
Baden-Powell, R. S. S. 252, 255, 265, 266, 278, 372
Bağdat demiryolu projesi 286
Bahadır Şah Zafer, son Babürlü imparatoru 153
Baines, Thomas 160
Baker, Herbert 211
Balcarres, Lord 97
Balfour Bildirgesi (1917) 334
Balfour, Arthur 273, 297
Balkanlar 225
Bangladeş 175, 346
bankalar ve bankacılık 21, 41, 45, 278; Rothschild 219, 227, 271-2
Banks, Joseph 54, 365
Baptist Misyoner Derneği 193
Barbados 47, 88, 89, 94
Bargaş, Zengibar sultanı 230
Baring, Sir Evelyn 258
Barker, Ledi Mary Anne 253
Barlow, Sir George 150
Barnato, Barney 218
Barrackpur 152
basın 24; kitlesel 248-9
Batı Afrika 43, 218, 233, 327; köle ticareti 89
Batı Samoa 297
BBC web sitesi, emperyalizme bakış 13
Bechuanaland 130, 219, 222, 233, 265
Bedingfeld, Yarbay Norman 160
Belçika 228-233, 235; I. Dünya Savaşı 284, *ayrıca bak.* Kongo; Leopold
Bengal: Curzon'un bölme önerisi 209-10, 211; idare 57, 62-3; Sabit Hesap (1793) 70; vergilendirme 57-8, 66
Bentinck, William 148, 369
Berkeley, Piskopos George 55
Berlin Konferansı (1884-85) 228, 230, 231
Berlin Kongresi (1878) 225
Berrio, Antonio de 32
Bertie, Francis 275
Besant, Annie 313
Bevin, Ernest 334
Beyaz İsyan (1883) 198, 201, 203
bilim 54, 94, 190, 229, 253, 254
bin Ladin, Usame 349
Birleşik İmtiyazlar Kumpanyası 219
Birleşmiş Milletler 12, 334, 338
Bismarck, Otto von 228
Blair, Tony 348
Bloemfontein 22, 248, 266, 267, 268, 269
Blunt, Wilfrid Scawen 265
Boer Savaşı 248, 249, 262, 264, 268, 271, 273, 282, 289, 302, 311
Boerler 262, 263, 267, 268
Bogle, George 60
Bogle, Paul 193
Bombay 21, 46, 48, 141, 152, 162, 172, 178, 179, 183, 189, 371

Booth, Charles O'Hara 118
borç *ayrıca bak.* finansal piyasalar
Borneo 234, 335
Bose, Janakinath 190, 203
Bose, Subhas Chandra 325, 373
Bosna-Hersek 283
Boston Çay Partisi 100
Boswell, James 94, 109, 127
Botany Körfezi 114, 117
Botha, Louis 268
Botsvana 135, 233, 344
Bowater, Er Joseph 152
Boys of Empire 250
Boys' Own Paper 250, 277, 302
Brailsford, Henry Noel 271
Branson, James 199
Brett, Reginald 272
Brezilya 28, 128, 169, 235, 350
Bright, John 17
Bristol 31, 366
Britanya Bilimi İlerletme Derneği 253
Britanya İmparatorluğu Fuarı, Wembley (1924) 300
Britanya İmparatorluğu: bedeller ve yararlar 16-18, 23-25, 246, 299; diğer imparatorluklarla karşılaştırma 22-23, 228, 280, 281; dolaylı yönetim teorisi 207, 224; dominyonlarla ilişkiler 242-3, 244, 307; ekonomik yararlar ve miras 17-18, 213, 246, 342-5, 346; "Geniş Britanya" 241, 242; geri çekilme 280, 333-8; günümüzde mahkûm edilişi 11-2; I. Dünya Savaşı 286-7; II. Dünya Savaşı 320; inanç kaybı 16, 218, 277, 299-305; kapsam 69-70, 232-4, 235, 236-7, 318-9; kökleri ve gelişimi 28, 29-30, 70, 165; küreselleştirici güç rolü 18-9, 22-25; miras 20-21, 24, 212-4, 341-2, 352-4; net sermaye yatırımları 234, 235, 247, 353· olumsuz yönleri 16-18, 24-5, 341-2; popüler emperyalizm 15, 247-8, 249-51, 304-5; savunma giderleri 239, 307-8, 337; tutum değişikliği 214-5, 217-8, 239-41, 268, 278, 313, *ayrıca bak.* İngiliz Uluslar Topluluğu; sömürgeler
British Petroleum 298
Brooks, Albay Thomas 96
Brunel, Isambard Kingdom 171
Buchan, John 15, 244, 285, 304, 354, 373, 374, 375; *Doğudaki Sır* 285, 290, 296
Buller, Charles 120
Buller, General Sir Redvers 263
Burke, Edmund 68, 72, 109, 127
Burke, Thomas Henry 245
Burma 13, 150, 175, 301, 311, 322, 323, 325, 328, 346, 373, 374; demiryolu 322, 323
Burns, J. D. 288
Burns, Robert 64
Burrup, Henry de Wint 159
Butler, Leydi 247
Butt, Isaac 245
Büyük Britanya 354; ABD'ye yetki devri 332-4, 335; Almanya'nın yükselişi 274-7; Amerika'nın bağımsızlığına bakış 109; Amritsar 311, 313; diğer imparatorlukların tehditleri 228, 280; "Geniş Britanya" politikası 234, 243-4, 251; Hindistan politikası 158, 167, 180; imalat payı 274, 333; kolonilerle anayasal ilişkiler 101, 119-21, 195, 245-6; misyonerlere bakış 144, 158; Morant Bay ayaklanmasına tepki 193, 194; Parlamento 30-1; savunma harcamaları 335, 337, 352; servet aktarımı 60-5, 55; ulusal borçlar 65; Yedi Yıl Savaşı 53-56, 100; yerli halklara ilgi 112, 119, 158, *ayrıca bak.* Britanya İmparatorluğu; I. Dünya Savaşı; İngiliz Uluslar Topluluğu
Büyük Bunalım 306
"büyük oyun" (Afganistan) 175
Byng, Amiral John 54

Cabot, John 29, 31, 366
Caffery, Jefferson 332
Cambridge, George, Dük 178, 222
Cameron, Sir Donald 207
Campbell-Bannerman, Sir Henry 270
Campbell, John Talbot (Campo-bell) 95
Campbell, Sir Archibald 60
Cape Town 47, 114, 130, 170, 218, 222, 225, 227, 232, 233, 242, 251, 261, 262, 269, 372, 373
Carey, William 129
Carlton, Guy 109

Casement, Roger 280
Catarina de Bragança (Britanya kraliçesi) 46
Cava 328
Cebelitarık 51, 96, 169, 309, 316
Cezayir 225, 233, 281
Chalker, Jack 321, 322, 361, 373
Chamberlain, Austen 294
Chamberlain, Joseph 242-46, 252-3, 269-78, 294; Almanya'ya bakış 274; Boerler 262; emperyal tercih hakkı 273, 307; İrlanda 245, 246
Chamberlain, Neville 255, 308
Charles I, İngiltere kralı 82
Charles II, İngiltere kralı 38, 44, 46, 83
Charnock, Job 147
Child, Josiah 43
Childers, Erskine 277, 302
Churchill, Lord Randolph 221, 246
Churchill, Winston Spencer 25, 294, 332, 355; Almanya'ya bakış 275-6; Amerikan anti-emperyalizmi 329, 332; Boer Savaşı 263; I. Dünya Savaşı 282, 283, 291; II. Dünya Savaşı 316, 326-9, 339; Omdurman 252, 256
Cinnah, Muhammed Ali 334
Clapham mezhebi 195, 200; Hindistan'da misyonerlik çalışmaları 140, 142; kölelik karşıtı hareket 155; *satî*'ye karşı kampanya 147
Clarkson, Thomas 127
Clive, Robert 56, 359
Clough, Arthur Hugh 327
Coghill, Teğmen Kendal 156
Coke, Sir Edward 82
Coleridge, Samuel Taylor 127
Colquhoun, Patrick, *Treatise on the Wealth, Power ve Resources of the British Empire in Every Quarter of the Globe* (1814) 70
Combe, George 253
Conan Doyle, Arthur 255
Connolly, James 309
Conrad, Joseph, *Karanlığın Yüreği* 7, 280
Cook, Kaptan James 54
Cooper, Robert 350
Cope, Sir Walter 32
Cornwallis, General Charles, Lord 69, 70, 110, 111
Crowe, Eyre 274
Cudjoe, Reis, Marun lideri 96
Cumberland dükü 44
cumhuriyetçilik 106
Curzon, George Nathaniel 20, 207-8, 209, 211, 212, 215, 251; Bengal'i bölme önerisi 209; Delhi Durbar'ı 208-9; son yılları 215

Çan Kay-şek 329
Çanakkale Boğazı 286, 291, 294
çay 23, 37, 38, 39, 40, 100, 131, 198, 199
Çin 28, 37, 38, 42, 114, 128, 132, 169, 174, 214, 238, 257, 275, 320, 325, 329, 341, 343, 344, 352

Dale, Sir Thomas 80
Dalton, Hugh 333
Damga Yasası (1765) 100, 104
Darciling 182
Darien tasarısı 60
Darwin, Charles 195
Darwincilik 255
Davies, Sir John 74
De Beers Kumpanyası 219, 220, 221
Defoe, Daniel 37, 45, 84
Delamere, Lord 251
Delhi 22, 41; başkentin taşınışı 211-2, 310; Hint İsyanı 152; Kırmızı Kale 49
Delhi Durbar'ı (1903) 360
demiryolları 172, 280; Berlin-Bağdat 286; Burma 322-3, 325; İngiliz-Alman projeleri 275; Rhodes'un Cape Town-Kahire tasarısı 222
demokrasi 349
Demos, düşünce kuruluşu 12
Deniz Ulaşımı 44, 101
Deniz Ulaşımı Yasaları (1651 ve 1660) 44, 101
Denizaşırı Gıda Kurumu 334
Deppe, Ludwig 287
Derby, Lord 170, 178
dervişler 257, 259, 260
devletler: bağımsızlık 347-8; kendi kaderini belirleme 329-30; sınırlılık 21, 22; uluslararası müdahale 349-50
dış yatırımlar 244-5, 247, 255, 325, 368-9; ABD ve Büyük Britanya karşılaştırması 352-3

Dilke, Sir Charles 242
Dillon, John 262
din *bak.* misyoner dernekleri; Protestanlık; Püritenlik; Quaker'lar 1
Dinsel hoşgörü 83
dinsel uyanış 193
Disraeli, Benjamin (Lord Beaconsfield) 179, 180; Doğu Akdeniz Kumpanyası 42; Süveyş Kanalı hisseleri 226, 227
Doğu Hint Kumpanyası 37, 70; afyon gelirleri 170, 171; Bengal'in sivil idaresi 56; borç 68; çalışanlar 47-8, 50, 59-60; hisse bedeli 67, 68; Hollanda kumpanyasıyla çatışma 43; İngiliz-Hint ilişkileri 49 *ayrıca bak.* Hint ordusu
Doğu Hint Yasası (1813) 143
dokumalar 42
Drake, Sir Francis 31, 364, 365
Drayton, Michael 76
Duad Han, Karnataka *nevab*'ı 50
Duché, Jacob 107
Dulles, John Foster 332
Dundas, Henry 60, 68
Dundas, Robert 142
Dunlop, Yarbay Edward 323
Dunmore, Lord 112
Dupleix, Joseph Francois 365
Durban Bildirgesi (2001) 11
Durham Raporu 121, 122, 244
Durham, John Lambton, Kontu 120
Dünya Bankası 350
Dünya Ticaret Merkezi, 11 Eylül saldırıları 348
Dünyada Tazminat ve Uzlaşma İçin Afrika Hakikat Komisyonu 12
Dyer, Tuğgeneral Rex 311

Eden, Anthony 332
Edward VII, Britanya kralı 208
Egerton, General Sir R. G. 309
eğitim: Hindistan 148, 190-1, 199, 211; özel okullar 250-1, 252
Eisenhower, Dwight 332, 333
ekonomi: Babürlü yönetimindeki Hindistan 48; dünya savaşlarının etkileri 305-9, 337, 338, 341; imparatorluğun yararları ve mirası 17-8, 342-5, 347; İngiliz Hindistan 18-20, 346; sterlin krizi 337-8, *ayrıca bak.* dış yatırımlar; finansal piyasalar; serbest ticaret
Elizabeth I, İngiltere kraliçesi 33, 34, 42, 70, 78; Ulster plantasyonu 80; Protestanlık 21, 30
elmas: Güney Afrika 219, 234; Hindistan 56, 62
Elyot, Hugh 31
Emperyal İlişkiler Üzerine Balfour Raporu (1926) 307
Emperyal İngiliz Doğu Afrika Kumpanyası (1926) 224
emperyalizm 238-9, 249-50; diğer biçimleri 22, 279-82; eleştirel bakış 19, 20-25; modern 350-1; popüler 277; radikal eleştiri 270-1, *ayrıca bak.* Alman imparatorluğu; Fransız imparatorluğu; Hollanda imparatorluğu; Japon imparatorluğu; İspanyol imparatorluğu; Kongo
Endonezya 28, 42, 44, 46, 212
Entente Cordiale (1904) 275
Equiano, Olaudah, köle 91
Erkek Çocukların İmparatorluk Birliği 250
Essex, Walter Devereux, Kont 73
eşcinsellik 255, 256
evanjelik hareket 23, 89, 127, 130, 143, 144, 145, 148, 149, 155, 158, 161, 241; Hint İsyanı'na tepki 22, 151, 158, 170, 172, 194, 196, 201, 210, 214, 311
evlilikler: İlk Amerika kolonileri 80, *ayrıca bak.* karşılıklı evlilikler
Evrengzib, Babürlü imparatoru 49, 50
Eyre, Edward 194

Fanning, David, Amerikalı Kralcı 108, 111
Farrer, Sir Thomas 200
Fas 233, 238, 275, 276
Faşoda olayı (1899) 230
Fawcett, Millicent 269
Fenian Kardeşliği 245
Ferguson ailesi 114
Ferguson, Adam 126
Filistin 297, 303, 310, 334
finansal piyasalar 23, 285-6, 324-5; İngiliz Alman işbirliği 278; kredi olanakları 4 55, 67, *ayrıca bak.* bankalar; dış yatırıml

Hollanda sistemini benimsemesi 46, 54
Fisher, Andrew 288
Fisher, H. A. L. 297
Fitzgerald, Oswald 255
Fitzgerald, Richard 116
Fletcher, Andrew, Saltoun'lu 33, 71, 288, 358, 363, 366, 373
Forster, E. M. 197, 303
Forster, W. E. 174
Fox, Charles James 109
Franklin, Benjamin 99, 105, 106, 107
Franklin, William 107
Fransa 23, 37, 109, 234, 342; Afrika Kapışması 225-9; Amerikan Bağımsızlık Savaşı 109, 110-1; I. Dünya Savaşı 283, 289; ilişkiler 51, 53, 274, 275-6; Mısır 225; savunma harcamaları 317; vergilendirme 65; Yedi Yıl Savaşı 53, *ayrıca bak.* Fransız imparatorluğu
Fransız Devrimi 20
Fransız Doğu Hint Kumpanyası 37, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 64, 66, 67, 69, 70, 100, 141, 142, 143, 149, 158, 169, 171, 174, 180, 187, 206, 223, 224, 359
Fransız imparatorluğu 29, 234; Afrika 233, 281; Amerika 112; Antiller 43, 47, 83; Hindistan 50, 53, 54
Fraser, William 60
Freetown, Sierra Leone 21, 43, 89, 91, 124, 125, 169, 218, 233, 348, 357
Frenoloji 254
Frobenius, Leo 296
Frobisher, Martin 31
Froude, J. A. 242
futbol 251, 252, 310, 341

Gaiton, Francis 254
Galloway, Joseph 105, 111
Gambiya 32, 43, 89, 218, 233, 328, 329, 334
Gana (Altın sahili) 96, 233
Gandi, Mohandas Karamchand (Mahatma) 311
Garraway, Thomas 38
Garvin, J. L. 234
Gates, Sir Thomas 31
Gelibolu harekâtı 291
170, 172; gelişmeler 54
gemiler: mahkûm 114, 115; köle 89, 94, 126
"Geniş Britanya" 242, 246, 248
Ghose, Aurobindo 210, 211, 360
Gilbert, Humphrey 32, 75
Gingee kalesi, Karnataka (Hindistan) 50, 51, 56
Gladstone, W. E. 258, 259, 373; Hartum 258; Mısır 227, 229
Goetze, Sigismund, "Britannia Pacifatrix" 299
Gogerly, George 143, 144
Goldie, George 223, 372
Goltz, Mareşal Colmar von der 279
Gordon, General Charles George 257
Gordon, George William 194
göç sömürgeler 87, 343; Amerika 122, 343, 353
göçmenler 71, 72, 73; göç 23, 122, 247; imparatorluktan yararlananlar 12-6, 77; İngiliz Uluslar Topluluğu ülkeleri 105, 335; İrlanda 86, 87; İskoçlar 15, 60-64; işgücü kaynağı 76; kıta Avrupası 83, 97; Pilgrimler 78; "yurt" hayali 203-4, *ayrıca bak.* işgücü göçü
görenek hukuku, kurumsal sistemler 21, 345
Grace, W. G. 251
Grainger, James (Şekerkamışı) 94
Gran Grenada, Morgan'ın baskını 27, 35, 36
Grant, Charles 142
Granville, Lord 258
Gray, Robert 80
Great Eastern, SS 171, 360
Greenway, Francis Howard 116
Grenville, George 100
Grenville, Sir Richard 31
Grey, Sir Edward 276, 328
Gulam Hüseyin Han, *Seyr Mutakherin* (1789) 16, 57, 61, 62, 66
Gurkalar 155
gümüş 28, 31, 32, 33, 36, 61, 75, 120, 238
Güney Afrika 223-5, 277; altın 262-3; Boer Savaşı 262-71; misyonerler 130
Güney Afrikalı Kadınlar ve Çocuklar İçin Yardım Fonu 269
Güney Denizi Kumpanyası 43

Haggard, H. Rider 15
Haiti 97, 354
Hakluyt, Richard (Genç) 30, 80
Halifax, Lord 314
Halife (Mehdi'nin ardılı) 259
Hallam, Çavuş S. R. 324
Hamilton, Alexander 111
Hamilton, Leydi 207
Hamilton, Sir Ian 293
haritalar 234, 235
Harmsworth, Alfred *bak.* Northcliffe
Harrison, John 54
Harrower, John 85, 368
Hartum kuşatması 258
Hasan Ethem 294
hastalıklar: 82, Afrika 75; gemilerde 35, 82, 91; halk sağlığı (Hindistan) 213; sıtma 132, 161, 163; yerli topluluklar üzerindeki etkileri 77, 124
Hastings, Warren 58-60, 140; genel valiliği 58-9; yargılanışı 68-69
Hawke, Sir Edward 55
Hawkins, John 33
Haydar Ali, Mysore'lu 67
Haydarabad 50, 64
Hayls, John 40
Healey, Denis 341
Heber, Reginald, Piskopos 144
Heligoland 233
Helmore, Peder Holloway 159
Henderson, Sir Nevile 267
Henley, W. E. 247
Henry IV, İngiltere kralı 29, 31
Henry Newbolt 252
Henry VIII, İngiltere kralı 34, 73
Henty, G. A. 247
Herero ayaklanması, Namibya 281
Heriot, Thomas 38
Hıristiyan İncili'ni Tanıtma Derneği (1698) 129
Hıristiyanlık 129, 136, 138, 157, 158, 159, 160, 165, 341, 349
Hicks, Albay William 257
Hindistan 13, 20, 22, 28, 40; Amritsar katliamı (1919) 311-3; Babürlü İmparatorluğu 22, 48-50; bağımsızlık 334; demiryolları 172; romantik bakış 204; eğitim sistemi 213; Fransız mevzileri 51-3;
Hint İsyanı'ndan sonra tahta bağlı idare 154, 173; hukuk sistemi 200; I. Dünya Savaşı 284, 309; II. Dünya Savaşı 334; ırksal gerilimler 196-203; idare ilkeleri 69-70, 137, 181
İngiliz kültürel etkisi 59, 148-9, 150; İngiliz mirası 212-4, 342; İngiliz yönetimi 70, 178; İngiliz yönetimine alternatifler 213; misyonerlik hareketi 142, 157; modernleştirme kampanyaları 145, 146-50; sanayi 196-7; Simla 183-4, *ayrıca bak.* Bengal; Doğu Hint Kumpanyası; Hint İsyanı; Hint milliyetçiliği; Hint Mülki İdaresi; Hint ordusu; Kalküta
Hindistan Yasası (1784) 69
Hindistan Yönetimi Yasası (1853) 187
Hint İsyanı (1847) evanjelik tepki 155
Hint İsyanı (1847) misilleme 156
Hint İsyanı (1857) 150, 152, 173
Hint kültürü uzmanlığı 20, 59
Hint milliyetçiliği 205, 218, 311; Amritsar katliamı 311, 313; Hindistan'dan Çıkın kampanyası 325; terörizm 210-1
Hint Mülki İdaresi 50-51, 180, 186-9, 375; büyüklük 24, 167, 185, 191; dürüstlük 69, 213; sınav 186, 190; Simla 181-4; sözleşmeli olmayan personel (Hintliler) 190
Hint ordusu 147, 170-71, 179-80; Delhi Durbar'ı 209; dinin önemi 155; Doğu Hint Kumpanyası alayları 50, 60, 64; Habeşistan seferi 180-1; I. Dünya Savaşı 288-9, 310; II. Dünya Savaşı 325; Vellore isyanı (1806) 150, 151; yerli askerler 173-4, 238, *ayrıca bak.* Hint İsyanı
Hint Ulusal Kongresi 203, 209, 310
Hirohito, Japon imparatoru 282
Hitler, Adolf 24, 282, 314, 315, 316, 317, 329, 336, 339, 375, 376
hiyerarşi takıntısı 207
HMS Warrior 168, 170
Hobhouse, Emily 269
Hobhouse, Leonard 17
Hobson, J. A. 17, 270
Hodson, William 155
Hollanda Doğu Hint Kumpanyası 41
Hollanda imparatorluğu 22, 72

Howe, Başkomutan William 110
Hudson Körfezi Kumpanyası 43, 44, 81
Hughes, William M. 298
Hugli Nehri, Bengal 41, 46
hukuk: Hint hukuk sistemi 198-9; hukukun üstünlüğü 21, 196, 343-4
Hume, Allan Octavian 203
Hunt, Dr. James 253
Hunt, G. W. 248
Hüseyin bin Ali, Mekke şerifi 295

I. Dünya Savaşı 298-315; Almanya'nın yükselişi 274-7; emperyal askerler 288-94, 290, 294-5; Gelibolu 291-4; imparatorlukların çatışması 285-7; maliyetler 297-9, 305; Ortadoğu 293-7
Ilbert Yasa Tasarısı ve Beyaz İsyan 198, 199, 200, 201, 202, 203
Ilbert, Courtenay Peregrine 198
Irak (Mezopotamya) 286, 290, 294, 297, 299, 349, 354
ırk: artan sorun 192-3, 194-5, 196-203; bilimsel teoriler 253-5; gayri resmî ayrımcılık (Hindistan) 197-8, *ayrıca bak.* Jamaika
Irkçılığa, Irk Ayrımcılığına, Yabancı Düşmanlığına ve Bunlarla Bağlantılı Hoşgörüsüzlüğe Karşı Dünya Konferansı (2001) 11, 12
Isandhlwana (1879) 264

iç savaşlar 19, 347
idare: Hindistan Yasası (1784) 69; ilkeler, *ayrıca bak.* Hint Mülki İdaresi 158, 200
İmparatorluk Günü 244, 300, 326
İmparatorluk Pazarlama Kurulu 307
Imphal Çarpışması 325
İncil Yayma Derneği (1701) 129, 360
İngiliz Guyanası 94
İngiliz Güney Afrika Kumpanyası 220, 221
İngiliz ordusu 247, 305; II. Dünya Savaşı 320; sömürge askerleri (dünya savaşları) 289-94, 294-5, 325
İngiliz sefer kuvveti 73
İngiliz Uluslar Topluluğu 358, 351; öneriler 307, 321; siyasal etkiden yoksunluk 338
İngiliz ve Yabancı Kölelikle Mücadele Derneği 195
İngiliz-Hollanda savaşları 44
İngilizce 21, 28, 51, 96, 111, 164, 188, 190, 208, 214, 241, 265, 274, 323, 327, 338, 342, 347
İngiltere Kilisesi misyonerleri 128
insan hakları: Japon imparatorluğu 320; Kongo 280-1
ipek 199, 204
İran 76, 136, 175, 238, 285, 298, 336, 347
İrlanda 55-7, 329-30; Birlikçilik 246; özerklik 245-6, 282; Paskalya Ayaklanması (1916) 309, 313; radikal milliyetçilik 245-6; Westminster'dan doğrudan yönetim 245
İrlandalı göçmenler 72-3; sürgün mahkûmlar 113, 114, 117
İskenderiye 227
İskoçlar: göçmenler 15, 73-4; sürgün mahkûmlar 138
İskoçya 14, 15, 43, 51, 59, 60, 64, 66, 74, 86, 87, 99, 105, 114, 122, 183, 246, 251, 288, 289
İskoçya Kumpanyası 43, 60
iskorbüt 35
İslamiyet 1, 59, 233, 257, 285, 286, 303
İspanya 23, 28, 30, 32, 33, 51, 53, 73, 74, 75, 76, 80, 95, 109, 113, 228, 233
İspanyol imparatorluğu 27, 28, 29, 30, 60, 70, 128, 344; İngiliz baskınları 27-8, 32-3, 35
İspanya Veraset Savaşı 51
İsrail 333, 334
işgücü göçü 27, 84, 344; Hindistan 213, 342
işgücü: ilk koloniler 19, 76, 84, 85, 137, 280; sözleşmeli 85, 88, 99, 113, 185, 190, 197, 209, 343; *ayrıca bak.* kölelik
İtagaki, Başkomutan Seişiro 322
İtalya 297, 314, 328; Afrika'daki sömürgeler 233
İzcilik hareketi 278
izinli korsanlar 28, 33

Jamaika 20-21, 27, 196; Marun topluluğu 96, 367; Morant Bay ayaklanması (1865) 193-5; şeker plantasyonları 36, 89, 94, 97
James I, İngiltere kralı 33, 38, 51, 74, 78
James II, İngiltere kralı, York dükü 44, 45

Jameson, Leander Starr 263
Jamestown, Virginia 77, 80, 82, 366
Japonya 19, 238; II. Dünya Savaşı 321-5, 326
Japon imparatorluğu 22, 281
Jardine Matheson 169
Jefferson, Thomas 105, 112
Johnson, Samuel 27, 38, 62, 109, 112
Jutland Çarpışması 287

Kafkasya'da Rus emperyalizmi 282
kahve 37, 39, 75, 98, 130, 192, 302
kalkınma ilkeleri 345
Kalküta 21, 29, 41, 190; Genel Valilik Sarayı 69; Hint milliyetçiliği 209-10, 211-2; "Kara Delik" 56; Victoria Anıtı 167, 208
Kamerun 228, 229, 233, 287, 297
Kanada 15, 32, 250, 347; Amerikalı Kralcılar 111, 120; dominyon statüsü 242, 245; Durham Raporu (1839) 120-1; Quebec isyanı (1837) 120
Kanpur 197, 201; Hint İsyanı 150-153
Kap Kolonisi 228, 233, 262, 264, 265, 268
kapitalizm 19-20, 24, 41, 145; Hollanda'daki ilk biçim 41-42, *ayrıca bak.* finansal piyasalar
Karadeniz 225, 281, 285, 286
Karayipler *bak.* Antiller
karşılıklı evlilikler: Hindistan 59, 60-61; Latin Amerika 79; melezleşme 95, 201-2
Kartar Singh, Signalman 289
Katolik Kilisesi 129
Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Mısır lideri 225
Kennedy, Charles Pratt 183
Keswick 198, 199, 200
Keswick, J. J. J. 198, 199, 200
keşifler Hindistan 174; Afrika 135, 162
Keynes, John Maynard 305, 331
Kıbrıs 298, 308, 336
Kırım Savaşı 225, 257
kıtlıklar: Hindistan 20, 66-7, 189, 213; İrlanda 20
Kilise Misyoner Derneği 129, 143, 144, 241
Kimberley elmas madenleri ve sahaları 218, 219
Kimberley, Lord 21, 199, 207, 218, 219, 220, 222, 223, 248, 269, 271
Kingsford, J. D. 210
Kipling, Rudyard 183-6, 197, 249; "Beyaz Adamın Yükü" 354; Hint Mülki İdaresi 186; Ilbert Yasa Tasarısı 198; "imparatorluğun sesi" 249; *Kim* 175; "Kapanış" 215; "Kral Olacak Adam" 58; Wembley fuarı 300
Kiralfy, Imre 248
Kirk, Dr. John 160
Kisch, H. M. 189, 371
Kitchener, General Herbert Horatio (Lord) 266, 269-70, 277, 313; Boer Savaşı 266-268
Kolomb, Kristof 28
koloniler/sömürgeler: bağımsızlık 310; bağımsızlıktan sonra ekonomik gerileme 344, 347; dünya savaşlarında askerler 288-95, 325; Londra'dan doğrudan yönetim 195, 245-6; oy hakkı (Güney Afrika) 268; net yatırımlar 212-4, 343; temsili meclisler 101, 120, 121, *ayrıca bak.* göç
Kongo Nehri 162, 165
Kongo: Belçika 162, 233, 280, 281; çatışma 348
Kore'de Japon yönetimi 281, 322
Korsanlar 23, 28, 33
korsanlık 28, 33, 58
korumacılık 42, 273, 307, 338, 342; Amerika 213, 343
Kosova 348, 354
köle ticareti 80, 89, 91, 93, 124; kaldırılışı 112, 125, 127-8, 138, 350; tazminat talepleri 12-3; Zengibar 136, 162, 230, 232
Köle Ticaretinin Kaldırılması İçin Mücadele Derneği 127
köleler: ayaklanmalar 98; azat edilme 112; cinsel sömürü 95; şeker plantasyonları 89
Körfez Emirlikleri 298
Kraliyet Afrika Kumpanyası 44, 89
Kraliyet Coğrafi Derneği 134, 135
Kraliyet Donanması 44-5, 168-9, 173, 238, 288, 293, 317; donanma ve kömür yükleme istasyonları 238; I. Dünya Savaşı 288, 291; II. Dünya Savaşı 320; İngiliz Batı Afrika Filosu 124, 127-8, 168; yayılmacılık 34-5, 53-4
Kraliyet Hava Kuvvetleri 309, 317

Kriket 251, 252
Kudüs 162, 295, 296
kurmaca kahramanlar 255
Kuruman, Bechuanaland 130, 219, 222, 233, 265
kurumlar: "görenek hukuku" 21, 345; parlamenter yönetimin sürekliliği 24; serbest ticaret açısından önem 19; temsili meclisler 101, 121
Kutü'l-Amara kuşatması 294
Kuveyt 298
kültürel hoşgörü 81, 83, 123; Hindistan 58-9, 140-2, *ayrıca bak.* ırk; "uygarlık"
küresel barış 342
küreselleşme: Britanya İmparatorluğu 22-5, 41; modern 18-20; siyaset 348-9
Kwai Nehri 22, 323

Labouchere, Henry 271
Ladysmith, Natal 263, 266
Lahey Barış Konferansı (1899) 249
Lakeland, William 332
Landes, David 345
Latin Amerika 75, 79, 128, 235, 238, 275; *ayrıca bak.* Brezilya; İspanyol imparatorluğu
Latin Para Birliği 238
Lawrence, Henry 151, 153
Lawrence, T. E. 295, 360, 376
Lee, Arthur 86, 215
Leicester, Robert Dudley, kont 73
Leopold II, Belçika kralı 165, 228, 229, 280
Lesseps, Ferdinand de 225
Lexington "muharebesi" 98, 99, 105
Liberal Parti: Boer Savaşı 270, 271; emperyalizm 242; I. Dünya Savaşı 275, 276, 283-4
liberalizm 13, 144
Liberya 218
Liman von Sanders, Otto 286
Lipset, Seymour Martin 346
Littleton, Edward 95
Liverpool köle ticareti 91, 127
Livingstone, Charles 160
Livingstone, David 127, 131, 132, 133, 135, 195; Afrika'da köleliğe karşı kampanya 135-7, 162; Afrika'yı dış dünyaya açma 139-41; *Misyoner Gezileri* 139
Livingstone, Mary 161
Livingstone, Zambiya 163
Lloyd George, David 270
Lloyd, George 207
Lobengula, Matabele kabile şefi 219, 220
Locke, John 81
Loewe, Ludwig 261
Logan, Patrick 118
Londonderry 74
Londra Misyoner Derneği 129, 130, 131, 135; Hint İsyanı'na bakış 157; Livingstone 131-2, 135
Londra, mal piyasası 38
Long, Edward 94, 95
Louis XVI, Fransa kralı 109
Lucknow: kuşatma (1857) 152; Napier'in yeniden düzenleyişi 181-82
Lugard, Frederick 207, 224
Lusitania SS 288
Lutyens, Sir Edwin 211, 212
Lübnan 297
Lytton, Lord 207, 211, 213

Macartney, Sir George 55
Macaulay, Thomas Babington 190, 370
Macaulay, Zachary 125, 142, 156
Macdermott, G. H. 248
Macdonald, Hector 255, 260
Machonochie, Evan 187, 206
Mackenzie, Charles Frederick, Piskopos 159
Macmillan, Harold 333, 336, 338
Macquarie, Lachlan, Yeni Güney Galler valisi 115, 116, 117, 118
Madagaskar 233
Madras 21, 46, 48, 49, 51
Mafeking kuşatması 265
Magdala kalesi, Habeşistan 178, 179, 181
mahkûmların nakli 113, 114, 115, 116, 117, 118
Mainodin Hassan Han 153, 155
Makololo kabilesi 134, 136
Malaya 171, 185, 213, 234, 321, 335, 336
Malthus, Robert 120
Manning, Frederic 290
Manning, George 96
Mansfield, Lord 59, 105, 112

Mariners Mirrour 35
Marksizm'in emperyalizme bakışı 17
Marsden, Samuel 129
Marvell, Andrew 71
Mary I, İngiltere kraliçesi 73
Massachusetts 79, 80, 98, 99, 100, 101, 104, 363, 367, 368
Massachusetts Körfezi Kumpanyası 79, 80
Massey, William Ferguson 326
Matabeleland 219, 221, 223
Maugham, W. Somerset 253
Maxim makineli tüfeği 224, 233, 255, 260, 261; Almanya 261, 274; Omdurman 259, 261
Maxim, Hiram 221, 360, 372
Maxwell, Hugh 196, 197, 198, 201
Maxwell, John 60
McLaren, Kenneth ("Oğlan") 255
Medway, Hollanda saldırısı 44
Meerut, Hint İsyanı 151, 152
Mehdi 257, 258, 259, 260, 261, 349
Meksika 28, 31, 32, 35, 328, 344, 353
melezleşme 95
merkantilizm 43
Metodizm 126
Mezopotamya *bak.* Irak
Mısır 226, 227, 229, 332, 336, 350; İngiliz protektorası 224; Rothschild Bankası 219, 271, *ayrıca bak.* Süveyş
Mill, John Stuart 20, 144, 195
milliyetçilik: Arap milliyetçiliği 295-6, 297; Hint milliyetçiliği 203, 209-10, 280, 310-11, 313; İrlanda milliyetçiliği 245-6, 309-10, 313; Jöntürk hareketi 294; radikal milliyetçilik 243; siyasal parçalanma 347-8; sömürgelerdeki hareketler 280
Milner, Alfred 243-44, 262, 269, 270; Boer Savaşı 266, 269, 270
mimari, emperyal miras 20, 22, 212, 222, 341
Minto, Lord 142, 251
misyoner dernekleri 23-4, 129, 346; Afrika 158-9, 163; Hindistan 142-9, 157; Hint İsyanı'na tepki 156-7, 154; sivil toplum kuruluşları 24, 124, 129, 145; uygarlık 124, 128-31, 350, *ayrıca bak.* Londra Misyoner Derneği
moda ve tüketim ekonomisi 40
Moffat, Robert 133
Moltke, Helmuth von 283
monarşi 45
Montagu, Edwin 297
Montgomery-Massingberd,General Sir Archibald 309
Morel, Edmund 280
Morgan, Sir Henry 364, 365, 366
morina dalyanları 31
Morley, John 249
Morrison, Herbert 331
Morton, Henry 163
Morton, J. B. 304
Moskova Kumpanyası 42
Mountbatten, Lord 333
Munro, Thomas 141, 370
Munster, irlanda 72, 73, 75
Munster, İrlanda 72, 73, 75
Muskat 298
Mussolini, Benito 282, 315, 316
Mustafa Kemal (Kemal Atatürk) 291, 294
Müslüman Birliği 334
müzikhol 174, 248
Mysore 64, 67, 70, 150, 206

nabob'lar 62, 65, 69
Namibya 228, 233
Nanking'in düşüşü (1937) 320-1
Napier, Korgeneral Sir Robert 178
Nâsır, Albay Cemal 332, 333
Nauru 297
Nehru, Jawaharlal 313, 334
Nehru, Motilal 203
Neill, Tuğgeneral 155
New England 78, 79, 80, 81, 82, 87, 98, 99, 100, 101, 344
New York (Nieuw Amsterdam) 1, 22, 44, 83, 87, 99, 101, 109, 110, 112, 163, 170, 304, 327, 361, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375
Newfoundland 31, 79, 171, 275, 364
Newport, Christopher 32, 35
Ngami Gölü 134, 135, 137
Nijerya 89, 124, 163, 224, 229, 233
Norfolk Adası 115, 118
North, Lord 100, 104, 105, 369

277
Northcote, Sir Stafford 179
nüfus: Almanya 288; Amerika kolonileri 82, 87, 112; Amerika Yerlileri 80; Hindistan 49, 190, 191; modern ülkeler 347-8
Nyangwe katliamı 162
Nyasa Gölü 160, 161
Nyasaland 222, 233, 335

O'Dwyer, Sir Michael 311
O'Neill, Shane 73
Oliver, Peter 71
Omdurman Çarpışması (1898) 256, 261, 349
Orinoco deltası 32
Orta Afrika Üniversiteler Misyonu 159, 162
Orta Asya 282, 283
Ortadoğu: Alman emelleri 284-7, 296-7; Britanya 297-9, *ayrıca bak.* Irak; İran; Osmanlı İmparatorluğu
Orwell, George 279, 301
Osborne Konağı 168, 170, 204, 218
Osmanlı İmparatorluğu 225, 295, 296, *ayrıca bak.* Mısır, Türkiye
Otto von Bismarck 228

öjenik 254
ölüm oranı 88; Antiller 87; Boer Savaşı 264, 268, 269; Hindistan 62, 173-4; I. Dünya Savaşı 287, 305; Japon kampları 324; köleler arasında 92-3; misyonerler arasında 129, 159-60
Özerk Yönetim Birliği (İrlanda) 245
özgürlük/serbestlik 21-2, 23, 72, 342; Amerikan Bağımsızlık Savaşı 98, 99, 112; Avustralya'nın yerleşime açılması 115-6; Durham Raporu, 122; kölelik 85-6, 112-3; sözleşmeli işgücü 84-5, 86; yazıt (Yeni Delhi) 212

Page, Walter 328
Paine, Thomas, *Sağduyu (Common Sense)* 106
Pakistan 175, 334, 338, 346
Pall Mall Gazette 249, 257, 258
Palmerston, Lord 161, 169
pamuk 37, 137, 138, 161, 196, 204
Panama 28, 32, 35, 60
Park, Mungo 134
Parnell, Charles Stewart 245
Pasifik'teki Britanya sömürgeleri 235
Pearl Harbor (1941) 327
Pearse, Patrick 309
Pearson, Karl 254, 274
Penn, William 83, 95
Pennsylvania 83, 105, 110, 112, 126, 366
Pepys, Samuel 38
Peru 28, 31, 32, 344
Peşaver 155, 156
petrol yatakları, Ortadoğu 298
Petty, William 43
Philadelphia, İsa Kilisesi 107
Philby, Harry St John Bridger 302
Philby, Kim 303, 373
Pickering, Neville 255
Pilgrimlerin Amerika'ya göçü 78-80
Pinto, Isaac de 55
Pitt, Thomas "Elmas" 48, 49; elmas alımları 61, 62; St George Kalesi (Madras) valisi 49
Pitt, William (genç) 69, 127
Pitt, William (yaşlı) 53, 54, 55, 87, 105
Plassey Muharebesi 56
Playfaire, Yarbay William 149
Pocahontas 80
Pocock, Sir George 54
Polonya'da Rus yönetimi 281
Pondiçeri 22, 51, 52, 55
popüler edebiyat, 247, 277
Portekiz imparatorluğu 28, 29, 30, 72; Afrika 233
Portekiz köle ticareti 89, 126, 137
Portekizliler ve deniz ulaşımı 34
Portsmouth deniz üssü 114, 168
Povhatan Yerlileri 80, 82
Poynton, A. H. 334
Price, John Giles 118
Price, Roger 159
Protestan Derneği Komitesi 142
Protestanlık 28, 29, 30, 72 Püritenler 78-80

Quaker'lar 83, 126
Quebec 51, 54, 55, 109, 111, 114, 120
Quiberon Körfezi 55

Raikes, Charles 158
Ralegh, Sir Walter 32, 73, 75, 366
Ralegh, Wat 33
Reade, Winwood 253
Redfern, William 116
Reform hareketi 30, 78
Reibey, Mary 117
Revere, Paul 98
Rhode Adası 81, 101
Rhodes 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 232, 233, 243, 255, 262, 263, 270, 271, 274, 278, 373
Rhodes Bursu 217, 222
Rhodes, Cecil 218, 222-8, 232, 270, 278; Afrika hayali 222, 232-3, 262, 271; Almanya'ya bakış 278; Rothschild'le ilişkiler 219-20
Ripon, George Robinson, Marki 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 205
Roanoke Adası 75
Roberts, Lord 248, 266
Rodezya 220, 222, 233, 289, 335
Roe, Sir Thomas 49
Rolfe, John 80
Ronalds, Francis 171
Rosebery kontu 272
Rothschild ailesi 257, 271, 278
Rothschild Bankası 219, 271
Rothschild, Alfred de 272
Rothschild, Ferdinand de 272
Rothschild, Nathaniel de, Lord 219, 222, 227, 261
Ruanda 348
Ruskin, John 195, 217
Rusya: emperyal rakip 274; I. Dünya Savaşı 283, 284, 286; ticaret 286, 342; yayılmacılık 175, 283, 330, *ayrıca bak.* Sovyetler Birliği
rüzgârlar, ticaret üzerindeki etki 15, 34

Said, Edward, *Şarkiyatçılık* 16
Saki (Hector Hugh Munro) 277
Sanayi Devrimi 168
Santo Tomé 33
sati 145, 147, 148, 149, 350
savaşlar: emperyalist heyecan 248, 250, 254-5; iç savaşlar (modern) 20, 347-8; rikan Bağımsızlık Savaşı; Boer Savaşı; I. Dünya Savaşı; II. Dünya Savaşı
Scott, Paul 197
Searight, Kenneth 256
Serampor 142
Serbest İrlanda Devleti 308, 326
serbest ticaret 19, 136-7, 138, 234, 342; ekonomik yararlar 19, 342-3; genişleme 213, 234, 352
Seringapatam 70
sermaye akışları 234, 238, 342-3; ABD ve Büyük Britanya karşılaştırması 352-3; *ayrıca bak.* dış yatırımlar
Shangani Nehri Muharebesi 220
Sharp, Granville 127
Sheridan, Richard 68
Shire Nehri 160
Sırbistan 283, 296, 348, 349, 350
Sidgwick, Adam 160
Sierra Leone 21, 43, 89, 91, 124, 125, 169, 218, 233, 348, 357
Sierra Leone Kumpanyası 125
Simla 183, 184, 185, 189, 190, 200, 202, 203, 208, 370
sinema 304
Singapur 289, 320, 321, 323, 325, 335, 375
Sir Evelyn Baring 258
Siyam (Tayland) 238
siyasal parçalanma 347-8
Skinner, James 60, 365
Sleeman, William 146
Smith, Adam 16, 17, 67, 105, 126, 144
Smith, Albay Francis 98
Smith, Yüzbaşı Robert 140, 149
Smuts, General Jan 20, 328
Soğuk Savaş 175, 238, 336, 348
Somaliland 233
Somme muharebesi 284, 290
Sorabji, Cornelia 253
sosyal Darwincilik 254-5
Sovyetler Birliği 321, 333, 336; çöküş 348, 349, ayrıca *bak.* Rusya
Sömürgeleri Kalkındırma Kurumu 334
sözleşmeli işgücü 84-88, 113, 342
Spenser, Edmund 74
Spion Kop Muharebesi 263, 264, 311, 360
Spurgeon, Charles 155

Stalin, Iosif 282, 329, 351
Stanley, Henry Morton 163
Stead, William Thomas 249
Sudan 233, 248, 267, 272, 349, 372; Omdurman Çarpışması 256
Surat, Bombay yakınında 42, 43, 46
Süveyş Kanalı Kumpanyası 226
Süveyş krizi (1956) 336, 349
Sydney, Avustralya 21, 114, 116, 117, 119, 292, 298, 360, 370, 375
Sydney, Sir Henry 73

Şanlı Devrim (Glorious Revolution) (1688) 45, 101
şeker 36, 37, 89; köle işgücü 85, 97
şovenizm 218

Tagore, Rabindranath 210
Tagore, Satyendernath 190
takım oyunları 251-3
Taliban rejimi 348, 350
Tanganika 207, 228, 230, 232, 316, 334
Tanganika Gölü 163, 164, 232
Tanzanya 346
tarım: Amerika'dan gelen yeni ürünler 75; Yeni Güney Galler 116, 118
Tasmanya 118, 119
tazminat talepleri 12
tecavüz korkusu 202
tekel ticaret kumpanyaları 41-3, 48
teknoloji 170, 171-2; 174; Alman 309; askerî 54, 172, 309-10; sanayi 168
telgraf 21, 163, 170, 171, 172, 173, 174, 189, 230, 241
Tennyson, Lord Alfred 153, 195, 247
Terry, Samuel 117
Tevfik, Mısır hıdivi 226
Tewodros, Habeşistan imparatoru 178
thagi 145, 146
Thatcher, Dr. James 106
Thomason, James 146
Thomson, James 33, 91
Thornton, Henry 125
Thornton, Richard 160
Threlfall, William 130
ticaret 17-8, 23, 238, 245-6; Hindistan 41; İngiliz Uluslar Topluluğu 338; Karayipler tüketim 37-41, *ayrıca bak.* baharat ticareti; serbest ticaret
Tiedemann, Binbaşı von 261
Tighe, George 265
Tiruchirapalli kuşatması 56
Togoland 287, 297
Tory-antalizm 203, 207
Townshend, Charles 100, 106, 294
Townshend, General Charles 294
Trans-Sibirya Demiryolu 282
Trevelyan, Charles 148
Trinity House, Deptford 35
Trollope, Anthony 119
Trucanini, son Tasmanyalı Aborijin 119
Tucker, Josiah 105
turizm, Afrika 251
Tuğgeneral Neill 155
Turnbull, Sir Richard 341
Tüccar Girişimciler 42-43
tüfekler 260, 262-3
tüketim toplumu 37-41
Türkiye 225, 238, 285, 286, 357; Alman emelleri 285-7; Gelibolu harekâtı 291-4
tütün 33, 37, 38, 39, 66, 75, 78, 80, 84, 85, 87, 97, 115, 182

Uganda 174, 229, 233, 251
Ulster plantasyonu 80
Ulusal Afrika Kumpanyası 223
Uluslararası Para Fonu 350
Umman 298
Underhill, Edward 193
uygarlık: ABD popüler kültürü 352; misyonerlik hedefi 124, 128-31, 142, 350

Vehhabi mezhebi 257
Venezüella 35, 84
Vereeniging Anlaşması (1902) 268
vergilendirme 30, 65, 100; Amerika kolonileri 99, 100, 104; Hindistan 16, 57-8, 212, 214; Hollanda sistemi 41
Victoria Şelalesi 21, 137, 138, 159, 163
Victoria, Britanya kraliçesi 163-4, 167-8, 219-20, 222; Elmas Jübile 234; Gordon olayı 258; Hindistan imparatoriçesi 204
Vietnam 264
Vincent, Matthias 48

82-85; koloni 31, 32, 84-85, 101; ölüm oranı 78
Volkner, Peder Carl S. 129

Wakefield, Edward Gibbon 120
Waller, Edmund 38
Walpole, Horace 69, 100
Warburg ailesi 278
Warrior, HMS 168, 170
Washington, George 99, 122
Wateson, George 35
Watt, Alan 330
Waugh, Evelyn 303
Wedgwood, Josiah 127
Weingott, Alex 292
Welles, Sumner 329
Wellesley, Richard Kont 70
Westminster Yasası (1931) 307
White, John 76
Wickham, R. 37
Wilberforce, William 126, 142
Wilhelm II, Alman kayseri 261, 286
Wilkie, Wendell 329
Williams, Henry 129
Wilson, Henry 287
Wilson, Horace H. 149
Wilson, Leydi Sarah 265
Winant, John G. 327
Winthrop, John 79, 81
Wolfe, General 54
Wolseley, Sir Garnet 227, 258
Woolf, Leonard 302
Wyatt, Sir Francis 81
Wylie, Macleod 123

Yedi Yıl Savaşı 22, 53, 55, 56, 64, 69, 87, 99, 100, 104, 109, 111, 112
Yeni Delhi 211, 212, 310, 369, 370, 371
Yeni Gine 234, 297
Yeni Güney Galler 113, 115, 117, 119, 262, 360
Yeni Kaledonya 281
Yeni Kraliyet Afrika Kumpanyası 44, 89
Yeni Zelanda 118-21, 262; I. Dünya Savaşı'nda askerler 289, 291-294; Maoriler 118, 120-9
yerli elitler 24; eğitim 190-1, 198; Hindistan 204-6, 207, 209, 210, 215
Younghusband, Francis 302
Yüzbaşı Robert Smith 140, 149

Zambezi Nehri 135
Zambiya 138, 163, 233, 344, 357
Zambiya Yaylası 138
Zengibar 230, 232, 233, 240; köle pazarı 136, 162, 230
Zimbabve 233, 346

"İmparatorlukların geri dönüşüne tanıklık ettiğimiz günümüzde Ferguson bu konuda birinci sınıf bir iş çıkarmış."
Independent

"Ferguson, kuşağının en parlak Britanyalı tarihçisi."
The Times

"Bu büyüleyici kitap aynı zamanda olağanüstü derecede kolay okunuyor..."
New York Review of Books

Harvard Üniversitesi'nin ünlü tarih profesörü Niall Ferguson, *İmparatorluk* isimli bu kapsamlı incelemesinde Britanya'nın nasıl bir imparatorluğa dönüştüğünü ve modern dünyayı hangi yollarla yarattığını anlatıyor.

"Bir zamanlar dünya nüfusunun kabaca dörtte birini yöneten, yeryüzünün yaklaşık aynı oradaki kesimini kapsayan ve neredeyse bütün okyanuslarda hüküm süren bir İmparatorluk vardı..." Niall Ferguson'un bu sözlerle başlayan kitabı, Britanya İmparatorluğu'nun macerasıyla günümüzde dünyayı şekillendiren küreselleşme arasında tartışma yaratacak bir paralellik kuruyor. Ferguson bir yandan kölelikten sömürgeciliğe, yerel halklara yönelik katliamlardan ticari sömürüye Britanya İmparatorluğu'nun karanlık mirasını eleştiriyor, bir yandan da modern dünyayı Britanya İmparatorluğu olmadan düşünemeyeceğimizi, yaşadığımız dünyanın finansal, toplumsal ve siyasi kurumlarını şekillendirenin bizzat imparatorluk kültürü olduğunu gösteriyor.

Kapak resmi: Hugli Nehri üzerinde buharlı gemiler, 1900.

ISBN 978-975-08-1974-2
32 TL
9 789750 819742

0848450 AFY